

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 7

Київ – 2010

УДК 016:929(477)(066)

ББК 63.3(4УКР)-8

У 45

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. праць. Вип. 7 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – 412 с.

Збірник наукових праць присвячений теоретичним і методичним за-садам вітчизняної біографістики як окремої спеціальної історичної дисципліни, сучасним проблемам, тенденціям і перспективам розвитку української та світової біографіки та біобібліографії, питанням формування електронних біобібліографічних ресурсів, висвітленню життєвого та творчого шляху відомих діячів науки, освіти та культури України.

Розраховано на вчених, викладачів, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, працівників музейних, архівних і бібліотечних установ, краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Т. І. Ківшар, д-р. іст. наук (головний редактор); В. І. Попик, канд. іст. наук (заступник головного редактора); С. М. Ляшко, канд. іст. наук (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); В. М. Даниленко, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; Л. А. Дубровіна, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; Я. Д. Ісаєвич, д-р. іст. наук, академік НАН України; Н. П. Марченко, канд. іст. наук; І. Б. Матяш, д-р іст. наук; О. С. Онищенко, д-р. філос. наук, академік НАН України; В. Ю. Омельчук, д-р. іст. наук; М. М. Романюк, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України, О. М. Яценко, канд. іст. наук.

Рецензенти: Г. І. Ковальчук, доктор історичних наук, професор;
Т. В. Новальська, доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Збірник зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України від 10.03.2010 № 1-05/2) та «Соціальні комунікації» (постанова Президії ВАК України від 10.02.2010 № 1-05/1).

При передруку публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the «Ukrainian biographistics» collection.

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2010

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Сьомий випуск «Української біографістики» продовжує започатковану Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у 1996 р. серію збірників наукових праць, присвячених теоретичним і методичним проблемам біографістики як спеціальної історичної дисципліни, та української біографіки як частини гуманітарного знання і важливого явища суспільно-політичного й культурного життя, а також висвітленню життєвого та творчого шляху відомих і призабутих співвітчизників.

Опубліковані у збірнику праці є підсумком здійснених Інститутом упродовж 2007–2009 рр. досліджень розвитку української біографістики та проблем формування вітчизняних біобібліографічних ресурсів ХХІ ст., а також творчих здобутків колективу вчених і спеціалістів, які впродовж тривалого часу тісно співпрацюють із Інститутом – учасників Чишківських читань із історичної біографістики та біографічних секцій традиційних жовтневих науково-практичних конференцій із проблем розвитку бібліотечної справи й інформаційних ресурсів, які щорічно організовуються Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського.

Продовжуючи традицію попередніх випусків «Української біографістики» та розуміючи, що збірник є фактично єдиним в Україні спеціалізованим науковим органом, присвяченим проблемам теоретичного й методичного інструментарію біографістики та історико-меморіальної біографіки, Редакційна колегія прагнула належно представити у черговій книжці статті та матеріали з найбільш актуальних нині напрямів розвитку біографічних досліджень, що відображають сучасні тенденції поступу цієї галузі вітчизняної гуманітаристики, нові ідеї, наукові підходи та практичні рішення.

Так, у збірнику вміщено вперше розроблену періодизацію розвитку української біографічної довідкової справи, в основу якої покладено її органічний зв'язок із процесами українського національного відродження та формування державницького світогляду на ґрунті утвердження національної ідеї, що справляли визначальний вплив на загальний розвиток вітчизняної гуманітаристики, її світоглядні засади, напрями та форми організації досліджень і науково-видавничої роботи. Визначено межі, основні ознаки та риси, а також формуючі чинники кожного з періодів.

Значну увагу приділено вивченню методологічних засад та узагальненню практичного досвіду роботи зі створення електронних біобібліографічних ресурсів, насамперед – щодо забезпечення реалізації проекту формування Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України масштабного електронного науково-інформаційного ресурсу – «Українського національного біографічного архіву», покликаною задовольнити зростаючі потреби сфер освіти, науки, культури, державного управління, створити основу для консолідації в Україні віртуального «дослідницького простору» як знаряддя творчої співпраці вчених-біографістів і аматорів із різних регіонів країни та зарубіжжя.

Низку наукових праць присвячено розкриттю джерельної бази української біографістики, зокрема такої її важли-

вої частини, як вітчизняний мемуарій. На основі систематизації та аналізу почасти історично спільної українсько-російської історіографії XIX–XX ст. і напрацювань сучасних українських дослідників уперше запропоновано періодизацію історіографії вітчизняної мемуаристики та зроблено спробу означити та обґрунтувати концепти у зміні поглядів науковців щодо основних загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів на кожному з етапів.

Традиційно вміщені в збірнику наукові праці розкривають проблеми галузевої біографістики; висвітлюють дискусійні питання вивчення життєвого та творчого шляху визначних діячів освіти, науки та культури; повертають до української національної спадщини імена, котрі раніше осмислювалися лише у контексті суспільно-політичного, наукового, культурного життя інших народів і держав. Відтак, визначальною рисою цього збірника є те, що науково-біографічні нариси значно більшою мірою, ніж у попередніх випусках «Української біографістики», позначені відходом від «лінійного» викладу біографічних даних на користь нових дослідницьких підходів, проблемного розгляду персоналій тощо.

Враховуючи стрімке зростання загального суспільного інтересу до біографічного знання, його особливе значення для формування патріотичної національної та громадянської свідомості співвітчизників, зокрема виховання на прикладах постатей минулого різнобічно розвинутої, самостійної особистості, піднесення гуманітарної освіти та культури, Інститут біографічних досліджень і Редакційна колегія «Української біографістики» у своїй діяльності все більшу увагу надають методичним і практичним проблемам поширення біографічної інформації, використання її у навчанні, вихованні та пропаганді. У цьому випуску збірника започатковано публікацію матеріалів із проблеми вивчення специфіки використання для дитячого (насамперед, шкільного) вжитку біографічних документів і відомостей, виокремлення з масиву персонологічних даних інформації щодо дитинства, виховання та навчання, бать-

ківства та педагогічних поглядів особи, вироблення просопографічно та дидактично вмотивованих методик адаптації до дитячого сприйняття біографічної інформації як такої. На думку Редакційної колегії збірника цей новий напрям досліджень заслуговує на подальший розвиток, розгортання творчої дискусії істориків, культурологів, літературознавців, педагогів і психологів.

Редакційна колегія «Української біографістики» висловлює сподівання, що опубліковані у збірнику матеріали сприятимуть активізації зацікавленого обговорення спеціалістами актуальних проблем розвитку біографічних досліджень, розширенню їх тематичного діапазону, впровадженню нових дослідницьких підходів і методик, подальшому згуртуванню українських дослідників – істориків, культурологів, біографістів, краєзнавців, професіоналів та аматорів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Українського біографічного товариства. Редакційна колегія закликає до співробітництва науковців і спеціалістів архівних, музейних, бібліотечних установ, які займаються дослідженнями у галузі біографістики. З розгортанням відкритого для користувачів мережі Інтернет електронного «Українського національного біографічного архіву», формуванням на його веб-сайті довідкових науково-інформаційних біографічних ресурсів, електронної бібліотеки біографічних видань і персональних сторінок дослідників-біографістів можливості такої співпраці будуть суттєво розширені та сприятимуть консолідації наукового співтовариства.

До 60-річчя від дня народження
В. С. Чишка

ТАЛАНТ МИСЛИТИ, ЖИТИ ТА ПРАЦЮВАТИ

У червні 2011 р. Віталію Сергійовичу Чишку — докторові історичних наук, професору, засновникові та першому директору Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського мало б виповнитися 60 років. Спадщина, залишена В. С. Чишком у розвитку біографічних досліджень, спонукає його колег і однодумців, дослідників-біографістів із усіх регіонів України знову і знову звертатися до цієї непересічної постаті.

Яскрава особистість лідера, талант мислити, жити та працювати, керуючись найвищими категоріями буття, жага постійного руху уперед і пошуку нового, неймовірна працездатність, креативність натури, нестандартність підходів до постановки та реалізації наукових і науково-організаційних проблем, життєлюбність і щира теплота ставлення до людей — всі ці риси, що гармонійно поєдналися у Віталієві Сергійовичі, передумовили його шлях до наукових звершень і високу пошану та любов до нього всіх тих, хто знав і співпрацював із ним.

Заради справедливості не можна не сказати, що не лише вітчизняна біографістика чимало завдячує розумові й енергії, винятковим організаторським здібностям цієї невгамовної та щедрої душі людини. Обіймаючи посаду вченого секретаря Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України впродовж першого десятиліття незалежності України, В. С. Чишко доклав багато зусиль до розвитку організаційної структури соціогуманітарних досліджень у цілому, розширення їх проблемно-тематичного діапазону відповідно до завдань утвердження гуманітарної сфери молодій суверенній державі, здобуття нею інтелектуальної незалежності, створення нових і модернізації існуючих установ Академії. Нині можна з певністю стверджувати, що саме ця праця закономірно привела В. С. Чишка до важливого повороту на власному шляху вченого, надихнула взятися за справу, яка справді стала головною в його житті.

У непростих умовах 90-х рр. ХХ ст., коли у середовищі науковців відбувалася переоцінка цінностей, йшло осмислення нових дослідницьких завдань і перспектив розвитку вітчизняної гуманітаристики, він одним із перших зумів по-справжньому оцінити необхідність повномасштабного відновлення вітчизняної традиції біографічних досліджень, зокрема — підготовки до-

відкових біографічних видань. Адже, саме біографічні публікації чи не найбільше сприяли на той час поверненню вітчизняному минулому його людських вимірів, так необхідних для відродження й утвердження гуманістичних ідеалів громадянського суспільства в Україні, здобуття народом духовної опори в діяннях попередніх поколінь.

До відновлення та розвитку біографічних досліджень у першому десятилітті незалежності України докладали зусиль чимало дослідників — як фахових учених так і, особливо, літераторів, журналістів, аматорів-краєзнавців. Проте безперечною науковою заслугою В. С. Чишка стало остаточне утвердження української біографістики, як окремого наукового напрямку та самостійної історичної дисципліни, з власною теоретичною та методичною базою, інституціональною структурою. Першим важливим кроком В. С. Чишка на цьому шляху стало обґрунтування необхідності створення у складі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського спеціалізованого дослідницького підрозділу — спочатку відділу (1993), а згодом — Інституту біографічних досліджень (1994). Він мислився вченим як безпосередній продовжувач справи Біографічної комісії УАН-ВУАН, котра впродовж 1918–1932 рр. працювала над створенням фундаментального біографічного словника діячів України. Наступним кроком стало написання В. С. Чишком узагальнюючої праці «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (К., 1996) та захист ним докторської дисертації «Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія» (1997).

В. С. Чишко був відчайдушним максималістом. У дуже нелегкі часи економічної кризи 90-х рр., за відсутності належного фінансування та технічного забезпечення досліджень, він вірив в успіх розпочатої праці та своєю вірою надихав колектив. На початку діяльності Інституту біографічних досліджень шлях до багатотомного національного біографічного зводу здавався відносно близьким. Під керівництвом В. С. Чишка було напрацьовано теоретико-методологічні засади створення Українського біографічного словника, розроблено й опубліковано його Редакційну інструкцію та пакет інших методичних документів, започатковано продовжуваний науковий збірник «Українська біографістика». На основі розроблених Інститутом біографічних досліджень методичних засад в Україні підготовлено цілу низку регіональних і тематичних біографічних словників.

Проте бурхливе піднесення наукових біографічних досліджень, що розпочалося від середини-кінця 90-х рр. і нині невпинно йде по висхідній, внесло суттєві корективи в самі уявлення про кількісні параметри майбутнього національного біо-

графічного зводу та часові перспективи його підготовки. Стало зрозумілим, що ставити питання безпосередньо про створення справді фундаментального багатотомного національного біографічного словника нині дещо зарано. Він об'єктивно не може бути успішно впорядкований у період, коли зусиллями дослідників із усіх регіонів України щороку відроджуються із забуття тисячі й тисячі нових імен наших попередників — діячів освіти, науки, культури та мистецтва, національно-визвольного руху. За таких умов кожний підготовлений за абетковим принципом том національного біографічного словника безнадійно застарівав би, ще не дійшовши до друкарського верстата.

Життя дуже швидко визначило нові пріоритети. На самому зламі тисячоліть у світовій словниково-енциклопедичній практиці розпочався стрімкий перехід до формування великих електронних довідково-біографічних ресурсів — словників, так званих біографічних архівів і баз даних, що інтегрують напрацювання цілих національних біографічних шкіл упродовж століть їх розвитку та функціонування, створюють абсолютно нові можливості для пошуку біографічних матеріалів і оперування ними, вироблення на основі цього нових знань про минуле. Відкриті для користувачів електронних інформаційних мереж національні біографічні архіви країн із найбільш розвинутою біографічною традицією — Німеччини, Великобританії, Франції, Італії, США, Росії нараховують нині біографічні статті та матеріали про десятки і навіть сотні тисяч співвітчизників. Наукова прозорливість В. С. Чишка, його вміння бачити далекі перспективи наукового поступу послужили тому, що він, розпочинаючи справу підготовки фундаментального національного біографічного зводу ще за часів відсутності сучасних досконалих комп'ютерних програм, коли, власне й Інтернет ще не набув значення всесвітньої науково-інформаційної мережі, передбачав розвиток подій саме у напрямі створення біографічного зводу у електронному вигляді. Більше того, спрямувавши від самого початку зусилля колективу Інституту біографічних досліджень на формування розгалуженої електронної бази даних «Українська біографістика», що містила також біобібліографічну базу, В. С. Чишко заклав підвалини послідовної й органічної її трансформації у систему електронного біографічного архіву.

У цьому плані, розроблена колективом Інституту біографічних досліджень уже по смерті В. С. Чишка концепція фундаментального електронного Українського національного біографічного архіву, що втілюється нині у життя спільно з науковцями Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, є безпосереднім розвитком і продовженням напрацювань засновника інституту.

Віталій Сергійович Чишко залишив у пам'яті вчених-гуманітаріїв яскравий слід як науковець різнобічний і талановитий. Його перу належало понад сто п'ятдесят наукових праць. Чимало з них вийшли друком у Польщі, Болгарії, Румунії, Греції, Чехії, Канаді, Німеччині, США. В. С. Чишко був активним учасником українських і міжнародних наукових конференцій, конгресів, форумів, таких як Міжнародна наукова конференція, присвячена відродженню української освіти та науки (Іллінойс, США, 1993), XI Міжнародний з'їзд славістів (Братислава, Словаччина, 1993), VII Конгрес Міжнародної асоціації із вивчення країн Південно-Східної Європи (Салоніки, Греція, 1994), Міжнародна наукова конференція «Російська, українська та білоруська еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами» (Прага, Чехія, 1995), Міжнародна наукова конференція «Росія-Україна: ключові проблеми в історії взаємовідносин» (Москва, Росія, 1996), IV Міжнародний конгрес українців (Одеса, Україна, 1999) та багато інших.

В. С. Чишко був талановитим вихователем наукової молоді. За своє коротке життя він встиг підготувати 6 кандидатів наук. Спілкування з ним допомогло знайти власний шлях у науці багатьом академічним працівникам та університетським викладачам.

Гостро відчуваючи свою громадянську причетність до культурного відродження України, В. С. Чишко брав найактивнішу участь у діяльності численних наукових товариств, науково-координаційних рад, комітетів і комісій, зробивши своєю невтомною працею вагомий внесок у підтримку розвитку багатьох напрямів соціальних і гуманітарних наук, сприяючи формуванню нового демократичного світосприйняття й утвердженню сучасних форм наукового співробітництва. Його було обрано до складу Українського комітету славістів, Бюро Українського національного комітету з вивчення та поширення слов'янських культур, призначено генеральним секретарем Національного комітету істориків України; членом Головної редакційної ради семитомної «Енциклопедії української діаспори», редколегій продовжуваного збірника «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», серії «Соціальні та гуманітарні науки» українського реферативного журналу «Джерело», наукових часописів «Бібліотечний вісник», «Пам'ять століть», щорічників «Україна дипломатична», науково-популярного та літературного альманаху «Історичний календар», «Записок Історико-філологічного товариства Андрія Білецького», продовжуваного наукового видання «Мова і культура»; відповідальним редактором збірника наукових праць «Українська біографістика»; членом спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та

Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Експертної ради ВАК.

Життя Віталія Сергійовича обірвалося несподівано, на високому злеті творчих можливостей. Залишилося нереалізованим чимало з його особистих творчих планів. В останні роки він мріяв про нову велику книгу, присвячену долі людини у вітчизняній історії. Йому не судилося побачити і цілу низку започаткованих ним видань — перші випуски бібліографічного покажчика джерел із української біографістики, «Матеріалів до Українського біографічного словника», «Реєстру імен Українського біографічного словника». Проте залишилося головне — згуртований ним колектив, який у сучасних умовах продовжує справу засновника Інституту біографічних досліджень, атмосфера творчих дискусій і спільного пошуку шляхів розв'язання складних методичних і організаційно-технічних проблем, які по-новому постають на кожному етапі просування вперед до омріяної Віталієм Сергійовичем мети — створити в Україні біобібліографічний звод, гідний великої європейської нації.

Велике значення для справи збагачення теоретико-методологічних і організаційно-практичних засад біографічних досліджень в Україні мало започаткування у 2005 році щорічних читань із історичної біографістики, присвячених пам'яті Віталія Сергійовича. Вони дали змогу об'єднати навколо Інституту біографічних досліджень широке коло фахівців із проблем історичної біографістики та літературної біографіки, біобібліографії, бібліотечного біографознавства, підготовки довідкових біографічних видань. Сьогодні метою колег і послідовників В. С. Чишка є створення на основі застосування новітніх мережових технологій фундаментального електронного національного біографічного зводу, а також консолідованого дослідницького простору біографічних досліджень, який би дав змогу плідно поєднати зусилля дослідників-біографістів із усіх регіонів України та українського зарубіжжя.

В. І. Попик

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 929:304.44(477=470):621.38

*Володимир Іванович ПОПИК,
в. о. директора
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто стан формування в Україні електронних ресурсів біографічної інформації про діячів минулих поколінь і сучасників. Проаналізовано етапи їх розвитку, ступінь репрезентативності різних проблемно-тематичних груп інформаційних продуктів. На прикладах веб-сайтів наукових установ, навчальних закладів, бібліотек, архівів, музеїв, громадських організацій показано здобутки та недоліки інформаційно-біографічної справи. Висвітлено питання використання нагромадженого досвіду формування ресурсів біографічної інформації у подальшій роботі з їх упорядкування.

Ключові слова: електронні документи, ресурси біографічної інформації, електронні словники й енциклопедії, наукова інформація, досвід біографічних досліджень.

The work examines the state of formation of electronic resources of biographic information on the personalities of previous generations and of the present in Ukraine. The phases of their development and the level of representation of various topical groups of informational products are analyzed. The achievements and failings of informational biographics are shown on the examples of the web-sites of scientific authorities, educational institutions, libraries, archives, museums and public organizations. The work also enlightens the issue of using experience to date of forming the resources of biographic information in its further collating.

Key words: electronic documents, resources of biographic information, electronic dictionaries and encyclopedias, scientific information, experience of biographic researches.

Рассмотрено состояние формирования в Украине электронных ресурсов биографической информации о деятелях минувших поколений и современниках. Проанализированы этапы их развития, степень репрезентативности различных проблемно-тематических групп информационных продуктов. На примерах веб-сайтов научных учреждений, учебных заведений, библиотек, архивов, музеев, общественных организаций показаны достижения и недостатки информационно-биографического дела. Освещены вопросы использования накопленного опыта формирования ресурсов биографической информации в дальнейшей работе по их составлению.

Ключевые слова: электронные документы, ресурсы биографической информации, электронные словари и энциклопедии, научная информация, опыт биографических исследований.

Постановка проблеми вітчизняного досвіду формування електронних ресурсів біографічної інформації ще кілька років тому видавалася б передчасною, штучною, а тому – ризикованою. Адже, за великим рахунком, розгортання їх в українському сегменті мережі Інтернет почалося нещодавно – на самому зламі ХХ і ХХІ ст. Однак, нині час відчутно «ущільнився». Якщо вимірювати його змінами, які відбуваються у світовому і вітчизняному інформаційному просторі, у застосуванні сучасних комп'ютерних технологій для розвитку гуманітарного знання – початок і завершення нинішнього десятиліття видаються різними епохами.

Стає зрозумілим, що на наших очах відбулося становлення принципово нового – мережевого – інформаційного середовища, яке вже впевнено конкурує зі світом друкованої, книжкової інформації, спираючись на свої принципово нові, незнані раніше, можливості. Зазначені процеси повною мірою позначилися й на розвиткові інформації біографічної, загальний інтерес до якої стрімко зростає у зв'язку із гуманізацією та демократизацією суспільного життя.

Відповіддю на суспільний запит, підкріпленою новітніми технологічними можливостями, став попервах дещо хаотичний, різновекторний процес формування вітчизняних ресурсів інформації біографічного характеру. Розпочавшись в Україні з певним запізненням порівняно з розвинутими країнами (в міру розгортання вітчизняних електронних інформаційних мереж), він крокує шляхом поєднання апробова-

них у світі підходів із експериментами як професійного, так і аматорського характеру, являючи собою розмаїту картину становлення важливого сегменту національного суспільного, освітнього, наукового та культурного інформаційного простору. Таке зростання приносить певні здобутки, але, поряд із ними, демонструє й чимало прорахунків, недоопрацьованих, невирішених питань. Поза тим, безсумнівний позитивний підсумок процесу полягає у тому, що все більшого розвитку набувають інформаційні продукти, які можуть бути оцінені як достатньо зрілі результати систематичної методичної та практичної роботи. Відтак, на нашу думку, нині вже можливо говорити про нагромадження певного вітчизняного досвіду, зрозуміло, – як позитивного, так і негативного.

На жаль, увага до проблем формування електронних ресурсів біографічної інформації з боку вітчизняних дослідників-гуманітаріїв не є поки що адекватною їх значимості як для власне розвитку біографічних досліджень, так і для справи навчання та виховання, просвітництва, формування вітчизняного гуманітарного інформаційного простору загалом. Хоча перші праці українських науковців – В. С. Чишка [53; 54], В. О. Шостака [55], С. М. Брайчевського [6], В. В. Кислова та О. М. Яценка [5; 59], І. Гнаткевича та І. Кульчицького [10; 30], Ю. Святеця [49] з питань комп'ютерного забезпечення біографічних досліджень почали з'являтися понад десять років тому, вони були спрямовані на той час майже винятково на розв'язання питань формування службових, по суті, – закритих для публічного перегляду, баз інформації, що можуть використовуватися лише для підготовки друкованих видань. Виняток на кінець 90-х рр. ХХ ст. становили хіба що публікації М. Жарких [18], присвячені першим підсумкам практичної роботи Інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв (на той час) зі створення підсистеми «Персоналії» у електронній базі даних «Памятки України»¹. На жаль, ці перші, пошукові за своїм характером, розробки теоретичного, методичного та прикладного спрямування впродовж кількох наступних років не змогли подальшого логічного розвитку у наукових публікаці-

¹ Зазначені напрацювання з часом трансформувалися у відомий в Україні проект «Мислене древо» (<http://www.myslenedrevo.com.ua>).

ях. Водночас, вітчизняна практика створення електронних інформаційних ресурсів біографічного характеру на самому зламі століть стрімко пішла вперед — базуючись, переважно, на досить спрощених уявленнях про шляхи їх розбудови. Навіть у перші роки XXI ст., коли в Україні розгорнувся інтенсивний розвиток мережових інформаційних ресурсів різноманітного тематичного спрямування, питання електронної біографічної інформації деякий час залишалися поза увагою науковців. Однією з причин цього було, безперечно, відставання матеріально-технічної бази, можливостей, якими володіли на той час наукові установи, від рівня оснащеності інформаційних центрів, зорієнтованих у своїй діяльності на одержання прибутку. Проте, чималу роль відіграло також панування серед дослідників-біографістів прихильності до традиційної друкованої видавничої роботи. Тому реальна практика створення біографічних інформаційних продуктів на цьому етапі стрімко випередила теоретичне осмислення і методичне опрацювання справи і вийшла у позанауковий простір. Попри всі позитивні здобутки, негативні наслідки цього даються навзаки в Україні ще й нині.

Більш систематично проблематика, спрямована на узагальнення нагромадженого досвіду, осмислення перспективних завдань, вироблення методичних, організаційних та практичних системотехнічних засад формування ресурсів біографічної інформації у електронному просторі почала розроблятися тільки впродовж останніх років, насамперед Інститутом біографічних досліджень НБУВ у межах планової теми НДР «Розвиток української біографістики та проблеми формування вітчизняних біобібліографічних ресурсів XXI ст.» (2007–2009 рр.) та в межах окремих наукових проєктів, спільних з Українським мовно-інформаційним фон-

дом НАН України² та Російською державною бібліотекою (Москва)³. За ініціативою Інституту біографічних досліджень вона стала предметом постійного обговорення на щорічних Чишківських читаннях із історичної біографістики⁴, а також на біографічних секціях міжнародних науково-практичних конференцій із проблем розвитку науково-інформаційних ресурсів, які у жовтні кожного року організовуються НБУВ⁵.

² Науковці Інституту біографічних досліджень НБУВ взяли участь у виконуваних Українським мовно-інформаційним фондом НАН України під керівництвом чл.-кор. НАН України В. А. Широкова спеціально для забезпечення формування електронного Українського національного біографічного архіву проєктах: «Розробка інструментальної системи електронного Українського біографічного архіву» (2004–2006 рр.); «Розробка системотехнічних принципів та створення експериментальної системи української наукової іконографії» (2006–2008 рр.); «Розробка концептуальної моделі та програмного макету всеукраїнської віртуальної біографічної лабораторії» (2007–2010 рр.).

³ Дослідження проблем формування електронних ресурсів біографічної інформації, досвіду цієї роботи в Росії та Україні, стало одним із напрямів розробки колективом науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ спільно з колегами з Російської державної бібліотеки (Москва) науково-дослідного проєкту «Російсько-українські культурні зв'язки: біографічний аспект» (II кв. 2006 – IV кв. 2008 рр.), який здобув підтримку за результатами спільного конкурсу, організованого НАН України та Російським гуманітарним науковим фондом (керівники проєкту: з українського боку – доктор історичних наук, професор Т. І. Ківшар, з російського – доктор філософських наук, професор К. В. Никонорова).

⁴ Попик, В. І. Спільна сесія інститутів та наукових відділів НБУВ [Текст] / В. Попик, Н. Мельник // Бібл. вісн. – 2005. – № 4. – С. 59–61; Любовець, Н. І. Другі Чишківські читання з історичної біографістики [Текст] / Н. Любовець, В. Попик // Бібл. вісн. – 2006. – № 5. – С. 40–41; Попик, В. І. Треті Чишківські читання з історичної біографістики (Звіт) [Електронний ресурс] / В. І. Попик, Н. І. Любовець // Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/new/2007/06_chyschko_zvit.html – Назва з екрана; Любовець, Н. І. Четверті Чишківські читання з історичної біографістики (Звіт) [Електронний ресурс] / Н. І. Любовець, В. І. Попик // Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/new/2008/06_chyschko_zvit.html – Назва з екрана; Укр. біографістика : наук.-теор., метод. та практ. здобутки : П'яті Чишківські читання з істор. біографістики, присвячені пам'яті засновника і першого директора Ін-ту біограф. досліджень НБУВ, Президента Укр. біограф. т-ва В. С. Чижка (1951–2003). Програма (Київ, 18 червня 2009 року) [Електронний ресурс] // Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/new/2009/06_chyschko.pdf – Назва з екрана.

⁵ Попик, В. І. Круглий стіл «Українська біографістика» [Текст] / В. І. Попик, Н. І. Мельник // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 352–358; Попик, В. І. Технології формування і використання ресурсів електронного Українського біографічного словника : [Міжнар.

Автором цих рядків опубліковано та підготовлено до друку низку наукових статей, присвячених теоретичним, методичним та організаційним питанням розгортання електронних біографічних інформаційних ресурсів [8; 39; 1–5], а також аналізу досвіду такої роботи у зарубіжних країнах [41; 46; 47]. Різні прикладні та джерелознавчі аспекти зазначеної проблематики стали об'єктом вивчення у працях науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ О. М. Яценка [59; 60], О. В. Бугаєвої [7], Ю. В. Вернік⁶, а також інших учених і спеціалістів, які тісно співпрацюють із інститутом⁷. Водночас, не можна не відзначити, що розробка проблем формування електронних ресурсів біографічної інформації, досвіду цієї роботи, розпочалася в Україні не на порожньому місці. Вона ґрунтується на широкій базі напрацювань зарубіжних і вітчизняних вчених і спеціалістів у галузі використання новітніх інформаційних технологій у гуманітарній сфері, в бібліотечно-інформаційній справі, зокрема — з питань теорії та конкретної практики створення та функціонування електронних бібліотек та розбудови на їх основі інтегрованих корпоративних, галузевих, регіональних, національних інформаційних ресурсів [4; 27; 52; 16; 35; 17; 36; 1; 51; 28], баз даних соціально-гуманітарного спрямування [26; 13; 15], меморіальних архі-

наук. конф., 11–12 жовт. 2005 р., м. Київ] [Текст] / В. Попик, Н. Мельник // Бібл. вісн. – 2005. – № 6. – С. 28–32; Попик, В. І. Сучасна українська біографістика : досвід та проблеми розвитку : [Міжнар. наук. конф. «Роль бібліотек у формуванні єдиного наук.-інформ. простору України», 10–11 жовт. 2006 р., Київ] [Текст] / В. Попик, Н. Любовець // Бібл. вісн. – 2006. – № 6. – С. 34–36; Попик, В. І. Сучасна українська біографістика : досвід та проблеми розвитку [Міжнар. наук. конф. «Інтранет/екстранет-ресурси в наук. бібліотеках», 9–10 жовт. 2007 р., Київ] [Текст] / В. Попик, Н. Любовець // Бібл. вісн. – 2007. – № 6. – С. 32–34; Любовець, Н. І. Книжкові та електронні біографічні видання : спільне і відмінне, традиції і новаторство [Міжнар. наук. конф. «Проблеми гармонізації традиційних і новітніх бібліотечно-інформаційних ресурсів», 7–8 жовт. 2008 р., Київ] [Текст] / Н. Любовець, В. Попик // Бібл. вісн. – 2008. – № 6. – С. 19–21.

⁶ Вернік, Ю. В. Соціально-психологічні особливості проектування інтерфейсу користувача біобібліографічних веб-систем [Текст] / Ю. Вернік, О. Вернік // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – Вип. 24. – К., 2009. – С. 299–306.

⁷ Галькевич, Т. А. Фонди національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база вітчизняної іконографії [Текст] / Т. А. Галькевич, І. І. Цинковська, Г. М. Юхимець // Укр. біографістика: зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2010. – С. 308–336.

вів [2], фондів електронних документів та архівів відкритого доступу [3; 56], розвитку інформаційного та дослідницького «діалогу» та формування віртуальних дослідницьких лабораторій [34], вдосконалення наукових і масових інформаційних комунікацій [57; 58]. Чималий інтерес становлять і зарубіжні публікації, переважно описового та методичного характеру, присвячені формуванню та використанню безпосередньо електронних ресурсів історико-меморіальної довідкової біографічної інформації [62–66; 23; 21; 20; 22]. Залишаючи поза розглядом суто технічні та прикладні напрями цієї роботи, що належать до сфер інформатики, комп'ютерних технологій, організації інформаційного бізнесу, звернимо увагу на важливість для розв'язання теоретичних, методичних та організаційно-технічних проблем формування ресурсів біографічної інформації, розробок, які здійснюються нині у світі та в Україні у споріднених напрямках (управлінська, суспільно-інформаційна, інформаційно-аналітична [11–14; 9]; науково-інформаційна, науково-видавнича, енциклопедична⁸; бібліотечно-інформаційна та бібліографічна; музейна, архівна, пам'яткоохоронна справа [29; 8; 32; 5; 33; 31]).

Використання згаданих вище напрацювань принципово важливе тим, що дає змогу розглядати й аналізувати стан роботи з накопичення та подання біографічної та біобібліографічної інформації, проблеми і перспективи цієї роботи, здобутий досвід у дуже широкому контексті сучасних процесів розвитку інформаційного простору відкритого, демократичного суспільства, науково-дослідної, видавничої, освітньої, культурно-просвітницької та комунікаційної сфер. Саме з огляду на це, стає можливою і необхідною постановка дослідницьких завдань щодо визначення етапів і закономірностей розвитку інформаційних ресурсів у біографічній галузі з урахуванням об'єктивних проблем, що мають вирішувати

⁸ У Інституті історії України НАН України під керівництвом відомого спеціаліста у галузі архівної справи та документальних ресурсів д. і. н. Г. В. Боряка здійснюється розробка методичних і прикладних проблем розгортання електронних науково-інформаційних ресурсів у галузі історичної науки. В Інституті енциклопедичних досліджень НАН України під керівництвом к. і. н. М. Г. Железняка розгорнуто роботу зі створення електронного депозитарію документів і матеріалів, зібраних у процесі підготовки енциклопедичних і словникових видань, зокрема – «Енциклопедії сучасної України».

тися їх упорядниками: забезпечення інформаційних потреб освіти, науки, культури, державного управління, репрезентації України у світі, сприяння органічному входженню її у світовий інформаційний простір. Розгляд біографічної інформації в якості сегмента єдиного національного гуманітарного інформаційного простору, що нині формується, дає змогу ставити питання про відповідність здійснюваної роботи загальним стратегічним завданням його розбудови, інтелектуальним запитам, етнокультурним та інформаційним інтересам громадян України й української діаспори, про необхідність коригування окремих напрямів, посилення їх науково-методичного та організаційного забезпечення.

У межах цієї статті спробуємо здійснити загальний огляд сучасного стану та провідних тенденцій формування електронних біографічних інформаційних ресурсів в Україні, дати оцінку нагромадженого позитивного досвіду, визначити слабкі місця та невирішені проблеми, зробити прогноз і сформулювати окремі завдання на майбутнє.

* * *

Розвиток вітчизняної електронної історичної біографістики розпочинався в Україні у 90-х рр. ХХ ст. із досить проблемних стартових позицій. На відміну від країн із давніми, розвиненими традиціями довідкової біографістики, Україна не мала можливостей швидкого та широкого оприлюднення на електронних носіях матеріалів із власних енциклопедій і біографічних словників. Причини цього зрозумілі: старі видання, зважаючи на притаманні їм цензурно-ідеологічні обмеження, містили інформацію, що у більшості випадків не вzmозі була задовольнити пізнавальні потреби громадян країни, яка здобула незалежність. Нові словники й енциклопедії, які б об'єктивно відображали історичну пам'ять і культурну спадщину народу, ще тільки належало створити.

Однак бурхливе зростання суспільного інтересу до статей минулого все ж зрушило справу з місця. Інформації про діячів минулого та наших сучасників із кожним роком належить все більше помітне місце в українському електрон-

ному просторі. Якщо на рубежі ХХ і ХХІ ст. «візитною картою» історії та культури України в мережі Інтернет були зовсім невеликі блоки біографій найвизначніших співвітчизників на Урядовому порталі (www.kmu.gov.ua), Українському об'єднаному порталі (www.ukrop.com.ua/encyklopaedia), сайті «Український центр» (www.ukrcenter.com/library)⁹, запозичені з популярних довідників, скажімо, — «Малого словника історії України» (К., 1998.), «100 видатних імен України» (К., 1998), то з часом ситуація почала суттєво змінюватися. Певним кроком у цьому напрямі стала публікація на одній зі сторінок веб-сайту історичного факультету Львівського національного університету імені І. Я. Франка (<http://history.franko.lviv.ua/index.htm>) електронного варіанту тритомного «Довідника з історії України»¹⁰, який хоч і не мав пристатейної бібліографії та був позначений багатьма фактологічними неточностями, на той момент суттєво розширював коло постатей українського минулого, при цьому, у багатьох випадках — саме за рахунок замовчуваних раніше імен співвітчизників.

Нині є підстави констатувати, що перехідний етап від початку розгортання перших електронних біографічних довідників до реалізації фундаментальних проектів загалом завершується. Інститутом історії України НАН України вже доведено до половини (до літери «К») розміщення на своєму веб-сайті електронної версії десяти томної «Енциклопедії історії України»¹¹, насиченої біографічними статтями високого наукового рівня, хоча й досить стислими за обсягами. Проект передбачається завершити у 2013 р., водночас перетворивши електронну ЕІУ на «живий», постійно доповнюваний і змінюваний науково-інформаційний продукт [37]. Чимало персоналій політичних, державних діячів і вчених у галузі правознавства оприлюднено у шеститомній «Юридичній енциклопедії», підготовленій Інститутом дер-

⁹ Біографії [Електронний ресурс] // Український центр. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/library/display.asp?avt> – Назва з екрана.

¹⁰ Довідник із історії України [Текст] : у 3-х т. / за ред. І. В. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 1995-1999. – Т. 1-3.

¹¹ Енциклопедія історії України [Електронний ресурс] // Ін-т історії України НАН України. – Режим доступу : <http://history.org.ua/?l=EHUs> – Назва з екрана.

жави і права ім. В. М. Корецького НАН України, що теж має електронну версію¹². Обговорюється питання про розміщення у мережі Інтернет й іншого фундаментального академічного видання – «Енциклопедії сучасної України», вже опубліковані книжковим виданням вісім томів якої свідчать про справжній прорив у кількості охоплених персоналій діячів ХХ – початку ХХІ ст., включно з нашими відомими сучасниками. Помітним внеском у науково-довідкову біографістику має стати підтримане Національною академією наук України створення Науковим товариством імені Шевченка у Львові «Енциклопедії НТШ», «Попередній перелік гасел» якої опублікований у Львові 2007 р. на веб-сайті НТШ¹³.

Інститутом літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України розпочато розгортання в мережі Інтернет фундаментальної «Шевченківської енциклопедії»¹⁴, що, разом із низкою вітчизняних і зарубіжних українських веб-сайтів, стане в майбутньому важливою ланкою розвинутої системи електронної Шевченкіани, де буде широко представлено, зокрема, твори Т. Г. Шевченка, його життєписи, біографії сучасників і відомих дослідників-шевченкознавців.

Роботу щодо розгортання ресурсів історико-біографічної інформації було започатковано також вищими навчальними закладами України. Ще у 2001 р. Науково-дослідним інститутом українського козацтва при Запорізькому державному університеті оприлюднено в Інтернеті електронну версію «Енциклопедії українського козацтва», що містить зокрема й біографічні матеріали¹⁵. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова розмістила на своєму сайті електронну версію чотиритомного біографічного словника «Професори Одеського (Новоросійського)

¹² Юридична енциклопедія [Електронний ресурс] // Cyclop.com.ua. – Режим доступу : <http://cyclop.com.ua/content/view/228/1/> – Назва з екрана.

¹³ Попередній перелік гасел «Енциклопедії НТШ» : Проект - Л., 2007. – 140 с. [Електронний ресурс] // Наук. т-во імені Шевченка. – Режим доступу : <http://ntsh.org/files/HASLA.doc> – Назва з екрана.

¹⁴ Для майбутньої електронної «Шевченківської енциклопедії» зареєстровано домен: <http://www.shevchsucl.kiev.ua>, який на серпень 2010 р. все ще не використовувався.

¹⁵ Електронна енциклопедія українського козацтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.znu.edu.ua/euk/> – Назва з екрана.

університету»¹⁶ [48]. Національним університетом «Острозька академія» опубліковано в Інтернеті у форматі PDF повний текст енциклопедичного видання «Острозька академія XVI–XVII ст.» (Острог, 2008)¹⁷, де представлено персоналії нині зовсім забутих діячів освіти, науки та культури.

Перелічені вище ресурси фундаментального характеру, котрі містять біографічну інформацію, являють собою все ще відтворення в електронній формі завершених друкованих довідкових видань, що, як ми вже зазначали, є характерною рисою початкового етапу формування вітчизняного інформаційного простору. Проте, потенційно в окремих із них закладено можливість подальшого самостійного розвитку, як, скажімо, у згадуваній вище «Енциклопедії історії України». Водночас, в Україні все більше місце займає розбудова ресурсів історичної та культурологічної інформації порівняно вищого рівня організації – на основі формування власних, безперервно наповнюваних електронних баз даних. Це повною мірою стосується і біографістики. Інша справа, що за своїм науково-методичним рівнем, та й за обсягами, вони поки що не можуть конкурувати з підготовленими академічними інститутами друкованими енциклопедіями та словниками.

Спробуємо виокремити найбільш цікаві з потенційно «продовжуваних» проектів. Значний масив оригінальних матеріалів (біографічні статті, спогади, документи, дослідження) про правозахисників, борців за незалежність України оприлюднив започаткований ще 2001 р. за сприяння Міжнародного фонду «Відродження» Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні». Нині на його сайті розміщено понад 260 основних біографічних статей¹⁸. Цій самій тематиці, а також жертвам політичних репресій було присвячено

¹⁶ Професори Одеського (Новоросійського) університету : біографічний словник [Електронний ресурс] // Наук. б-ка Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечнікова. – Режим доступу : <http://lib.onu.edu.ua/ua/elres/russP> – Назва з екрана.

¹⁷ Острозька академія XVI–XVII ст. : Енциклопед. вид. / редкол. : І. Пасічник (голова) та ін. – Острог, 2008. – 417 с. [Електронний ресурс] // Нац. ун-т «Острозька академія» – Режим доступу : http://uosa.uar.net/ua/important/akademija_encyklopedija – Назва з екрана.

¹⁸ Дисидентський рух в Україні : Віртуальний музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archive.khpg.org/index.php?r=1>. – Назва з екрана.

сайт, заснований у 2001 р. відомим журналістом і публіцистом Вахтангом Кіпіані¹⁹. У 2003 р. у межах Інтернет-проекту «Український Літературний Портал» створено оригінальну електронну «Енциклопедію української літератури»²⁰, цікаву сучасними підходами до персоналій. На практиці, однак, виявилось, що ці та подібні до них ресурси досить мляво поповнюються новими матеріалами, адже така робота вимагає організаційних зусиль і постійної ресурсної підтримки.

На відміну від них, унікальні бази даних гуманітарного профілю, що формуються, починаючи з 2002 р. творчою групою «Мисленого древа»²¹, з року в рік динамічно зростають, збагачується їхня тематична та жанрова спрямованість. Цьому, безперечно, сприяє застосування сучасних організаційно-фінансових засад просування розробок на ринок гуманітарних електронних інформаційних продуктів, становлення якого поволі відбувається в Україні. Серед напрацьовань «Мисленого древа» – численні інформаційні продукти з української біографістики та біобібліографії, представлені в режимі on-line та на CD дисках²². На особливу увагу заслуговує створений групою «Мисленого древа» великий освітньо-інформаційний проект – віртуальна енциклопедія життя та творчості Лесі Українки «Я в серці маю те, що не вмирає»²³. Спрямована на подання вичерпної інформації про Лесю Українку, вона у завершеному вигляді має поєднати електронну версію повного зібрання її творів, листування та фотогалерею (на основі 12-томника, виданого «Науковою думкою» у 1975–1979 рр.).

Важливим є і те, що вони становлять інтерес не лише для широкого кола користувачів електронних продуктів, студен-

¹⁹ Kipiani.Org [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kipiani.org/>. – Назва з екрана.

²⁰ Енциклопедія української літератури [Електронний ресурс] // Український літературний портал. – Режим доступу : <http://www.proza.com.ua/enc>. – Назва з екрана.

²¹ Мислене древо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.myslenedrevo.com.ua/recom/mdprogram/what_is.html. – Назва з екрана.

²² [Каталог інформаційних продуктів] [Електронний ресурс] // Мислене древо. – Режим доступу : http://www.myslenedrevo.com.ua/cds/dbslis.html#ct_biogr. – Назва з екрана.

²³ Я в серці маю те, що не вмирає : Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/index.html>. – Назва з екрана.

тів, викладачів, але, як первинний довідковий матеріал, — і для спеціалістів-дослідників.

Корисним не стільки з наукового, скільки з практичного погляду, доповненням ресурсу історико-біографічної інформації могла б стати також українська версія «Вікіпедії» — всесвітньої «відкритої» або «вільної» електронної енциклопедії²⁴, яка, попри всю недосконалість науково-методичного забезпечення, все більше використовується нині читачами, і науковцями зокрема, для одержання загальних попередніх довідок, дані яких потім, за потребою, можуть бути уточнені у більш ґрунтовних джерелах. Українська «Вікіпедія» має портал «Біографії», але ґрунтовне наповнення його, зокрема, біографічними статтями, залишається все ще справою майбутнього.

Упродовж останніх років значного поширення в українському електронному просторі набуло формування порівняно невеликих за обсягом тематичних історико-біографічних і біобібліографічних ресурсів освітнього, пізнавального, культурно-інформаційного характеру — на веб-сайтах численних бібліотек²⁵, музеїв²⁶, архівів, інформаційних агенцій, творчих і громадських організацій, різних недержавних структур²⁷ і навіть окремих ентузіастів-дослідників. Якщо на початковому етапі вони здебільшого формувалися й оновлювалися переважно до ювілеїв визначних діячів вітчизняної культури та пам'ятних дат, то нині ситуація відчутно змінюється і ця робота набуває все більше систематичного характеру, сприяє нагромадженню доступної за своїм змістом широкому колу читачів, особливо учнівській молоді, інфор-

²⁴ Вікіпедія : Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki> – Назва з екрана.

²⁵ Оригінальні змістовні матеріали біографічного характеру та біобібліографія, присвячені відомим землякам, систематично оприлюднюються, зокрема, на веб-сайтах Вінницької обласної наукової бібліотеки імені К. А. Тимірязєва (<http://www.library.vinnitsa.com>) ; Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олени Пчілки (<http://ounb.lutsk.ua>), Донецької обласної універсальної наукової бібліотеки імені Н. К. Крупської (<http://www.library.donetsk.ua/ukr/calendar>), Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки (<http://www.biblioteka.uz.ua/vistavka>).

²⁶ Див., скажімо, добірку біографічних матеріалів на веб-сайті Музею Лесі Українки у Ялті (<http://lesiaukrainka.crimea.ua>).

²⁷ Як-от, присвячений Тарасові Шевченку Інтернет-портал «Кобзар» (www.kobzar.info), створений ТОВ «Кобзар» (м. Київ).

мації. Так, значний обсяг біографічної інформації, що становить практичний інтерес для шкільної освіти, зібрано на веб-сайті «Бібліотека української літератури»²⁸. Тенденції розвитку біографічних ресурсів на веб-сайтах дитячих бібліотек, здобутки і недоліки у цій справі лише нещодавно стали предметом досліджень²⁹, хоча ця проблематика є вкрай важливою і потребує спільних зусиль учених-істориків, культурологів, педагогів, психологів. Зрозуміло, що біографічні ресурси на сайтах регіональних, зокрема, дитячих та юнацьких бібліотек наукового, джерельного значення, як правило, не мають, хоча є тут і певні винятки – матеріали, присячені забутих постатям окремих регіонів. Однак і саме їх призначення – не наукове, а насамперед, культурно-освітнє, навчальне, і цьому призначенню вони в більшості відповідають. Окрім того, слід наголосити на винятковій цінності бібліографії публікацій про земляків, діячів краю, оприлюдненої на зазначених ресурсах бібліотек. Адже вона поповнюється часто зі скрупульозним урахуванням рідкісних регіональних видань, публікацій у місцевій пресі³⁰.

В українському інформаційному просторі починають з'являтися також проекти принципово нового типу, засновані на поєднанні популяризації знань із суто комерційними інтересами, близькі за своєю організацією до західних зразків. Таким є, зокрема, російськомовний мультимедійний проект «Личности», відкритий у 1999 р. на сайті <http://www.persons-info.com>, у межах якого Видавничим домом «Личности» з 2006 р. розпочато випуск розрахованого на досить широке коло читачів журналу «Личности» (з 2008 р. – «Личности Украины» та «Личности России»). На головному сайті проекту (<http://persons-journal.com>) сформовано базу даних, що

²⁸ Бібліотека української літератури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.km.ru> – Назва з екрана.

²⁹ Зазначену проблематику розпочала досліджувати, зокрема, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ к. і. н. Н. П. Марченко, якою підготовлено низку виступів на наукових конференціях та підготовлено до друку ряд наукових статей.

³⁰ Як приклади, можна навести змістовну бібліографію публікацій про відомих діячів краю на веб-сайтах Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова (<http://www.reglibrary.mk.ua/>) та Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара (<http://www.lib.kherson.ua/ukr-map.htm>).

станом на осінь 2009 р. містила (у досить популярному, компілятивному варіанті) інформацію про майже 62 тисячі діячів (переважно у сферах літератури, мистецтва, культури — померлих і живих) із усіх континентів, постійно поповнювану як упорядниками, так і читачами³¹.

Отже, на загал, формування ресурсів електронної інформації історико-біографічного змісту, хоча й розпочалося в Україні з певним запізненням і здійснюється далеко не з тим розмахом, що у країнах із давніми, розвинутими традиціями довідкової — енциклопедичної та словникової біографістики, відбувається відповідно до загальносвітових тенденцій у цій сфері. Проте, слід визнати, що наявної в українському сегменті мережі Інтернет історико-біографічної інформації на сьогодні більш-менш достатньо лише для потреб навчання та самоосвіти. Для забезпечення більш розвинутих пізнавальних інтересів, не кажучи вже про спеціальні потреби професійних дослідників, значною мірою залишається необхідним звертання до великих зарубіжних, насамперед, російськомовних біографічних ресурсів. Зазначене є цілком природним, однак, на жаль, ці ресурси на практиці видаються досить складними у використанні та вимагають до себе критичного ставлення. Створені в межах інших історико-культурних традицій, зовнішніх стосовно України суспільно-політичних систем, вони подають певною мірою викривлену ретроспективу українського минулого та його постатей.

Значно більшого розвитку, з огляду на національні інтереси, потреби утвердження громадянського суспільства, набула в Україні персоналістична (присвячена сучасникам) довідкова біографічна справа. За великим рахунком, сьогодні вже нікому не спаде на думку шукати відправні дані про вітчизняних політиків або бізнесменів у зарубіжних ресурсах. Елементарні персональні довідки оприлюднені у електронному просторі про народних депутатів України та по депутатському корпусу обласних і міських рад³², керівництву мі-

³¹ Издательский дом «Личности» [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://persons-journal.com/index.php?context=submenu&id=188&pid=192&s=188>. - Назва з екрана.

³² Стислі об'єктивні дані про народних депутатів України представлені на порталі Верховної Ради України (<http://portal.rada.gov.ua>), по депутатах обласних і міських рад — на веб-сайтах відповідних органів місцевого самоврядування. Найбільш інформативно — по Київській міській раді

ністерств і відомств, урядовцях різних рівнів³³, керівниках обласного рівня³⁴, частково й по представниках ділових кіл, громадських організацій, засобів масової інформації — і це є зрозумілим, адже відповідає вимогам розбудови відкритого, демократичного суспільства. Ще з 1993 р. розгорнуло роботу зі збирання актуальної інформації про учасників політичного процесу, урядовців, представників ділових кіл України Інформаційне видавництво «К. І. С.». На його веб-сайті «Довідники про сучасну Україну» (www.dovidka.com.ua) містяться електронні версії підготовлених ним довідників «Офіційна Україна сьогодні», що фактично є безперервно оновлюваними базами даних (відомості про понад 12 тисяч посадових осіб, включаючи біографічні довідки та дати народження 5 тис. вищих керівників)³⁵, «Хто є хто в Україні» (біографічні довідки про відомих діячів України — народних депутатів усіх скликань, високопосадовців, митців, лідерів релігійних конфесій тощо), доступні передплатникам; а також відкриті для всіх користувачів електронний структурований довідковий ресурс «Політична Україна сьогодні», що містить стислі відомості про кілька десятків тисяч осіб — лідерів

(<http://kmr.gov.ua/delegates.asp>), Закарпатській обласній раді (<http://www.zakarpatt-rada.gov.ua/deputats.php>), Харківській обласній раді (<http://www.oblrada.kharkov.ua/ukr/deputy/?id=1>), Черкаській обласній раді (<http://www.oblrada.ck.ua/structure/deputies.html>), Чернігівській обласній раді (http://www.chernihiv-oblrada.gov.ua/index.php?th=cat&cat_id=31 (станом на початок 2010 р.)

³³ Пошук інформації про керівний склад органів державної влади й органів місцевого самоврядування, урядовців легко здійснюється через Урядовий портал (<http://www.kmu.gov.ua/>).

³⁴ Дивись, зокрема, матеріали про вищих посадових осіб Автономної республіки Крим на офіційному веб-порталі АРК (<http://www.crimea-portal.gov.ua>); про персональний склад керівництва областей — на веб-сайтах обласних державних адміністрацій: Вінницької (<http://www.vin.gov.ua/web/vinoda.nsf>), Волинської (<http://www.voladm.gov.ua>), Івано-Франківської (<http://www.if.gov.ua>), Кіровоградської (<http://www.kr-admin.gov.ua>), Луганської (<http://www.oda.lg.ua/ua/oda/leadership>), Миколаївської (<http://www.oga.mk.ua>; нова версія : <http://www.mykolayiv-oda.gov.ua>), Полтавської (<http://www.obladmin.poltava.ua>), Тернопільської (<http://www.adm.gov.te.ua/oda>), Харківської (<http://www.kharkivoda.gov.ua>), Херсонської (<http://www.oda.kherson.ua/cgi-bin/control.pl?id=../control/uk/data/leadership/biogr>), Чернівецької (<http://www.oda.cv.ua>) обласних державних адміністрацій (станом на початок 2010 р.).

³⁵ Користування базою нині є платним. З відкритою для доступу демо-версією можна ознайомитися на веб-сайті «Довідки про сучасну Україну» за адресою : <http://www.dovidka.com.ua/index.php?ncode=53> .

і функціонерів політичних партій і блоків та окремих розділ із досить змістовними біографічними довідками про політичних журналістів та аналітиків³⁶; база даних «Лідери України», до якої включено біографічні матеріали про найвпливовіших бізнесменів, топ-менеджерів, юристів і журналістів³⁷, із окремою рубрикою біографій Героїв України³⁸.

Значних результатів досягнуто у розбудові універсальних за тематикою систем персональної, біографічної інформації Українським видавничим концерном, який спеціалізується на виданні друкованих довідників типу «Хто є хто» з різних сфер життя (скажімо: «Хто є хто: Влада. Політика. Громадська діяльність», «Хто є хто в будівництві і архітектурі») або у регіональному розрізі (скажімо: «Хто є хто на Буковині», «Хто є хто на Вінниччині: Видатні земляки») та формуванні відповідних електронних біографічних інформаційних баз³⁹.

Змістовно представлені на численних тематичних сторінках (скажімо, у розділах «Дос'є») на відомих порталах: Liga.net: Бізнесінформ⁴⁰, Openbiz: Источник деловой информации⁴¹) та персональних сайтах⁴² політична, ділова, а певною мірою також — науково-технічна, освітня та куль-

³⁶ Журналісти та політологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vlada.kiev.ua/fcontent.php?rcode=311&topic=375298> (станом на 03.04.10). – Назва з екрана.

³⁷ Лідери України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dovidka.com.ua/fcontent.php?rcode=327> (станом на 03.04.10). – Назва з екрана.

³⁸ Герої України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dovidka.com.ua/fcontent.php?rcode=327&topic=303296>. – Назва з екрана.

³⁹ Український видавничий портал [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/project/1.html> – Назва з екрана.

⁴⁰ Персони [Електронний ресурс] // Ліга. – Режим доступу : <http://file.liga.net/person/>. – Назва з екрана. База біографічних даних українських і зарубіжних діячів інтенсивно поповнюється. Якщо на середину 2008 р. у ній нараховувалося близько 300 персоналій, то на листопад 2009 р. найбільший розділ «Політика» містить понад 450 біографій, «Економіка і бізнес» — близько 180, «Культура і суспільство» — понад 110.

⁴¹ Дос'є: Люди [Електронний ресурс] // Openbiz. – Режим доступу : <http://openbiz.com.ua/summary/people> – Назва з екрана.

⁴² Див., скажімо, офіційні сайти: Президент України. Офіційне Інтернет-представництво [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.president.gov.ua – Назва з екрана; Голова Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://chairman.rada.gov.ua> – Назва з екрана.; персональний сайт В. М. Литвина: Академік НАН України Володимир Михайлович Литвин, голова Народної партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lytvyn-v.org.ua/biography> – Назва з екрана.

турна еліта країни, принаймні в іменах своїх найбільш відомих представників.

Нарешті, вже досить значний «інформаційний шум» створюють величезні обсяги різномірних матеріалів про представників «масової культури», які формуються та функціонують за особливими законами наступального піару, і які для мети цього дослідження можуть бути залишені поза розглядом. Проблемою є лише те, що з плином часу певна частина їх все ж перетвориться на значиме джерело для вивчення культурного процесу в Україні.

Напротивагу цьому, все ще недостатньою, на нашу думку, залишається репрезентація в електронних ресурсах даних про діячів освіти, науки та культури України, оскільки лише невелика частина їх потрапила до названих вище джерел універсального характеру, або тих, що присвячені українській еліті. У цьому плані ще є велике поле діяльності. Так, на головному веб-порталі Національної академії наук України (www.nas.gov.ua) до цього часу представлено лише стислі анкетні дані академіків⁴³, членів-кореспондентів⁴⁴ та іноземних членів Академії⁴⁵, починаючи з 1918 р., які конче необхідно замінити повноцінним персональним довідником. Подібну картину являє нині також розділ «Члени АПН» на веб-сайті Академії педагогічних наук України⁴⁶. Трохи більш змістовною є інформація про членів Академії мистецтв України на її веб-сайті⁴⁷. Більшою за обсягом, але доволі популярною, не відповідною високому науковому статусу Української академії аграрних наук є інформація на персональних сторінках академіків і членів-кореспондентів

⁴³ Академіки НАН України [Електронний ресурс] // Нац. акад. наук України : Головний портал. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/members/Pages/Academicians.aspx> – Назва з екрана.

⁴⁴ Члени-кореспонденти НАН України [Електронний ресурс] // Нац. акад. наук України : Головний портал. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/members/Pages/Chkor.aspx> – Назва з екрана.

⁴⁵ Іноземні члени НАН України [Електронний ресурс] // Нац. акад. наук України : Головний портал. – Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua/members/Pages/Formembers.aspx> – Назва з екрана.

⁴⁶ Академія педагогічних наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apsu.org.ua/ua/members> – Назва з екрана.

⁴⁷ Академія мистецтв України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://academia.gov.ua/01.htm> – Назва з екрана.

на офіційному сайті УААН⁴⁸. Зовсім відсутні біографічні довідки про академіків і членів-кореспондентів на веб-сайті Академії правових наук України⁴⁹.

Останнім часом чимало зроблено, щоб виправити таку ситуацію. На веб-порталі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) розгорнуто змістовний інформаційний ресурс, що містить наукові біографії провідних вчених, діячів науки та техніки України⁵⁰, заснований на поєднанні розгорнутої біографічної інформації з різних друкованих джерел із виходом на постійно оновлювані матеріали електронної бібліографії та електронні версії вибраних наукових публікацій учених. На початок 2009 р. згаданий ресурс охоплював імена понад 550 учених (наших сучасників і, окремих, померлих видатних діячів науки) [45, с. 330] — членів Національної та галузевих академій наук, на кінець 2009 р. — уже понад 680 персоналій і має перспективи подальшого розгортання. Величезне значення цього ресурсу полягає у тому, що він, значною мірою, «перекрив» усі недоліки офіційних сайтів державних академій і оприлюднив концентровану, вищою мірою достовірну та, на загал, достатню за обсягом інформацію про найвизначніших представників наукової еліти України. На нашу думку, саме цей ресурс повинен слугувати практичною моделлю для формування інтегрованої в межах України мережі більш широких баз даних, які у концентрованому вигляді охопили б усіх відомих учених наукових установ і освітніх закладів, насамперед, на рівні докторів наук, професури. Останнє аж ніяк не виключає можливості та необхідності створення у майбутньому розподілених інформаційних ресурсів, що містили б дані про переважну більшість працівників науки та вищої освіти. Розгортання їх є нині вкрай необхідним для формування принципово нової системи функціонування наукової спільноти, координа-

⁴⁸ Українська академія аграрних наук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uaan.gov.ua/> – Назва з екрана.

⁴⁹ Академія правових наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.aprnu.kharkiv.org – Назва з екрана.

⁵⁰ Наукові біографії вчених, діячів науки та техніки України // Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/people/persons.html> – Назва з екрана.

ції досліджень, налагодження зв'язків науки з виробництвом, розширення міжнародного наукового співробітництва.

На кінець 2009 р. у наближеному до оптимального вигляді (з окремими персональними сторінками не лише керівництва установ, а широкого загалу науковців) такі матеріали представлено про вчених окремих провідних інститутів Національної академії наук України: електрозварювання імені Є. О. Патона⁵¹, експериментальної патології, онкології та радіобіології імені Р. Є. Кавецького⁵², електродинаміки⁵³, політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса⁵⁴, соціології⁵⁵, українознавства імені І. П. Крип'якевича⁵⁶ та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁵⁷; по ряду відділів інститутів зоології імені І. І. Шмальгаузена⁵⁸,

⁵¹ Персоналії [Електронний ресурс] // Ін-т електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України. – Режим доступу : <http://www.paton.kiev.ua/ukr/inst/person/person.html> – Назва з екрана. Подає біографічні довідки та бібліографію праць не лише по керівництву інституту, а й по значному колу провідних науковців, зокрема й кандидатів наук.

⁵² Структура [Електронний ресурс] // Ін-т експериментальної патології, онкології та радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України. – Режим доступу : <http://www.onconet.kiev.ua/ua/index.html> – Назва з екрана. У окремих розділах, присвячених науковим підрозділам, розгорнуто персональні сторінки практично всіх співробітників, що поступово змістовно наповнюються.

⁵³ Ключові персоналії інституту [Електронний ресурс] // Ін-т електродинаміки НАН України. – Режим доступу : http://www.ied.org.ua/info/index.php?cat_id=2&left_id=15 – Назва з екрана. Містить розгорнуті біографічні матеріали про провідних учених інституту – академіків і членів-кореспондентів НАН України.

⁵⁴ Співробітники [Електронний ресурс] // Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Режим доступу : <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=4> – Назва з екрана. Подано персональні сторінки всіх науковців.

⁵⁵ Научные отделы Института социологии НАН Украины [Электронный ресурс] // Ін-т соціології НАН України. – Режим доступу : <http://www.i-soc.kiev.ua/institute/otdel.php> – Назва з екрана.

⁵⁶ Відділи [Електронний ресурс] // Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/departments/> – Назва з екрана. Персональні сторінки з біографічними довідками науковців подано по розділах наукових відділів.

⁵⁷ Структура бібліотеки [Електронний ресурс] // Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua. – Назва з екрана.

⁵⁸ Наукові підрозділи [Електронний ресурс] // Ін-т зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. – Режим доступу : <http://www.izan.kiev.ua/departs.htm>. – Назва з екрана. Чимало персональних сторінок по-

математики⁵⁹, теоретичної фізики імені М. М. Боголюбова⁶⁰, Головної астрономічної обсерваторії НАН України (зокрема, що важливо – по молодих науковцях)⁶¹; у більш стислому вигляді – по Інституту металофізики імені Г. В. Курдюмова⁶², окремих відділах інститутів органічної хімії⁶³, літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України⁶⁴. Менш змістовно, у вигляді стислих загальних довідників персоналії вчених (не завжди з фотографіями та бібліографією найважливіших праць) подано довідки по персоналіях науковців також по Державній установі «Інститут економіки і прогнозування НАН України»⁶⁵, інститутах технічної теплофізики⁶⁶, світової економіки та міжнародних відносин⁶⁷, держави та права імені В. М. Корецького НАН України та низці інших⁶⁸. Чимало

дано англійською мовою.

⁵⁹ Люди [Електронний ресурс] // Ін-т математики НАН України. – Режим доступу : <http://www.imath.kiev.ua/people/?lang=ua> – Назва з екрана.

⁶⁰ Відділи [Електронний ресурс] // Ін-т теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України. – Режим доступу : <http://www.bitp.kiev.ua/dep.php>; Персональні сторінки [Електронний ресурс] // Там само. – Режим доступу : <http://www.bitp.kiev.ua/person.php>. – Назва з екрана.

⁶¹ Співробітники [Електронний ресурс] // Головна астрономічна обсерваторія НАН України. – Режим доступу : <http://www.mao.kiev.ua/staff.html>. – Назва з екрана. Зазначена рубрика особливо цікава тим, що подає авторські сторінки окремих науковців, розроблені за їх власними уподобаннями.

⁶² Сотрудники института [Электронный ресурс] // Ин-т металлофизики им. Г. В. Курдюмова НАН Украины. – Режим доступа : <http://www.imr.kiev.ua/?a=persones>. – Название с экрана. Біографічні дані подано по різних категоріях науковців.

⁶³ Наукові підрозділи [Електронний ресурс] // Ін-т органічної хімії НАН України. – Режим доступу : http://www.ioch.kiev.ua/Scient_pid.htm – Назва з екрана.

⁶⁴ Наукові підрозділи [Електронний ресурс] // Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Режим доступу : <http://www.ilnan.gov.ua/> – Назва з екрана.

⁶⁵ Персоналії [Електронний ресурс] // Ін-т економіки і прогнозування НАН України. – Режим доступу : <http://www.ief.org.ua/Persona.htm>. – Назва з екрана.

⁶⁶ Ін-т технічної теплофізики НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://itf.kiev.ua/>. – Назва з екрана. Стислі біографічні довідки про вчених подано окремо по кожному з відділів.

⁶⁷ Структура [Електронний ресурс] // Ін-т світової економіки та міжнародних відносин НАН України. – Режим доступу : <http://www.iweir.org.ua/ctruktyra.htm> – Назва з екрана.

⁶⁸ Наукові відділи інституту [Електронний ресурс] // Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Режим доступу : <http://www>.

веб-сайтів академічних установ знаходяться у процесі розгортання. У одній із попередніх публікацій автор уже звертався до цієї теми і аналіз змістовного наповнення веб-сайтів академічних наукових установ біографічними та персонологічними матеріалами свідчить про досить динамічні зміни, що відбуваються нині [44; 45].

Значний інтерес становить досвід Інституту історії України НАН України, який започаткував на своєму веб-сайті електронну публікацію підготовлених ним докладних біобіографічних довідників серії «Українські історики» [50].

На жаль, загалом ще недостатньо змістовно до нашого часу представлені на веб-сайтах вищих навчальних закладів України персоналії професорів, викладачів і науковців дослідних центрів і лабораторій. Приємний (і важливий як запорука подальшого успішного розгортання інформаційно-біографічних ресурсів) виняток становлять нині веб-сайти Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁶⁹, Львівського національного університету імені Івана Франка⁷⁰, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»⁷¹, на яких широко подано справді ґрунтовну інформацію як про професорів, так і про молодих викладачів і науковців (розгорнуті біографічні довідки, фото, бібліографія праць, матеріали стосовно наукових інтересів, контакти). Водночас, лише певною мірою задовольняє сучасні інформаційні потреби сайт Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова (власне,

idrnan.in.ua/. – Назва з екрана. У вигляді довідок про співробітників окремих наукових відділів.

⁶⁹ Див., скажімо, змістовні біографічні довідки про викладачів історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Кафедри історичного факультету [Електронний ресурс] // Історичний ф-т [КНУ]. – Режим доступу : http://www.history.univ.kiev.ua/index_ukr.html – Назва з екрана.

⁷⁰ Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lnu.edu.ua/>. – Назва з екрана. Для прикладу, по кафедрах: новітньої історії України (<http://www.lnu.edu.ua/faculty/webhistory/newu/index.html>), історії слов'янських країн (<http://www.lnu.edu.ua/faculty/webhistory/slo/index.html>), обліку й аудиту (<http://www.lnu.edu.ua/faculty/ekonom/index.htm>), зоології (<http://bioweb.franko.lviv.ua/zoo/yavors.html>) тощо.

⁷¹ Національний техн. ун-т України «Київський політехнічний інститут» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kpi.ua/kpi_fsp.

біографічні дані по персоналіях тут відсутні)⁷². Нарешті, зовсім недостатньою є ще інформація про викладачів, розміщена на веб-сайтах навіть таких провідних навчальних закладів, як Національний університет «Кієво-Могилянська академія»⁷³ чи Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля⁷⁴. На багатьох університетських веб-сайтах персоналії професорсько-викладацького складу взагалі відсутні, що, як не прикро, є відгомонам застарілих стереотипів «закритості» суспільства, зволіканням з повномасштабним входженням до сучасного інформаційного простору.

Досить нерівно представлені у електронному просторі й провідні творчі спілки України. На офіційному веб-сайті Національної спілки письменників України започатковано персональний довідник її членів, але він і досі не наповнений інформацією, фотографіями, посиланнями на персональні сторінки письменників в Інтернеті⁷⁵. Кращим, але все ще недостатньо інформативним є сайт Національної спілки журналістів України⁷⁶. Порівняно з ним більше змістовним є Каталог «Хто є хто в українській журналістиці», що упорядковується фірмою «Центра-Інвест» з 2006 р.⁷⁷ і містить посилання на персональні сайти багатьох журналістів. Зовсім непридатним для користування з інформаційного погляду є сайт Національної спілки художників України⁷⁸. Щоправда, зустрічаються наповнені змістовною актуальною біографічною інформацією сайти місцевих творчих організацій⁷⁹.

⁷² Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.onu.edu.ua/> – Назва з екрана.

⁷³ Національний ун-т «Кієво-Могилянська академія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukma.kiev.ua/> – Назва з екрана.

⁷⁴ Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.snu.edu.ua/> – Назва з екрана.

⁷⁵ Письменницький довідник [Електронний ресурс] // Нац. спілка письменників України. – Режим доступу : <http://nsru.org.ua/dovidnyk/> – Назва з екрана.

⁷⁶ Національна спілка журналістів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nsju.org/> – Назва з екрана.

⁷⁷ Хто є хто в українській журналістиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jurnalist.in.ua/rubric746/> – Назва з екрана.

⁷⁸ Каталог членів НСХУ // Національна спілка художників України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nshu.org.ua/> – Назва з екрана.

⁷⁹ Див., скажімо, веб-сайт Полтавської обласної організації Національ-

Не зважаючи на окреслені проблеми, ситуація з репрезентацією у електронній мережі персоналій наших сучасників – відомих діячів і рядових працівників освіти, науки та культури, виглядає досить динамічною. Специфіка електронних ресурсів є такою, що стан їх змістовного наповнення потребує постійного моніторингу дослідником. За нашими тривалими спостереженнями, він змінюється на краще не по роках, а буквально по місяцях – і в центрі і, особливо, в регіонах України. Значний внесок у цю справу належить численним дослідницьким центрам, бібліотекам, архівам, музеям, про чий безперечні здобутки нам уже доводилося писати [46].

Отже, впродовж останніх років інформаційне наповнення українських веб-сайтів історико-біографічною інформацією про діячів минулих поколінь, а також персоналістичними матеріалами про наших сучасників відчутно зросло. Перші, найбільш загальні інформаційні потреби воно, за багатьма напрямками, зокрема такими, як історико-біографічна, меморіальна інформація про видатних діячів історії та культури України, офіційна репрезентація політичної, ділової, наукової еліти, на загал уже задовольняє.

Водночас, зробленого ще явно недостатньо для того, щоб повноцінно представити у інформаційних потоках українське суспільство у його минулому та сучасному у різних напрямках життєдіяльності на рівні більш широкого, ніж лише імена першорядного значення, кола активних, творчих діячів – митців, працівників культури, вчених, університетської професури, науковців середнього та молодшого покоління, інженерного корпусу, медиків тощо.

Проблема, очевидно, полягає у тому, що й нині сама постановка такого завдання видається багатьом зайвою чи передчасною. Аналіз організації переважної більшості веб-сайтів наукових установ, закладів освіти та культури свідчить про недостатність у їх упорядників навичок практичного «просування» персональної інформації у комунікаційний простір. Все ще відчутно дає про себе знати успадкована від минуло-

ної спілки письменників України: Полтавщина літературна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pollitra.pi.net.ua> – Назва з екрана. Має інформативні розділи «Довідник» та «Літературний музей».

го звичка подавати інформацію узагальнено-знеособлену — про установи, їх підрозділи, а що стосується окремих осіб, то лише відповідно до посад, звань, рангів. Досить мало персональних веб-сайтів, сторінок окремих учених, освітян, працівників культури, розміщених на сайтах установ і організацій. Зміст персональної інформації все ще залишається надто формалізованим, офіційним, не розкриває здобутків і творчого потенціалу окремих працівників, напрямів їх роботи, формування навколо них дослідницьких колективів, шкіл, можливостей міжнародного співробітництва. Зважаючи на викладене, невідкладним завданням є докорінне поліпшення представлення людського, персонального потенціалу вітчизняної науки, освіти, культури і мистецтва в електронних інформаційних мережах.

Саме завдання «просування» людського — інтелектуального, творчого потенціалу України визначає провідні шляхи розвитку інформаційного забезпечення всіх сфер економічного, соціального, суспільно-політичного, наукового, освітнього, культурно-мистецького поступу українського суспільства, як суспільства демократичного, відкритого, соціально продвинутого, чий поступ має базуватися перш за все на високому рівні розвитку людського капіталу, на людині нового типу — самостійній, креативній, активно включеній у всю багатоманітність форм суспільних зв'язків, ділового та творчого співробітництва. Упродовж останніх років, як свідчить аналіз змісту інформаційних ресурсів, чимало робиться для вирішення окреслених завдань, хоча науково-методичний рівень створюваних ресурсів іноді залишає бажати кращого.

Нагромаджений досвід свідчить на користь необхідності здійснення не лише кількісного, а й якісного прориву у галузі біографічної та персоналогічної інформації. Цей важливий здобуток із досвіду розгортання ресурсів історико-біографічної та персоналогічної інформації має першорядне значення для визначення напрямів, завдань і перспектив подальшої роботи.

Матеріали про осіб — діячів минулого або наших сучасників повинні відповідати певним критеріям інформативності, загальноприйнятним стандартам, наповненими необхідними супровідними матеріалами. Так, якщо йдеться про вче-

них – розгорнутою бібліографією праць, повнотекстовими публікаціями, даними про учнів, наукові школи; стосовно наших сучасників – відомостями про наукові інтереси, даними про участь у міжнародних наукових конференціях, у діяльності наукових організацій і об'єднань, у виконанні вагомих наукових проєктів, нарешті – контактними даними. Вкрай важливим є відхід від дозування інформації про сучасників відповідно до їх рангів, посад, регалій. Зробити це можливо лише шляхом урізноманітнення джерел інформації, створення сайтів і сторінок окремих наукових і навчальних підрозділів, дослідників. Зазначене, з відповідними відмінностями, стосується й багатьох інших сфер людської діяльності.

На часі також – завдання досягнення «жанрової чистоти» ресурсів, переходу до побудови їх з більш чітким урахуванням конкретного функціонального призначення та відповідності запитам певної специфічної за віком, рівнем освіти, пізнавальними інтересами, етнокультурними запитами користувачької/читацької аудиторії. Диференціація між ресурсами біографічної та персонологічної інформації освітнього, загального культурно-просвітницького, наукового, рекламно-інформаційного, суспільно-політичного, адміністративно-управлінського характеру повинна стати більш чіткою, оскільки від цього залежать самі принципи їх побудови, кількісні параметри, характер подання матеріалів, властивості інтерфейсу. На жаль, ці аспекти ще недостатньо враховуються упорядниками електронних ресурсів і майже не розроблені фахівцями. Однак уже з'являються дослідження, які звертають увагу на необхідність при поданні біографічних матеріалів на освітніх веб-сайтах особливого врахування вікових психологічних особливостей учнівської аудиторії, специфіки пізнавальних інтересів сучасних школярів, проблем формування у їх свідомості позитивного образу видатних діячів минулого, тісно пов'язаного з образом Батьківщини.

Нарешті, нагромаджений досвід свідчить на користь необхідності переходу від створення розрізнених, суттєво відрізнених між собою за методичними засадами, внутрішньою «архітектурою», принципами подання матеріалів інформаційних ресурсів установ, організацій і дослідницьких осередків (що саме собою є дуже важливим і потрібним) до форму-

вання цілісного розподіленого ресурсу – «інформаційного поля», що слугує одночасно і інформаційним джерелом, засобом репрезентації результатів біографічних і суміжних із ними досліджень, і знаряддям налагодження «вертикального» та «горизонтального» ділового й творчого спілкування фахівців і аматорів біографічних студій. Цей рух має розвиватися у напрямі формування багатоманітних, різних за призначенням, принципами подання матеріалів, користувачькою аудиторією, конкуруючих між собою інформаційних ресурсів. Однак, для фахівців є цілком зрозумілим, що зазначений процес буде успішним лише за умови вироблення спільними зусиллями загальноприйнятних стандартизованих вимог, які б давали користувачам інформації можливість впевнено оперувати нею, довіряючи її точності та об'єктивності, відсутності політичної упередженості. Йдеться про щось подібне до норм наукової коректності, прийнятих нині у середовищі професійних соціологів.

Тому, одним із важливих висновків із нагромадженого досвіду є необхідність активізації теоретичних і методичних розробок у галузі біографічної та персоналістичної інформації, спільного пошуку шляхів вироблення й узгодження в широкому колі учасників процесу певних загальноприйнятних принципів і правил.

Роль упорядника інтегративного науково-інформаційного біографічного ресурсу та методичного центру готовий взяти на себе Інститут біографічних досліджень НБУВ, яким спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України вже розроблено робочу модель наукового проекту «Український національний біографічний архів» (УНБА). Інструментом взаємодії спеціалістів різних регіонів України та зарубіжжя має виступити Всеукраїнська віртуальна біографічна лабораторія, розробка якої здійснюється на базі УНБА.

1. *Акимов, С. И.* Научно-методическая поддержка разработки научных электронных библиотек [Электронный ресурс] / С. И. Акимов, А. М. Елизаров, Т. В. Ершова и др. // Электронные библиотеки : Рос. науч. электрон. ж-л. – Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2005/part1/AEEKFH>. – Название с экрана.
2. *Антофеев, С. В.* Электронный архив академика А. П. Ершова

- [Электронный ресурс] / С. В. Антюфеев, А. Г. Марчук, А. Н. Немов и др. // Электронные б-ки : Рос. науч. электрон. ж-л. - Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2004/part5/amnfc>. - Название с экрана.
3. Баркова, О. В. Інформаційна технологія формування фонду електронних документів [Текст] / О. В. Баркова // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. - К., 2002. - Вип. 8. - С. 209-220.
 4. Березкина, Н. Ю. Создание и использование электронных информационных ресурсов в библиотеках Беларуси [Текст] / Н. Ю. Березкина. - Минск, 2002. - 143 с.
 5. Богомазова, Т. Г. Экспозиция без границ : от музейной базы данных к информационно-экспозиционному пространству музея [Электронный ресурс] / Т. Г. Богомазова // Электронные б-ки. - Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2005/part4/Bogomazova>. - Название с экрана.
 6. Брайчевський, С. М. Проблеми програмно-комп'ютерного забезпечення біографічних досліджень [Текст] / Сергій Брайчевський // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.). - Л. : [б. в.], 1997. - С. 18-21.
 7. Бугаєва, О. В. Інформаційні ресурси музеїв Києва : проблема джерел Української іконографії [Текст] / Олена Бугаєва // Бібл. вісн. - 2008. - № 3. - С. 28-36.
 8. Буколо, М. MUSEUMLAND.COM™ : Всемирный портал по музеям и культурному наследию [Электронный ресурс] / Марио Буколо // Электронные б-ки : Рос. науч. электрон. ж-л. - Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2001/part1/bucolo>. - Название с экрана.
 9. Вишневецька, І. Регіональні представницькі органи влади в Інтернеті [Текст] / І. Вишневецька // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. - К. : НБУВ, 2007. - Вип. 19. - С. 144-154.
 10. Гнаткевич, І. Комп'ютерний банк даних «Відомі люди України» як джерело для укладання Українського біографічного словника [Текст] / Ігор Гнаткевич, Ігор Кульчицький // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.). - Л. : [б. в.], 1997. - С. 18-21.
 11. Горовий, В. Ресурс соціальних інформаційних баз як фактор розвитку в процесі суспільних перетворень [Текст] / В. Горовий // Бібл. вісн. - 2006. - № 2. - С. 3-8.
 12. Горовий, В. Соціальні інформаційні бази в умовах прискорення глобальних перетворень [Текст] / В. Горовий // Там само. - № 3. - С. 3-6.
 13. Горовой, В. Н. Социальные информационные базы в процессе формирования общества, основаного на знаниях [Текст] / В. Горовой // Б-ки нац. акад. наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб. - К. : [б. и.], 2006. - Вып. 4. - С. 16-25.
 14. Гранчак, Т. Використання інформації інтернет-видань як засіб підвищення ефективності інформаційно-аналітичної та управлінської діяльності [Текст] / Т. Гранчак // Бібл. вісн. - 2006. - № 3. - С. 7-10.

15. Добко, Т. Електронні інформаційні ресурси провідних бібліотек Європи : можливості використання [Текст] / Т. Добко, І. Архіпова, Н. Мойсеєнко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К. : НБУВ, 2007. – Вип. 19. – С. 154–162.
16. Ершова, Т. В. Межведомственная программа «Российские электронные библиотеки» : подходы и перспективы [Текст] / Т. В. Ершова, Ю. Е. Хохлов // Информ. об-во. – 1999. – № 3. – С. 21–27.
17. Ершова, Т. В. Опыт и перспективы интеграции российских социально значимых электронных информационных ресурсов на основе концепции электронных библиотек [Электронный ресурс] / Т. В. Ершова // Электронные б-ки. – Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2001/part1/EN>. – Название с экрана.
18. Жарких, М. Підсистема «Персоналії» в базі «Пам'ятки України» [Текст] / Микола Жарких // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.) – Л. : [б. в.], 1997. – С. 50–52.
19. Использование современных технологий для обеспечения научно-технической информацией научных работников и специалистов Украины [Текст] / В. В. Петров, А. А. Крючин, С. М. Шанойло и др. // Б-ки нац. акад. наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практич. и теоретич. сб. – К., 2003. – Вып. 2. – С. 83–90.
20. [Каллиников, П.] Гиперпроект «Большой Русский биографический словарь» [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Русский биогр. словарь. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs1.htm>. – Название с экрана.
21. [Каллиников, П.] Половцов А. А. Русский биографический словарь : Электронная репринтная версия : Об издании [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Там же. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/xPol/titul.htm>. – Название с экрана.
22. Каллиников, П. Русская портретная галерея [Предисловие] [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Там же. – Режим доступа : www.rulex.ru/portgal.htm. – Название с экрана.
23. Каллиников, П. Русский биографический словарь : сетевая версия [Электронный ресурс] / П. Каллиников // Там же. – Режим доступа : <http://www.rulex.ru/brbs.htm>. – Название с экрана.
24. Кисельова, А. Веб-сайт Державного комітету архівів України : загальний огляд структури і змісту [Текст] / А. Кисельова // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 484–499.
25. Кислов, В. В. Нові парадигми інформатики та основи комп'ютерного забезпечення біографічних досліджень [Текст] / В. Кислов, О. Яценко // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 130–133.
26. Кірталь, С. Національна база даних з історії наукових установ, організацій УААН : проблеми створення та використання [Текст] /

- З. Кірпаль // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 607–616.
27. Костенко, Л. Й. Проблеми формування електронних бібліотек України [Текст] / Л. Й. Костенко // Там само. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 220–228.
28. Костенко, Л. Й. Бібліотека суспільства знань : концептуальна модель [Текст] / Л. Й. Костенко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 1. – С. 23–28.
29. Куйбышев, Л. А. Библиотеки и музеи : кооперация и интеграция электронных ресурсов [Электронный ресурс] / Л. А. Куйбышев, Н. В. Бракер // Электронные б-ки : Рос. науч. электрон. ж-л. – Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2000/part2/KB>. – Название с экрана.
30. Кульчицкий, І. Хронологія у комп'ютерних базах даних [Текст] / Ігор Кульчицький // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Л. : [б. в.], 1997. – С. 67–70.
31. Лобузін К. Ілюстрований електронний каталог «Радянський лубок із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» [Текст] / Катерина Лобузін, Ольга Донець // Бібл. вісн. – 2009. – № 1. – С. 16–20.
32. Майстрович, Т. В. Библиотеки и музеи в контексте «личных институтов культуры» [Электронный ресурс] / Т. Майстрович // Электронные б-ки. – Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2001/part5/maistrovich>. – Название с экрана.
33. Маши, М. Э. База данных он-лайн по археологии : Помпеи и проект «Fortuna Visiva» Scuola Normale Superiore di Pisa (Италия) [Электронный ресурс] / Мария Эмилия Маши, Бенедетти Бенедетто // Там же. – Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2006/part2/VM>. – Название с экрана.
34. Онищенко, О. Організація всеукраїнського бібліографічного діалогу на основі віртуальної бібліографічної лабораторії [Текст] / О. Онищенко, В. Широков, Л. Костенко, О. Костишин // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 169–173.
35. Павлуша, І. Електронні бібліотеки : новий рівень одержання, розповсюдження та використання інформації [Текст] / І. Павлуша // Там само. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 167–176.
36. Паринов, С. И. О тенденциях и ориентирах развития открытых электронных библиотек (из опыта создания и эксплуатации системы Соционет) [Электронный ресурс] / С. И. Паринов // Электронные б-ки. – Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.phtml?page=elbib/rus/journal/2004/part6/sp>. – Название с экрана.
37. Плахонін, А. Г. е-Енциклопедія історія України [Електронний ресурс] / А. Г. Плахонін. – Режим доступу : <http://history.org.ua/ENU/i.htm> (станом на 2008 р.). – Назва з екрану.
38. Попик, В. І. Пріоритети розвитку сучасної української біографіс-

- тики : вчора, сьогодні, завтра [Текст] / В. Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 717-727.
39. Попик, В. І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів [Текст] / В. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 15-27.
40. Попик, В. І. Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання формування Українського національного біографічного архіву [Текст] / В. Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: НБУВ, 2006. – Вип. 16. – С. 467-481.
41. Попик, В. І. Крок до створення національного біографічного зводу [Текст] / В. І. Попик // Матеріали до Укр. біогр. словника. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 3-8.
42. Попик, В. И. Виртуальные библиотеки XXI века и задачи создания Украинского национального биографического архива [Текст] / В. И. Попик // Б-ки нац. акад. наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 26-36.
43. Попик, В. И. Украинский Национальный биографический архив – неотъемлемая часть электронных научно-информационных ресурсов славянского мира [Текст] / В. И. Попик // Укр.-македон. наук. зб. – К., 2006. – Вип. 2. – С. 272-281.
44. Попик, В. І. Вітчизняні електронні біографічні інформаційні ресурси : сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку [Текст] / В. І. Попик // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 501-513.
45. Попик, В. І. Персональні матеріали українських дослідників у мережі Інтернет як чинник інтеграції вітчизняної науки, освіти і культури у світовий гуманітарний науково-інформаційний простір [Текст] / В. І. Попик // Укр.-македон. наук. зб. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 329-339.
46. Попик, В. І. Біографістика та дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К. : НБУВ, 2009. – Вип. 5. – С. 7-49.
47. Попик, В. І. Російські книжкові та електронні енциклопедії, біографічні словники і довідники як джерело формування українських біографічних науково-інформаційних ресурсів [Текст] / В. І. Попик // Там само. – К., 2009. – Вип. 6. – С. 7-39.
48. Професори Одеського (Новоросійського) університету [Текст] : біогр. словник : в 4-х т. / відп. ред. : В. А. Смигдина; упоряд. та бібліогр. ред. : В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – О. : Астропринт, 2005. – т. 1-4.
49. Святець, Ю. Просопографічна база даних «КанДеп» (Методичні та технологічні засади побудування) [Текст] / Юрій Святець // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.) – Л. : [б. в.], 1997. – С. 98-100.

50. Українські історики ХХ століття [Текст] : біобібліогр. довідник / Ін-т історії України НАН України. - К., 2004. - Вип. 2, ч. 2. - 382 с.
51. Хохлов, Ю. Е. О месте электронных библиотек в информационном обществе [Электронный ресурс] / Ю. Е. Хохлов // Электронные б-ки. - Режим доступа : <http://www.elbib.ru/index.php?page=elbib/rus/journal/2005/part2/Hohlov>. - Название с экрана.
52. Чекмарьов А. О. Національна система електронних бібліотек [Текст] / А. О. Чекмарьов, Л. Й. Костенко, Т. П. Павлуша ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. - К. : БТМ, 1998. - 50 с.
53. Чишко, В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко. - К., 1996. - 240 с.
54. Чишко, В. С. Основні принципи створення Українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. праць. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 6-18.
55. Шостак, В. О. Деякі питання програмно-комп'ютерного забезпечення Українського біографічного словника [Текст] / В. Шостак, В. Чишко // Там само. - К., 1996. - Вип. 1. - С. 115-126.
56. Шульга, І. Архіви та журнали відкритого доступу у галузі бібліотечної справи та інформаційних дисциплін [Текст] / Ірина Шульга // Бібл. вісн. - 2006. - № 5. - С. 23-32.
57. Ярошенко, Т. Еволюція журналу як засобу наукової комунікації : від друкованих видань до оригінальних електронних журналів [Текст] / Тетяна Ярошенко // Вісник Кн. палати. - 2005. - № 10. - С. 29-34 ; № 11. - С. 28-33.
58. Ярошенко, Т. Наукові комунікації ХХІ століття : електронні ресурси для науки та освіти України [Текст] / Тетяна Ярошенко // Бібл. вісн. - 2006. - № 5. - С. 17-22.
59. Яценко, О. М. Забезпечення бібліографічною інформацією комп'ютерної бази даних «Українська національна біографістика» [Текст] / О. М. Яценко // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8-9 жовтня 1996 р.) - Л. : [б. в.], 1997. - С. 114.
60. Яценко, О. Особові справи архіву Українського Вільного Університету (Мюнхен) як джерело для наповнення біографічною інформацією «Українського біографічного архіву» [Текст] / О. М. Яценко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. - К., 2005. - Вип. 14. - С. 744-779.
61. Яценко, О. Інформаційні технології в діяльності Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського із формування електронних біобібліографічних ресурсів [Текст] / О. Яценко // Там само.- К., 2006. - Вип. 16. - С. 437-448.
62. Bibliographie zu den Biographischen Archiven. Biographical Archives Bibliography. [Text]. - Munchen ets : K. G. Saur, 1994. - 185 p.
63. Wollschlaeger, H. World Archive of Bygone Days. From Publishers comes the most important lexicon of all time [Text] / Hans Wollschlaeger // Bibliographie zu den Biographischen Archiven. Biographical Archives Bibliography. - Munchen ets : K. G. Saur, 1994. - P. 13-15.
64. World Biographical Information System Online (WBIS Online) [Electronic Resource] // Walter de Gruyter GmbH & Co KG / - Режим доступу : <http://www.degruyter.de/cont/imp/saur/saurGvEn.cfm?rc=35520&fg=NW-03>. - Назва з екрану.

65. World Biographical Information System (WBIS) Online [Text] : The most extensive biographical online library : www.saur.de/wbis-online – Berlin ; New York : K. G. Saur Verlag : 2004. – 6 p.
66. World Biographical Information System Online (WBIS Online) [Text] : Now complete. – [Berlin ; New York] : De Gruyter – Saur, [2009]. – 2 p.

Попик В. І. Досвід формування вітчизняних електронних ресурсів біографічної інформації.

Ключові слова: електронні документи, ресурси біографічної інформації, електронні словники й енциклопедії, наукова інформація, досвід біографічних досліджень.

Розглянуто стан формування в Україні електронних ресурсів біографічної інформації про діячів минулих поколінь і сучасників та осмислення цієї проблеми у науковій літературі. На численних прикладах веб-сайтів наукових установ, навчальних закладів, бібліотек, архівів, музеїв, громадських організацій показано реальні здобутки та організаційні і методичні недоліки інформаційно-біографічної справи. Висвітлено питання використання нагромадженого досвіду формування ресурсів біографічної інформації у подальшій роботі з їх упорядкування.

Порук V.I. Experience of forming national electronic resources of biographic information.

Key words: electronic documents, resources of biographic information, electronic dictionaries and encyclopedias, scientific information, experience of biographic researches.

The historiography and modern condition of research of formation of electronic resources of biographic information in Ukraine are scrupulously examined and systematized. The achievements and failings of informational biographics are shown on the examples of the web-sites of scientific authorities, educational institutions, libraries, archives, museums and public organizations. The work also enlightens the issue of using experience to date of forming the resources of biographic information in its further collating.

Попик В. І. Опыт формирования отечественных электронных ресурсов биографической информации.

Ключевые слова: электронные документы, ресурсы биографической информации, электронные словари и энциклопедии, научная информация, опыт биографических исследований.

Рассмотрено состояние формирования в Украине электронных ресурсов биографической информации о деятелях минувших поколений и современниках и осмысление этой проблемы в научной литературе. На многочисленных примерах веб-сайтов научных учреждений, учебных заведений, библиотек, архивов, музеев, общественных организаций показаны реальные достижения и организационные и методические недостатки информационно-биографического дела. Освещены вопросы использования накопленного опыта формирования ресурсов биографической информации в дальнейшей работе по их составлению.

*Світлана Миколаївна ЛЯШКО,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ БІОГРАФІЧНОЇ ДОВІДКОВОЇ СПРАВИ

Розглядається наукова періодизація української довідкової біографістики як напряму біографістики та спеціальної історичної дисципліни. В якості основного критерію періодизації запропоновано національне відродження та формування державницького світогляду на ґрунті національної ідеї. Визначено межі, основні ознаки та риси, а також чинники формування кожного з періодів.

Ключові слова: періодизація історична, довідкова біографістика.

The periodization of the development of Ukrainian biographic reference as a branch of biographistics and a special historic discipline is considered. The main criteria of periodization is proposed to be the national renaissance and formation of the statist concepts on the ground of the national idea. The work defines the limits, main characteristics and forming factors of each period.

Key words: historic periodization, reference biographistics.

Рассматривается научная периодизация украинской справочной биографистики как направления биографистики и специальной исторической дисциплины. В качестве основного критерия периодизации предложено национальное возрождение и формирование государственного мировоззрения на основе национальной идеи. Определены границы, основные признаки и черты, а также факторы формирования каждого из периодов.

Ключевые слова: периодизация историческая, справочная биографистика.

Початковому етапу розвитку наукової дисципліни властиве накопичення конкретних емпіричних знань або фактів та вироблення основ теорії та методики. На цьому етапі періодизація виступає методом систематизації отриманого історіографічного матеріалу та його пізнання в конкретно-історичному та іншому вимірах [25]. При цьому ключового значення набувають критерії періодизації, одним із яких, на нашу думку, може бути фактор національного відродження

та формування державницького світогляду на ґрунті національної ідеї. Категорія «національне відродження», попри її ідеологічне забарвлення, цілком легітимно має право перебувати у списку наукових понять [11, с. 64]. Зміст цієї категорії дозволяє говорити про започаткування української біографічної довідкової справи на етнічних українських землях, які входили до складу Росії та Австро-Угорщини з другої чверті XIX ст. Саме у другій половині XIX століття «назва Україна вживається в українському громадському і приватному житті визнаючи всю територію українського народу...» [19, с. 3226].

Українське національне відродження, як стверджує І. І. Колесник, виконує методологічну функцію щодо вивчення української історіографії загалом (у її межах знаходиться біографістика як спеціальна історична дисципліна), оскільки дає змогу з'ясувати весь комплекс обставин та умов розвитку історичних знань і, водночас, виступає засобом вивчення й усвідомлення тих процесів і подій, що відбувалися у духовній сфері українців [12, с. 7]. Національне відродження пов'язане також із провідними науковими течіями свого часу, впливає на суспільну свідомість істориків і національну ідеологію [9, с. 105; 12, с. 7].

Погоджуючись із таким положенням, водночас можна запропонувати визначити категорію національного відродження наріжним каменем аналізу генези української довідкової біографістики та її періодизації. Такий підхід дасть змогу скласти більш предметне уявлення про соціокультурне тло, інтелектуальні чинники, зовнішні та внутрішні умови розвитку відповідних наукових дисциплін, з якими пов'язана українська біографістика та довідкова біографістика зокрема.

Про доцільність такого підходу свідчить і те, що довідкова біографістика реалізує не тільки наукові та пізнавальні, а, значною мірою, ще й соціальні функції, оскільки безпосередньо впливає на формування національної свідомості, національних духовних і культурних цінностей. «Світоглядні принципи» як важливий фактор впливу на зміни етапів розвитку науки й «пізнання та усвідомлення минулого» виокремлював А. М. Сахаров під час розробки періодизації історичної науки [23, с. 15].

Це посилення справедливе і щодо спеціальної галузі історичних дисциплін — біографістики та довідкової біогра-

фістики. В. І. Попик у дослідженні, присвяченому світоглядним принципам розвитку української біографістики, переконливо доводить, що для формування та змін вітчизняної біографічної традиції, її національної своєрідності та несхожості з біографічними традиціями інших народів упродовж століть визначальними були саме світоглядні засади українського народу [18, с. 9]. Вони ж тісно пов'язані з проблемами суспільно-політичного вибору України, тяжінням до державності. Ці самі принципи впливають на визначення концептуальних засад, формування джерельної бази, словника та змістову частину біографічних довідкових видань.

Категорію національного відродження неможливо розглядати поза контекстом формування української державницької ідеї та її практичного втілення у XIX–XX ст. Тому у періодизації розвитку біографічної довідкової справи враховується стала традиція української історичної науки, що покладає в основу періодизації історії України таку категорію, як її власна державність [25]. Таких поглядів дотримувалися, зокрема, М. С. Грушевський, І. П. Крип'якевич, М. П. Ковальський та інші. Це дало змогу розглядати історію України не лише у контексті еволюції її власної державності, а й як історію українського етносу у складі інших державних утворень: Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, СРСР тощо. Окремим питанням у цих теоретичних поглядах є історія української діаспори, що перебуває поза межами українських етнічних територій (Німеччина, Велика Британія, Франція, США, Канада, Австралія та ін.), але її історія невід'ємна від загальної історії України.

Багато дослідників цілком слушно не виокремлюють історіографічне надбання української діаспори від української історіографії. При цьому вони (Я. С. Калакура та інші) не схильні ототожнювати поняття «українська історіографія» та «історіографія в Україні», тому що у межах України на її етнічних територіях у різні часи діяли наукові установи та окремі дослідники — представники польської, російської, німецької, австрійської, румунської, угорської історіографічних шкіл та течій [10, с. 409]. Урахування внеску української діаспори дозволяють цілісно досліджувати історію української довідко-

вої біографістики у її загально історичному, загально цивілізаційному дискурсі, зважаючи, зрозуміло, на суперечливі та мінливі перебіги історичних подій, коли Україна втрачала або знову поновлювала власну державність.

Про сталість українознавства в контексті класифікаційної категорії «державність» свідчить і факт формування на початку 20-х рр. ХХ ст. фонду «Україніка» у Всенародній бібліотеці України. Коментуючи проект інструкції для комплектування цього фонду, який базувався на трьох принципах (етнографічний, територіальний і державний), С. Іваницький-Василенко додав до них ще й політичний: «матимем принцип географічно-етнографічний й географічно-політичний, тобто будемо зараховувати до українського відділу всю літературу, де мова мовиться про землі, які заселяє український народ, і про землі, які протягом історії були під національною українською властю, центральною чи місцевою» [6, с. 84].

Спробу періодизації історико-біографічних досліджень в Україні одним із перших здійснив В. С. Чишко. Критеріями він обрав «загальноісторичні парадигми розвитку суспільства, передусім у духовній сфері» [27, с. 162]. У загальних рисах позначені В. С. Чишком етапи розвитку історико-біографічних досліджень і теоретичні досягнення, що виступають підґрунтям довідкової біографістики, співпадають із запропонованими підходами щодо періодизації історії української біографічної довідкової справи.

На основі вивчення феномену біографії як соціального явища Л. Г. Скоковою була розроблена періодизація розвитку біографічного методу як дослідницького процесу в соціології [24, с. 5]. Ця періодизація підкріплює положення, що довідкова біографістика в Україні розвивалася в межах загальних тенденцій розвитку соціально-гуманітарних дисциплін та розкриває перспективні можливості подальшого вивчення періодизації на міждисциплінарному рівні.

Періодизація історії української довідкової біографістики — напряму біографістики як складової історичної науки — покищо недостатньо досліджена. Запропоновані підходи до її періодизації, серед критеріїв яких виступає національне відродження та формування державницького світогляду на ґрунті національної ідеї, можуть стати предметом

наукової дискусії та уточнення періодизації вітчизняної довідкової біографістики.

Таким чином, генезу української біографічної довідкової справи слід розглядати у тісному взаємозв'язку з такими категоріями, як процеси національного відродження в Україні у XIX–XX ст., формування і розвиток національно-державницького світогляду українського народу. Зазначене дає підстави визначити головні ознаки кожного з періодів, прослідкувати, як національна ідея реалізовувалася в кожному періоді в біографічних довідкових виданнях, оцінити досягнуті результати та окреслити перспективи дальшого розвитку теоретико-методичних засад цієї наукової дисципліни. Історія української біографічної довідкової справи допомагає простежити безперервність та спадковість процесу створення повноцінної історії України в її особах. Керуючись наведеними вище міркуваннями, пропонуємо наступну періодизацію української біографічної довідкової справи.

Перший період (друга пол. XIX – 1917) пов'язаний із часом, коли Українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Особливості розвитку біографічної довідкової справи у цей час були зумовлені історико-географічними та політичними чинниками, а також специфікою початкових етапів розвитку національного руху, суспільної думки [22], громадської, наукової та політичної діяльності українства.

Творці української довідкової та біографічної довідкової справи були зорієнтовані на європейські та російські традиції. Але протягом XIX ст. перекладні європейські універсальні та біографічні словники поступово замінюються частково адаптованими до національних потреб і читацьких смаків виданнями, поповнюються оригінальним національним біографічним матеріалом (словники Є. Болховітінова, Д. М. Бантиш-Каменського).

Біографічні довідкові видання означеного часу створюються за етнічним (словник І. Левицького), територіальним (губернські словники) принципами, або шляхом представлення українців світові (участь у російських та інших біографічних довідкових проектах) із метою встановити в інтелектуальній свідомості самий факт існування України, що було

типовим для цього етапу боротьби за національно-культурне відродження та власну державність.

Засобом поширення біографічних довідкових знань виступає розвиток бібліографічної діяльності у другій половині XIX ст. [13, с. 111–244]. Його можливо розглядати у якості одного із компонентів аналітичного підходу до оцінки явищ духовного життя країни. Принципово новим у суспільному, науковому, культурному житті України у цей період слід вважати появу осередків, товариств, наукових інституцій історичного напрямку, співробітники яких долучилися, у тому числі, через періодичні видання і часописи до біографічної довідкової справи.

Бібліографічна і біобібліографічна праця професійних науковців та аматорів (Г. О. Геннаді, Г. О. Милорадович, П. І. Бодяньський, Д. І. Багалій, І. О. Левицький, І. Ф. Павловський тощо) в окремих губерніях (Харківська, Чернігівська, Полтавська губ, Слобожанщина, Київ, Галичина тощо) стала помітним явищем культурного життя в Україні та започаткувала один із шляхів розвитку довідкової біографістики. Губернські періодичні видання, на сторінках яких оприлюднювалися бібліографічні дослідження, дозволяють простежити еволюційне переростання біобібліографічних записів і нотатків у галузеві біобібліографічні та біографічні довідкові видання, пов'язані, переважно, з українською літературою та літературознавством.

У другій половині XIX ст. важливими осередками формування національних традицій української історіографії та зачатків національної біографістики стають університети. Вони відіграють важливу роль у формуванні одного з напрямів біографічних досліджень і відповідних довідкових видань. Написання історій і презентація наукових досягнень професорського складу навчальних закладів (Київська духовна академія, Імператорський університет Св. Володимира, Харківський, Новоросійський, Львівський університети, Рішельєвський ліцей в Одесі, Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині тощо) супроводжується створенням біографічних довідкових видань, які будуються за відповідною концепцією та структурою, спираються на конкретну джерельну базу, супроводжуються науковим апаратом.

Однією з особливостей цього періоду є видання біографічних довідкових видань російською мовою. Біографічні видання, що виходили на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, видавалися українською мовою та відзначалися більш виразною українознавчою спрямованістю. На розвиток української науки і культури, невід'ємною складовою яких була біографістика в усіх її вимірах, суттєво позначилася та обставина, що українські землі перебували у складі різних за суспільним устроєм, мовами, національними традиціями державних утворень. Біографічні довідкові видання підпадали під дію Валувеського циркуляру (1863), посиленого Емським указом (1876). В останній чверті XIX ст. розпочалася активна праця української інтелігенції та науковців із розбудови української літературної і наукової мови, впровадження її в освіту й науку, створення за її допомогою світоглядно-культурних цінностей, які б визнавалися усім світом [21, с. 68].

Кінець XIX ст. – початок XX ст. відзначені великими здобутками у створенні джерельної бази національної історії та історичної думки, в межах яких кристалізуються народницький або народно-демократичний та державницький напрями та світоглядні засади біографістики. Це видно на прикладах статті харківського історика й етнографа П. С. Єфименка «Потребность в биографическом словаре южнорусских¹ деятелей и несколько слов о его программе» [7], діяльності київського біографічного гуртка В. Б. Антоновича [17, с. 8–15], словника галицького історика І. О. Левицького «Прикарпатская Русь в XIX веке в биографиях и портретах ее деятелей» [14].

Концептуально довідкові видання були зорієнтовані на висвітлення через біографії діяльності осіб загальноукраїнського, регіонального, місцевого рівнів, тобто, всіх тих, «хто своєю працею, громадянською позицією та самовідданим служінням справі зробили реальний внесок у розбудову України, різних сфер її суспільно-політичного, державного, соціально-економічного та духовно-культурного життя» [18, с. 33].

¹ З XVI ст. в історичній літературі для визначення території, що була заселена українським народом, використовувався термін «Південна / Південно-західна Русь», «Південна Росія», «Малоросія», скажімо: Південно-західний відділ Імператорського російського географічного товариства.

Перебування українських земель під владою Російської та Австро-Угорської монархій були гальмом на шляху створення великих універсальних енциклопедичних видань, на зразок «Енциклопедичного словника» Плюшара, Брокгауза й Ефрона, або національного за задумом «Російського біографічного словника». Серед біографічних довідкових видань кінця XVIII – першої чверті XIX ст. набули поширення словники. В наступному до словників додалися енциклопедичні словники, а наприкінці XIX ст. – енциклопедії. Але суттєвих відмінностей між різновидами видань «словником», «енциклопедичним словником», «лексиконом» тощо та їхньою структурою і наповненням на той час не існувало. З другої половини XIX ст. поряд із ними існують інші різновиди довідкових видань – біобібліографічні словники, життєписи, альбоми біографій, довідкові книжки тощо. Серед біографічних довідкових видань переважають тематичні та галузеві словники, зміст, обсяг і спрямованість яких залежали від розвитку національного руху, стану формування національної ідентичності українського народу, історичної та інших гуманітарних наук, зокрема – їхньої джерельної бази.

У процесі розвитку практичної довідкової та біографічної довідкової діяльності формуються їхні науково-методичні засади. Емпіричним шляхом йде пошук оптимальних елементів структури довідкових видань і методичних підходів щодо їх унормування. Зокрема, задля досягнення мети практикується попереднє складання словника видання на підставі певних критеріїв відбору осіб, розташування статей за алфавітом або в інший спосіб, структурування біографічної статті (життєпис, бібліографія, іконографія) та довідкового видання в цілому (попереднє слово або вступ, стаття, різноманітні покажчики).

Дальший розвиток теоретичного знання про біографію та біографічні довідкові видання засновувався на двох різних об'єктах пізнання – біографії та довідковій книзі («біографічні збірники»). Уявлення щодо біографії як жанру словесності, напряму історичної науки та наукового твору [1, с. 33–36; 3, с. 70–73] та типології довідкових видань (лексикони, енциклопедії, словники) оприлюднюються в низці енциклопедичних видань («Энциклопедический

лексикон» А. Плюшара; «Энциклопедический словарь в издании Брокгауза и Ефрона»).

Відомим книгознавцем М. М. Лісовським пропонується рання з відомих класифікація довідкових видань (енциклопедичні, лінгвістичні та біографічні), відповідно до якої біографічні словники за змістом були поділені на загальні та спеціальні [15, с. 384–385]. Думки авторів щодо біографії та довідкової книги, а також спробу систематизувати їх за змістом можна вважати однією з рубіжних віх в історії осмислення біографії як культурного явища у вітчизняній традиції та першою класифікацією біографічних довідкових видань. Виокремлення підвидів довідкових видань за їхніми характерними особливостями (енциклопедії, енциклопедичні словники, словники) дає змогу констатувати закладання головних видо- і типоутворюючих складових довідкових видань. Створені за таким принципом довідкові видання мають досить високу інформативність, забезпечують зручний пошук відомостей і розраховані на широке коло читачів.

Другий період (1917–1921) припадає на часи Української революції, які стали якісно новим періодом формування української нації та держави. Завдяки діяльності низки Урядів незалежної України (1917 – березень 1921) державою були утворені політичні, матеріальні, фінансові, організаційні та інші умови розвитку української науки, культури, освіти. Чільне місто серед академічних установ прикладного гуманітарного профілю посіла Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933). Задум розкрити величезний потенціал українського народу через Український біографічний словник співпав із вибореною незалежністю України. Ідея створення національного біографічного словника знайшла широку підтримку в українському суспільстві й активно провадилася в життя науковцями Української Академії наук, вищих навчальних закладів, наукових товариств.

Ініціатори створення Комісії виходили із потреб самоідентифікації українського народу в нових історичних умовах, осмисленні ролі творців національної історії та створенні українського пантеону історичних діячів на всіх рівнях науки, культури, громадського життя. Підготовка національ-

ного біографічного словника усвідомлювалася керівниками Української академії наук та причетними до цього процесу науковцями як важливе соціокультурне явище.

Важливою складовою діяльності Комісії стало опрацювання відповідних змістовно-методологічних орієнтирів, завдяки яким майбутній біографічний словник набув би національні риси. В умовах будівництва української державності особлива увага зверталася на поширення правдивих знань про борців за державність — київських і галицько-волинських князів, гетьманів, кошових отаманів тощо.

Однією з головних відмінностей біографічних довідкових видань від енциклопедичних і біографічних словників попереднього періоду була переважно українська джерельна база, на якій у перспективі мав створюватися національний біографічний словник. Організаційно-методичні заходи, що здійснювалися Біографічною комісією, дають змогу визнати, що вони відповідали сучасним (на той час) науковим і методичним вимогам європейської біографічної довідкової справи, певна частина яких зберегла своє значення і отримала розвиток в теоретичній площині біографічної довідкової справи наприкінці ХХ ст.

Третій період (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) є одним із найскладніших і найбільш неоднозначних в історії української біографічної довідкової справи. З одного боку, протягом більшої частини ХХ ст. українська довідкова біографістика розвивалася у несприятливому культурно-історичному дискурсі. Суверенні права України, особливо в галузях саме гуманітарних наук розвивалися в умовах, що суттєво обмежували розвиток як теоретичних напрацювань, так і їх практичного втілення за рахунок домінування низки чинників, передовсім — ідеологічних. У цей час розвиток української історичної науки стримувався відомими політичними та цензурними обмеженнями, зокрема, закритістю багатьох джерел (документів КПРС і КПУ, органів державної влади, КДБ, іноземних джерел із історії України), неможливістю повноцінної наукової дискусії, міжнародною ізоляваністю тощо. З іншого боку, навіть у ці часи українська біографічна довідкова справа мала вагомі науково-організаційні надбання, які варто розвивати. Цей великий хронологічний період можна умовно поділити на декілька етапів.

20-ті – сер. 30-х рр. XX ст. пов'язані з часом відносно-го розквіту культурної автономії, національного будівництва в літературі, мистецтві, культурі, науці, видавничій діяльності. Український рух за самовизначення змусив радянську владу розпочати політику українізації, в якій питання культурного розвитку набрали особливої ваги на материковій Україні та еміграції.

Події 1917 – березня 1921 р. дали імпульс розгортанню літературного життя довкола журналів і літературних угруповань, що об'єднували письменників різних поколінь із усієї України. Найпотужніші сили українського культурного та духовного життя були зосереджені в галузі літератури. Коротка доба розквіту української радянської літератури, що отримала в літературно-мистецькій сфері назву «культурного ренесансу», сприяла появі низки біографічних довідкових видань, які зафіксували період літературного відродження в УСРР. Однією з особливостей біографічної довідкової справи в Україні у 20–30-ті рр. була підготовка біографічних та біобібліографічних довідників письменників і митців, над створенням яких плідно працювали М. А. Плевако, М. М. Биковець, О. П. Новицький, Ф. Л. Ернст, В. І. Кривоус і П. О. Козицький та ін., поява біобібліографічних покажчиків «Десять років української літератури. 1917-1927» А. Лейтеса і М. Яшека та «Матеріали до словника граверів» П. М. Попова. Одним із результатів розробки класифікації в книгознавстві стало виокремлення як окремого довідкового виду книги [20]. На цій основі в подальшому розроблялася класифікація і типологія довідкових і біографічних довідкових видань.

У 1930–1934 рр. на базі Акціонерного товариства УРЕ під керівництвом наркома освіти УСРР М. О. Скрипника почалася підготовка 40-томної «Української радянської енциклопедії» (УРЕ) [17, 41–52; 26]. Спроба створити в умовах державного терору радянську за ідеологією, але національну за характером універсальну «Українську радянську енциклопедію» залишилася нереалізованою. На середину 30-х рр. українська біографічна довідкова справа, як і багато інших здобутків української культури, була втрачена, а їхні творці зазнали репресій.

Підвищувалася роль зарубіжного українознавства в збереженні та примноженні традицій українського народу.

Практичний внесок в українську біографічну справу зробили науковці, що працювали за межами УСРР. Так, протягом 1930–1935 рр. у Львові вийшла «Українська загальна енциклопедія. Книга знання» (Т. 1–3; головний редактор — І. Раковський).

Сер. 30-х - друга пол. 50-х рр. ХХ ст. — час найбільшої «закритості» радянського суспільства, ідеологічного та політичного контролю над усіма видами інформації, зокрема й біографічної [8, с. 14; 16, с. 8, 132], впровадження в наукову та культурну сфери ключової концепції «давньоруської народності», «возз'єднання» українського та російського народів тощо, з метою забезпечити відповідний розвиток гуманітарних наук в УРСР. Ініціювання у 1944 р. державним керівництвом СРСР підготовки 20-томної «Української радянської енциклопедії», робота над якою через брак коштів була припинена у 1947 р. на етапі створення тематичних словників.

Друга пол. 50-х - початок 90-х рр. ХХ ст. На початок 70-х рр. в Україні на базі Головної редакції Української радянської енциклопедії була створена система підготовки довідкових видань. До неї увійшли багатотомні універсальні енциклопедії («Українська радянська енциклопедія», т. 1–17, 1958–1965; т. 1–12, 1977–1985), словники (персональний «Шевченківський словник», 1976–1977 рр.), короткі енциклопедії, енциклопедичні словники («Український радянський енциклопедичний словник», 1966–1968; 1986–1989), різноманітні галузеві (Колчинський І. Г. «Астрономы», 1977; «Біологи», 1984; Волков В. А. «Химики», 1984; «Письменники Радянської України. 1917–1987», 1988 тощо), тематичні («Митці радянської України — Лауреати Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка», 1983) та інші довідкові видання.

Марксистсько-ленінський світогляд закріплюється як визначальний методологічний принцип у біографічній довідковій справі при створюванні концепції, виборі критеріїв відбору осіб при формуванні персонального складу, змісті біографічної статті та оцінці внеску особи в конкретні сфери діяльності. Заангажоване офіційне тлумачення подій і фактів історії України, уніфіковані ідеологічні оцінки діяльності політичних, громадських діячів, творчості культурних, наукових та інших діячів залишило за межами довідкових видань

багатьох провідників народних рухів, визвольних змагань, борців за незалежність, військових, церковних діячів тощо.

У той же час поява корпусу національних довідкових і біографічних довідкових видань засвідчувало новий рівень розвитку знань, їх інтеграції, підготовки професійних редакторських кадрів, нагромадження досвіду та відіграло певну позитивну роль у формуванні біографічного довідкового знання. Разом вони стали значним науково-методичним і практичним здобутком, на якому розпочала розвиватися українська довідкова біографістика новітнього часу.

Після другої світової війни поповнилися наукові сили української діаспори. Її найвизначнішим науковим проектом, що розвивав національні традиції, стало створення Енциклопедії українознавства, в біографічному блоці якої її творці зосередили увагу на тих особистостях, діяльність яких замовчувалась або фальсифікувалась у радянський період. Для створення біографій їх автори залучили багато джерел, з різних причин недоступних дослідникам в УРСР.

Централізація організаційної, теоретико-методичної та науково-дослідної роботи з підготовки довідкових і біографічних довідкових видань у союзних інституціях, ідеологічна спрямованість і політизація практичної сфери біографічної діяльності з боку Радянської держави частково пояснюють відсутність в Україні розробок щодо теоретичних проблем біографічної діяльності, її напрямів, зокрема довідкової біографістики. Вони ж забезпечували республіканські редакційно-видавничі центри з підготовки довідкової літератури директивними методичними розробками з метою запровадження їх у практику.

За довідковою біографістикою остаточно закріпився міждисциплінарний зв'язок із книгознавством, що закріпив уявлення про організаційно-функціональну, класифікаційно-типологічну побудову біографічних довідкових видань. У її основу були покладені та закріплені у державному стандарті теоретико-методичні розробки науковців у галузі енциклопедичної справи, сформовано спільний погляд на типи енциклопедичної та словникової статей, їхній зв'язок із різновидами та типами довідкових видань. У практику було введено усталену структуру біографічної статті (заголовок, де-

фініція, змістовна частина, бібліографія, іконографія тощо), що остаточно вивело довідкову біографістику на міждисциплінарний рівень.

На кінець 70-х рр. у науковому середовищі сформувалася система поглядів на біографістику (біографіку) як на спеціальну галузь історичної науки [2, с. 136]. Тоді само спостерігаються суттєві зміни в галузі біографічних досліджень, що супроводжуються зміною концептуальних засад, переорієнтацією на інтерпретативні стратегії, концентрацією уваги на рівні суб'єктивно-особистих значень і змістів [5, с. 47]. На початок 90-х рр. довідкова біографістика в Україні вже мала досить розвинену структуру довідкових видань, сукупність наукових і практичних знань у галузі біографістики і відповідного напрямку книгознавства.

Четвертий період розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і триває нині. Динаміка довідкової біографічної діяльності відбиває динаміку життя, розвиток суспільства і суспільних уявлень, наукових знань про біографістику, довідкову біографістику як один з її напрямів. З отриманням державності поступово долаються ідеологічні стереотипи, формується якісно нова історична свідомість українського суспільства, зростає зацікавленість до персоніфікації своєї історії в особах діячів усіх рівнів — від загальнонаціонального до регіонального, які діяли на теренах України і за її межами та своєю працею, інтелектом і звитягою в різні історичні часи сприяли розвитку України. Створення в незалежній Україні національного біографічного словника, ідея якого була проголошена у 20-х рр. ХХ ст., залишається нагальною суспільною потребою та визначає головний напрям у розвитку української довідкової біографістики.

Радикальні зміни відзначилися на історіософських, світоглядних, методологічних засадах української історичної науки, тематиці наукових досліджень. Цьому сприяло визволення української історичної думки з-під ідеологічного диктату, цензурного пресу, визнання плюралізму, ріст державницької свідомості, входження її в контекст європейського та світового історичного процесу, об'єднання творчого потенціалу істориків материкової України та західної і східної діаспори українців в соборну національну історичну науку.

На цьому тлі характерною ознакою періоду є швидкі темпи поступу дослідницьких, науково-організаційних, соціально-культурних та інших чинників розвитку біографічної довідкової справи. Це стало можливим унаслідок розширення пізнавального поля історичної науки, передусім, шляхом персоналізації предмету історії (від біографій видатних осіб до індивідуальних життєписів конкретних осіб, які не підпадають під визначення «видатний»). До кола історичних досліджень, пов'язаних із особою в історії, додалися такі нові напрями, як історія ментальностей, антропологічно орієнтована історія, історія ідентичностей, мікроісторія, історія повсякденності, гендерні студії тощо. Ці підходи поширюються не тільки на біографію особи, а й на концепцію, словник та інші складові біографічних довідкових видань.

Зазначені досягнення біографістики та довідкової біографістики були б неможливі без бурхливого розвитку українського джерелознавства. Розбудова джерельної бази української історичної науки, залучення наукових надбань діаспори та закордонних дослідників історії України суттєво вплинули на динаміку отримання нової біографічної інформації. Деідеологізація історії, пошук, опрацювання та залучення нових джерел дали змогу історикам поступово відкривати і виводити із забуття нові імена українських достойників, включати їх до біографічних довідкових видань із метою якомога швидше зробити їх відомими українському суспільству та міжнародній спільноті. Коло джерел біографістики значно розширилося, почастішало, зокрема, використання таких писемних джерел, як генеалогічні, ономастичні, агіографічні, епіграфічні тощо.

На темпи розвитку довідкової біографістики суттєво вплинули регіоналізація історичних досліджень, зростання уваги до локальної, місцевої історії, до вивчення якої прилучилося багато професійних істориків і краєзнавців. Регіональні біографічні довідкові видання якнайкраще поєднують просторові та часові виміри, враховують такий важливий людський показник, як регіональну ідентичність (ментальність) і наповнюють довідники постатями, які діяли на цих територіях у різні історичні часи.

Наведене свідчить, що у сучасній біографічній практиці починають домінувати більш мобільні різновиди довідкових

видань, зокрема регіональні, галузеві, тематичні довідники, біобібліографічні покажчики, поточні довідники «Хто є хто», матеріали до біографій, робочі зошити, біографічні календарі тощо, зміст яких відповідає зростаючому суспільному попиту. Ця обставина утруднюватиме створення наукової класифікації довідкових біографічних видань, унормування їх видової структури.

Новий етап розвитку української біографістики позначився науковим осмисленням здобутків національної біографістики в історичному контексті. Потреби суспільства акцентували основні завдання і напрями наукової та практичної діяльності в цій галузі історичної науки. Біографічна довідкова справа розвивається як практична діяльність і як наукова дисципліна. Серед пріоритетних напрямів набувають чинність питання фундаментальних принципів довідкової біографістики, головним із яких залишається усвідомлення поняття сутності біографічного знання в цільовому призначенні біографічної довідкової справи.

Відбувається далі утворення наукового статусу біографістики як спеціальної історичної дисципліни, про що свідчать монографії О. Л. Валевського «Основания биографии» [4] та В. С. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» та роботи інших дослідників. У 1993–1994 рр. В. С. Чишко виокремив у структурі біографістики «словниково-біографічну діяльність», а теоретичну, методичну та практичну діяльність із створення біографічних довідкових видань він назвав окремим напрямом біографістики [27, с. 49], який успішно розвивається в останнє десятиріччя.

На сучасному етапі довідкова біографістика розглядається науковцями як специфічна сфера науково-практичної діяльності, що містить дві складові — книгознавчу, що приділяє увагу цьому напрямку з боку теорії та методики побудови сучасної системи довідкових і довідково-біографічних видань, та біографічну як галузь спеціальних історичних дисциплін. Зазначені обставини свідчать про міждисциплінарний характер довідкової біографістики, що висуває певні вимоги до питань її методології, методики на інших науково-теоретичних і практичних засад. На відміну від попередніх періодів, рішення зазначених проблем знаходиться в науково-методичній площині та не має ідеологічного спрямування.

У контексті опрацювання цих завдань провідним науково-методичним центром стала Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. У складі цієї наукової установи з 1994 р. діють Інститут книги та Інститут біографічних досліджень. Одним із напрямів діяльності останнього є теоретичні та методичні розробки з різних аспектів біографістики та біографічних довідкових видань, зокрема Українського біографічного словника та електронного «Українського біографічного архіву».

Однією з особливостей сучасного етапу довідкової біографістики є розширення інформаційного простору за рахунок використання нових інформаційних технологій. Розгортається, зокрема, створення мультимедійних енциклопедій на електронних носіях, що значно поширюють можливості створення нових біографічних довідкових видань та інструментів доступу до них широкого кола користувачів.

Практика, що склалася, свідчить, що створення національного біографічного ресурсу здійснюється, насамперед, шляхом накопичення персоналій із авторитетних біографічних довідкових видань, біографічних праць різних жанрів і новітніх біографічних досліджень. Головним джерелом для електронної бази все ще залишаються біографічні та біобібліографічні джерела на паперових носіях.

На сучасному етапі одним із головних завдань довідкової біографістики залишається створення образу України в постанях. Сумативний підхід до вирішення цього завдання найбільш поширений і в наш час, хоч він уже явно недостатній. У середині ХХ ст. довідкова біографістика вийшла на міждисциплінарний рівень. На основі книгознавчих напрацювань була створена науково-методична й організаційна система підготовки довідкових видань, складовою частиною яких є біографічні довідкові видання. Відповідний внесок, як-от: типологія і структура біографічних статей і довідок, способи подання біобібліографії тощо, було зроблено з боку науковців гуманітарних дисциплін. Сучасний етап, на наш погляд, можна охарактеризувати як інтегративний, який органічно вміщує сумативний і міждисциплінарний напрями та синтезує їх відповідно до сучасних завдань. У цьому напрямку можна виокремити теоретичний рівень, пов'язаний із біографістикою і суміжним їй комплексом наук, та прикладний, на якому здійснюється організація отриманих знань у

відповідну систему, що поширюється через біографічні довідкові видання та електронні видання.

Періодизація української довідкової біографістики — пряму біографістики як складової історичної науки, поки що не дуже досліджена. Запропоновані нами підходи до її періодизації, серед критеріїв яких виступає національне відродження та формування державницького світогляду на ґрунті національної ідеї, може стати предметом наукової дискусії, яка сприятиме уточненню періодизації вітчизняної довідкової біографістики.

1. А. Я. Биография и биографические словари [Текст] / А. Я. [Яновский] // Энцикл. словарь в изд. Брокгауза и Ефрона : в 43 т. / под ред. И. Е. Андреевского. — СПб., 1891. — Т. 4. — С. 33–36.
2. *Беленький, И. Л.* Биография как культурно-историческая проблема [Текст] / И. Л. Беленький // Ист. биография : сб. обзоров. — М., 1990. — С.136–164.
3. Биография [Текст] // Энцикл. лексикон : в 17 т. / ред. Н. И. Греч, О. И. Сенковский. — СПб. : тип. А. Плюшара, 1856. — Т. 6. — С. 70–73.
4. *Валевский, А. Л.* Основания биографики [Текст] / А. Л. Валевский. — К. : Наук. думка, 1993. — 110 с.
5. *Голубович, И. В.* Биография как социокультурный феномен : методология анализа в гуманитарном знании [Текст] / И. В. Голубович // Интегративна антропологія. — 2009. — №1. — С. 47–53.
6. *Дубровіна, Л.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941 [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. — К. : НБУВ, 1998. — 333 с.
7. *Єфименко, П. С.* Потребность в биографическом словаре южно-русских деятелей и несколько слов о его программе [Текст] / П. С. Єфименко // Киев. старина. — 1886. — Т. 14. — С. 805–809.
8. *Ісаєвич, Я.* Українське книгознавство : етапи розвитку [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Вісник Львів. ун-ту. — Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — Вип. 1. — С. 7–19. — (Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології).
9. *Зашкільняк, Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наук [Текст] / Л. О. Зашкільняк // Укр. історіографія на зламі ХІХ і ХХ століть : здобутки і проблеми / ред. Л. О. Зашкільняк. — Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. — 406 с.
10. *Калакура, Я.* Українська історіографія в структурі історичної науки [Текст] / Я. С. Калакура // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. — К., 2000. — Число 5, ч. 2. — С. 402–415.
11. *Касьянов, Г.* «Націоналізація» історії : нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) [Текст] / Г. Касьянов // Укр. історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми / ред. Л. Зашкільняк. — Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. — С. 57–73.

12. Колесник, І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) [Текст] / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
13. Корнейчик, І. І. Історія української бібліографії [Текст] : дожовтневий період : нариси / І. І. Корнейчик. – К. : Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1971. – С. 111–244.
14. Левицкий, И. Е. Прикарпатская Русь в XIX-м веке в биографиях и портретах её деятелей с увзгляднением замечательных людей, которых 1772 р. застав при жизни [Текст] / И. Е. Левицкий [И. Е. Левицкий] – Л., 1898–1901. – Т. 1, вып. 1–4. – 224 с.
15. Лисовский, Н. Словарь [Текст] / Н. Лисовский // Энцикл. словарь в изд. Брокгауза и Ефрона : в 43 т. / под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб., 1900. – Т. 30. – С. 380–388.
16. Лутовинова, В. І. Теоретико-методичні засади та історія розвитку української рекомендаційної бібліографії (XI–XX) [Текст] / В. І. Лутовинова. – К. : Книжк. палата Укр., 2002. – 146 с.
17. Ляшко, С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. XIX – 40-і рр. XX ст.) [Текст] / С. М. Ляшко. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – 85 с.
18. Попик, В. І. Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації XXI ст. [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., 2008. – Вып. 4. – С. 8–40.
19. Р. М. Україна – назва [Текст] / Р. М. // Енцикл. українознавства : словникова частина : в 11 т. – Л. : Молоде життя, 2000. – Т. 9. – С. 3325–3326.
20. Реформатский, А. А. Техническая редакция книги [Текст] : Теория и методика работы / А. А. Реформатский, М. М. Каушанский. – М. : Гизлегпром, 1933. – 22 с.
21. Русановський, В. М. Українська мова як чинник етнопонаціональної ідентифікації [Текст] / В. М. Русановський // Історія укр. культури : в 5 т. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 4, кн. 1. – С. 29–78.
22. Сарбей, В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XIII – початку XX ст. [Текст] / В. Г. Сарбей // Дніпропетр. іст.-археогр. зб. – Д. : Промінь, 1997. – Вып. 1. – С. 357–361.
23. Сахаров, А. М. Історіографія історії СРСР [Текст] : досоветський період / А. М. Сахаров. – М., 1978. – 256 с.
24. Скокова, Л. Г. Біографічний метод в соціології : історія і специфіка застосування [Текст] : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Л. Г. Скокова. – К., 1999. – 20 с.
25. Удод, О. Шкільний підручник як історіографічне явище [Електронний ресурс] / Олександр Удод // Права людини в Україні : інф. портал Харків. правозахисної групи. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1224510701>. – Назва з екрану.
26. Фельбаба, М. М. Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. М. Фельбаба ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 18 с.
27. Чижко, В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чижко. – К. : БМТ, 1996. – 239 с.

Ляшко С. М. Періодизація розвитку української біографічної довідкової справи.

Ключові слова: періодизація історична, довідкова біографістика.

Розглянуто періодизацію історії розвитку української біографічної довідкової справи як методу систематизації накопиченого історіографічного матеріалу та його пізнання в конкретно-історичному та іншому вимірах. Запропоновані відповідні завданням періодизації критерії та принципи, зокрема, процеси національного відродження України та формування і розвитку національно-державницького світогляду українського народу.

Виділено такі періоди процесу української біографічної справи: національний період (друга пол. XIX – 1917); період державної незалежності (1917–1921); період української РСР (20-ті – сер. 30-х рр. XX ст.; друга пол. 50-х – початок 90-х рр. XX ст.; друга пол. 50-х – початок 90-х рр. XX ст.); новітній період (з початку 90-х рр. XX ст.).

З'ясовано головні ознаки та досягнуті результати кожного з періодів, окреслено перспективи дальшого розвитку наукової дисципліни.

Lyashko S.M. Periodization of the development of Ukrainian biographic reference.

Key words: historic periodization, reference biographistics.

The work describes the periodization of the history of development of Ukrainian biographic reference as a method of systematization of the gained historiographic material and its perception in specifically historic and other dimensions. It also offers criteria and principles corresponding to the tasks of periodization, such as the processes of the national renaissance of Ukraine and formation and development of the statist concepts of Ukrainian people.

Such periods of the process of Ukrainian biographic reference are defines: national period (second half of XIX century – 1917); state independence period (1917–1921); Ukrainian SSR period (the 20s – mid 30s of XX century; second half of the 50s – beginning of the 90s of XX century); modern period (beginning of the 90s of XX century till now).

The thesis reveals the main features and the results gained of each period, describes the prospects of the further development of the scientific discipline.

Ляшко С. Н. Периодизация развития украинского биографического справочного дела.

Ключевые слова: периодизация историческая, справочная биографистика.

Рассмотрена периодизация истории развития украинского справочного дела как метода систематизации накопленного историографического материала и его познания в конкретно-историческом и других измерениях. Предложены соответствующие задачам периодизации критерии и принципы, в частности, процессы национального возрождения Украины, формирование и развитие национально-государственного мировоззрения украинского народа.

Определены следующие периоды процесса украинского биографического дела: национальный период (вторая пол. XIX – 1917); период государственной независимости (1917–1921); период украинской ССР (20-е – сер. 30-х гг. XX в.; вторая пол. 50-х – начало 90-х гг. XX в.; вторая пол. 50-х – начало 90-х гг. XX в.); новейший период (с начала 90-х гг. XX в.). Выявлены главные признаки и достигнутые результаты каждого из периодов, очерчены перспективы дальнейшего развития научной дисциплины.

Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник, учений секретар
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)

ВИВЧЕННЯ МЕМУАРІВ ЯК ІСТОРИЧНОГО ТА БІОГРАФІЧНОГО ДЖЕРЕЛА: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано досягнення історіографії XIX–XX ст. у питаннях вивчення мемуарної літератури як історичного та біографічного джерела. Виокремлено основні етапи та загальнотеоретичні питання історіографії мемуарів.

Ключові слова: мемуари, українська мемуаристика, історіографія, історичне та біографічне джерелознавство.

The work analyzes the achievements of historiography of XIX–XX centuries concerning the issues of studying memoirs literature as historic and biographic source. The main phases and general theoretic issues of memoirs historiography are outlined.

Key words: memoirs, Ukrainian memoiristics, historiography, historic and biographic source study.

Проанализированы достижения историографии XIX–XX вв. в вопросах изучения мемуарной литературы как исторического и биографического источника. Выделены основные этапы и общетеоретические вопросы историографии мемуаров.

Ключевые слова: мемуары, украинская мемуаристика, историография, историческое и биографическое источниковедение.

Сучасна історіографія характеризується посиленням уваги до проблем соціальної історії та духовної сфери життя суспільства. У зв'язку з цим спостерігається підвищена увага дослідників до джерел особового походження, зокрема мемуарної літератури¹ (що є носієм історичної самосвідомості окремої особи) як історичного та біографічного джере-

¹ Терміни «мемуарна література», «мемуари», «спогади» використовуються як синоніми, що означають сукупність мемуарів – виданих та рукописних.

ла. Незаперечним є факт визнання мемуарної літератури не лише як джерела фактичної інформації, а й важливого чинника культурно-історичного процесу, пам'ятки суспільно-політичної думки епохи створення. На сучасний розвиток вітчизняної мемуаристики² помітний вплив справили події державного життя, деідеологізація історичної науки, зростання суспільного інтересу до комплексу джерел особового походження та практичні потреби історичної науки, літературознавства, культурології.

Висвітлення в джерелознавчій літературі питань, пов'язаних із вивченням мемуарів як історичного та біографічного джерела має велике значення, оскільки забезпечує теоретичні засади досліджень, що базуються на основі мемуарів, та надає дослідникам методикою роботи з цією специфічною групою літератури.

Якщо зарубіжне джерелознавство (насамперед російське) має в своєму розпорядженні такі ґрунтовні праці як «Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории» (М., 1998, 2000, 2004); «Источниковедение новейшей истории России: теория, методика и практика» (М., 2004); О. М. Медушевская «Источниковедение: Теория, история и метод» (М., 1996); М. Ф. Румянцева «Теория истории» (М., 2002), то в українському джерелознавстві на сучасному етапі відсутні узагальнюючі роботи із зазначеної теми. Останнє засвідчує недостатнє її вивчення та певне збайдужіння наукової громади до власне теоретико-методологічних досліджень у даній галузі. Винятком є окремі статті [20] та дисертаційні роботи (І. М. Веріго, І. П. Гавриш, В. Ю. Іващенко, А. О. Малик, Г. О. Маслюченко) з окремих питань мемуаристики відповідно до мети їх конкретного дослідження [6; 8; 24; 38; 42] та учбові посібники, які концентрують увагу більше на практичному джерелознавстві [2; 3; 14; 29].

Відтак, метою нашої роботи стало: виділення на основі систематизації та аналізу існуючих джерел основних етапів в історіографії мемуаристики; з'ясування причин і визначальних концептів у зміні поглядів науковців щодо основних загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів на кожному з етапів; систематизація напрацювань сучасних українських дослідників мемуаристики.

² Під мемуаристикою ми розуміємо, перш за все, сукупність джерел особового походження та спеціальну історичну дисципліну, що їх вивчає. Як спеціальна історична дисципліна мемуаристика в українській історіографії виокремилась на поч. 90-х рр. ХХ ст.

До загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів як історичного джерела належать: класифікація мемуарів; критика мемуарів (внутрішня та зовнішня); виділення основного критерію еволюції мемуаристики.

Історіографія джерел особового походження загалом, та мемуарів зокрема, має свої традиції в джерелознавстві XIX–XX ст. (як вітчизняному, так і зарубіжному). На сьогодні накопичено чималий теоретичний матеріал, завдяки якому ми маємо досить розвинену характеристику специфічних особливостей творів мемуаристики, її типів, жанрів, методичних засад їх використання в науковому дослідженні. Відтак, аби визначити реальне місце, яке посіли українські вчені в даній царині, ми скористалися зіставним методом дослідження, паралельно розглянувши напрацювання російської та української історіографії, котра в силу історичних причин довгий час розвивалася в єдиному руслі, в межах єдиних науково-методичних засад.

Вивчення мемуарів як історичного джерела розпочалося в середині XIX ст. Слід зазначити, що довгий час мемуари розглядалися винятково у контексті філологічних і літературознавчих студій як пам'ятки літератури. Початок дослідження мемуарів як історичного джерела пов'язаний із іменами російських вчених — П. П. Пекарського³, К. М. Бестужева-Рюміна⁴, О. С. Лапшо-Данилевського⁵, М. Д. Чечуліна⁶ та А. Ф. Коні⁷.

Виникнення інтересу до джерел особового походження як історичного джерела було пов'язане з кардинальними змінами в корпусі історичних джерел у к. XVII–XVIII ст. (у плані видової структури). У цей період відходять на другий план літописи, хроніки, житійна література. На заміну їм прихо-

³ **Пекарський Петро Петрович** (1828–1872) — рос. літературознавець, історик.

⁴ **Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович** (1829–1897) — рос. історик. Автор «Русской истории» (М., 1872–1885, т. 1–2), в якій виклав своє бачення наукового вивчення історії, визначив шляхи здобуття наукових результатів та окреслив коло історичних джерел.

⁵ **Лапшо-Данилевський Олександр Сергійович** (1863–1919) — рос. історик, філософ, культуролог.

⁶ **Чечулін Микола Дмитрович** (1863–1927) — рос. історик, джерелознавець, археограф, приват-доцент Петербурзького університету (1891–1913), вів спецкурс по джерелознавству «Російські мемуари XVIII ст.», член-кореспондент АН (1921).

⁷ **Коні Анатолій Федорович** (1844–1927) — рос. юрист, письменник-мемуарист, суспільний діяч, почесний академік Петербурзької АН (1900), професор Петербурзького університету (1918–22).

дить мемуаристика, художня література, наукові твори, зокрема й історичні, публіцистика, періодична преса, статистика, значно змінюється характер законодавства, актів і матеріалів діловодства.

Ці зміни в корпусі історичних джерел були характерні для всіх держав Нового часу. Так, англійський дослідник Дж. Дж. Беглі⁸ (J. J. Bagley) в роботі «Sources of English Medieval History, 1066–1540» («Джерела англійської історії середніх віків, 1066–1540») та «Sources of English History, 1540 to Present Day» («Джерела англійської історії з 1540 р. до нашого часу») (Лондон, 1972), зробивши огляд історичних джерел англійської історії, доходять висновку, що в період з 1540 по 1660 рр. не знайдено нових видів оповідних історичних джерел. Проте, в наступний період (1660–1760 рр.), представлені щоденники, автобіографії та «сучасні історії» (Diaries, Autobiographies and Contemporary Histories), а також памфлети та перші газети (Pamphlets and the First Newspapers), тобто, види історичних джерел, найбільше типових саме для нового часу [22, с. 319].

У російській історіографії першим зробив спробу проаналізувати мемуарні джерела П. П. Пекарський, який у 1855 р. на сторінках журналу «Современник» надрукував статтю «Русские мемуары XVIII века». Саме він поставив питання про необхідність використання мемуарів сучасників Петра I при вивченні його епохи, чим і започаткував інтерес науковців до мемуарів як історичного джерела.

До проблеми історичного джерелознавства звертався і К. М. Бестужев-Рюмін. У своїй фундаментальній праці «Русская история» (СПб., 1872–1885, т. 1-2) учений намагався дослідити досвід історичної науки, проаналізувати методи, якими користувалися історики, та зосередив увагу на джерелах історичної науки. В дослідженні проблеми джерелознавства К. М. Бестужев-Рюмін керувався ідеєю історичної справедливості та об'єктивності, був прибічником залучення широкого кола джерел, із тим, щоб дати досліднику основу для вироблення власних висновків. Розглядав їх як самостійні об'єкти вивчення (чим заклав підвалини вивчення джерел як спеціальної історичної дисципліни). Віддаючи належне фактам, що були описані в літописах і грамотах (стосовно давньої

⁸ Беглі Дж. Дж. (Bagley, J. J., John Joseph; 1908–89) — англ. історик. Автор книги «Historical interpretations», два томи якої були присвячені питанням джерелознавства.

історії), він, водночас, наголошував на необхідності вивчення як літописів і грамот, так і поглядів їх авторів.

Одним із перших К. М. Бестужев-Рюмін дав класифікацію джерел, а саме виокремив: літописи, окремі сказання (повісті), життя святих, записки (memoirs), листи, пам'ятники юридичні та державні акти, пам'ятники словесності — усні і письмові, пам'ятники матеріальні, сказання іноземців. [1, с. 18–20]. Кожна група мала свою розгорнуту характеристику. Серед названих джерел виділені також джерела особового походження (записки, листи тощо). Щодо записок (memoirs), то він зазначав, що в них «переважно викладаються події, в яких автор брав участь або які відомі йому від очевидців» [1, с. 51]. Велику увагу приділяв критиці джерел, яку розділяв на зовнішню та внутрішню [1, с. 10–18].

Наступну спробу аналізу мемуарів як окремого виду історичного джерела зробив наприкінці XIX ст. М. Д. Чечулін, котрий, зокрема, зазначив, що: «...вивчення мемуарів і записок сучасників надає істотні послуги історикові і при теперішніх вимогах від історичних праць» [69, с. 4]. На його думку, лише мемуари та записки можуть дати «логіку колишніх поколінь», так як «колишні люди інакше думали чим ми, інші приймали підстави, інші та інакше робили висновки про те, що повинне і що неповинне, що добре і що погано; сама сила їх мислення була, поза сумнівом, інша, чим наша, і загалом, так само поза сумнівом, менше нашої» [69, с. 6]. У мемуарах, наголошував М. Д. Чечулін, автор малює самого себе, своїх близьких у самих різноманітних повсякденних ситуаціях, «розкриває перед нами нам все своє життя, з усію відвертістю і простотою» [69, с. 9]. Тим самим було підтверджене велике значення мемуарів як джерела фактичної інформації та їх важливості з погляду відтворення духу часу, подробиць особистого життя автора, його внутрішніх переживань.

На той самий період припадають дослідження О. С. Лаппо-Данилевського, котрий розробив інший підхід, що визнавав цінність мемуарів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури відповідної епохи. Будучи автором оригінальної культурологічної концепції, викладеної в роботі «Методология истории» (М., 1910–13), учений приділяв увагу також питанням методології джерелознавства, яке розглядав як окрему історичну дисципліну зі своїм предметом і методом. За його визначенням предмет джере-

лознавства — історичне джерело як «реалізований продукт людської психіки» [35, с. 276–279]. Історик досліджував методи його інтерпретації, його метою було розуміння індивідуума минулого — автора творів культури (історичного джерела). Для О. С. Лаппо-Данилевського історичне джерело — «психічний продукт» культури, тобто, результат людської творчості в широкому розумінні. За його визначенням історичне джерело — це «всякий реалізований продукт людської психіки, оскільки він представляється історикові придатним для того, щоб отримати знання про який-небудь факт з минулого життя [35, с. 291–292]. При класифікації джерел О. С. Лаппо-Данилевський послуговувався терміном «спогади» (маючи на увазі процес відбиття у думках автора того, що вже відбулося), а при розгляді форми джерела вживав термін «мемуари».

Питання особливостей спогадів в залежності від типу уваги автора мемуарів частково розглядав і А. Ф. Коні. На його думку, увага (а саме від неї залежить об'єктивність спогадів) може бути розділена на зосереджену (доцентрову) та розсіяну (відцентрову) [28, с. 78]. Люди, які мають перший тип уваги, на думку вченого, в своїх спогадах зосереджуються винятково на собі, оточуючий світ розглядається ними лише в контексті власного «я». Тому спогади таких людей дають цінні характеристики особи самого автора мемуарів, а події справді важливі, як правило, представлені фрагментарно («із хроніки подій»). А. Ф. Коні називав пам'ять людей із таким типом уваги «еготичною» [28, с. 79]. Особи, яким притаманний другий тип уваги — розсіяний, як правило, намагаються вникнути в значення подій, і, не зупиняючись на подробицях, «з'ясувати собі відразу сенс, важливість і силу якої-небудь події» [28, с. 81]. На думку А. Ф. Коні, знання особливостей уваги та пам'яті особи (автора мемуарів) дає можливість об'єктивної оцінки правдивості її спогадів. Такий підхід не втратив своєї актуальності і для сучасних науковців, оскільки дає змогу, знаючи тип уваги автора, оцінити, який матеріал переважає в мемуарах (особистого чи суспільного характеру) та визначитися з необхідністю залучення спогадів конкретного автора до кола джерел дослідження.

На цей час в Україні послуговувалися вже названими працями, оскільки усвідомленої потреби в окремих, «відділених» від всеросійського поступу роботах ще не було. Позатим, на тлі національно-культурного відродження 70-80 рр. XIX ст. виник інтерес до розробки питань української мови, історії, етногра-

фії, літератури, мистецтва, а також до збирання та публікації історичних джерел. Зокрема, в журналі «Киевская старина» публікувалися праці з історії, етнографії, археології, літературознавства України, історичні джерела — документи, щоденники, мемуари, пам'ятки народної творчості, критико-бібліографічні статті, художні твори. На сторінках часопису зі своїми працями виступали видатні діячі української науки та культури — М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький, П. Я. Мирний та ін. Велике значення для розвитку історичної науки мало надрукування в «Киевской старине» багатьох історичних джерел із історії України. Було започатковано також публікації мемуарів, зокрема, підготовлених до друку О. М. Лазаревським⁹. За редакцією В. Б. Антоновича видані мемуари Михайла Литвина¹⁰, «Щоденник Станіслава Освенціма»¹¹, «Записки Карла Хоецького»¹². Зусиллями Археографічної Комісії НТШ 1913 р. в серії «Жерела до історії України-Русі» (т. 22) було надруковано «Дневник Якова Марковича. Том 4»¹³.

⁹ **Лазаревський Олександр Матвійович** (1834–1902) — укр. історик і генеалог, член Історичного товариства Нестора-літописця, один із засновників журналу «Киевская Старина». Видав такі важливі документальні публікації: «Щоденник М. Ханенка (1727–1753 г.)» (1884), «Сулимівський архів» (1884), «Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарб'я Якова Маркевича» (1893–1897), «Любецький архів графа Милорадовича» (1898) та ін.

¹⁰ **Литвин Михайло** (Михалон, лат. — Michalon Lituanus) — польськ. мемуарист-етнограф XVI ст. Склавав у 1548–1551 рр. записки «О нравах татар, литовцев и москвитян», вилані в Базелі («De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum», 1615). Російський переклад цих записок з латинським текстом були надруковані М. В. Калачовим в «Архиве историко-юридических сведений, относящихся до России» (СПб., 1854, т. 2); згодом перекладені К. Мельником, за ред. В. Б. Антоновича і видані в «Мемуарах, относящихся к истории Южной Руси» (К., 1890–1896, вип. 1–2).

¹¹ **Освенцім Станіслав** (Oswickim Stanislaw) (1605–1657) — польськ. мемуарист, автор щоденника (Diariusz) про події на Україні 1643–1647, 1650–1651 рр. Щоденник був надрукований в ж. «Киевская старина» (1882) в перекладі В. Б. Антоновича.

¹² **Хоецький Карл** (?–?) — поляк, шляхтич із Кракова. Був узятий в полон російськими військами у Кракові і відправлений разом з іншими барськими конфедератами через Україну. Залишив свої «Записки» за 1768–1776 рр., в яких згадує гайдамаків з Запоріжжя, що брали участь в уманських подіях. Володимир Антонович видав їх з Передмовою в ж. «Киевская старина» (1883, № 1, 3, 11, 12).

¹³ Перших три томи «Дневника Якова Марковича» були видані О. Лазаревським в «Киевской старине» (1893–97 гг.). Вони охоплювали 1717–1734 рр. щоденника. Четвертий том був підготовлений В. Л. Модзалевським і охоплював 1735–1740 рр.

Це стало свідченням інтересу наукових кіл до мемуарної літератури як історичного джерела та розвитку українського практичного джерелознавства, представники якого на даному етапі вважали за необхідне ввести до наукового обігу якомога ширше коло писемних джерел із історії України. Інтерес до розробки теоретичних і методологічних питань джерелознавства залишався осторонь.

У нових суспільно-політичних умовах, на поч. ХХ ст. розробкою загальнотеоретичних і практичних проблем української мемуаристики, її бібліографією займалися такі дослідники як Д. І. Дорошенко¹⁴, І. Кревецький¹⁵, І. П. Крип'якевич¹⁶, І. Т. Калинович¹⁷, І. І. Огієнко¹⁸, І. Борщак¹⁹, О. Г. Барвінський²⁰.

¹⁴ **Дорошенко Дмитро Іванович** (1882–1951) — укр. політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Засновник «Просвіти» на Катеринославщині. Перший український історик, який дав науковий огляд історії України як процесу розвитку української державності.

¹⁵ **Кревецький Іван Іванович** (1883–1940) — укр. історик, керівник бібліотеки НТШ. В українську історіографію І. Кревецький увійшов як сумлінний дослідник «весни народів» у Галичині та перший пропагандист державницького напрямку в історії України.

¹⁶ **Крип'якевич Іван Петрович** (1886–1967) — укр. історик, академік АН УРСР, професор Львівського університету, директор Інституту суспільних наук АН України. Автор ряду наукових досліджень про українську козацьку державність та Богдана Хмельницького, ряду підручників з історії України. Приділив значну увагу принципам теоретичним питанням джерелознавства, передусім дефініціям. Вчений дав визначення історичного джерела, класифікував джерела за їх походженням та практичним використанням, значну увагу приділив типології письмових історичних джерел. Був визнаним фахівцем джерелознавчої критики. Характерною рисою наукового доробку вченого було поєднання теорії і практики джерелознавчого аналізу і синтезу.

¹⁷ **Калинович Іван Титович** (1884–1927) — укр. бібліограф, видавець і політ. діяч. Із 1917 р. — член Бібліографічної комісії НТШ (із 1922 — її секретар). У 1918–19 — посол (депутат) до Української національної ради ЗУНР і депутат Трудового конгресу України. Автор книг «Всеукраїнська бібліографія за 1923 рік» (1923), «Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр.» (1924), «Україніка в старих [німецьких, 1836–1848] часописах» (1927).

¹⁸ **Огієнко Іван Іванович** (церковне ім'я : Іларіон; 1882–1972) — укр. церковний і громадський діяч, митрополит (від 1944), мовознавець, історик церкви, педагог, дійсний член Наукового Товариства імені Тараса Шевченка (1922).

¹⁹ **Борщак Ілько Львович** (1892–1959) — укр. історик і літературознавець, публіцист, дійсний член НТШ, професор Державної школи східних мов у Парижі (з 1938). Автор наукових праць з політичної історії України VII – початку ХХ ст. та про видатних діячів козацької доби. Розглядав козацький устрій як феномен європейської демократії, що суперечив інтересам московської деспотії.

²⁰ **Барвінський Олександр Григорович** (псевдонім — Австрієць; 1847–1926) — укр. історик, педагог, культурно-освітній і громадсько-політичний діяч, публіцист, видавець, голова НТШ (1893–1897).

Перший загальний історичний огляд української мемуаристики ХІІ–ХVІІІ ст. належить Дмитрові Дорошенку («Огляд української історіографії» (Прага, 1923)). До мемуарів він зараховував «автобіографічні спомини, записки, дневники», виділяючи «...поруч дневників і записок приватного характеру... цілий ряд дневників урядового, офіційного характеру, це т. звані Діаріуші²¹ або Журнали, ведені в Військовій Генеральній Канцелярії за часів Скоропадського і Апостола» [19; с. 34, 39].

Тоді само Іван Калинович підготував два покажчики української мемуаристики окремих її періодів, а саме: «Наша мемуаристика (1900–1910)», де подав огляд української мемуаристики (публікації українською мовою), та «Українська мемуаристика 1914–1924 р. (Бібліографічний реєстр)»²². Як вказано в передмові до другої роботи, туди увійшли «...тільки важнючі мемуари (українські і українські), що появилися в рр. 1914–1924 як окремими виданнями, так і на сторінках журналів та часописів» [26, с. 145]. До мемуарної літератури він зараховує спомини, записки, мандрівки, описи (які містили видання зразка «Причинки до ...», «З минулого...», «Слідами...»). Загалом, говорячи про сучасну українську мемуаристику (мав на увазі історичні події 1914–1924 рр.), учений відзначав її бідність як із погляду авторів, так і в змістовній частині.

Першою окремою студією з історії української мемуаристики стала робота Івана Кревецького «Українська мемуаристика: Сучасний стан і значіння» (Львів, 1923)²³. Автор відно-

²¹ **Діаріуш** (діарії) (лат. *diario* – щоденний, пол. *dziariusz* – щоденник, сімейна хроніка) – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя. Існувала практика ведення діаріушів канцеляристами Генеральної Військової Канцелярії. Характерною особливістю цих записів є їх хронологічність, дотримання плинності подій (часом з перервами, обумовленими певними обставинами чи станом автора щоденника), а також суб'єктивність (мова – від першої особи, а тема – залежно від особистих інтересів автора).

²² Робота «Наша мемуаристика» (1900–1910) видрукувана в журналі «Неділя» у Львові у 1911 р. (№ 6), а «Українська мемуаристика 1914–1924 р. (Бібліографічний реєстр)» вийшла у Львові в 1924 р. у журналі «Стара Україна (Вип. ІХ–Х)». Остання робота вийшла окремим виданням в Едмонті 1991 р.

²³ Уперше «Українська мемуаристика» І. Кревецького вийшла в Кам'янці-Подільському у 1919 р. Видання вміщало дві книжки: «Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння» та «Як писати мемуари. Пояснення і вказівки» (в співавторстві з О. Назаруком). У 1921 р. «Як писати мемуари» була перевидана у Відні. У 1923 р. дві книжки вийшли окремим виданням у Львові. «Українська мемуаристика» як друге доповнене видання, «Як писати мемуари» як третє доповнене видання.

силь до кола мемуарних джерел літописи, хроніки, записки, спогади, автобіографії та приватне листування. На його думку, ці джерела є навіть більше важливими для історика, ніж матеріальні пам'ятки (матеріальні останки), бо це «...мертві цеглини, тоді як писанні передання – свідоцтва живих людей» [32, с. 9]. І. Кривецький звернув увагу на незначну увагу до написання мемуарів українцями (як видатними діячами, так і пересічними громадянами) у порівнянні з сусідами (поляками, росіянами, євреями), що, на його переконання, привело до бідності вітчизняних джерел найвидатніших періодів історії України. Будучи державником, І. Кривецький виділив основні етапи мемуаристики в залежності від існування української держави, а саме: княжа доба, козацька Україна (XVII–XVIII ст.), національно-культурне та суспільно-політичне відродження XIX ст., XX ст. [32, с. 10–19]. Він розумів значення мемуарів не лише як історичного джерела, а й зауважував, що вони становлять дуже важливий національно-виховуючий чинник, що підтримує національну традицію та укріплює національну свідомість, і наголошував, що «...кожда записка, кожний спомин – се свідоцтво життя й діяльності людини на цьому світі – триваліші від криці» [32, с. 19–20]. Спільно з Осипом Назаруком, він підготував також докладні методичні рекомендації, як саме писати мемуари, оскільки тільки вони «... можуть бути фундаментом до написання правдиво-народної історії» [32, с. 26].

Подальше вивчення українських мемуарів було продовжено публікацією низки статей провідних учених у часописі «Стара Україна»²⁴ (Львів, 1924). Два випуски (№ IX–X) журналу були присвячені українській мемуаристиці XI–XX ст. Зокрема, в редакційній статті подано загальну характеристику мемуарів, їхню класифікацію. Основним фактором, що сприяв виникненню мемуарів, названо власну самосвідомість людини з появою якої з'являється «й інтерес до свого минулого та бажання переказати се минуле своїм нащадкам» [39,

²⁴ «Стара Україна» (підзаголовок: «Часопис історії і культури») – ілюстрований місячник за редакцією І. Кривецького, виходив у Львові 1924–1925 рр. (вийшло 24 числа), видання НТШ. Спеціальні випуски «Старої України»: «В 350-ліття друкарства на Україні», «Український Некрополь», «Українська мемуаристика в XI–XX ст.». Містить цінну хроніку, рецензії, бібліографію. «Стара Україна» була єдиним історичним журналом на Західній Україні. Перестала виходити через брак коштів.

с. 119]. Щодо класифікації мемуарів, то, залежно від того, хто є їх автор — учасник подій, свідок їх чи переповідач чужих слів, мемуари поділено на три групи: «мемуари активні, мемуари обсерваційні²⁵ і мемуари переказові» [39, с. 119.]. З іншого боку, відповідно до того, про що автор пише в мемуарах (тематичний підхід), виділено мемуари з публічного та приватного життя, політичні, культурні, воєнні, побутові тощо. З огляду на час написання до мемуарів віднесено — власне спогади, записки та щоденники, автобіографії (мемуари з усього життя). Окремою групою виділено подорожні мемуари (подорожні записки, описи тощо). Залежно від того, хто є автором мемуарів (українець чи іноземець) було виокремлено дві групи: мемуари самих українців («...на якій мові і де б вони не появились та про що писали») і мемуари чужинців про Україну [39, с. 119]. Зокрема, І. Кревецький наголошує, що на початок ХХ ст. зовсім відсутні будь-які праці з історії української мемуаристики (огляди окремих періодів чи родів), бібліографічні огляди, (як, скажімо, в Росії праці С. Р. Мінцлова²⁶ та Ф. П. Аделунга²⁷, що містять і український матеріал) та загальних праць, які б розглядали мемуаристику як історичне джерело та літературний твір [31]. Намагаючись компенсувати цю прогалину в українській історіографії, І. Кревецький зробив аналіз найстаріших українських мемуарів. До таких він зарахував Літописи (Нестора Літописця та Галицько-

²⁵ Обсервація (від лат. observation) — спостереження, нагляд.

²⁶ **Мінцлов Сергій Рудольфович** (1870–1933) — рос. історик-бібліограф, археолог. Автор праці «Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке» (5 випусків, Новгород, 1911–1913). Цей бібліографічний покажчик містив більше 5 тис. назв. Автор опрацював всі основні бібліографічні посібники того часу, каталоги букіністів-антикварів, журнали, єпархіальні та губернські відомості, використав низку важливих історичних збірників («Сборник Русского исторического общества», «Кавказский сборник», «Щукинские сборники», «Архив князя Воронцова», «Архив князя Куракина» и др.). Репринтне видання вийшло в 2007 р.

²⁷ **Аделунг Федір Павлович** (Фрідріх) (1768–1843) — рос., німец. історик, археолог, бібліограф, філософ, член-кореспондент (1809), почесний член (1838) Петербурзької АН. Автор першого в Росії дослідження по книжковій статистиці та першого бібліографічного огляду записок іноземців про Росію — «Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 г. и их сочинений» (т. I–II, СПб, 1864). У книзі зібрані свідчення про більш як сто подорожей по давній Росії (Ібн-Фоддана, Плано-Карпіні, Марко Поло, Мейерберг та іншими подорожуючими ХVII ст.). В 2008 р. книга Ф. П. Аделунга була перевидана (як репринтне видання 1864 р.) у Санкт-Петербурзі.

Волинський). На його думку, літописи не є мемуарами в буквальному розумінні, але в них є риси, що дають змогу розглядати їх як початки мемуарів, а саме — досить сильно виявляється індивідуальність авторів, які є не лише свідками, а й активними учасниками зображуваних подій. У відповідності до наведеної вище класифікації мемуарів, І. Кревецький виділяє три роди найстаріших українських мемуарів: спомини («Спомин Літоп. Нестора про перенесення мощий Св. Теодосія», вставлений до Літопису Нестора у 1091 р.); автобіографії («Заповіт дітям» Володимира Мономаха, вставлений до Літопису Нестора у 1096 р.); подорожні записки в формі щоденника («Подорожні записки ігумена Данила з 1106–1107 р.») [32, с. 120–126].

Іван Крип'якевич пов'язав початок нового етапу розвитку мемуаристики з українським відродженням (мав на увазі події к. XVI – поч. XVII ст.) «по трьох століттях політичного і культурного занепаду». В цих умовах «інтерес до мемуаристики збільшається все більше і більше і мемуари стає улюбленою формою літературної праці» [33, с. 126]. І. П. Крип'якевич відзначив, що в цей період українська мемуаристика мала ще не зовсім класичну форму. Спогади про пережите представлені дуже часто в листах, полемічних брошурах, діярях, передмовах видавців, літописах (Іван Крип'якевич називає їх скритими формами мемуарів — «криптомемуарами»). Водночас, вчений зазначав, що з'являються уже мемуари в повному розумінні цього слова — автобіографії, воєнні спогади, записки, подорожні записки [33, с. 126]. Новим типом мемуарів — біографією письменника, І. П. Крип'якевич вважав «Житіє Григорія Сковороди» Михайла Ковалинського²⁸. Загалом, автор ставив за мету дати вичерпний реєстр українських мемуарів і діярив XVI–XVIII ст., та, водночас, вдався до аналізу еволюції мемуаристики (як головний критерій виокремив націо-

²⁸ **Ковалинський Михайло Іванович** (1757–1807) — просвітницький діяч. Народився на Харківщині в родині священика. Учень, а згодом близький друг Г. Сковороди. Завдяки йому збереглася значна частина епістолярної спадщини Г. Сковороди. Його перу належить також перша біографія філософа — унікальна історико-літературна пам'ятка 2-ї пол. XVIII ст., що під назвою «Житие Григория Сковороды. Писано в 1796 г. в древнем вкусе другом его М. И. Ковалинским» вперше була надрукована в журналі «Киевская старина» (1886, № 9 (т. XVI)). Пізніше увійшло до книги «Сковорода Г. С. Сочинения, собр. и ред. Д. И. Багалеем. Юбил. изд. (1794–1894 гг.)» (Харків, 1894).

нальне відродження), виокремив ті риси «криптомемуарів», що давали йому привід розглядати їх в контексті розвитку української мемуаристики.

Дмитро Дорошенко наголошував на важливості мемуарів та епістолярію для історії українського національного руху. На його думку, на той час Україна, особливо Наддніпрянська, не мала достатньої кількості журналів («окрім підцензурної «Кіевской Старини») і, як наслідок, багато подій суспільного значення були відомі лише невеликому колу людей, а для нового покоління залишалися й зовсім невідомими. Тому «мемуари й листування іноді служать трохи чи не самотнім джерелом для дослідження й висвітлення цілих періодів історії українського руху» [18, с. 139]. Д. І. Дорошенко звернув увагу на те, що основною проблемою українського суспільно-політичного та культурного життя було «слабо розвинуте почуття традиції, почуття свого генетичного зв'язку з працею попередніх поколінь», і, якраз, «різні мемуари, спомини, записки, листи, все те, що передає від покоління до покоління живий спогад і традицію» [18, с. 142], відіграють величезне значення в збереженні пам'яті та досвіду попередніх поколінь.

Окремих видам мемуарів (спогадам, діярям) присвячені статі Івана Кревецького «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні» (ж. «Стара Україна», 1924. Вип. II-V), Івана Огієнка «Спомини Кн. К. К. Острівського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків» (ж. «Стара Україна», 1924. Вип. IX-X), Іллі Борщака «Діярій Пилипа Орлика» (ж. «Стара Україна», 1924. Вип. IX-X), Олександра Барвінського «Зі «Споминів з мого життя». Справа покликання проф. Володимира Антоновича на кафедру історії України-Русі на Львівському університеті» (ж. «Стара Україна», 1924. Вип. IX-X). Всі вони сходяться на думці, що ці матеріали є цінним джерелом для висвітлення перебігу історичних подій і містять цікавий біографічний матеріал. Так, Ілля Борщак, пишучи про «Діярій» Пилипа Орлика, наголошує, що той: «...малює нам інтелектуально моральне обличчя найвидатнішого представника і вождя першої еміграції. Бачимо його надзвичайну освіту, високі моральні принципи, непохитний патріотизм, доброго стиліста і зручного дипломата» [4, с. 135].

Отже, на початку ХХ ст. проблемою української мемуаристики займалися здебільшого західноукраїнські вчені, які констатували факт відсутності узагальнюючих робіт із цієї проблематики, ґрунтовних бібліографічних оглядів, теоретичних і методичних напрацювань. Їхні праці ще були вільні від загальноприйнятих кліше офіційної історіографії.

Таким чином, першим етапом в історіографії мемуарів є дореволюційний — сер. ХІХ – поч. ХХ ст. Російське джерелознавство, завдяки працям П. П. Пекарського, К. М. Бестужева-Рюміна, О. С. Лаппо-Данилевського, М. Д. Чечуліна, А. Ф. Коні, дійшло наступних висновків щодо мемуарів як історичного джерела: вперше були поставлені основні загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів у контексті історичного джерелознавства; визнавалося джерелознавче значення мемуарів; панівним був погляд на мемуари як на другорядні історичні джерела, що містять в собі інформацію додаткового, ілюстративного характеру та вимагають критичного аналізу. Це стало свідченням панування ідей ліберального позитивізму («теорія фактів») і їх значного впливу на російську історіографію. Водночас, уже тоді О. С. Лаппо-Данилевський розглядав проблему мемуарів більш широко, визнаючи цінність мемуарів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури окремої епохи. На цьому етапі з'являються також перші бібліографічні огляди мемуарної літератури (Ф. П. Аделунга, С. Р. Мінцлова). Водночас, у результаті зусиль низки українських дослідників (Івана Кревецького, Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича, Івана Огієнка, Ілька Борщака, Осипа Назарука, Івана Калиновича та ін.) були розроблені наступні принципові питання української мемуаристики: виділено основні історичні етапи мемуаристики (розглядалися з позицій державницької історичної школи); розроблена система класифікації мемуарів, в основу якої покладено форму відтворення події, форму викладу матеріалу автором спогадів та авторство мемуарів; виокремлено специфічні види мемуарів у різні історичні періоди (ІХ–ХVІІ ст.) — так звані «криптомемуари»; визначена роль і значення мемуарів у становленні національної свідомості, історії українського національного руху та культурі, зокрема, наголошено на випадковості та несистематичності праці українського громадянства у цій царині; остаточно визнано ме-

муари джерелом історичних досліджень і цінними матеріалами просопографічної та біографічної інформації; з огляду на преривність української державної та архівної традиції, визнавалася першочергова роль мемуарів у висвітленні багатьох аспектів національної історії, яка, як правило, відображалася сусідами (поляками, росіянами, угорцями) з погляду власних інтересів. Перші бібліографічні огляди мемуарів в Україні з'явилися в 20-х рр. ХХ ст. і пов'язані з іменами Дмитра Дорошенка, Івана Калиновича, Івана Кревецького. Слід зазначити, що, на відміну від російського джерелознавства, яке вивчення мемуарів розпочало з теоретичних напрацювань, українська мемуаристика була започаткована у кінці ХІХ ст. введенням до наукового обігу низки нових історичних джерел — мемуарів.

Докладною розробкою питань, пов'язаних із подальшим вивченням мемуарів, зайнялися радянські дослідники, що дає змогу виділити наступний, другий етап в історіографії мемуарів, що охоплює 20–80 рр. ХХ ст. Відразу варто зауважити, що в межах радянської історіографії, яка засновувалася на єдиних методологічних засадах і керувалася з єдиного центру, розрізнення здобутків російської та української науки видається доволі умовним, оскільки всі наукові сили на той час виконували єдине соціальне замовлення та здебільшого усвідомлювали себе саме як «радянських» учених.

Вивчення мемуарів як виду історичного джерела, зважаючи на їхнє велике виховне значення в комуністичному суспільстві, розпочалося з 20-х рр. ХХ ст. Так, у журналі «Пролетарская революция» з'явилася стаття М. Н. Покровського «От Истпарта», де автор наголошував, що не можна ігнорувати (без втрат для результатів дослідження) свідчень сучасників, так само як не можливо вивчати історію тільки по даних мемуаристів. На його думку спогади дають той «психологічний фон і той зв'язок, без яких наявні в наших руках документи можуть виявитися незрозумілими або такими, що зрозуміли неправильно» [47, с. 8–9]. Ним були наведені й якісні характеристики та особливості мемуарної літератури. У цьому самому журналі згодом було вміщено статтю І. Геліса, де автор давав суто практичні рекомендації, як писати мемуари, та зробив декілька зауважень щодо специфіки спогадів, їх класифікації в залежності від ролі та місця мемуариста в подіях [9].

Наукові розробки про мемуари як історичне джерело сходять нанівець в 30-х рр. ХХ ст. Мемуари на загал прирівнювалися до науково-популярної літератури. Офіційна історіографія 40-х рр. ХХ ст. розглядала їх як суб'єктивне джерело (суб'єктивізм, на думку дослідників, у мемуарах виявлявся найбільше), що має явні відбитки особи автора та його особливостей (С. А. Нікітін) [46]. Увага акцентувалася на соціальному становищі та професії мемуариста (виділялися мемуари державних і громадських діячів, військових, купців, селян, робітників), його класовій позиції, змін світогляду, необхідності вивчення міри поінформованості автора та його джерел. Водночас, зазначалося, що мемуари можна використовувати як джерела лише після серйозної критичної роботи. А сама критика мемуарів мала містити: залучення додаткових джерел як від автора спогадів (його листів, публіцистичних і літературних творів, судових свідчень тощо), так і матеріалів інших осіб; перевірку фактичних відомостей, що повідомляються в мемуарах, що мало виключити помилки пам'яті, виправити свідомі перекручення [46, с. 100]. С. А. Нікітін також звернув увагу дослідників на необхідності не лише внутрішньої критики мемуарів, а й зовнішньої (цензура, умови видавця тощо).

Грунтовні дослідження радянського періоду сер. 50-х рр. ХХ ст. пов'язані з працями М. Н. Чорноморського [64–68], який у своїх статтях і брошурах виступив проти намагання зарахувати мемуари до складу документованих розповідей (що передбачало вторгнення в авторський текст), запропонував систему класифікації мемуарів, визначив методи їх критичного аналізу. Однак він опирався лише на мемуари представників радянської влади, мемуари ворожого табору не розглядалися в якості історичного джерела, що значно збіднювало коло джерел для вивчення історії радянського періоду. Водночас, учений намагався розділити суб'єктивне в мемуарах і притаманну їм тенденційність. «Суб'єктивний чинник у мемуарах необхідно враховувати ще і з тієї причини, що він часто приводить до неправильного відображення дійсності і навіть спотворення» [64, с. 244; 65, с. 68].

Щодо української історіографії, то в 20-50-х рр. ХХ ст., як уже наголошувалося, дослідники послуговувалися здебільшого надбаннями офіційної радянської історіографії. Лише в к. 50-х рр. на поч. 60-х рр. ХХ ст. у часи «Хрущовської від-

лиги», коли потужно виплескується заташений інтерес до національного, в Україні з'являються роботи, присвячені вивченню мемуарної літератури. Так, український дослідник М. І. Марченко²⁹, серед інших джерел історії України називає мемуарну літературу (старшинські мемуари). На його думку, «мемуаристика відрізняється від пам'яток історіографії в суворому розумінні цього слова від літописів, різного роду хронік, синопсисів, або оглядів, історично-розповідної літератури тощо. У ній відображені погляди авторів головним чином на сучасність, а не на минуле України» [41, с. 93]. Події, на думку вченого, оцінюються авторами мемуарів чітко з погляду класових позицій, що свідчить про їх незаперечну цінність у вивченні соціально-економічної історії України (йшлося про XVIII ст.). Про вивчення за допомогою мемуарів біографій представників козацької старшини, зі зрозумілих причин, не йшлося.

У 60-х рр. XX ст., у контексті теоретичних і методичних проблем джерелознавства, продовжувалося обговорення прийомів внутрішньої критики мемуарів радянської епохи, аналіз походження й авторства мемуарів, класифікації мемуарних джерел (О. О. Курносов, Л. І. Деревніна) [13; 34]. Так, О. О. Курносов, розробляючи методикку внутрішньої критики мемуарів, розглядає її як оцінку змісту цього джерела методами логічного, текстологічного та порівняльного вивчення [34].

У кінці 70–80 рр. XX ст. дослідженням мемуарів займалися такі вчені як В. С. Голубцов, С. С. Мінц, П. А. Зайончковський, А. Г. Тартаковський. Перший, зокрема, порушив низку проблем стосовно місця та ролі мемуарів в історичному дослідженні, особливостей і походження мемуарів, їх форми та різновидів, етапів розвитку радянської мемуаристики та питання критичного їх аналізу. Під терміном мемуари він бачив «...індивідуальне, суб'єктивне відтворення подій, явищ і фактів з минулого в тому вигляді, як вони запам'яталися їх учаснику, сучасникові» [11, с. 38]. До різновидів мемуарної лі-

²⁹ **Марченко Михайло Іванович** (1902–1983) – укр. історик, джерелознавець, автор численних праць з історії України доби середньовіччя, перший радянський ректор Львівського університету, дід журналіста і дисидента Валерія Марченка. Автор ст. «Маркович Яків Андрійович – український мемуарист XVIII ст.» (УРЕ, т. 8., К., 1962).

тератури вчений зараховує щоденники (на його думку, вони можуть називатися по-різному: записки, записні книжки) [11, с. 69]. За жанровою ознакою, дослідник розділяє мемуари про окремі події, автобіографічні (життєписи) та біографічні мемуари. П. А. Зайончковський розглядав мемуари виятково як джерело фактичного матеріалу, стверджуючи, що їхня цінність полягає у викладі фактичної сторони подій, а не в їх оцінці, котра, звичайно, майже завжди суб'єктивна [21, с. 145]. С. С. Мінц уперше зробила спробу виокремити загальний критерій, який би дав змогу прослідкувати особливості еволюції мемуарів. У її інтерпретації в основу реконструкції етапів еволюції мемуарів покладена ознака, що враховує єдність індивідуального та суспільного в структурі особи і виділяє в суб'єктивній природі мемуарів суспільно обумовлені характеристики. На думку вченого, «...міра усвідомлення мемуаристами власного «я» і включеності індивіда в міжособові стосунки різних рівнів і є такою ознакою» [43, с. 69]. Згодом, А. Г. Тартаковський, полемізуючи з нею, відзначає, що запропонований критерій не враховує реально-історичних, іманентно обумовлених можливостей мемуаристики як специфічної галузі духовної культури, бо пізнання «...суті і механізму суспільних стосунків» складає завдання цілої системи наук гуманітарного циклу» [60, с. 10]. На його думку, дослідження того, як змінювалася історична самосвідомість особи, дає нам більш надійний критерій для виявлення механізму, ключових напрямків і стадій еволюції мемуарної творчості [60, с. 9–13].

В Україні активізація наукових розробок із проблем мемуаристики припадає на 60–80 рр. ХХ ст. Українська історіографія того часу репрезентована дослідженнями джерелознавців Г. В. Стрельського, А. В. Санцевича³⁰, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол, Р. Д. Лях, М. А. Варшавчика, М. П. Ковальського³¹, Ю. А. Мицика, які в розрізі джерелознавчих студій історії України (як у межах учбових посібників, так і в монографіях) приділяли значну увагу мемуарам при вивченні окремих історичних періодів. Г. В. Стрельський

³⁰ Санцевич Анатолій Васильович (1924–1996) – укр. історіограф, джерелознавець, дослідник методики та методології вивчення історії, доктор істор. наук (1968), професор.

³¹ Ковальський Микола Павлович (1929–2006) – укр. історик, джерелознавець, археограф, етнограф, доктор істор. наук (1984), професор (1985).

у монографіях і статтях досить докладно розглядає мемуари як джерело з історії Великої Жовтневої революції на Україні [53–58]. Зокрема, у питаннях класифікації мемуарів він розділяє їх за формою на щоденники, спогади (записки), автобіографії [54, с. 263–265]. За жанровою ознакою – на щоденники, спогади, автобіографії, біографічні спогади, некрологи [54, с. 265], що, як бачимо, майже збігається з формами. В іншій роботі вчений класифікує мемуари за видами, виділяючи щоденники (щоденні чи періодичні записи, що фіксують спостереження автора безпосередньо в ході подій); спогади (створюються за деякий час і фіксують ретроспективний погляд на події), автобіографії (життєпис автора), біографічні спогади (розповідь про окрему особу, написану її сучасником) [55, с. 120–121]. Особливу увагу Г. В. Стрельський приділяє питанням критичного аналізу мемуарної літератури (зовнішньої та внутрішньої критики мемуарів), які є найбільш розробленими. До зовнішньої критики він зараховує: встановлення автентичності джерела, тобто, його справжньої належності авторові, якому приписується; вивчення історії оригінальності тексту, умов і прийомів видання та перевидання для з'ясування ступеня довіри до тексту твору даного видання; визначення обсягу та характеру нашарувань різних редакцій, з'ясування всіх перекручень під час видання за первісним текстом і відновлення останнього [54, с. 268; 55, с. 115, 118]. Під внутрішньою критикою мемуарів Г. В. Стрельський вбачає визначення класової приналежності мемуариста, його суспільного та службового положенням, професії [54, с. 269–270; 55, с. 109, 113].

В 70-ті рр. ХХ ст. розпочав свої наукові дослідження знаний в Україні історик, фундатор історіографічної та джерелознавчої шкіл у Дніпропетровську – М. П. Ковальський. Уже тоді, в межах єдино можливої – офіційної радянської історіографії, він визнавав за необхідне залучення в якості історичного джерела для дослідження історії України XVI–XVII ст. праць дворянських і буржуазних істориків, оскільки, на його думку, «...не дивлячись на безперечну класову і методологічну обмеженість творів цих авторів, введення їх в науковий обіг шляхом публікацій джерел по вітчизняній історії було для того часу певним вкладом в створення джерельної бази і стало ета-

пом в розвитку археографії і джерелознавства» [27, с. 44]. До таких джерел, окрім інших, він зараховує пам'ятники мемуарної літератури (публікації спогадів у журналі «Киевская старина», збірки «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Київ, 1890–1896), зокрема й записки іноземців, які «...в значній мірі розширювали джерельну базу вітчизняної історії» [27, с. 80].

Ще один представник Дніпропетровської школи джерелознавців, Ю. А. Мицик вивчає мемуари в контексті джерел історії України XVII–XVIII ст. Зокрема, розглядає щоденники, подорожні нотатки та мемуари чужоземців (щоденник Лясоти, мемуари Мартіна Грюневега, подорожні записки Конрада Якоба Гальденбрандта) як матеріали, що при критичному їх засвоєнні, суттєво розширюють джерельну базу наукових робіт періоду феодалізму [45, с. 61]. У наступних роботах Ю. А. Мицик виділяє мемуарні джерела як різновид наративних джерел – «...щоденники й спогади, що відрізняється один від одного за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору» [44, с. 196]. Щоденники, за його визначенням, – це синхронні записи автора про сучасні йому події, що відділяються від останніх (спогадів) порівняно незначною часовою дистанцією (день, тиждень, зрідка – місяць і більше). Діаріюшам, як пам'яткам мемуарної прози XVIII ст., присвячена також стаття В. Й. Горобця, де автор виділяє три основних види цього жанру, а саме: щоденники про поточну діяльність гетьмана, які велися, як правило, канцеляристами з його пошту; щоденні записки адміністративно-політичної чинності Генеральної військової канцелярії, здійснені групою штатних канцеляристів; приватні, або авторські щоденники, що їх писали високоосвічені люди для себе [12, с. 102–10].

Досліджуючи мемуари як історичне джерело, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол, Р. Д. Лях, зазначали, що в другій половині XVII – першій половині XIX ст. цей вид джерела набуває значного розвитку. Акцентуючи увагу, насамперед, на мемуарах декабристів, революційних демократів, суспільно-політичних діячів, водночас, визнавали необхідність залучення до наукового обігу також мемуарів «представників феодального класу Росії та України» (представників козацької старшини періоду Визвольної війни,

а саме — генерального підскарб'я, «завязтого кріпосника» Якова Марковича, генерального хорунжого М. Ханенка, П. Апостола, царських урядників) [17, с. 97–107]. Такий підхід давав можливість розширення джерелознавчої бази історичних досліджень не лише радянського періоду України, але більш ранніх часів. В той же час, вказувалося на їх неточність суб'єктивну оцінку та класову обмеженість, що було даниною часу. При вивченні історії України «періоду капіталізму» мемуарам відводилося більше місця. До мемуарів зараховували «...щоденники, спогади про події чи окремих діячів, записки, автобіографії, некрологи» [17, с. 156]. Загалом, мемуарну літературу розглядали як необхідне, але допоміжне джерело, оскільки «спогадам, більш ніж іншим документам, властиві суб'єктивізм у поясненні подій, явищ та в характеристиці осіб, зміщення подій у часі й просторі, оскільки багато з них писалися лише по пам'яті, перебільшення значущості тих чи інших явищ, ролі та заслуг певних осіб» [17, с.164–165]. Ставлячи на перше місце виховну роль мемуарів, наголошували необхідність особливо ретельного критичного аналізу цього виду джерел із класових позицій, а саме — необхідність встановлення політично-класової позиції автора, міру його особистої участі в описуваних подіях, уточнення вірогідності наведених ним фактів, бо саме тут, на думку М. А. Литвиненко, «...проявляється найбільша тенденційність і пристраєність автора» [36, с. 158]. В основу класифікації мемуарів джерелознавці кладуть форму відтворення історичних подій, про які розповідає автор, виділивши групи: щоденники, що пишуться в ході подій, про які розповідає автор; власне спогади, тобто, твори, написані автором за деякий час після закінчення подій; літературні записи, тобто, твори, написані письменниками на підставі спогадів учасників подій [36, с. 225].

Вивченню окремого комплексу мемуарних джерел, а саме мемуарів учасників подій 1917–1941 рр. та 1945–1971 рр. присвячені монографічні дослідження А. В. Санцевича [49; 50]. Він, один із перших, поставив заборонене питання про необхідність вивчення і джерелознавче значення мемуарів не більшовицького, антирадянського табору. Відзначаючи велику значимість мемуарних джерел у ході наукових досліджень названих непростих періодів історії України, він під-

креслював, що «...вони потребують ретельного джерелознавчого аналізу, щоб стати надбанням широкого кола істориків-дослідників, оскільки останні здебільшого ігнорують це цінне джерело» [50, с. 109, 137]. Розглядаючи мемуари як «дзеркало душі», що дають змогу «у плоті і крові» уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настої, мрії, моральні орієнтири, спонукальні мотиви їхньої поведінки, А. В. Санцевич піднімав мало розроблені проблеми ролі людського фактора в історії, соціальної психології, масової свідомості. Якраз мемуарні джерела, на його думку, надають історикам можливість подолати характерну для історико-біографічної літератури радянських часів одномірність, стереотип плакатно-іконописного зображення одного ряду діячів (які увійшли до створеного системою канонічного списку достойників) і карикатурного інших. У питанні класифікації мемуарів, стосовно предметно-тематичних і хронологічних комплексів про події 1917–1941 і 1945–1971 рр. в Україні, А. В. Санцевич децю розширив їх коло. Крім традиційних видів (спогади, щоденники, автобіографії, анкети) виділяє нові – опубліковані виступи передовиків виробництва, науковців, митців про досвід їх роботи, притаманні лише радянській добі [50, с. 109]. М. А. Варшавчик досліджував мемуарну літературу в контексті джерел історії КППС. Він поділяв джерела, залежно від міри їх причетності до відображуваних подій, на історичні залишки та історичну традицію. До останніх відносив спогади, щоденники та листування, подорожні нотатки тощо. Самі мемуари розглядав як «...джерело, що не лише описує події, але і відображає факт їх написання, зокрема, факт біографії автора» [5, с. 69–70]. На думку вченого видання мемуарів завжди має суспільний резонанс.

Загалом, другий етап історіографії мемуарів – радянський (20–80-ті рр. ХХ ст.) відзначався їх вивченням із класових позицій та акцентуванням уваги на них як на суб'єктивне джерело а, відтак, визнавалась їх менша цінність порівняно з документальними джерелами. Зокрема, російські дослідники приділяли мемуарам як історичному джерелу (в більшості випадків із чітких класових позицій) значну увагу впродовж усього періоду (за винятком 30–40-х рр.) (М. П. Покровський, І. Геліс, С. А. Нікітін, М. Н. Чорноморський, О. О. Курносов,

Л. І. Деревніна, С. С. Дмитрієв, В. С. Голубцов, С. С. Мінц, П. А. Зайончковський), а в Україні інтерес до мемуаристики більш рельєфно виокремився в 60–80 рр. (М. І. Марченко, В. Г. Стрельський, А. В. Санцевич, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол, Р. Д. Лях, М. А. Варшавчик, М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик). Водночас, 20–40-ті рр. ХХ ст. відзначалися відсутністю узагальнюючих науково-теоретичних напрацювань у галузі мемуаристики. Та, з огляду на велику виховну роль мемуарів у справі пропаганди радянського способу життя і пролетарських традицій, намітилася тенденція по збільшенню кількості видань мемуарів, як правило спогадів про видатних діячів партії, спогадів вождів пролетаріату, робітників і селян про успіхи соціалістичного будівництва. Загалом, джерелознавче вивчення мемуарів значно відставало від практики їх публікації, а відсутність наукових методик давало змогу використовувати їх інформацію лише вибірково. Однак, уже в 60–80-х рр. ХХ ст. російські науковці зосередили увагу на розробці таких методологічних і теоретичних проблем мемуаристики, як джерелознавча критика мемуарів, а саме: розуміння особливостей різних видів мемуарної літератури; дослідження жанру та форми викладення спогадів; аналіз їх змісту; вивчення особи мемуариста; співставлення з іншими джерелами. Дотримання такої методики стало передумовою для розуміння особливостей походження мемуарів, їх можливої цінності та вірогідності відображення подій минулого. Важливим із погляду розгляду мемуарів як біографічного джерела є їх класифікація (запропонована В. С. Голубцовим) за жанровою ознакою, а саме поділ на: мемуари про окремі події, автобіографічні (життєписи) та біографічні мемуари. Адже якраз автобіографічні та біографічні мемуари є незаперечним і досить ґрунтовним джерелом для дослідження життя окремих осіб.

Для української історіографії вказаного періоду була характерна розробка питань класифікації спогадів, особливостей їх критики. Зокрема, визнавалося, що мемуари, не зважаючи на суб'єктивізм і, порівняно з документальними матеріалами меншу вірогідність, є важливим історичним джерелом для вивчення історії України XVII–XX ст.; наголошувалося на обов'язковому критичному вивченні мемуарів шляхом аналі-

зу змісту спогадів і біографії автора; вперше зверталася увага дослідників на необхідності вивчення мемуарів не лише лідерів Комуністичної партії, робітників і селян, а й представників інших соціальних верств. До заслуг українських учених можна віднести розробку проблеми ролі людського фактора в історії, соціальної психології, масової свідомості й акцентуванні на важливості мемуарів у справі подолання ідеологічних кліше в історико-біографічних дослідженнях. Поява великої кількості мемуарів сприяла також виходу праць із конкретного джерелознавства, предметом яких стало вивчення спогадів окремих хронологічних періодів (XVII–XVIII ст., 1917–1941 рр., 1945–1971 рр.).

Загалом, для радянської історіографії мемуарів 20–80-х рр. XX ст. було притаманне намагання розглядати еволюцію мемуарів із погляду зміни соціально-професійного складу мемуаристів і, відповідно, їх класифікацію за соціальною ознакою автора: на дворянські мемуари, мемуари державних діячів, військові, мемуари духовництва, купців, представників робітничого і селянського класів тощо. На думку сучасних науковців такий підхід не пояснює змістової сторони мемуарів, а є лише передумовою і якщо надавати йому вирішальне значення, це може бути обернутий рецидивами вульгарно-соціологічного тлумачення проблем розвитку мемуарного жанру [60, с.10]. Тим не менше, висновки радянських учених склали надійну теоретико-методологічну базу для подальших досліджень як теоретичного, так і прикладного характеру.

Сучасна російська історіографія мемуаристики представлена працями А. Г. Тартаковського, який з кінця XX ст. активно займається розробкою методологічних питань мемуаристики [59–62] та його колег (О. М. Медушевської, М. Ф. Румянцевої, І. М. Данилевського та ін.) [22; 48]. А. Г. Тартаковський є прибічником так-званого історико-типологічного підходу до вивчення великих комплексів пам'ятників минулого, що розглядаються як «залишки» соціально-культурного середовища та феномени історичної дійсності окремої епохи. Ще на початку 80-х рр. XX ст. він зробив спробу на досить широкому, але тематично обмеженому матеріалі мемуарної літератури (події 1812 р.), з'ясувати саму можливість застосування типологічно-еволюційного підходу до мемуаристики, ви-

значити теоретичні підходи та методи. Визначаючи мемуари як «...оповідання про минуле, засновані на особистому досвіді і власній пам'яті мемуариста», дослідник стверджує, що в порівнянні з іншими джерелами особового походження саме в мемуарах із найбільшою послідовністю і повнотою реалізується історична самосвідомість особи, в чому, на його думку, і полягає специфічна соціальна функція мемуарів як виду джерел [59, с. 23–24]. Натомість, М. Ф. Румянцева, загалом погоджуючись із А. Г. Тартаковським, зазначає, що, якщо керуватися тільки трьома запропонованими ним ознаками, до мемуарів доведеться зарахувати «Повчання» Володимира Мономаха чи «Сповідь» Ж.-Ж. Руссо, оскільки і той, і інший писали про минуле, керуючись при цьому особистим досвідом і пам'яттю [48, с. 470]. Вона пропонує основним критерієм класифікації джерел особового походження вважати направленість встановлюваних ними комунікаційних зв'язків, яка, у свою чергу, розглядається в двох аспектах. По-перше, джерела особистого походження М. Ф. Румянцева розділяє на автокомунікативні (щоденники) та міжособистісної комунікації. Останні, у свою чергу, ділить на джерела з фіксованим адресатом (епістолярні джерела, частково мемуари-автобіографії, адресовані власним нащадкам мемуариста) і з невизначеним адресатом (мемуари-«сучасні-історії», есеїстика, сповіді). По-друге, відзначає, що джерела особистого походження можуть бути переважно направлені на встановлення зв'язків у еволюційному або коекзистенціальному цілому³² [48, с. 466]. Ця система не суперечить, загалом, класифікації документів особового походження, що склалася в радянській історіографії (і була притаманна також українській історіографії радянської доби), що не вирізняє види мемуарів, а виділяє етапи становлення та розвитку мемуаристики. Поділ мемуарів на два види (мемуари-автобіографії³³ та мемуари-

³² Коекзистенціальне ціле розглядається як культура, а еволюційне – як історія.

³³ Мемуари-автобіографії (в англomовній історіографії – Family History) – вид джерела особового походження, що має на меті встановлення вторинних соціальних зв'язків мемуариста в «еволюційній єдності» [22, с. 475]. Вони зазвичай переслідують внутрішньо-родинні (фамільні) цілі та призначаються для безпосередніх нащадків. Автори мемуарів-автобіографій намагаються передати не історичний, а індивідуальний досвід, що пояснює довільний відбір інформації у відповідності з погля-

«сучасні історії»³⁴) є результатом залучення не лише російського, а й західноєвропейського матеріалу та досвіду. Щодо процесу зародження мемуаристики, то А. Г. Тартаковський слідом за К. М. Бестужевим-Рюїніним вважав, що вона постанала з традиційних меж літературно-історичних жанрів середніх віків і була породжена епохою Ренесансу та формувалася в процесі звільнення особи від провіденціоналізму³⁵, аскетичних і станово-корпоративних норм середньовічного світосприйняття. Також учений визначив етапи еволюції мемуаристики, що, на його думку, пройшла шлях від рукописного побутування в родинному середовищі до зближення з поточною пресою та живою сучасністю, що й стало переломною подією в подальшій долі мемуарної літератури [60, с. 6]. Солідаризуючись із думкою Л. Я. Гагаріна («Мемуарный жанр советской литературы: Историко-теоретический очерк» (Мінськ, 1986), А. Г. Тартаковського вважав, що в Росії мемуаристика як жанрово-видове утворення виникла в епоху петровських реформ і секуляризації духовного життя, що вико-

дами особи мемуариста. Цей вид історичного джерела був характерний для Росії XVIII ст. і відзначався відсутністю щонайменшого намагання зафіксувати хід історії, або якихось реальних історичних подій. У XIX ст. мемуари-автобіографії відходять на другий план, витісненні мемуарами-«сучасними історіями». У подальшому суспільний інтерес викликають мемуари-автобіографії переважно творчих особистостей.

³⁴ Мемуари-«сучасні історії» (в англійській історіографії — Contemporary History) розглядаються як вид джерела особового походження, метою якого є індивідуальна фіксація суспільно значущих подій з метою передачі їх нащадкам [22, с. 472]. Очевидно, що мемуари-«сучасні історії» вже на момент написання розраховані на публікацію. Та все ж, майже завжди, автори цього виду мемуарів планують їхнє опублікування за якийсь час по тому, іноді досить значний. Проміжок часу між створенням і публікацією мемуарів залежав від різних причин, а саме: як від особистої зацікавленості автора, так і від зовнішніх чинників (сприятливих або ні (суспільна потреба у мемуарах, цензурні заборони тощо). Мемуари-«сучасні історії» виходять на перший план у XIX ст. в зв'язку з формуванням в українському суспільстві з кінця XVIII ст. історичної свідомості та становленням особистої самосвідомості. Направленість мемуарів — «сучасних історій» на публікацію від самого початку їх створення робить їх доступними для широкого загалу та полегшує їхнє використання в якості джерела історичних і біографічних досліджень.

³⁵ Провіденціоналізм (від лат. providencia — провидіння) — релігійно-філософська концепція історії як промислу Божого. Згідно з провіденціоналізмом особисті події й історія в цілому не є закономірно детермінованими, а мають своїм творильним началом надприродне й свідчать про присутність Бога в світі.

нали в загальнокультурній сфері частково ті самі завдання, що й Ренесанс на Заході. Слідом за К. М. Бестужевим-Рюміним, попередніми формами мемуарів А. Г. Тартаковський вважає «...літописні зводи, «повчання», «життя», публіцистику, «статейные списки», «хождения» [60, с. 6]. Розглядаючи мемуари як важливий компонент загального історико-культурного процесу, вчений (на прикладі широкого комплексу мемуарної літератури XVIII – першої половини XIX ст.), виділяє дві групи (види) творів, об'єднанні загальним поняттям «мемуарна література»: «щоденники як історично первинна і проста форма збереження особою досвіду своєї участі в історичному житті і спогади (мемуари у вузькому сенсі слова) як складніша і розвиненіша форма мемуарної культури» [60, с. 8]. Та, на відміну від попередників, А. Г. Тартаковський цим не обмежується, а й визначає відмінні риси в структурі їх викладення («зв'язна, сюжетно-організована розповідь у спогадах, дискретні записки – в щоденниках») і характері комунікативності (щоденник за своєю природою автокомунікативний, а спогади – зовнішньо направлені). Водночас, на його погляд, «спогади і щоденники виявляються близькі один одному не лише генетично, але й, до певної міри, функціонально» [60, с. 12]. Відмінність між ними зводиться вченим до того, що історичний об'єкт щоденника обмежений сучасним, тоді як історизм спогадів вимірюється співвідношенням їх з минулим, що стало вже історією [60, с. 12].

За А. Г. Тартаковським, в основі вивчення еволюції мемуарного жанру лежить аналіз соціальних функцій мемуарів³⁶. Відтак, в еволюції мемуаристики вчений виділяє три періоди: «...перехід від здебільшого внутрішньо родинних цілей мемуаротворчості до призначення мемуарів для оприлюднення, для друку»; «...перетворення їх у фактор ідейно-політичної боротьби та літературно-суспільного руху»; «... усвідомлення значимості мемуарів для історичного пізнання та введення до їхньої цільової установки розрахунку на майбутнього історика» [61, с. 10–13]. Тим самим практично конкретизує (в межах мемуаристики) загальні тенденції еволюції особи в нові та новітні часи. Разом із тим, він справедливо вважає, що йдеться не про зміну функцій, а про їх нашарування.

³⁶ Розумів її як з'ясування того, як саме віддзеркалювалась історична самосвідомість особи на цільових настановах мемуарної творчості.

За логікою вченого виходить, що мемуари, в яких розповідається про суспільно значимі події, виникли століттям пізніше мемуарів із переважно внутрішньо-родовими цілями. Такий стан речей був характерний для російських мемуарів, але є неприйнятним для західноєвропейського досвіду (та, зрештою, і для українського також), де перші мемуари – мемуари Філіпа де Коміна³⁷ (в українському варіанті – діярії) переслідували зовсім не внутрішньо-родові цілі. Згодом, у продовження попереднього дослідження, А. Г. Тартаковський розглядає проблему еволюційного перетворення мемуаристики в фактор історичного пізнання суспільства. На його переконання, мемуаристика стає невід'ємною частиною історичної свідомості суспільства (а це є високим показником її історичності) досить пізно, в результаті довгої еволюції мемуарного жанру. Саме у мемуарах він бачить спробу визнання значимості життєвого досвіду особи та розумінням нею руху часу, що і є початком зародження потреби в історичній самосвідомості³⁸. Оскільки історична самосвідомість категорія перемінна, детермінована загальними умовами соціокультурного розвитку, в першу чергу, умовами історичної самосвідомості суспільства загалом, то, на його думку, саме вивчення змін в історичній самосвідомості особи і дає можливість дослідження ключових напрямів і стадій еволюції мемуаристики.

У питаннях еволюції мемуаристики М. Ф. Румянцева стоїть на позиціях О. С. Лаппо-Данилевського, зауважуючи, що сьогодні «...загальна тенденція полягає в посиленні коекзистенціальних зв'язків мемуариста порівняно з еволюційними, тобто робиться розрахунок на сучасників, а не на нащадків. Це виявляється в більшій публіцистичності мемуаристики, що, у свою чергу, веде до орієнтації на негайну публікацію мемуарних творів. Посилення коекзистенціальних зв'язків мемуариста – основний критерій еволюції мемуарів, що

³⁷ **Коміна Філіп де** (Comines, Philippe) (1447–1511) – франц. державний діяч, письменник, хроніст, радник бургундського герцога Карла Сміливого, французького короля Людовика XI. У пізній період життя Комін багато часу присвятив написанню Мемуарів (Memoires, 1524–28). Ця праця вважається класичною. Мемуари розділені на дві частини: перша, з шести книг, присвячена головним чином царюванню Людовика, друга частина, книги VII і VIII, розповідає про правління Карла VIII.

³⁸ Таким чином, за А. Г. Тартаковським, історична самосвідомість особи найбільш повно реалізується в мемуаристичці – в цьому й є її соціальні функції, її значення в історії [59, с. 8–9].

обумовлює зближення мемуаристики з публіцистикою» [48, с. 320–321]. Тим самим погоджуючись з А. Г. Тартаковським в позиції єдності цільового призначення мемуарів, які намагаються «зберегти для сучасників і потомства досвід своєї участі в історичному бутті, осмислити себе і своє місце в ньому», М. Ф. Румянцева звертає увагу на необхідності з'ясування причин, що приводять до бажання збереження історичного досвіду індивідуальності. На її думку, «індивідуалізація – це не лише виділення себе в коекзистенціальному цілому, усвідомлення своєї відособленості від тих, що співіснують одночасно від інших осіб і відносної самотійності усередині соціальної групи, але й усвідомлення свого місця в еволюційному цілому, тобто в історичному процесі або, конкретніше, в низці поколінь» [48, с. 321].

Цікавий погляд на мемуари в контексті міждисциплінарного підходу висловила І. Л. Сіротіна. Відзначаючи, що в історіографії склалося два підходи до мемуаристики (історичний і літературознавчий), в силу чого мемуари розглядаються і як джерело для пізнання історії, історико-джерелознавчий феномен, документ, і як явище мистецтва, своєрідний художній твір, пропонує третій – культурологічний підхід (свого часу запропонований О. С. Лаппо-Данилевським). Він, на її думку, не заперечує перші два, а включає їх надбання в своє проблемне поле, тим самим розширяє науковий потенціал мемуаристики [51, с. 226–232]. Такий підхід свідчить про більш широке, комплексне вивчення мемуаристики з урахуванням надбань суміжних дисциплін.

Якщо говорити про сучасний стан розробки теоретичних і методичних проблем української мемуаристики, то слід відзначити, що ґрунтовні монографічні дослідження (як зазначалося вище) з теоретичних і методологічних проблем мемуаристики відсутні. Однак, з початку 90-х рр. ХХ ст. у зв'язку з інтенсивним розвитком історичної науки, розширенням діапазону історичних досліджень та урізноманітнення їх джерельної бази значно зріс інтерес науковців до спеціальних історичних дисциплін, що, маючи інтегративні функції (існують на стику суміжних наук), дають змогу історичній науці широко залучати методи інших наук до своїх досліджень. У свою чергу, суміжні науки (культурологія, етнологія, літературознавство, мистецтвознавство, філософія тощо) послуго-

вуються методами історичної та джерелознавчої науки, що сприяє інтеграції гуманітарних наук загалом. У контексті цих змін, мемуаристику виокремлено як спеціальну історичну дисципліну [7; 38; 50]. Такі зміни позитивно вплинули на сучасний стан дослідження спогадів.

У сфері мемуаристики (в контексті джерелознавчих, археографічних, філологічних, мистецтвознавчих, архівних і філософських студій) працюють такі українські вчені як С. І. Білокінь, С. А. Макарчук, Н. І. Миронець, І. Н. Войцехівська, Р. Я. Пиріг, Г. В. Стрельський та ін. У джерелознавчих роботах мемуари розглядаються, зазвичай, у контексті джерел особового походження [2; 3; 14; 27; 36-37]. Окремі питання історіографії мемуаристики частково розглядалися сучасними науковцями відповідно до мети їх конкретного дослідження (І. М. Веріго, І. П. Гавриш, У. О. Єловських, В. Ю. Іващенко, А. О. Малик, Г. О. Маслюченко) та ін. [6; 8; 20; 23-25; 38; 42].

Зокрема, С. А. Макарчук розглядає мемуари як «твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу» [37, с. 294]. Автор акцентує увагу на негативних моментах мемуарів як джерела, а саме: події й особи у них «практично завжди відображені невідповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста»; пам'ять має тенденцію до ослаблення, що компенсується «елементарним вимислом»; оскільки мемуари створюються з пам'яті, то оцінка подій в них подана не з позиції синхронної подіям власної та громадської думки, а «з позицій своїх поглядів часу створення мемуару, відповідно він не відображає поглядів зображуваної епохи, а прикрашає чи охаює її переконаннями і поглядами, що запанували в суспільстві через десятиліття» [37, с. 294-295]. Та поза тим, наголошує на тому моменті, що в мемуарах більше, ніж в інших джерелах, міститься інформації про особисті стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і літератури, про такі сфери суспільного буття, як сімейний побут, інтимне життя, еволюцію релігійних переживань автора та його сучасників. Тому для біографічних і просопографічних досліджень вони є незамінним та необхідним джерелом. С. А. Макарчук запропонував свою класифікацію мемуарів, зокрема, за жанровою ознакою, виділяє кілька жанро-

вих підвидів: спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи); літературні записи подорожні нотатки тощо [37, с. 298]. Кожний вид розглядається окремо та має лише йому притаманні властивості. Водночас, окремі українські дослідники вважають автобіографії та щоденники мемуарами [57, с. 451–459]. «Енциклопедія історії України» (Київ, 2004) дає таке визначення джерел особового походження: «рід пам'яток, кожна з яких створена окремою особою з приватних міркувань чи у зв'язку із службовими потребами. До них належать: особисті записки, мемуари (спогади), епістолярії, автобіографії, щоденники» [16].

Як спеціальна історична дисципліна на сучасному етапі мемуаристика розглядається І. Н. Войцехівською. За її визначенням «мемуаристика (від лат. *memoria* — пам'ять або фр. *memoire* — спогад, згадка) вивчає оповідні твори особового походження, створені на основі зафіксованих писемно або у пам'яті автора вражень про події, учасником або свідком (очевидцем) яких він був» [7, с. 359]. До жанру мемуарів віднесено авторські щоденники (записники, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи. Визнаючи авторську індивідуальність як провідну характерну особливість мемуарних джерел, автор наголошує на необхідності їхньої аналітичної критики, яка включає п'ять етапів, а саме: з'ясування авторства джерела; спонукальних мотивів створення мемуарного джерела; часу і місця створення спогадів; визначення форми написання спогадів (щоденники, спогади (або мемуарна оповідь), автобіографічні записи, літературний запис); визначення повноти та достовірності джерела [7, с. 360–364]. Таким чином, сучасна українська історіографія бачить своє ключове завдання у вирішенні таких проблем як залучення якомога ширшого кола мемуарних джерел як для дослідження окремих періодів історії України, так і для висвітлення діяльності окремих персоналій, що засвідчує розвиток мемуаристики в розрізі практичного джерелознавства та відсутність уваги науковців до розробки теоретичних питань мемуаристики.

Таким чином, третій — сучасний етап розробки теоретичних і методологічних проблем мемуаристики, що розпочався на початку 90-х р. ХХ ст., характеризується посиленням уваги дослідників до її культурологічного та міждисциплінарно-

го аспектів. Значно розширилося коло історичних джерел мемуарного характеру за рахунок тих пам'яток, які в історичних дослідженнях радянського періоду не розглядалися, зважаючи на політичні й ідеологічні заборони. Введення до наукового обігу західноєвропейської мемуаристики сприяло подальшій розробці як питань еволюції мемуарних джерел, так і розвитку прикладних досліджень.

Таким чином, протягом усіх зазначених етапів вивчення мемуарних джерел відбувалося у двох напрямках: фактичному (як джерела інформації про минуле) та культурологічному (як пам'ятки культури відповідної епохи). Перший підхід був найбільш рельєфно представлений у радянській історіографії, другий був характерний як для дореволюційного етапу, так і для сучасних досліджень.

До однієї з найбільш обговорюваних проблем мемуаристики в історіографії належить класифікація мемуарних джерел. Дослідники класифікували мемуари за різними ознаками: за соціальною ознакою авторів (С. С. Дмитрієв, С. А. Нікітін, С. А. Макаручук); за жанровою ознакою (В. С. Голубцов, С. А. Макаручук, Г. В. Стрельський); за формою відтворення події або формою викладу матеріалу (М. А. Варшавчик, М. А. Литвиненко, М. Н. Чорноморський); за джерелом, на основі якого були створені мемуари (М. А. Варшавчик, С. С. Дмитрієв); за характером відтворення подій (В. С. Голубцов); за авторством мемуарів (Іван Кривецький); за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору (Ю. А. Мицик); за тематико-хронологічним принципом (С. А. Макаручук, А. В. Санцевич, В. І. Стрельський); за змістом (В. С. Голубцов).

Важливу увагу дослідники-джерелознавці надавали питанням наукової критики мемуарних джерел. Так, К. М. Бестужев-Рюмін, С. А. Нікітін, Г. В. Стрельський та О. О. Курносів виділяли прийоми зовнішньої та внутрішньої критики мемуарів; М. А. Варшавчик наголошував на необхідності визначення особи мемуариста (походження, віку, особливостей характеру, ступеня участі в описуваних подіях тощо); В. С. Голубцов, О. О. Курносів, В. І. Войцехівська — встановлення джерел авторської інформованості та причин їх застосування, визначення часу, місця та мети написання мемуарів; О. О. Курносів — застосування прийомів логічного, текстологічного та порівняльного аналізу.

Із теоретичних проблем мемуаристики, на наш погляд, найменш розробленою є проблема виокремлення узагальнюючого критерію еволюції мемуарних джерел. Серед російських дослідників її розробляли С. С. Мінц, А. Г. Тартаковський, М. Ф. Румянцева. На думку С. С. Мінц, в основі класифікації й еволюції мемуарних джерел лежить ознака, що враховує єдність суспільного та індивідуального в структурі особистості і виділяє в суб'єктивній природі мемуарів суспільно обумовлені характеристики. А. Г. Тартаковський таким критерієм вважає первинну соціальну функцію мемуарів (історична самосвідомість особистості). М. Ф. Румянцева, розглядаючи еволюцію мемуарів, наголошує на тенденції посилення коекзистенціальних зв'язків мемуариста у порівнянні з еволюційними. Українські дослідники (Іван Кревецький, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич, Іван Огієнко, Ілля Борщак, Осип Назарук) в питаннях виокремлення історичних етапів української мемуаристики чітко притримувалися позицій тісного зв'язку їх із національним рухом. Загалом, українська історіографія більше уваги приділяє дослідженню конкретних хронологічно-тематичних комплексів мемуарної літератури, залишаючи розробку загальних теоретичних підходів щодо мемуарів своїм наступникам.

Підсумовуючи результати нашого дослідження, можемо твердити, що проведений аналіз праць учених-джерелознавців доводить наступне:

- мемуари на теренах Росії та України виникли при переході від середніх віків до нового часу і стали важливим компонентом загального історико-культурного процесу;
- окремі риси мемуарної літератури були притаманні й більш раннім історичним періодам (так звані «криптомемуари» – літописи, діаріуши, есе, сповіді, життя);
- основним критерієм еволюції мемуаристики є історична та національна самосвідомість особи;
- визначальною рисою мемуарів як історичного джерела є їх суб'єктивізм, що обумовлюється специфічним (суто індивідуальним) походженням;
- суб'єктивне походження мемуарів робить їх незамінним джерелом для біографічних і просопографічних досліджень;
- мемуари є особливим, емпіричним і до певної міри теоретичним джерелом, що несе в собі цінний культурологічний матеріал (що неможливо знайти в інших джерелах), який є не-

замінним при дослідженні ментальності тієї чи іншої епохи, групи людей, окремої особи.

Серед завдань мемуаристики на сучасному етапі на першому місці стоїть розробка методологічних і методичних проблем використання мемуарів у наукових дослідженнях; пошук і наукова атрибуція неопублікованих мемуарів; створення зведеного каталогу опублікованих і неопублікованих мемуарів. З погляду біографічного джерелознавства нагальною є потреба створення бібліографічного реєстру щоденників, біографічних та автобіографічних мемуарів. Виконання цих задач дасть змогу ввести до наукового обігу значний масив цінної історичної та біографічної інформації.

1. *Бестужев-Рюмин, К.* Русская история [Текст] / К. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1872. – Т. 1. – 480, II с.
2. *Богдашина, О. М.* Джерелознавство історії України : теорія, методика, історія [Текст] : навч.-метод. посіб. / О. М. Богдашина. – Х. : Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.
3. *Воронов, В. І.* Джерелознавство історії України [Текст] : курс лекцій / В. І. Воронов. – Д. : Вид. Дніпропетров. ун-ту, 2003. – 336 с.
4. *Борщак, І.* Діарій Пилипа Орлика [Текст] / Ілля Борщак // *Стара Україна*. – Л, 1924. – Вип. 9–10. – С. 134–136.
5. *Варшавчик, М. А.* Источниковедение истории КПСС [Текст] / М. А. Варшавчик. – М., 1989. – 224 с.
6. *Веріго, І. М.* Літературні мемуари 20–30-х рр. ХХ століття. Принципи художньої організації матеріалу [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : / І. М. Веріго. – Д., 2003. – 16 с.
7. *Войцехівська, І.* Мемуаристика [Текст] / І. Войцехівська // Спец. істор. дисципліни / І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 359–366.
8. *Гавриш, І. П.* Творчість М. Цуканової (проза, драматургія, мемуари) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук. / І. П. Гавриш. – Х., 2007. – 19 с.
9. *Гелис, И.* Как надо писать воспоминания [Текст] : (методолог. очерк) / И. Гелис // *Пролетарская революция*. – 1925. – № 7. – С. 197–212.
10. *Голубцов, В. С.* К вопросу о научных принципах переиздания мемуарной литературы [Текст] / В. С. Голубцов // *Источниковедение ист. советского о-ва / АН СССР, Ин-т истории СССР ; отв. ред. Д. А. Чугаев*. – М. : Наука, 1968. – Вип. 2. – С. 367–388.
11. *Голубцов, В. С.* Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / В. С. Голубцов. – М., 1970. – 115 с.
12. *Горобець, В. Й.* Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. [Текст] / В. Й. Горобець // *Іст. джерела та їх використання*. – К. : Наук. думка, 1972. – Вип. 7. – С. 102–114.
13. *Деревнина, Л. И.* О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников (историография вопроса) [Текст] /

- Л. И. Деревнина // Вопросы архивоведения. – 1963. – №. 4. – С. 32–38.
14. Джерелознавство історії України [Текст] : довідник : навч. посібник для студ. вузів / Я. Є. Боровський, М. Я. Варшавчик, І. Н. Войцехівська та ін. – К., 1998. – 211 с.
 15. *Дмитриев, С. С.* Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. [Текст] / С. С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. : учеб. пособие для ист. фак. / под ред. И. А. Федосова, И. И. Астафьева, И. Д. Ковальченко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 346–429.
 16. *Дмитрієнко, М. Ф.* Джерела особового походження [Текст] / М. Ф. Дмитрієнко // Енцикл. історії України : в 5 т. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 2. – С. 374.
 17. *Довгопол, В. М.* Джерелознавство історії Української РСР [Текст] / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях ; за ред. Ф. П. Шевченка. – К., 1986. – 239 с.
 18. *Дорошенко, Д.* В справі видання мемуарів та листування [Текст] : (кілька уваг та дезидератів) / Д. Дорошенко // Стара Україна. – Л., 1924. – Вип. 9–10. – С. 139–142.
 19. *Дорошенко, Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа [Текст] : історія, політологія, право / Д. І. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 256 с.
 20. *Єловських, У.* Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела [Текст] : історіографія проблеми / Уляна Єловських // Спец. істор. дисципліни : питання теорії та практики. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 13. – С. 152–161.
 21. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях [Текст] : анот. указ. / науч. рук., ред. и введ. П. А. Зайончковский ; Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина ; Гос. публ. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – М. : Книга, 1976. – Т. 1. – 301 с.
 22. Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманитар. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева ; Рос. гос. гуманитарный ун-т ; Ин-т «Открытое общество». – М. : РГГУ, 2000. – 701с.
 23. *Іващенко, В. Ю.* Дослідження теоретико-методологічних проблем мемуаристики в радянській історіографії [Текст] / В. Ю. Іващенко // Человек в истории и культуре : сб. науч. работ в честь 70-летия лауреата Гос. премии Украины, акад. РАЕН, проф., доктора ист. наук В. Н. Станко. – Одесса-Терновка, 2007. – С. 552–560.
 24. *Іващенко, В. Ю.* Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Ю. Іващенко. – Д., 2004. – 17 с.
 25. *Іващенко, В. Ю.* Проблеми джерелознавчого аналізу мемуаристики в російській історіографії середини XIX – початку XX ст. [Текст] / В. Ю. Іващенко // Вісн. Хар. нац. ун-ту. Історія. – 2007. – № 762, вип. 39. – С. 208–216.
 26. *Калинович, І.* Українська мемуаристика 1914–1924 р. [Текст] : (бібліогр. реєстр) / Іван Калинович // Стара Україна. – Л., 1924. – Вип. 9–10. – С. 145–150.

27. Ковальський, Н. П. Источниковедение истории Украины XVI-XVII вв. [Текст] / Н. П. Ковальський. - Д. : ДГУ, 1978. - 115 с.
28. Кони, А. Ф. Психология и свидетельские показания [Текст] / А. Ф. Кони // Новые идеи в философии. - М., 1913. - Вып. 9, ч. 1. - С. 67-102.
29. Конончук, І. М. Джерелознавство [Текст] : навч.-метод. посіб. / І. М. Конончук. - Ніжин : НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. - 88 с.
30. Кривецький, І. Початки української мемуаристики. IX-XII ст. [Текст] : (зі зразками найстаріших укр. мемуарів) / Іван Кривецький // Стара Україна. - Л., 1924. - Вып. 9-10. - С. 120-126.
31. Кривецький, І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні [Текст] / Іван Кривецький // Стара Україна. - Л., 1924. - Вып. 2-5. - С. 35-37.
32. Кривецький, І. Українська мемуаристика [Текст] : сучасний стан і значіння / Іван Кривецький ; П. Кривецький, І. Як писати мемуари [Текст] / Іван Кривецький, Осип Назарук. - Л., 1923.
33. Крип'якевич, І. Мемуари українців XVI-XVIII ст. [Текст] / Іван Крип'якевич // Стара Україна. - Л., 1924. - Вып. 9-10. - С. 126-132.
34. Курносів, А. А. Приемы внутренней критики мемуаров [Текст] : (воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как ист. источник) / А. А. Курносів // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. - М., 1965. - С. 478-504.
35. Лапто-Данилевський, А. С. Методология истории [Текст] / А. С. Лапто-Данилевський. - М. : Территория будущего, 2006. - 622 с.
36. Литвиненко, М. А. Джерела історії України [Текст] / М. А. Литвиненко. - Х., 1970. - 204 с.
37. Макарчук, С. Писемні джерела з історії України [Текст] : курс лекцій / С. Макарчук. - Л. : Світ, 1999. - 352 с.
38. Малик, А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Малик. - Л., 1999. - 19 с.
39. Мемуари і мемуаристика [Текст] : [від редакції] // Стара Україна. - Л., 1924. - Вып. 9-10.
40. Мемуаристика [Текст] // Спец. ист. дисциплины : учеб. пособие / под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. - К. : НМК ВО, 1992. - С. 190-200.
41. Марченко, М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) [Текст] / М. І. Марченко. - К. : КГУ, 1959. - 258 с.
42. Маслюченко, Г. О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років XX століття [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. О. Маслюченко. - Д., 2004. - 18 с.
43. Минц, С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера [Текст] / С. С. Минц // История СССР. - 1979. - № 6. - С. 55-70.
44. Мицик, Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття [Текст] / Ю. А. Мицик. - Д. : ВПОП «Дніпро», 1996. - 262 с.
45. Мыцык, Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI-XVII в.) [Текст] : учеб. пособие / Ю. А. Мыцык. - Д. : ДГУ, 1981. - ч. 1. - 76 с.

46. *Никитин, С. А.* Источниковедение истории СССР XIX века (до начала 90-х годов) [Текст] / С. А. Никитин ; ред . Ю. В. Готье. – М. : Соцэкгиз, 1940. – Т. 2. – 228 с.
47. *Покровский, М. Н.* От Истпарта [Текст] / М. Н. Покровский // Пролетарская революция. – 1921. – № 1. – С. 5–9.
48. *Румянцева, М. Ф.* Исторические источники XVIII – начала XX века [Текст] / М. Ф. Румянцева // Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева ; рос. гос. гуманитарный ун-т ; Ин-т «Открытое общество». – М. : РГГУ, 2000. – С. 318–491.
49. *Санцевич, А. В.* Мемуарні джерела [Текст] / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР 1917–1941. – К. : Вища шк., 1961. – 239 с.
50. *Санцевич, А. В.* Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело [Текст] / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Укр. РСР післявоєнного періоду (1945–1970). – К., 1972. – С. 108–140.
51. *Сиротина, И. Л.* Культурологическое источниковедение : проблема мемуаристики [Текст] / И. Л. Сиротина // Мат. междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г). – СПб. : Санкт-Петербург. филос. о-во, 2001.– Вып. 12. – С. 226–232.
52. Специальные исторические дисциплины [Текст] : учеб. пособие / под ред. В. А. Замлинского, М. Ф. Дмитриенко. – К. : НМК ВО, 1992. – 324 с.
53. *Стрельський, Г. В.* Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників [Текст] / Г. В. Стрельський. – К : Вища шк., 1989. – 62 с.
54. *Стрельський, Г. В.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму [Текст] / Г. В. Стрельський. – К. : Рад. школа, 1958. – 480 с.
55. *Стрельський, Г. В.* Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине [Текст] / Г. В. Стрельський. – К. : Вища шк., 1978. – 136 с.
56. *Стрельський, Г. В.* Мемуари про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні і їх публікація в журналі «Літопис революції» [Текст] / Г. В. Стрельський // Вісник Київ. у-ту. – 1971. – № 13 – С. 29–34.
57. *Стрельський, Г. В.* Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920) [Текст] / Г. В. Стрельський // Б-ка. Наука. Культура. Інформація : наук. праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 451–459.
58. *Стрельський, Г. В.* Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради 1918 р. у спогадах учасників [Текст] / Г. В. Стрельський // УІЖ. – 1973. – № 2. – С. 135–138.
59. *Тартаковский, А. Г.* 1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения [Текст] / А. Г. Тартаковский. – М. : Наука, 1980. – 312 с.
60. *Тартаковский, А. Г.* Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX века. От рукописи к книге [Текст] / А. Г. Тартаковский ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1991. – 286, [2] с.
61. *Тартаковский, А. Г.* Русская мемуаристика и историческое сознание XIX века [Текст] : / А. Г. Тартаковский ; РАН ; Ин-т рос. истории [Москва]. – М. : Археограф. центр, 1997. – 357 с.

62. 1812 год в воспоминаниях современников [Текст] / ред. А. Г. Тартаковский ; РАН ; Ин-т рос. истории. – М. : Наука, 1995. – 202 с.
63. Тихомиров, М. Н. Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века [Текст] / М. Н. Тихомиров : ред. Ю. В. Готье. – М. : Соцэкгиз, 1940. – Т. 1. – 256 с.
64. Черноморский, М. Н. Источниковедение истории СССР. Советский период [Текст] / М. Н. Черноморский. – М., 1966. – 343 с.
65. Черноморский, М. Н. Мемуары как исторический источник [Текст] / М. Н. Черноморский. – М., 1959. – 80 с.
66. Черноморский, М. Н. Мемуары как источник по истории советского общества [Текст] / М. Н. Черноморский // Вопросы истории. – 1960. – № 12. – С. 53–71.
67. Черноморский, М. Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС [Текст] / М. Н. Черноморский. – М., 1961. – 134 с.
68. Черноморский, М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС [Текст] / М. Н. Черноморский. – М., 1965. – 135 с.
69. Чечулин, Н. Д. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников [Текст] / М. Д. Чечулин. – СПб., 1891. – 16 с.

Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела у вітчизняній та російській історіографії.

Ключові слова: мемуари, українська мемуаристика, історіографія, історичне та біографічне джерелознавство.

На основі аналізу існуючих джерел та історіографії мемуаристики встановлено, що мемуарна література сьогодні розглядається не лише як джерело фактичної інформації, а й як важливий чинник культурно-історичного процесу, пам'ятка суспільно-політичної думки епохи створення. У розвитку мемуаристики автор виділяє три етапи: сер. XIX – поч. XX ст.; 20-80 рр. XX ст.; сучасний етап – 90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст., що пов'язано зі суспільно-політичною ситуацією та змінами визначальних концептів у поглядах науковців щодо основних загальнотеоретичних питань вивчення мемуарів (класифікація мемуарів; наукова критика мемуарів (внутрішня та зовнішня); виділення основного критерію еволюції мемуаристики). Впродовж всіх зазначених етапів вивчення мемуарних джерел відбувалося у двох напрямках: фактичному (як джерела інформації про минуле) та культурологічному (як пам'ятки культури відповідної епохи). На першому етапі переважаючим був фактичний підхід. Проте найбільших успіхів у вивченні фактичного змісту мемуарних джерел досягла радянська історіографія (другий етап) в рамках якої вивчалися, переважно, питання класифікації мемуарів та прийомів їх наукової критики. На сучасному етапі спостерігається підвищення інтересу до культурологічного та еволюційного аспектів мемуаристики.

Lyubovets N. I. Study of memoirs as historic and biographic source in the national and Russian historiography.

Key words: memoirs, Ukrainian memoiristics, historiography, historic and biographic source study.

Basing on the analysis of existing sources and memoiristics historiography it was established, that memoir literature is seen today not only as the source of actual information, but also as an important factor of cultural and historical process, a document of social and political concepts of the epoch. The author defines three periods in the development of memoiristics: mid. XIX century – beginning of XX century; 20s-80s of XX century; modern phase of the 90-s of XX century – beginning of the XXI, which is connected with social and political situation and changes of determinative concepts in scientific views on the general theoretical issues of studying memoirs (memoirs classification; scientific criticism of memoirs (internal and external); defining the main criterion of memoiristics evolution). At all mentioned phases, memoir sources were studied in two main trends: actual (as a source of information about past times) and culturological (as cultural monument of the corresponding epoch). Actual approach predominated at the first phase. Still Soviet historiography (2nd phase) reached the best results in studying the actual content of memoir sources, mostly concentrating on the issues of memoirs classification and means of its scientific criticism. The modern phase is characterized by an increased interest towards culturological and evolutional aspects of memoiristics.

Любовец Н. И. Изучение мемуаров как исторического и биографического источника в отечественной и русской историографии.

Ключевые слова: мемуары, украинская мемуаристика, историография, историческое и биографическое источниковедение.

На основе анализа существующих источников и историографии мемуаристики установлено, что мемуарная литература сегодня рассматривается не только как источник фактической информации, но и как важный фактор культурно-исторического процесса, документ общественно-политической мысли эпохи создания. В развитии мемуаристики автор выделяет три этапа: сер. XIX – нач. XX в.; 20-80 гг. XX в.; современный этап – 90-ые гг. XX в. – нач. XXI в., что связано с общественно-политической ситуацией и изменениями определяющих концептов во взглядах учёных относительно основных общетеоретических вопросов изучения мемуаров (классификация мемуаров; научная критика мемуаров (внутренняя и внешняя); выделение основного критерия эволюции мемуаристики). На протяжении всех отмеченных этапов изучение мемуарных источников происходило в двух направлениях: фактическом (как источники информации о прошлом) и культурологическом (как памятке культуры соответствующей эпохи). На первом этапе преобладающим был фактический подход. Однако наибольших успехов в изучении фактического содержания мемуарных источников достигла советская историография (второй этап) в рамках которой изучались, преимущественно, вопросы классификации мемуаров и приемов их научной критики. На современном этапе наблюдается повышение интереса к культурологическому и эволюционному аспектам мемуаристики.

*Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

БІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ У ВИДАННЯХ ДЛЯ ДІТЕЙ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЗАВДАНЬ БІОГРАФІСТИКИ¹

Систематизовано та проаналізовано використання біографічної інформації у виданнях для дітей України. Окреслено коло завдань біографістики щодо наукового осмислення цього соціо-культурного явища.

Ключові слова: біографістика, персонологічна інформація, книговидання для дітей в Україні.

Systematized and analysed the use of biographic information in editions for the children of Ukraine. The circle of tasks of biografistiki is outlined in relation to the scientific comprehension of this socio-cultural phenomenon

Key words: biografistika, personologistics information, book-production for children in Ukraine.

Систематизировано и проанализировано использование биографической информации в изданиях для детей Украины. Очерчен круг задач биографистики относительно научного осмысления этого социо-культурного явления.

Ключевые слова: биографистика, персонологическая информация, книгоиздание для детей в Украине.

Упродовж останнього десятиліття в Україні відчутно зріс суспільний інтерес до біографічного знання, що попри інші чинники, зумовлено також його особливим значенням для формування свідомості громадян і значним виховним потенціалом. Відтак, біографістика як спеціальна історична дисци-

¹ Роботу написано на основі фондів НБУ для дітей та ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського.

пліна, та біографіка як частина гуманітарного та важливий чинник суспільно-політичного та культурного життя країни, на нашу думку, мають вібрати в коло своїх інтересів попри вже узвичаєні питання, проблеми: а) вивчення специфіки використання біографічних документів і відомостей у різних видах джерел, орієнтованих на різного роду користувача, зокрема дітей; б) виокремлення з масиву персонологічних даних інформації щодо дитинства, виховання та навчання, батьківства та педагогічних поглядів особи; в) вироблення просопографічно та дидактично вмотивованих методик адаптації до дитячого сприйняття біографічної інформації як такої.

У межах цієї статті спробуємо здійснити загальний огляд сучасного стану та провідних тенденцій відбору та презентації персонологічних даних у вітчизняних виданнях для дітей (ширше – царині гуманітарного знання щодо «дитячої» страти суспільства), а також проаналізувати досвід використання та відображення царини «дитячого» в біографістиці та окреслити окремі завдання на майбутнє.

Вікова стратифікація суспільства – беззаперечна аксіома, обумовлена самою біологічною сутністю людини. Дитинство – невід’ємна складова долі кожного з нас, так само, як невід’ємною часткою життя кожного окремо й суспільства загалом є природне жадання «продовжитися» у нащадках. Розрізнення «дитинного» та «дорослого» в індивідуумі чи людській спільноті загалом – основа всякої світоглядної концепції (будь то узвичаєний «здоровий глузд» чи схема «побудови» «нової людини» для «нового світу») [31; 33–34; 36]. Власне, з усвідомлення цього розрізнення виникає біографічна традиція як концептуальний, а не описовий спосіб з’ясування місця особистості вплині часу [57].

Постійна увага держави до проблеми «дитини» з’являється разом із усвідомленням того, що: «у дітей минулого немає, якщо не говорити про спадково, біологічно перейняте від батьків» [16, с. 114]. Дитина, як людина, котра не має власного конкретного минулого, – істота векторна, тобто, однопровалена в часі. Тому саме в її «перетворенні» бачилося оперативне й радикальне вирішення проблеми виховання «нової людини» як такої [24, с. 3]. Такий підхід був і залишається актуальним у будь-якій державі. Навіть найдемократич-

ніші з них найшвидше приходять до регламентації саме царини «дитячого». І не має значення, йдеться про інтерес «радянського режиму» до вироблення «людини нового типу», чи про ментальне обожнювання дитини як кращого майбутнього та родини (роду-народу) — як ідеального соціального середовища, існування глибокої традиції Вчительства як месіанства чи напрацювання утилітарних алгоритмів «формування» потрібних суспільству осіб.

Отже, саме питання дитинознавства синтезують у собі всю сферу культурної діяльності суспільства і, по суті, виявляють його істинні, а не декларовані цілі та ідеали, даючи тим самим змогу провести межу між свідомою та безсвідомою діяльністю суспільства, розмежувати історію бажану та реально продуковану. Відтак, діти (як феномен соціокультурного існування людства), дитинство (як реально прожитий чи пізніше переосмислений період буття індивіда), дитинне (як філософська категорія), дитяче (як стратифікаційний маркер) тощо все частіше стають об'єктом розгляду вітчизняних науковців. Зокрема, в останні десятиліття в Україні розрізнено досліджуються²: *специфіка розуміння дитини та дитинства у фольклорі та традиціях українського етносу*: Н. В. Аксьонова. «Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.)» (К., 2006); Н. С. Грицишин. «Опіка сиріт в народному побуті Галичини. На матеріалах ХХ ст.» (К., 2008); Н. В. Жмуд. «Народна педагогіка як етноформуючий чинник» (К., 2005); С. П. Кулинич. «Сучасний дитячий фольклор: семантичний, структурний, функціональний аспекти» (К., 2005); Я. М. Левчук. «Традиційний український дитячий фольклор: когнітивні можливості формування світогляду» (К., 2008); І. М. Щербак. «Діти в обрядах та віруваннях українців ХІХ – початку ХХ ст. (статевіковий аспект традиційної культури)» (К., 2004); Л. О. Яцків. «Дитячі календарно-обрядові твори та поезія пестування з Бойківщини (типологія і локальна специфіка)» (Л., 1997); *використання фольклору в вихованні та навчанні*: Н. В. Зозуля. «Роль експресивності російського дитячо-

² Авторка свідомо не наводить робіт, присвячених проблемам дітей і дитинства в юридичній, економічній, спортивній, технічній, медичній галузях, оскільки вони не додають нового знання щодо предмету даного дослідження.

го фольклору у формуванні мовної особистості дитини» (К., 2002); Т. В. Філімонова. «Дитяча гра в суспільному дошкільному вихованні України (70-ті рр. ХІХ ст. – кінець 20-х рр. ХХ ст.)» (К., 2003); Т. І. Черніговець. «Формування дозвіллевої культури молодших школярів засобами дитячого фольклору (на матеріалі Західного Полісся України)» (К., 2002); **історія шкільництва**: А. Г. Зінченко. «Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.» (Запоріжжя, 2000); Н. С. Брехунець. «Навчальні заклади освіти України 50-80-х рр. ХХ ст.: історіографія» (К., 2006); **історія, специфіка та форми роботи бібліотек для дітей і шкільних бібліотек в Україні**: Н. А. Бачинська. «Формування особистості підлітків в клубах за інтересами в умовах бібліотек для дітей» (К., 1998); Н. С. Дяченко. «Формування системи рекомендаційних бібліографічних посібників для дітей в Україні» (К., 1998) [20]; М. П. Зніщенко. «Становлення та розвиток публічних бібліотек для дітей в Україні (1900–1939 рр.)» (К., 1998); В. М. Медведєва. «Формування інтересу читачів-підлітків до української художньої літератури в бібліотеках для дітей» (К., 1997); П. І. Рогова. «Педагогічні бібліотеки України (ІІ пол. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.)» (К., 2004); С. О. Шуляк. «Педагогічні умови сприяння становленню особистості молодших школярів засобами ігрової діяльності в дитячій бібліотеці» (К., 2006); **історія, теорія та типологічні особливості видань для дітей**: Г. В. Корнєєва. «Українська дитяча книжка Східної Галичини: історико-книгознавчий аспект (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.)» (К., 2005) [25]; Н. П. Марченко. «Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр.: історіографія, джерела, типологія» (К., 1998) [31]; І. Д. Нілова. «Художні компоненти структури навчальної книги як засіб розвитку пізнавального інтересу молодших школярів» (К., 1997) [38]; **історія, специфіка та структура ЗМІ для дітей**: Н. Б. Антипчук. «Журнал «Молода Україна»: місце і роль у розвитку української дитячої літератури» (К., 2007); Т. С. Давидченко. «Структурно-функціональні особливості преси для дітей періоду незалежності України» (К., 2008); К. О. Кошак. «Українські телепрограми для дітей та юнацтва: концептуальні засади» (К., 2007); Л. М. Кусий. «Михайло Таранько – редактор і видавець української періодики та книжкових серій для дітей і молоді (1919–1939 рр.)» (К., 2009) [26]; **особливості дитячого мовлення та лінгвостилістичні особливості окремих жанрів лі-**

тератури для дітей: Г. І. Атрошенко. «Лінгвостилістика української поезії для дітей» (Запоріжжя, 2005); О. Ю. Моїсеєнко. «Дискурсно-прагматичні особливості дитячого мовлення (на матеріалі сучасної англійської мови)» (К., 1999); О. Д. Петренко. «Ономастика дитячих творів Роалда Дала» (О., 2004); О. О. Рульова. «Номінативний аспект дитячого мовлення (на матеріалі французької, грецької, англійської та української мов)» (О., 2002); *історія, специфіка та жанрові різновиди літератури для дітей*: О. Д. Будугай. «Пригодницько-шкільна повість для дітей 1960–1980-х рр.: жанрові особливості (О. Огульчанський, Б. Комар, А. Давидов)» (Херсон, 2007); І. Є. Бойцун. «Твори Є. Гуцала для дітей: проблеми художньої майстерності» (Запоріжжя, 2000) [6]; І. В. Братусь. «Історико-біографічна проза Оксани Іваненко» (К. 2001) [8]; О. В. Горбонос. «Українська літературна казка 10–30-х рр. ХІХ ст.» (К., 2008); О. О. Гарачковська. «Українська літературна казка 70–90-х рр. ХХ ст.: сюжетно-образна структура, хронотоп» (Кіровоград, 2008); У. С. Гнідець. «Специфіка комунікації в літературі для дітей та юнацтва (на матеріалі сучасної німецькомовної прози)» (К., 2008); П. В. Кириченко. «Проблема становлення особистості та шляхи її художньої реалізації у шкільній повісті 60–80-х рр. ХХ ст.» (К., 1998); О. М. Пануша. «Наратив дитячої літератури: специфіка художнього дискурсу» (К., 2004) [42]; В. І. Подзігун. «Творчість Ганни Барвінок в українському літературному процесі другої половини ХІХ ст.» (К., 2006); С. С. Присяжнюк. «Психологізм дитячих оповідань Володимира Винниченка (принципи і засоби зображення характерів)» (Кіровоград, 2006); Н. А. Резніченко. «Українська проза для дітей 60–80-х рр. ХХ ст. (жанрово-стильові модифікації)» (К., 2009); Л. В. Ткаченко. «Виховні концепти й особливості поетики української дитячої поезії початку ХХ ст. (на матеріалі творчості Марійки Підгірянки, Олександра Олесья, Миколи Вороного)» (К., 2008); О. В. Чепурна. «Дискурс дитини у прозі українських письменників-шістдесятників (Гр. Тютюнник, В. Близнець, Є. Гуцало)» (Кіровоград, 2008) [55]; *використання літератури для дітей із навчальною та виховною метою*: І. В. Вавілова. «Дитяча література як засіб формування особистості дитини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (Х., 2008) [9]; Р. В. Зозуляк. «Виховання моральних рис молодших школярів Галичини засобами української дитячої літератури (1900–1939 рр.)» (Івано-Франківськ,

2005); Н. Р. Курста. «Методика використання поетичної спадщини Марійки Підгірянки в лексичній роботі з дітьми старшого шкільного віку» (О., 1997); В. І. Плахтій. «Формування основ моральної свідомості молодших школярів засобами дитячої літератури» (К., 2003); *концептуальні підходи до розуміння дитинства та дитинності у філософії*: Л. В. Українець. «Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті» (К., 2006) [52] тощо.

Та заявлений нами аспект проблеми ще не має власної історіографії й цілісно не розглядався в межах українського наукового дискурсу [36]. Натомість, саме дослідження в даному напрямі дають змогу запропонувати українському суспільству дієвий інструмент свідомої консолідації та визначення єдиних ціннісних орієнтирів у майбутньому. Адже, саме добір та інтерпретація суспільством персоналій, котрі маркують власними іменами певні історичні проміжки, витворює своєрідний «звичаєвий пантеон»³ нації як набір узвичаєних поведінкових і націоасоціативних типів⁴. Відсутність його в суспільстві спричиняє не лише ціннісний хаос і безсистемність роботи виховних інституцій, а й веде до мимовільної переорієнтації молодшого покоління на пантеони інших держав і народів.

Коли йдеться про використання та відображення біографічної інформації у вітчизняних виданнях для дітей [4; 8; 10; 14; 31; 33–34; 36; 55], слід зауважити, що вона від початку присутня в усіх різновидах даної літератури (художній, пізнавальній і навчальній), оскільки, пізнання оточуючого, набуття навиків і знань дитиною немислиме поза певними пропонуваними їй зразками, насамперед, пов'язаними з іншими особистостями, чий життєвий досвід приймається за вартий наслідування чи засудження [1; 18; 19; 39].

Чи не найдієвішою щодо впливу на дитячу свідомість є заснована на біографічних відомостях **художня література для дітей** і художня література, введена до кола дитячого читання. На її виняткове виховне значення в становленні особистості ще 1920 р. вказував визначний учений-методист М. О. Рибніков у книзі «Біографії та їх вивчення» [46]. Зокрема,

³ Під цим поняттям розуміємо історично тяглий узвичаєний у щоденному житті суспільства набір персоналій, котрі більшістю трактуються як типові виразники їхніх рис, потреб і спромог.

⁴ Йдеться про постаті, з якими на рівні буденної свідомості асоціює себе людина як представник певної нації.

він наголошував, що художня біографія у прочитанні дитини стає не лише описом життя окремої особи, а й набуває пізнавального значення, оскільки містить відомості про історичні факти, побут і культуру певної епохи. Читання біографій, на думку вченого, сприяє розвиткові читача, поглиблює його знання з літератури, історії, географії тощо [46, с. 34].

В Україні окремим давно та широко знаним різновидом художньої літератури для дітей є *збірки біографічних оповідань і коротких повістей*, об'єднаних за автором, персоналією, тематичним чи географічним принципом та супроводжуваних відповідними віковими користувача коментарями. Гадаю, ця форма видання була запозичена українськими видавцями з іншомовних видань, котрі довгий час домінували на українському ринку як перекладні книжки (скажімо, «Оповідання про давніх героїв» Нібура в перекладі М. Якимовецького зі вступною статтею Ф. Слюсаренка (К, 1918)). Ця традиція живе й досі⁵, оскільки становлення власне української художньої біографіки, орієнтованої на користувача-дитину, фактично відбувається у нас на очах. Адже лише державний народ має практичну змогу виховувати нові покоління на прикладі власних достойників. Та, за найменшої нагоди, в Україні з'являлися збірки оповідань, створені з метою ознайомлення українських дітей із долями вітчизняних героїв. Так, на початку ХХ ст. біографічні оповіді містили видання Г. Коваленко «Оповідання з української історії для початкової школи», що виходили друком упродовж 1918 р. у Черкаському видавництві «Сіяч»⁶ та слугували своєрідним посібником із курсу вітчизняної історії.

Збірники текстів про одну особу впорядковані зазвичай як відповідні видання для дорослих — містять довідковий матеріал, коментарі, але з чіткою зорієнтованістю на читача (пояснено невідомі в певному віці слова, спрощено опис і коментар історичних подій тощо). Подібні збірки можуть бути присвя-

⁵ Для прикладу, київське видавництво «Грані-Т» видало українською мовою відому збірку Леоніда Гамбурга «Дитинство п'яти письменників Англії» (Ч. Діккенс, Р. Стівенсон, К. Грехем, Р. Кіплінг, Р. Дал) у перекладі Наталки Позняк (К., 2008).

⁶ «Сіяч» — видавниче товариство в Черкасах на Київщині 1917–1918, котре видало низку творів красного письменства (П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Б. Грінченка, А. Кащенко, Г. Коваленка, І. Нечуя-Левицького, І. Манжури, С. Черкасенка, І. Франка та ін.) і підручників для початкових шкіл.

чені як діячам культури (скажімо, збірка оповідань І. Кирія «Ключі від щастя» (К., 1958) про І. Франка), так і вченим чи історичним діячам (скажімо, книжка В. Красникова «Зоряний штурман» (К., 1973) про М. П. Барабаша). Цікавою спробою поєднання художнього та науково-методичного стилю видається збірник біографічних і літературознавчих оповідей про Т. Г. Шевченка Д. Чуба (К., 1994). Власний жанр біографічної просвітницької казки витворив наш сучасник Є. В. Білоусов. Його розповідь про дитинство Тараса Шевченка «Тарасове перо» (К., 2004) удостоєна премії імені Лесі Українки (2005), а казка про саму поетесу «Лесина пісня» (Т., 2009) теж набула всеукраїнського розголосу⁷. На відміну від класичних біографічних моновидань, книжки Євгена Білоусова є, по-суті, збіркою хронологічно згрупованих оповідань із життя достойників, об'єднаних наскрізними допоміжними образами [32].

Збірники, присвячені кільком достойникам, зазвичай впорядковані так само. Різниця полягає хіба в принципі добору імен до збірки: це може бути сфера діяльності, належність до певного регіону чи епохи, навіть життєві цілепокладання упорядника. Донедавна чимало серед подібних видань було перекладних, зокрема, присвячених поширенню ідеологічно-заангажованих відомостей (як-то: ідеологічно витримана в кращих традиціях біографічного радянського письма збірка А. Левандовського «Великі мрійники» (К., 1979), присвячена Ф. Фур'є, Сен-Сімону та Р. Оуену).

Серед власне українських видань художньо переосмислені відомості з життя видатних письменників (М. Горького, Т. Шевченка та І. Франка) містить збірка оповідань І. Кирія «Після грози» (К., 1987). Здебільшого автор намагався розкрити перед юним читачем витоки мистецького обдарування своїх персонажів, хоча не уникнув певної їх соціологізації. Скажімо, пишучи про І. Франка, автор постійно наголошує, що той ще дитиною відчув, як у його душі «ріс супротив проти недосконалості світу» тощо⁸.

Збірки В. Качкана «Дивосвіти» (К., 1986), «Каштанове свічадо» (К., 1992), «Жива Глина: Мандрівка в минуле та сьогоднішнє Опішного» (Опішне, 1994) присвячені подвижницькій діяль-

⁷ Докладніше про Євгена Білоусова див.: О. В. Резник [45], Н. П. Марченко [32].

⁸ Розповіді про малого І. Франка об'єднані у розділі «Ключі до щастя» (К., 1987. – С. 103–158).

ності славетних українських митців (О. Селюченко, І. Гончара, Н. Матвієнко, А. Мокренка, А. Авдієвського, М. Приймаченко, М. Присяжнюк та ін.). На жаль, хоча ці твори задекларовані автором як такі, що стануть у нагоді «учням і вчителям» й їх широко залучають до кола дитячого читання, вони, по-суті, не є художніми текстами для дітей.

Видавництво «Веселка» у серії «Золоті ворота» видрукувало збірку українського історичного оповідання для старшого шкільного віку «Дерево пам'яті» (1990–1992) у чотирьох книжках, дві з яких містять художні оповіді про українських друкарів, письменників, художників, музикантів, артистів та інших достойників від Княжої доби до 1648 р. (упоряд. В. О. Шевчука) та від 1648 р. до початку ХХ ст. (упоряд. Ю. М. Хорунжого та В. О. Шевчука), а інші – про відомих персонажів світової історії (упоряд. Ю. М. Хорунжого).

Окремо варто спинитися на діяльності вже згаданого письменника Є. В. Білоусова, котрий ще 1993 р. разом із видавництвом «Гаврія» започаткував серію «Історія Криму для дітей»⁹. Згодом із видавництвом «Дніпркнига» він підготував серію «Дітям про минуле та сучасне України» (вийшло чотири книжки), а з 2003 р. київський центр «Просвіта» реалізує авторську програму Є. Білоусова «Славетні імена України», що передбачає 10 томів оповідань про найвідоміших достойників нашої Вітчизни.

Подібні видання створювалися також у діаспорі (скажімо, про долю І. Франка, Лесі Українки, Г. Сковороди, Т. Шевченка, Нестора розповідають оповідання збірника «Меч і Книга» (Торонто, 1980)). Порівняно з подібними виданнями історичної батьківщини їх характеризує зміщення наголосів у трактуванні персонажів (ключовими стають любов героя до України, з дитинства усвідомлена потреба служіння рідному народові тощо) та відмінний, вужчий і більше усталений перелік персоналій. За таким самим принципом оповідається про вітчизняних достойників і у виданнях, створених діаспорними авторами та видавцями в Україні. Так, розповіді про тих-таки Т. Шевченка, І. Франка та Лесю Українку в збірці «для читання та розповідання дітям» «Українське дошкілля» (К., 2003), упорядкованій відомим діячем старшого покоління Осипом Зінкевичем, повністю витворені в ключі саме діаспорної школи біографіки.

⁹ У серії до 2002 р. побачили світ 15 опатно виданих, барвисто проілюстрованих книжок.

Останніми роками в Україні з'явилися також повноцінні *художні біографічні серії для дітей*. Йдеться про проект «Життя видатних дітей» видавництва «Грані-Т» (Київ). Хоча, за версією видавництва, ідея серії належить Ірен Роздобудько, подібним чином уже була укладена збірка В. Кулицького «Коли великі були малими», видана в Україні 1984 р. у перекладі О. Підвишенської. Книжка містила оповідання про дитинство Г. Галілея, К. Лінея, Ч. Дарвіна, К. Ціолковського, А. Енштейна, Й. Кеплера, М. Коперника, Леонардо да Вінчі, М. Ломоносова, І. Ньютона, Д. Менделєєва, Т. Едісона, Р. Декарта, Р. Коха та Г. Лейбніца.

Суть нової серії полягає в тому, що молоді відомі письменники України створюють власний художній варіант біографії дитинства низки видатних осіб, близьких їм особисто. Кожна книжка являє собою збірку оповідань, присвячених дитинству п'яти видатних осіб, однією з яких обов'язково має бути українець. Щоправда, в ході роботи доля українських постатей почала зростати і нині книжки серії здебільшого повністю присвячені лише вітчизняним достойникам. Відтак, на сьогодні видано 30 книжок серії, що містять між іншими оповіді про дитинство М. Міклухо-Маклая (А. Кокотюха), Феодосія Печерського (В. Воскобойніков), Д. Туптала, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Н. Хасевича, О. Довбуша (І. Андрусак), М. Дзинтру (А. Крачковська), Г. Сквороду, П. Котляревського, І. Кожедуба, М. Остроградського (В. і Н. Лапікури), Д. Галицького (В. Лис), К. Білокур (І. Роздобудько), С. Крушельницьку (І. Хомин), Б. Хмельницького, В. Городецького (К. Лебедева), М. Рильського, І. Стравинського (Л. Денисенко), Б.-І. Антонича (Л. Кононович), М. Гоголя (Л. Дереш), М. Булгакова (Н. Загорська), М. Глінку, М. Мусоргського, С. Ковалевську, К. Ціолковського, А. Ахматову (Є. Анфімова), І. Котляревського (Н. Воскресенська), О. Довженка (О. Дерманський), М. Лукаша (А. Птіцин), Г. Чубая (О. і Н. Шевченки), І. Пулюя, В. Єрошенка, В. Каразіна, А. Кримського, Л. Заменгофа (В. Таранюк), П. Тичини, Н. Суровцової, В. Симоненка, В. Стуса, І. Жиленко (М. Павленко), М. Грушевського (О. Надемлінський), Лесі Українки (О. Ільченко), В. Стефаника, В. Винниченка, А. Тесленка (С. Процюк), М. Єрмолової, О. Кобилянської, О. Айвазовського (Я. Дубинянська), К. Соленика, Й. Тимченка, І. Піддубного, Ю. Кондратюка, М. Лукаша (Б. Жолдак),

Н. Махна, О. Бердника, Р. Шухевича (Б. Логвиненко). Як бачимо, вибір постатей досить хаотичний, але цікавий хоча б тим, що відображає вільний вибір достойників, зроблений поколінням 30–40-річних, тобто, людей, що вже мають власних дітей і створювали зразки для наслідування свідомо, орієнтуючись як на досвід власного дитинства, так і на своє розуміння майбутнього, до якого слід готувати дітей. Показовим є також явна перевага постатей із недалекого минулого (інколи — нещодавніх знайомих!) над традиційними представниками українського пантеону та сусідство в одному збірнику здавалося б непорівнюваних особистостей. Останнє пояснюється тим, що кожний із авторів обирав постаті для написання художніх текстів про їхнє дитинство за власною логікою, намагаючись зацікавити юних читачів не так загальноприйнятими зразками, як своєю особистісною шкалою цінностей, «персональною правдою», підтвердженою долями видатних людей із далекого й недалекого минулого.

В цій самій серії разом із Олімпійським комітетом України видавництво «Грані-Т» видало три книжки, присвячені дитинству видатних спортсменів: про баскетбол (А. Поливода, С. Коваленко, О. Сальников, О. Білостінний, О. Волков), про легку атлетику (В. Куц, Ю. Седих, В. Борзов, С. Бубка, Н. Добринська) та про художню гімнастику (І. Дерюгіна, О. Тимошенко, О. Вітриченко, К. Серебрянська, А. Безсонова). Кожне видання підготовлене відомим спортивним журналістом, котрий спеціалізується на даному видіві спорту, містить стисло розповідь про історію та основні правила цього виду змагань, художні розповіді про дитинство спортсменів і довідкові відомості щодо їх подальших «дорослих» досягнень і життєвого шляху.

Художні біографії-моновидання (оповідання, повісті, романи) також присутні серед видань для дітей. Біля витоків цього різновиду літератури, на мою думку, стоїть мистецька чи педагогічна адаптація до дитячого читання уривків із біографічних текстів «дорослої» літератури. Так, в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. поширеним було художнє переповідання для дітей відомих «дорослих» текстів (скажімо, оповідання «Богданів Синок» (К., 1918), створене за романом О. Рогової, а «Гетьман Петро Сагайдачний» (К., 1918). — за мотивами повісті Д. Мордовця). Натомість, у кінці ХХ ст. поширення набула педагогічна адаптація до дитячого читання знаних на за-

гал біографій шляхом їх відповідного коментування та впорядкування (скажімо, серія історичних нарисів «Гетьмани України», започаткована видавництвом «Веселка»¹⁰).

Класичними на сьогодні стали біографічні оповідання О. Іваненко «Чорний шлях» (1939) про дитинство Тараса Шевченка, «Друкар книжок небачених» (1947) про першодрукаря Івана Федорова, «Богдан Хмельницький» (1953) та романи «Тарасові шляхи» (перша частина – 1939, завершений – 1961) про Т. Г. Шевченка та «Марія» (1973) про Марка Вовчка¹¹. Те саме стосується й повісті «В бур'янах» С. Васильченка (1938), творів родича Кобзаря Д. Красицького «Дитинство Тараса», «Юність Тараса», (1960), «Дітям про Шевченка» (1962), «Тарасові світанки» (1967), «Тарас – художник» (1971), роману у двох книгах «Поетова молодість» Л. Смілянського (кн. I – 1960, кн. II – 1963), роману «В степу безкраїм за Уралом» З. П. Тулуб (1964), дилогії В. Шевчука «Син волі» (1984) та «Терновий світ» (1986)¹² та ін.

Вище згадувана «Веселка» впродовж свого існування видала низку зорієнтованих на читача-дитину біографічних художніх творів про дитинство та юність репрезентатив: І. Котляревського (В. Стрепет. «Над Дунаєм, над рікою», 1967), Г. Сковороди (Л. Ляшенко. «Блискавиця темної ночі», 1972), Панаса Мирного (М. Медуниця. «Щоб жито родило», 1976), Лесі Українки (М. Олійник. «Дочка Прометея», 1990), М. Колесси (Я. Гоян. «Маєстро», 2005) та ін. І хоча ці видання не були офіційно об'єднані межами серії, були напрацьовані певні підходи та форми репрезентації біографічного матеріалу для дитячої аудиторії, вироблено методи роботи з авторами. Зокрема, всі згадані твори засновуються на науково достовірних джерелах, добір використаної в них біографічної інформації здійснювався з урахуванням не лише творчих спромог автора, а й вікових можливостей майбутнього читача. Хоча, звичайно, жоден із авторів не уникнув певної долі заідеологізованості та дидактичності.

¹⁰ Скажімо, іст.-докум. книжка «Петро Сагайдачний» (1992), іст. нарис «Богдан Хмельницький» М. Костомарова з передмовою В. Замлинського (1992) та ін.

¹¹ Обидва в уривках (розповіді про дитинство героїв) давно й певно ввійшли в коло дитячого читання.

¹² Була почата ще 20 років тому повістю про дитинство Кобзаря «Вітрила», продовжена у певній мірі романом «Фенікс» (1988).

Нині в цьому ключі творить Є. Білоусов, котрому належить заснована на ґрунтовній джерельній базі художньо-документальна повість для дітей «Степан Руданський – поет і лікар» (Т., 2008).

Також видавництвом «Веселка» свого часу була створена серія «Юні герої», яку склали художні твори, присвячені подвигу дітей у роки Другої світової війни¹³. І хоча всі ці тексти були жорстко ідеологічно регламентовані, та й досі становлять інтерес як зразок продуманого художнього вибудовування «взірцевої долі ровесника» на тлі доби (динамічний сюжет, акцентування «загальної доступності» героїчних вчинків і власного вибору персонажа, «житійна» визначеність в межах дидактичної мети героя тощо).

Цікавим явищем сучасного художнього осмислення напів-легендарних і малознаних героїв України стала поява у серії «Українська сила» львівського «Видавництва Старого Лева» книжок О. Гавроша «Неймовірні пригоди Івана Сили, найдужчої людини світу» (Л., 2007) про долю силача із закарпатського села Білки Івана Сили та «Пригоди тричі славного розбійника Пинті» (Л., 2008) про долю легендарного опришка Григора Пинті. Не намагаючись витворити науково достовірну біографію своїх персонажів, автор творить на основі їх доль захопливий образ «українського героя-переможця», крізь вир буремного незвичайного життя цілком конкретних Івана Сили та Григора Пинті «затягує» малого читача до захоплюючого, сповненого борні та перемог буття українства як такого.

Також у цій серії вийшла друком повість М. Морозенко «Іван Сірко, Великий Характерник» (2010), в якій доля українського звитяжця подана в стилістиці містично-історичної оповіді для старших школярів.

Окремо слід спинитися на автобіографічній прозі про дитинство, що увійшла в коло дитячого читання. Це чи не найдавніша за часом створення (але не входження в дитяче читання!) художня біографіка, відома більшості світових літератур. У цьому розрізі щодо українського дискурсу може йтися про біографії святих, «Повчання Володимира Мономаха дітям», літописні згадки про дитинство князів тощо. Зазвичай, у коло дитячого читання входять: кращі зраз-

¹³ Серед видань серії є суто біографічні, як-от: повість Д. О. Мішенка «Ніна Сагайдак» (К., 1975) і документальні повісті Л. М. Тендюка «Відгомін Чорного лісу» (К., 1976) та С. Я. Черняка «Томка-підпільниця» (К., 1977).

ки автобіографічних творів, запозичені з літератури «дорослої» (як-от: «Зачарована Десна» О. Довженка, «Потерчата» В. Рутківського); уривки, присвячені дитинству, з більших за обсягом творів («Художник», «Княгиня» Т. Г. Шевченка); тексти, безпосередньо написані саме для дітей («Наші тайни» Ю. Смолича, «Гуси-лебеді летять» М. Стельмаха, «Вогник далеко в степу», «Климко» Гр. Тютюнника).

У межах **пізнавальної літератури для дітей** розрізняють літературу науково-популярну, науково-художню, довідкову та виробничу (ділову) [18].

Традиційно науково-популярні видання для дітей організовані в серії або збірники та зорієнтовані на вимоги шкільництва. Так, ще на початку ХХ ст. у різноманітних «шкільних» серіях видавалися окремі книжки, присвячені популярним розповідям для дітей про оточуюче¹⁴. Згодом, від самого заснування науково-популярні серії продукували провідні профільні видавництва України: «Радянська школа» («Бібліотека учня – науково-популярна серія», «Бібліотека юного хіміка», «Коли зроблено уроки»), «Молодь» («Науково-популярна бібліотека»), «Веселка» («В сім'ї єдиній»). Долучилися до цієї справи також непрофільні («Техніка», «Здоров'я» та ін.) та новостворені («Махаон-Україна», «АСТ-ПРЕС-ДІК-СІ», «Арт-Медіа» та ін.) видавництва. Зазвичай, кожне видання такої серії містить низку біографічних матеріалів: біографічні довідки, оповідання, нариси тощо, котрі ґрунтуються на загальнознаній енциклопедичній інформації чи інших науково-визнаних як достовірні на момент створення книжки джерелах.

Водночас, в Україні створено чимало різновидів моновидань науково-популярного гатунку, що доповнюють та урізноманітнюють відомості одне одного. Так, книжка нарисів І. Климичина «Нариси з історії астрономії» (К., 1987) оповідає про долю Д. Бруно, Г. Галілея, Й. Кеплера, М. Коперніка, М. Ломоносова, І. Ньютона, А. Самоського, В. Гершеля, Б. Тіхо, І. Канта, Р. Ю. Маєра. В. Амбарцумяна та А. Енштейна. А перекладена з російської документальна розповідь Ю. Гагаріна «Бачу Землю...» (К., 1984) знайомить дітей із свідченнями очевидця й учасника небувалих подій. Натомість, ще 1937 р.

¹⁴ Як-то: Черкасенко, С. У шахтарів : Як живуть і працюють на шахтах. – [К.] : Вид. т-во «Дзвін» : Укр. шк. : [Друк. б. Київ. друк. спілки], [1919] – 78, [2] с. – (Позашкільне читання, № 3).

побачив світ нарис Я. Гримайла «Ніч серед білого дня» (О., 1937), де у формі щоденникових записів йшлося про астрономічні явища та астрономів, зокрема, М. Скорика. Зрештою, нещодавно видрукувана книжка «Український космос» (К., 2009) розгортає перед юним читачем максимально вичерпну (й із погляду біографічної інформації також) картину долучення саме українства до космічної сфери. Лише серед головних і генеральних конструкторів у книжці згадується близько 20 українців (Ю. Кондратюка, С. Корольова, В. Глушка, М. Янгеля та ін.). І хоча видання позиціонується як «космічна енциклопедія», один із його співавторів С. Грабовський наголосив, що саме цим виданням в Україні нарешті поновлено такий важливий жанр як науково-популярна література, котра «вже два сторіччя ... виступає одним із головних чинників, що рухає вперед науку як суспільний інститут» [21].

Та цікавими для нас є насамперед видання науково-художнього та довідкового типу, оскільки, в літературі науково-популярній і виробничій персоніологічна інформація здебільшого носить суто довідковий характер та існує у формі біографічних довідок чи ілюстративних згадок по ходу основної розповіді. Натомість, у науково-художній літературі для дітей знання читача формуються засобами художньої образності та зазвичай передаються від імені певного героя. Відтак, саме в межах цього різновиду літератури для дітей найбільш активно формувалася біографіка, розрахована на юного читача.

Уже на початку ХХ ст. силами кращих педагогів і провідних учених в Україні видаються науково-художні біографічні серії, зорієнтовані на дітей. Скажімо, серія «Біографічна бібліотека» видавництва «Дзвін» та «Рідна школа», редагуванням якої опікувалися С. Русова та Ю. Тищенко (псевдонім — Ю. Сірий), була задумана як засіб оприлюднення життєписів українських достойників (насамперед, письменників-класиків), адаптованих до шкільного вжитку. Чи не найбільше до її створення як автор долучився Г. А. Коваленко (псевдонім — Г. Гетьманець), котрий створив життєписи Г. Квітки-Основ'яненка, П. Грабовського, Т. Шевченка, Г. Сковороди та ін.

Такі самі завдання мала перед собою також серія «Славетні предки», яку видавало на допомогу школі Педагогічне бюро Полтавської губернської народної управи. У межах «Шкільної бібліотеки ім. Г. З. Грушевської» власні біографічні розвідки,

розраховані на дітей друкував М. Грушевський¹⁵. Водночас, серія «Життя та діла великих людей» видавництва «Всесвіт»¹⁶, хоча декларувала ознайомлення українського загалу зі зразками зарубіжних біографій шляхом переказування уривків зі знаних у світі творів, натомість засновувалася на хаотичному доборі постатей і мала не належний рівень перекладів.

Щодо широко знаної за радянського часу серії видавництва «Молодь» «Життя славетних»/«Уславлені імена», котра, хоча й була орієнтована на юнацтво, відразу ввійшла в коло читання старших школярів і досі активно залучається до рекомендаційних списків керівниками дитячого читання, то вона, як зазначила в своєму дослідженні Н. І. Любовець [28], далеко не рівнозначна за якістю кола авторів, критеріями добору персоналій і рівнем подачі матеріалу. Окрім того, видання серії висвітлюють здебільшого діяльність осіб гуманітарного профілю – письменників, істориків, художників, громадських діячів.

Серед збірок науково-художніх творів біографічного ґатунку для дітей, що теж первісно були здебільшого перекладними¹⁷, варто відзначити низку видань про видатних діячів науки та мистецтва, що містять адаптовані для дитячого сприйняття оповіді про життя (з наголосом на здобутках у певній галузі) вчених і митців, котрі уславилися не лише в Україні, а й поза її межами. Традиційно більшість постатей у цих збірниках – із зарубіжжя, але представники України представлені як рівноцінна складова вселюдського поступу в певній галузі знання чи практики. Гадаємо, сталося так тому, що спершу подібні видання були перекладними і лише згодом почали створюватися за їхнім зразком вітчизняні (спершу лише додавалися окремі імена українських персоналій). Так, збірник І. Галає та Г. Гриневич «Учням про видатних математиків» (К., 1976) оповідає про низку видатних математиків світу, наголошуючи все ж на вітчизняних постатях.

¹⁵ Скажімо: Грушевський, М. Життя і творчість Т. Г. Шевченка. 1814–1838 [Текст] / М. Грушевський. – К., 1918. – 32 с. – (Шкільна бібліотека ім. Г. З. Грушевської, № 2).

¹⁶ Як-то: Юровський, Ю. Джузеппе Гарібальді (Як визволилася та стала самостійною Італія) [Текст] / Ю. Юровський. – К. : Всесвіт, 1919. – 32 с. – (Життя та діла великих людей).

¹⁷ Йі досі мають попит видання на кшталт художньо-документальних оповідей поляка Ю. Герлінгера «Незвичайні перипетії відкриттів і винаходів» (в Україні востаннє видані у перекладі Д. Андрухова (К., 2005)).

Розповіді про подвижницьке життя та самовіддану працю видатних учених-медиків світу, зокрема й українців, містяться також у збірці Ю. Чайковського «Розгадки таємниць людини: Від Гіпократата до сьогодення» (К., 2004). Біографічний матеріал довідкового характеру є у збірці Д. Степовика «Скарби України» (К., 1991), де йдеться про найвизначніші мистецькі скарби музеїв України (скіфську Пектораль, ікону Волинської Богоматері, твори Т. Шевченка, Т. Пати, І. Кавалерідзе, В. Городецького та ін.).

Окремим жанром науково-художньої біографіки для дітей є літературно-критичні нариси, присвячені одній із статей дитячої літератури чи літератури загалом та есе, створені одними дитячими письменниками про долю інших, зазвичай, їхніх друзів чи старших колег. Скажімо, розповідь Н. Забіли про О. Іваненко «Казки і життя Оксани Іваненко» (К., 1971) чи розвідка М. Томенка про його вчителя та друга Д. Білоуса «Дмитро Білоус» (К., 1988) [8].

Окремо слід виділити притаманні лише літературі для дітей збірники, героями яких є не видатні люди в дитинстві, а саме маленькі герої, чиє «доросле» майбутнє не відоме або неможливе (загинули). Йдеться, насамперед, про тематичні, широко знані за радянської доби ідеологічно витримані науково-художні видання, стилізовані під «дорослу» історичну біографістику, як-от: «Вічно живі» (К., 1966), «Піонери-герої» (К., 1974), «Діти-герої» (К., 1984) тощо. Усім цим виданням притаманні ті самі недоліки, що їх мали подібні видання для дорослих: незначна частка згадувань у них власне українських персонажів, відсутність національної складової в їх трактуванні, родова та етнічна «бездомність» героїв, котрі поза часом і простором визначаються лише і тільки як породження «радянського» буття. Та якщо «дорослі» персонажі змальовані на той час у певній динаміці пошуку себе, мають певне коріння та часову й просторову тяглість реального існування, то «діти-герої» постають «вроджено радянськими»: короткий відтинок їх життя від народження до (найчастіше) героїчної загибелі (подібно до канону святих у житійних текстах) не містить нічого, крім ідеологічно суттєвого.

Те саме можна сказати й про видання на кшталт книжки нарисів Я. Б. Давидзона «Орлята партизанских лесов» (К., 1984), котрі, хоч і мали єдиного автора, так само будувалися за означеним вище принципом.

Нині ми маємо зразки значно науково виваженіших добірок, присвячених долі дітей у переломні моменти історії України, як-то: художньо-історичний літопис П. Тронька про героїчну боротьбу української молоді на фронтах, у партизанських загонах і підпіллі в часи Другої світової війни «Навічно в пам'яті народній» (К., 1995); розділ Книги пам'яті України «Діти – жертви гітлерівського режиму» (К., 2000), присвячений дітям, депортованим до Німеччини, ув'язненим, знищеним у концтаборах; збірники документальних спогадів про події Другої світової війни дітей і молоді «Камінці на долоні» М. Говорушко (К., 2002); краєзнавчі нариси В. О. Петрович «Діти-герої Полтавського краю» (Полтава, 2008) та ін.

Серед довідкової літератури для дітей розрізняють енциклопедії, словники та календарі [18].

Енциклопедії, зокрема, були чи не першим різновидом видань для дітей, що поряд із навчальною літературою виокремився з «дорослої» літератури. Уже в кінці XVIII ст. на українських теренах поширення набув анонімний переклад російською та французькою чи німецькою мовами книжки Ж. А. С. Формея «Стислий виклад про всі науки для використання дітьми від шести до дванадцяти років» (1764), видрукований у Московському університеті. Книжка не лише містила значний масив цікавої дітям інформації (зокрема й біографічної), а й слугувала своєрідним підручником іноземної мови. Знали в Україні також енциклопедію для дошкільнят і молодших школярів «Світ відчутних речей у малюнках» Я. А. Коменського (1658), видруковану російською з паралельним перекладом на п'яти європейських мовах як «Світ у картинках» (1768). У 1913–1914 рр. знаний книговидавець І. Д. Ситін (1851–1934) видрукував переробку (зі вставками статей про Росію) англійського видання енциклопедії Артура Мі, до підготовки якої були залучені відомі вчені, зокрема Ю. І. Вагнер, С. О. Князьков, Н. А. Морозов та ін. Книжка була написана добірною, зрозумілою дітям мовою, добре видрукована, містила багато чорно-білих ілюстрацій і кольорові вклейки. У ній згадувалися окремі українські персоналії, але лише як знані російські діячі.

У радянські часи побачила світ перша вітчизняна «Дитяча енциклопедія» (1958–1962) у 10 томах для читачів середнього та молодшого шкільного віку, підготовлена Академією пе-

дагогічних наук СРСР, кожен том якої розповідав про окрему галузь знання. Згодом, у 1964–1969 рр. у видавництві «Просвещение» вийшло її друге перероблене видання в 12 томах, а в 1970 р. — книжка-доповнення до енциклопедії «Познание продолжается». Це видання містило низку згадок про українські персоналії, але всі вони були трактовані аналогічно до Великої радянської енциклопедії, хіба що з урахуванням вікових можливостей читача. В Україні буквальний переклад цього видання друкувало видавництво «Радянська школа». І це при тому, що в 1929 р. була підготовлена до друку самобутня «Українська дитяча енциклопедія» (котра, щоправда, так і не побачила світ) [56, с. 207], існувала тритомна «Українська загальна енциклопедія: Книга знання» (1930–1935), видана під редакцією І. Раковського Видавничим кооперативом «Рідна школа» саме для потреб шкільництва.

Сучасною спробою подібного всеохоплюючого видання можна вважати серію «Дитяча енциклопедія» харківського видавництва «Фоліо», в межах якої юний читач знайомиться з розмаїттям українського буття на тлі подібних явищ у світовому вимірі (вийшли друком томи: «Археологія» (Х., 2005), «Астрономія» (Х., 2005), «Інформатика» (Х., 2005), «Історія речей» (Х., 2005), «Музика» (Х., 2005), «Фізика» (Х., 2005), «Географія» (Х., 2006), «Видатні наукові відкриття» (Х., 2007) та ін.)). Зазвичай, кожна книга серії містить розділ «Видатні ...» (археологи, музиканти, фізики тощо), написаний із урахуванням сучасних поглядів і відомостей та з обов'язковою згадкою українських персоналій. Інколи вони винесені в окремий розділ¹⁸ або містяться не лише в розділі «Видатні...», а й в інших, тематично близьких розділах¹⁹. Є в серії також книжки, повністю присвячені Україні та українським достойникам, як то: «Україна» (2006), «Історія України» (2006), «Література України» (2006), «Українські традиції і звичаї» (2006). Водночас, у книгах серії, присвячених зарубіжним країнам («Дитяча енциклопедія. Країни світу»)²⁰ також міститься (хоч і незначна) інформація про українців, котрі так чи інакше були причетні до буття описуваної спільноти.

¹⁸ Скажімо, розділ «Українські музиканти» в томі «Музика» (Х., 2005).

¹⁹ Скажімо, розділ «Скарби України» в томі «Археологія» (Х., 2005).

²⁰ Зокрема: «Африка» (Х., 2006), «Європа» (Х., 2006), «Америка, Австралія, Океанія» (Х., 2006), «Азія» (Х., 2006).

Загалом, нині в Україні видається величезна кількість різноманітних енциклопедій і довідників, розрахованих на всі вікові категорії дітей-читачів, що тією чи іншою мірою містять персоналогічну інформацію, зазвичай запозичену з «дорослих» довідників та енциклопедій. Зокрема, біографічні довідки та окремі біографічні нариси містять енциклопедичні видання патріотичної скерованості на кшталт «Моя держава – Україна» Є. Білоусова (Дніпропетровськ, 2004), «Найцікавіше про Україну: у запитаннях і відповідях» (Х., 2007.), «Рідна країна моя – Україна» (Донецьк, 2006), «Моя Україна» М. Чугуєнко (Х., 2006) та ін. Є вони також у виданнях, присвячених науці та техніці. Скажімо, серія «Я пізнаю світ» київського видавництва «Школа» містить біографічні оповідання та біографічні довідки у книжках «Географія» (К., 2001), «Фізика» (К., 2002), «Медицина» (К., 2003) та ін. Та це, зазвичай, українізовані варіанти запозичених зразків і наведені в них персоналії мало стосуються власне України або висвітлені доволі скупо²¹.

Так само є персоналогічні відомості в книжках серії «Усе про все» цього самого видавництва та серії «ДАН (Дитяча Академія Наук)» київського видавництва «Факт». З видань останнього варто відзначити книжку Ю. Федоренко «Від Риму до Берестечка: Історії сторінки про героїв та їх вчинки» (К., 2001), що є спробою в доступний дітям спосіб розповісти про ключові персонажі української та світової історії.

Доволі цікаве щодо форми втілення видання, що містить як переказ кращих творів пригодницького жанру для дітей, так і енциклопедичні відомості щодо їх автора та часу, коли розгортаються події, створив видавничий дім «Фактор» (Харків) у серії «Laterna magica = Чарівний ліхтар. Бібліотека пригод для дітей». – (Бібліотека світової класики + Енциклопедія)». Кожна з книжок є не лише адаптованим для дитячого читання переказом світових бестселерів, а й тематичною енциклопедією певної доби та автора²².

Загалом, нині в Україні продукується така кількість найрізноманітніших видань енциклопедичного зразка для дітей,

²¹ Для прикладу: книжка «Космос» (К., 2000) містить персоналії П. Романа, Б. Тіхо, Д. Бруно, Ю. Гагаріна, Г. Галілея, М. Коперника, С. Корольова.

²² Скажімо, «Собор Паризької Богоматері» за романом В. Гюго (Х., 2007), «Марія Стюарт» за мотивами роману С. Цвейга (Х., 2007), «Звіробій» за мотивами роману Ф. Купера (Х., 2007) та ін.

що постало нагальне питання їх систематизації та критичного аналізу. Адже інколи не те що окремі книжки, цілі серії дублюють одна одну за назвами та змістом. І хоча це не стосується безпосередньо теми нашого дослідження, мусимо відзначити, що подальша доля енциклопедичної книжки для дітей в Україні потребує негайного державного втручання.

Щодо власне біографічних словників і довідників для дітей, то в Україні, на жаль, набули поширення лише видання на кшталт «Усі ...», що вивчаються в школі/класі», засновані на недбалих вибірках із підручкової та «дорослої» довідкової літератури.

До останнього часу серед біографічних довідників для дітей та шкільництва переважали радянські російські видання серії «Детская книга в школе»²³.

Останнім часом, спровоковані потребами шкільництва, почали з'являтися спершу в педагогічній пресі²⁴, а згодом — і в книжкових серіях педагогічних видавництв, біографічні довідники. Зокрема, привертає увагу посібник для вчителя початкових класів «Розповіді про письменників» (Т., 2003), укладений Я. Кодлюк²⁵. Витримавши три видання, він згодом переріс у довідник для вчителя початкових класів «120 розповідей про письменників» (К., 2006). Видання цікаве тим, що систематизувало в собі відомості не лише про загально визнаних класиків літератури, а й про менше знаних авторів, які писали чи нині пишуть для дітей. Відтак, поряд з іменами Б. Грінченка, А. Малишка, Є. Гуцала згадані А. Костецький, В. Чухліб, Г. Чубач та ін.

Ще одне видання довідкового характеру — посібник «Українські та зарубіжні письменники: розповіді про життя і творчість» (Т., 2007) містить біографічні відомості здебільшого про тих авторів, котрі ввійшли до шкільного курсу української та зарубіжної літератури. Відтак, розкриває творчі долі багатьох рідко згадуваних літературною критикою дитячих письменників, авторів «одного твору» тощо.

²³ На кшталт: Встречи с писателями [Текст] : пособие для учителя / сост. Н. Н. Светловская, О. В. Джежелей, Н. М. Дружинина. - М. : Просвещение, 1978. - 288 с.

²⁴ Зокрема, див.: Мірошниченко, Л. Ф. Портретна галерея письменників світової літератури [Текст] / Л. Ф. Мірошниченко // Заруб. літ-а в навч. закладах. - 1998. - № 5. - С. 12-14.

²⁵ Узвичаєно, що довідкові видання для вчителів автоматично входять у коло дитячого читання, оскільки потрапляють насамперед до шкільних і дитячих бібліотек, тематичних рекомендаційних списків тощо.

Надмірною, на нашу думку, широтою залучення, зокрема, й наших сучасників характеризується довідник «Усі письменники і народна творчість» (К., 2007–2008), теж здебільшого розрахований на використання в шкільництві. Скажімо, він містить персоналії С. Жадана, О. Забужко, Ю. Андруховича, Т. Прохаська та інших письменників, котрі заявили про себе впродовж останнього десятиліття чи двох, поряд із І. Котляревським, Т. Осьмачкою чи навіть С. Величком та І. Вишенським. І хоча довідник позиціонується як тематичний, така всеохопність, зокрема, щодо персоналій, чий доробок ще не є визначеним і належно оціненим, викликає сумнів. Водночас, як джерело відомостей про популярних нині та знаних колись українських письменників, він має право на існування.

Кажучи про календарі для дітей, слід зауважити, що вони відомі в Україні здавна й на початку ХХ ст. мали значне поширення²⁶. Та найбільшого розголосу набув свого часу, художній настільний календар «Дванадцять місяців» київського видавництва «Веселка», що містив біографічну інформацію у вигляді оповідань про цікаві епізоди з життя видатних людей і короткі белетризовані біографічні довідки щодо них. Упродовж усього свого існування видання вирізнялося виразною україноцентриською спрямованістю щодо персоналогічної інформації. Так, у календарі за 1993 р. [17] вміщено цікаві дитині, написані на основі новітніх досліджень розповіді про Алімпію, М. Березовського, Д. Братковського, С. Величка, В. Григоровича-Барського, К. Зиновієва, Іларіона, С. Климовського, С. Косова, І. Мазепу, В. Мономаха, Нестора, Д. Паломника, А. Печерського, Г. Сковороду та Т. Шевченка.

Щодо використання біографічної інформації у **виданнях для шкільного вжитку**, то в методичній науці лише з кінця ХІХ ст. почали порушувати питання вивчення біографії письменника в школі та відбору матеріалів, котрі при цьому можуть бути використані [38]. Цю проблему розробляли такі відомі вчені як В. Я. Стоюнін, В. І. Водовозов²⁷,

²⁶ До прикладу: Школяр : календарь для учнів на 1918 / 19 акад. рік. – К. : Відродження, 1918. – 64 с. : табл.

²⁷ **Водовозов Василий Иванович** (1825–1886) – російський педагог, перекладач. Укладач популярних книжок для дитячого читання та низки посібників (Русские писатели. 1800–1917 : биограф. словарь. – М. : Больш. рос. энцикл., 1992. – Т. 1. – С. 454–455).

В. П. Остроградський²⁸, А. Д. Альфьорова, А. Є. Грузинський²⁹, О. К. Дорошкевич³⁰ та ін. Безпосередньо про шляхи вивчення історико-біографічної прози на уроках літератури в школі писали згодом П. Г. Воробйов [13], І. С. Збарський, Т. Ф. Курдюмова, В. Г. Маранцман [29], Н. А. Попова [43] та ін.

В Україні проблема шкільної інтерпретації біографічного матеріалу теж науково осмислюється [10; 14] та широко дискутується, зокрема в педагогічній пресі. Йдеться, насамперед, про вивчення долі письменника у зв'язку з краєзнавством [40; 50; 54], іншими освітніми курсами [15], його творчістю [12], з'ясування філософсько-історичних [7; 41], екзистенційно-діалогічних [51], логічно-змістовних [41], системних [5; 44] підходів до вивчення біографії тощо. Останнім часом з'являються узагальнюючі проблемні роботи, що пропонують принципово нові напрями дослідження, види діяльності, типи матеріалів, які застосовуються на уроках літератури під час вивчення життєписів письменників [41]. Ключовою для більшості з них є теза про необхідність відмежовувати точний біографічний фактаж від суб'єктивної позиції того, хто створює біографію письменника. Відзначається також той факт, що вчителі на уроках вивчення біографії письменника зазвичай звертаються до літературознавчих досліджень, а не першоджерел чи історичних праць. «Такий підхід відбиває характерну для школи минулого тенденцію до підміни вивчення предмету літератури відомостями про неї» — зазна-

²⁸ **Острогорський Віктор Павлович** (1840–1902) — педагог і письменник. Співпрацював з Енциклопедичними словниками Лаврова і Толля. Великого поширення набули його популярні нариси про російських письменників (частина увійшла в кн. : «Двадцать биографий русских писателей» (1890, 17-е изд. — 1915); «Из мира великих преданий» (1883, 12-е изд. — 1911); «Биографии Пирогова и Ушинского» (1887, 3-е изд. — 1914) та ін.), педагогічні праці: «Беседы о преподавании словесности» (1885, 3-е изд. — 1904); «Русские писатели, как воспитательно-образовательный материал» (1883, 5-е изд. — 1901).

²⁹ **Грузинський Олексій Євгенович** (1858–1930) — педагог, історик літератури. Автор низки персоніологічних праць («Тихонравов в его отношениях к средней школе» (1894); «Народные певцы», «Фонвизин» и «Белинский» (1895); «Шейн» (1901); «Литературные Очерки» (1907)) та низки знаних видань: «Русские народные сказки Афанасьева» (1897); «Историко-литературная библиотека» (1909-12); «Библиотека европейских классиков» (Шекспир, Гомер, Байрон, Гёте).

³⁰ **Дорошкевич Олександр Костьович** (1889–1946) — український радянський літературознавець і педагог. Автор одного з перших радянських підручників «Українська література в школі (спроба методики)» (1921).

час В. В. Гладисhev [14, с. 2]. Подібні тенденції відзначаються й щодо інших шкільних курсів, де, у зв'язку з людиноцентристською концепцією сучасної освіти, біографічні відомості стали посідати значно більше місце, ніж раніше³¹. Зрештою, питання вивчення долі митця в школі на сьогодні так ускладнилося, що потребує відповідної попередньої фахової підготовки від учителя, що спровокувала появу відповідних методик роботи зі студентами³².

Із погляду біографістики серед шкільних посібників нам цікаві насамперед літературні портрети, розраховані на школяра та учителя. Однією з перших в Україні на початку минулого століття з'явилася серія «Книга для вчителя» видавництва «Рідна школа», що заслуговує на окреме дослідження.

Нині привертає увагу серія видавництва «Веселка» «Урок літератури», до створення якої долучилися провідні літературознавці країни. Кожний із літературних портретів серії містить творчу біографію письменника, новий сучасний погляд на його долю та спонукальні мотиви творчості. Серед найплідніших авторів – Я. Гоян³³, Д. Затонський³⁴, Д. Наливайко³⁵, В. Панченко³⁶, В. Яременко³⁷. Також працювали в серії такі відомі автори як О. Алексєнко³⁸, Н. Білик³⁹,

³¹ Див., скажімо: Гапонова, С. В. Методика роботи з біографічним текстом на уроці англійської мови [Текст] / С. В. Гапонова // Інозем. мови. – 2005. – № 2. – 8–12; Благодир, Л. Біографії вчених як елемент історизму на уроках математики [Текст] / Л. Благодир, О. Лесик // Математ. в школі. – 2008. – № 9. – 55–56; № 10. – 54–55.

³² Див.: Сіробаба, М. Вивчення біографії письменника студентами-філологами педагогічного інституту на заняттях з історії української літератури [Текст] : зб. наук. праць / М. Сіробаба // Наук. записки / відп. ред. Г. Д. Ключек. – Кіровоград, 2002. – Вип. 47. – С. 259–264

³³ Підготував есе про Лесю Українку (2006), літературні портрети М. Черемшини (2004; 2007), М. Шашкевича (2007), Олесь Гончара (2007 та 2008), В. Стефаника (2008).

³⁴ Зокрема, кілька видань витримали літературознавче дослідження творчості В. Шекспіра (ост. вид. – 2008) та літературний портрет О. де Бальзака (ост. вид. – 2007).

³⁵ Підготував літературні портрети Г. Флобера (ост. вид. – 2007), Й. В. Гете (ост. вид. – 2007), літературознавче дослідження за Байроном (2006).

³⁶ Автор літературних портретів В. Винниченка (2003; 2008), диптиха про поезію Л. Костенко (2005; 2007), розвідки про шедеври української любовної лірики (2008).

³⁷ Підготував літературні портрети В. Симоненка (2003; 2005; 2007), О. Олесь (2008).

³⁸ Автор літературознавчого дослідження про Данте Аліг'єрі (2005; 2008).

³⁹ Автор літературознавчого дослідження про Вальтера Скотта (2006).

Т. Гундорова⁴⁰, Л. Куценко⁴¹, Р. Лубківський⁴², Н. Підпала⁴³, К. Шахова⁴⁴, В. Шевчук⁴⁵. У цій самій серії вийшли друком також цікаві біографам статті-роздуми щодо відомих історичних персонажів видатних людей сучасності, скажімо: Д. Павличка про І. Франка (2006) та Б.-І. Антонича (3-є вид. — 2008), С. Петлори про І. Франка (2006), І. Драча про автора та «Історію русів» загалом (2006) тощо.

Найрізноманітніші орієнтовані на шкільництво бібліотечки та серії з'явилися також у інших видавництвах столиці. Продувати їх взяли як новостворені (ТОВ «Редакція освітянських видань», «Шкільний світ» та ін.), так і знані, але непрофільні («Дніпро» та ін.) видавництва.

Низка подібних видань вийшла ледь не у всіх містах України, де є педагогічні вузи. Здебільшого ці посібники належать місцевим авторам, хоча серед останніх є й знані вчені та методисти, чий напрацювання набули широкого розголосу, як-от, книжки Г. Ключека чи Б. Степанишина. Варто відзначити серії «Зарубіжна література в школі» та «Уроки української літератури в школі», започатковані у Кам'янці-Подільському видавництвом «Абетка-Нова». Перша з названих серій⁴⁶ містить методично та науково грамотно дібрані матеріали до вивчення того чи іншого автора, зокрема, його біографію. Інша має вигляд книжки-переверта, коли під однією обкладинкою містяться дві книжки, об'єднані однією постаттю досліджуваного автора. Скажімо, з одного боку — система нестандартних уроків, а з іншого — лекційно-практична система⁴⁷.

⁴⁰ Автор літературного портрета І. Франка (2006).

⁴¹ Автор літературного портрета Є. Маланюка (2005; 2008).

⁴² Автор літературного портрета Д. Павличка (2004; 2008).

⁴³ Відомий педагог і громадський діяч уклала збірку матеріалів про свого чоловіка В. Підпалого, розраховану на школярів старшого шкільного віку (2006).

⁴⁴ Автор літературного портрета Ф. Шиллера (2004; 2007).

⁴⁵ Підготував літературознавче дослідження «Енеїди» І. Котляревського (2005; 2008).

⁴⁶ Зокрема, видано матеріали до вивчення: Г. Ібсена, Б. Шоу, Б. Брехта (2006), М. Метерлінка (2003), зарубіжної поезії другої половини XIX–XX ст. (2003).

⁴⁷ Див.: Демчук, О. В. Василь Андрійович Симоненко [Текст] : система нестандарт. уроків. / О. В. Демчук ; [ред. Н. Гусак]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 60 с. : іл., табл. – (Уроки укр. літ. в шк.) та Колендзян, О. С. Шістдесятники. Василь Симоненко [Текст] : лекц.-практ. система. / О. С. Колендзян ; [ред. Н. Гусак]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 40 с. : табл. – (Уроки укр. літ. в шк.).

Харківське видавництво «Ранок: Веста» видає серію планів-конспектів уроків «На допомогу вчителю», що також містять вказівки та стислі біографічні відомості про персоналії, котрі вивчаються в школі. Йдеться як про предметників-істориків⁴⁸, так і філологів⁴⁹. Так само в Харкові видається «Бібліотека журналу «Історія та правознавство» (видавнича група «Основа»), окремі випуски якої також містять вказівки до інтерпретації персоніологічної інформації на уроках історії [2].

В інших регіонах також з'явилися посібники щодо опрацювання біографічних відомостей у курсі історії [3], а також краєзнавства, котре здебільшого ґрунтується на дослідженнях просопографічної інформації [40; 50; 54]. Засновані на краєзнавчій тематиці посібники з'явилися зокрема у Чернівцях, де у серії «На допомогу вчителю» видрукувано навчально-методичний посібник «Література рідного краю: 5–11 класи» (Чернівці, 2001), присвячений роботі з персоналіями «малої» батьківщини. Подібне видання, створене в Ужгороді, скероване не на учителя літератури, а на історика, але також містить чимало відомостей про видатних людей краю та методичні рекомендації щодо використання просопографічної інформації на уроках [50]. Здебільшого, джерельною базою подібних видань є краєзнавчий доробок місцевих публічних і дитячих бібліотек.

Окремо варто спинитися на серії посібників «На допомогу вчителю української літератури» тернопільського видавництва «Підручники & посібники», кожна книжка якої присвячена окремій персоналії та обов'язково містить розгорнуті біографічні відомості щодо неї та її творчої долі⁵⁰. Про специфіку використання біографії на уроці йдеться в книжці серії, що позиціонується як додаток до підручника 7 кла-

⁴⁸ До прикладу: Воропаєва, В. В. Всесвітня історія. Новітній період (1914–1939) [Текст] : 10 кл. : плани-конспекти уроків. / В. В. Воропаєва, М. В. Татаринів. – Х. : Ранок : Веста, 2003. – 238, [1] с.: іл., табл. – (На допомогу вчителю).

⁴⁹ До прикладу: Морозова, Л. Г. Українська література, 8 клас [Текст] : плани-конспекти уроків / Л. Г. Морозова. – Х. : Ранок, 2001. – 205 с. – (На допомогу вчителю).

⁵⁰ Зазвичай, це видання типу «Вивчення творчості... в школі». Вийшли книжки, присвячені: П. Грабовському (Б. Сося, 2000), І. Котляревському (Б. Степанишин, 2000), М. Кулішу (М. Кудрявцев, 2000), І. Франкові (О. Гаврилюк, 2001); Л. Костенко (Л. Овдійчук, 2002), В. Симоненку (Б. Сося, 2003), В. Барці (Т. Турута, 2004), М. Коцюбинському (Б. Сося, 2004), Т. Мельничуку (Г. Машталер, 2004) та ін.

су «Українська література (Вивчення елементів теорії літератури)» Р. Т. Гром'як (Т., 1998). Окремої розмови заслуговує також збірка «Вивчення біографії письменника в школі: (Конспекти нестандартних уроків)» (Т., 2008), укладена Л. М. Овдійчук, що витримала вже три перевидання. Він містить новітні за технологією викладу та цікаві щодо трактування творчої долі митця методичні прочитання біографій І. Квітки-Основ'яненка, М. Коцюбинського, М. Хвильового, Г. Сковороди, Б.-І. Антонича, О. Довженка, Л. Костенко, У. Самчука та І. Драча.

Щодо біографістики у сучасних підручниках, то вона існує у формі: стислих довідок (ПП, роки життя, портрет; визначення діяльності; цікаві факти з біографії); невеликих науково-популярних заміток чи оповідань, тематично пов'язаних із певним розділом підручника; розлогих розвідок про долю та творчість, зазвичай письменників та історичних діячів [31; 36].

Довгий час в Україні лише періодика, зокрема педагогічна, була чи не єдиним засобом (хоча й опосередкованого) донесення біографічної інформації до дітей. Насамперед ідеться про публікації, присвячені вивченню творчої долі письменників у школі. Процеси оновлення методологічних і методичних засад українського шкільництва сприяли тому, що інтерес до переосмислення відомих персоналій та осмислення нововведених спричинив справжній бум публікацій. Почали з'являтися тематичні числа часописів, присвячені окремій персоналії⁵¹ чи новітнім підходам до розуміння, трактування та донесення до учнів біографічної інформації. Так, часопис «Всесвітня література та культура в навчальних закладах України» (№ 4 за 2009 р.) присвятив номер з'ясуванню питань: «Вивчення біографії письменника в єдності з його творчістю» (Н. Волошина), «Філософсько-історичні підходи до вивчення біографії письменника» (Ю. Бондаренко), «Біографічні та автобіографічні твори на уроках літератури» (М. Толстенкова) та вмістив зразки сучасних типів уроків вивчення біографій письменника («на тлі доби», з використанням довідкових матеріалів, художніх і документальних фрагментів, «подорожі у часі та просторі», «усного журналу сторінками біографії», віртуальної екскурсії, ігрових методів, краєзнавства та ін.)

⁵¹ Скажімо, часопис «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» неодноразово готував подібні номери: № 1 за 2000 р. присвячено В. Винниченку; № 2 за 2000 р. — Лесі Українці тощо.

Чимало часописів створили власні бібліотечки, куди зазвичай потрапляє систематизована біобібліографічна інформація. Скажімо, «Видатні українські письменники. Цікавий довідник для вчителів і учнів 1–4 класів. А. А. Ємця та Є. М. Загуляєвої (Х., 2006), що містить відомості про письменників Слобожанщини, які писали для дітей. Цікаво, що укладачі включили до нього всіх авторів, які народилися на теренах історичної Слобожанщини, а не лише тієї її частини, що нині входить до складу України. Так само вони звернулися до творчості й тих, хто не писав власне для дітей, а ввійшов у дитяче читання завдяки шкільництву (Г. Сковорода, П. Грабовський).

Типовими біобібліографічними розвідками є статті, присвячені видатним ученим України та світу – біологам, хімікам, математикам, історикам, видрукувані в низці педагогічних часописів різного профілю, як-от: І. Горбачевському («Біологія і хімія в школі», 1999, № 4), М. Кравчуку («Математика в школі», 2002, № 5), В. Левицькому («Математика в школі», 1998, № 4), В. Липському («Біологія і хімія в школі», 1998, № 4), І. Огієнку («Українська мова та література», 1997, № 11, № 47), А. Окснеру («Все для вчителя», 2003, № 1–2), М. Остроградському («Математика в школі», 2001, № 4), І. Пулюю («Географія та основи економіки в школі», 2002, № 6), М. Холодному («Країна знань», 2003, № 1) та ін. Водночас, педагогічна періодика друкувала повноцінні біографічні довідники та тематичні розвідки за галузями знання. Скажімо: «Учені-біологи України» Е. Шухової («Біологія і хімія в школі», 1998, № 1), «Дослідження вищих рослин ученими Київського університету св. Володимира» Л. Остюк («Біологія і хімія в школі», 1999, № 5), «Видатні природодослідники – члени Наукового товариства ім. Т. Шевченка» О. Вадзюк («Біологія і хімія в школі», 1998, № 3) тощо.

Щодо форми подачі біографічних матеріалів, то цікавим видається досвід часопису «Розкажіть онуку», котрий видрукував серію добірок, присвячених знаковим українським письменникам. Інформація дібрана таким чином, щоб дорослий міг переказати її дитині, доповнивши власним ставленням чи переживаннями⁵². Подібну серію під спільним заголовком «Видатні українські письменники» має також видання «Дитячий садок».

⁵² Вийшли номери, присвячені Д. Білоусу (№ 2 за 1999 р.), М. Коцюбинському (№ 7–8 за 2001 р.) та ін.

На окрему увагу заслуговують видання бібліотек для дітей. Останні є на сьогодні значними інформаційними центрами України, що мають давні традиції створення, інтерпретування та поширення біографічної інформації шляхом укладання різноманітних біобібліографічних покажчиків, інформаційних списків тощо, створення електронних ресурсів, розрахованих як на дітей, так і на керівників дитячого читання [28]. Значного поширення набули такі види біобібліографічної продукції, як: пам'ятки для читачів, біобібліографічні довідки, біобібліографічні нариси, біобібліографічні розповіді, рекомендаційні бібліографічні покажчики-дайджести з тематичними біографічними розділами, бесіди про книги з біографічною інформацією, поданою шляхом аналізу художніх біографій митців, рекомендаційні бібліографічні покажчики, інформаційні тематичні бібліографічні списки, методичні поради щодо відзначення ювілейних дат, інформаційні списки літератури для організаторів дитячого читання та вчителів тощо [4].

Зазвичай, вміщена в них інформація ґрунтується на даних, вміщених у новітніх довідкових, навчальних і періодичних виданнях, або (щодо дитячих письменників, відомостей і досліджень, яких в Україні з'являється дуже мало) створюється безпосередньо бібліотечними працівниками на основі вивчення, систематизації та аналізу доступних їм фондів. Відтак, низка покажчиків, підготовлених центральними дитячими бібліотеками України, є на сьогодні почасти єдиним аналітичним джерелом біографічних відомостей щодо письменників і художників, які працюють в царині книговидання для дітей. Так, на окрему розмову заслуговує започаткована Національною бібліотекою України для дітей серія ґрунтовних, максимально вичерпних, суто наукових біобібліографічних нарисів «Дитячі письменники України», що є першою в історії України спробою систематичного наукового опрацювання творчої долі та доробку саме вітчизняних дитячих письменників. Перший випуск серії «Володимир Григорович Рутківський: «Яке то неймовірне щастя — бути просто людиною!» (К., 2009) містить: книгознавчу розвідку Н. П. Марченко про творчу долю письменника та визначальні риси творчості, розкриті на основі докладного наукового аналізу його доробку [35]; автобіографію письменника, створену ним саме для цього видання; основні дати життя і творчості. Бібліографічну

частину покажчика, підготовлену Н. О. Гаждан, склали розділи: «Окремі видання творів», «Публікації у збірниках та періодичній пресі», «В. Рутківський – журналіст, літературний критик, публіцист», «Переклади творів В. Рутківського», «В. Рутківський – перекладач», «В. Рутківський – упорядник і редактор», «Участь у літературному та громадському житті», «Література про В. Рутківського», «Web-бібліографія». Матеріали у розділах подано, в основному, за хронологією публікацій, а в межах року – за абеткою прізвищ авторів і назв творів. Рецензії на твори письменника розміщено безпосередньо після бібліографічного опису твору. Допоміжний апарат покажчика складається з: «Іменного покажчика», «Іменного покажчика художників-ілюстраторів», «Списку збірників, в яких вміщено твори В. Рутківського», «Списку періодичних видань, в яких надруковано твори В. Рутківського» та «Змісту». Як зазначає укладач: «Джерелами пошуку літератури для покажчика були Літописи книг, Літописи газетних статей, Літописи журнальних статей, Літописи рецензій за період 1959–2009 рр., каталоги і картотеки Національної бібліотеки України для дітей, Національної парламентської бібліотеки, бібліотеки Національної спілки письменників України, електронні ресурси, бібліографічні видання Одеської обласної бібліотеки для дітей ім. Н. К. Крупської, особистий архів В. Г. Рутківського» [11, с. 2].

Нині готується наступний випуск серії, присвячений В. Нестайку.

Окремої розмови заслуговують також нещодавно створені всеукраїнські періодичні видання для дитячих («Світ дитячих бібліотек») і шкільних («Шкільна бібліотека») бібліотек. Зокрема, часопис «Шкільна бібліотека» від самого початку з номера в номер вміщує: відривний «Календар бібліотекаря» (фото, стисла біографічна довідка), іконографічну інформацію про видатних письменників (фото, портрети, ілюстрації до творів) і розділ «Видатні українці» (фото, стислий біографічний нарис), що формуються на основі новітніх наукових досліджень.

Отже, нині в Україні біографічна інформація широко представлена в усіх різновидах книжкової продукції для дітей, зокрема у навчальній книжці. Вона складає відчутну частину фактичних знань, котрі свідомо чи підсвідомо засвоюються майбутніми громадянами держави та однозначно формують їх ціннісні орієнтири, а відтак, їхні майбутні життєві ви-

бори та пріоритети. На загал, у колі читання юних українців сьогодні з'явилося чимало нових видань, що на сучасному рівні наукового знання та з відповідних часові позицій розкривають перед дітьми постаті знаних і незаних раніше вітчизняних достойників. Проте й досі добір персоналій і фактів їхнього життя та діяльності у виданнях для дітей залишається справою особистого вибору автора чи укладача й мало відповідає потребам сучасного українського суспільства та держави. Так само повністю залежною від особистісних чинників залишається й форма подачі цієї інформації для дітей. Навіть у межах шкільництва, що декларує нині людиноцентризм, а за своєю природою має бути регламентоване державними інтересами та вимогою науковості, біографічна інформація залишається належно науково та методично неопрацьованою, а, відтак, не реалізує закладений у ній особистісний потенціал.

Водночас, фактично будь-хто, торкаючись питань біографії вимушений рахуватися з її дихотомічністю, наявністю дорослого й дитинного як співмірних і взаємопов'язаних складових. Та якщо в просопографії, біографіці дитинство посідає відведене йому місце, то у власне біографістиці й досі розуміється як величина другого плану, «дожиття». Зазвичай увага акцентується лише на «важливих» відомостях про народження та навчання персони, а весь обшир біографічних документів щодо її дитинства й ранньої юності залишається поза фокусом наукового погляду. Натомість, саме тоді творився план побудови її біографії, було закладено фундамент, який згодом або успішно розбудовувався, або вимагав значних затрат на зруйнування та перебудову. Відтак, на суто прикладному рівні перед українською біографістикою в царині «дитячого» нам бачаться наступні завдання.

Насамперед слід визнати, що в Україні фактично відсутні академічні біографічні розвідки про письменників, які пишуть для дітей⁵³. І хоча існує низка регіональних біобібліографічних довідників⁵⁴, ми досі не маємо спеціального по-

⁵³ Хоча останнім часом з'явилися дисертаційні дослідження [6; 8; 24–26; 31; 42; 55], довідкові [11; 34;] та літературно-критичні видання [32; 35; 45].

⁵⁴ До прикладу: Літературна Харківщина [Текст] : довідник / за ред. М. Гетьманця. – Х. : Майдан, 1995. – 368 с.; 3-над Божої ріки [Текст] : літ. словник Вінниччини / А. М. Подолинний, Б. В. Хоменко та ін. – В., 1998. – 480 с.; Література Буковини, Галичини, Покуття [Текст] : хрестоматія : 5 кл. – Т., 1999. – 80 с.; Хало, О. І. Хрестоматія з літератури рідного краю [Текст] / О. І. Хало. – Лубни, 2000 та ін.

вноцінного словника. Так само обійдені біографістикою видатні книгознавці⁵⁵, критики, укладачі та видавці, що працювали й працюють у царині дитячої книги, ілюстратори книг для дітей, які зазвичай є не співавторами, а фактичними авторами книжки⁵⁶.

Відтак, розробка критеріїв добору (зважаючи на наявність діаспори, національних меншин, тих, хто писав іншими мовами; врахування перекладачів, що працювали в царині дитячої книжки та ілюстраторів, авторів науково-популярних книжок, видавців та книгознавців, методистів і укладачів), визначення джерел і поступовий збір інформації вже на часі⁵⁷.

Водночас, персоналії, об'єднані цариною книговидання для дітей, — надзвичайно цікаве та плідне поле біографічної діяльності! Лише у словнику «Советские детские писатели» [48] більше третини постатей — українські автори чи вихідці з України, котрі стали відомі на обширах СРСР як російські дитячі письменники чи перекладачі.

Так само актуальною є свідома робота щодо створення єдиної науково обґрунтованої просоподевичної концепції життєпису, орієнтованого на користувача-дитину. Як засвідчують роботи російських колег [13; 29; 43], йдеться не лише про форму подачі матеріалу, а й про проблему відбору фактів, сприйнятних і цікавих у певному віці, розробку відповідних коментарів і довідкової інформації.

Як уже вказувалося, проблемою залишається також те, що біографістами й досі доволі побіжно фіксуються дитячі роки видатних людей, в інформації про які бачать здебільшого просопографічну вартість. Натомість, враження, знання, та, що особливо важливо, ціннісні орієнтації, закладені в дитинстві, можуть бути інколи єдиним ключем до прочитання та розуміння людської долі, тих чи інших вікопомних учинків. Так, дворянсько-гімназійне коріння «неокласиків» мимоволі згодом виокремило їх із загалу не менше освічених, але зрослих на інших ціннісних пріоритетах (вихідці з родин священослужителів, різночинців) діячів української культури по-

⁵⁵ Нещодавно з'явилася чи не перша в Україні робота, присвячена саме видавцеві дитячої книжки Л. М. Кусій [26].

⁵⁶ У певних хронологічних межах про це йшлося в дисертаційному дослідженні: Н. П. Марченко [31].

⁵⁷ Хоча залишається проблема єдиних підходів до розуміння понять: «книга кола дитячого читання», «розвивальне видання», «навчальна / учбова книжка» тощо [39].

чатку ХХ ст. На жаль, саме про дитинство, зазвичай, залишається мало достовірної інформації, хоча вона складає вагомую частину автобіографій, спогадів, листування, знаходить відображення в документах, стосовних навчання особи, перебування в тих чи інших дитячих колективах і угрупованнях⁵⁸.

До джерел подібного типу варто також зарахувати автобіографічні художні твори, що увійшли в коло дитячого читання⁵⁹, оскільки дослідження доробку провідних дитячих письменників дають підстави твердити, що в основі їхньої творчості — художньо містифікована пам'ять дитинства, інколи більш точна й достовірна в описові ключових характеристик і подій, ніж епістолярій і мемуари. Відтак, науково доцільним видається зіставлення «пам'яті дитинства» в епістолярії та творчому доробку персони зі свідченнями інших джерел, а також виокремлення в осібний об'єкт вивчення «мемуарів дитинства»⁶⁰.

Так само потенційно науково плідним видається дослідження взаємин визначних осіб із власними дітьми та дітьми загалом. Оскільки щодо власних дітей людина в межах норми намагається бути в силу своїх можливостей дбайливою, то, незалежно від декларованих на загал позицій та ідеалів, вчить її та скеровує так, як насправді ціннісно зорієнтована. Скажімо, в родинях Грушевських, Огієнків, Франків, Косачів, Лисенків та ін. створювали посібники для навчання власних дітей, що відчутно різнилися від існуючих на той час. Щодо цього цікавими видаються також спогади батьків про дитинство власних дітей у порівнянні з їх пізнішими автобіографіями та навпаки.

У царині історії шкільництва перебуває тематика «педагогічні погляди та діяльність» персони. Йдеться не лише про тих, хто був пов'язаний із педагогікою безпосередньо⁶¹.

⁵⁸ В Україні є досвід публікації спогадів саме і лише про дитячі роки особи : збірка «Симон Петлюра в молодості» [47], спогади І. Зілинського «Моя наука в Перемиській гімназії» [23]; спогади учительки Ж. О. Жур про дитинство та юність Миколи Луківа [22], спогади про дитинство гумориста А. Гарматюка [37] тощо.

⁵⁹ Скажімо, «Дитинство» Ю. Смолича, «Зачарована Десна» О. Довженка, «Гуси-лебеді летять» М. Стельмаха, «Вогник далеко в степу» та «Климако» Гр. Тютюнника, «Потерчата» В. Рутківського та ін.

⁶⁰ Останнім часом набули значного поширення, оскільки зосереджені донедавна на «дорослій», «суспільно значимій» частині життя персони мемуаристика, позбавившись ідеологічної настанови, все більше схиляється до саморефлексії, з'ясування причин і шляхів доростання індивіда до «значимості», а відтак, дитинство посідає на її сторінках все більше місця.

⁶¹ Хоча й у даному випадку випускається з уваги, що, скажімо, «Істо-

Оскільки в часи розрухи (щодо України це ледь не весь історичний час!) саме педагогіка давала змогу вижити людині освіченій, то фактично всі видатні українці-гуманітарії й значна частина діячів науки й техніки, виробничників⁶² мали досвід викладацької /учительської/репетиторської діяльності, активно писали для шкільництва (інколи, то була єдина сфера оплачуваної наукової продукції) чи брали участь у його розбудові. Так, низку підручників підготували М. Грушевський⁶³, І. Крип'якевич⁶⁴, Г. Хоткевич⁶⁵, Д. Дорошенко⁶⁶, К. Стеценко [49], О. Кошиць і Д. Ревуцький⁶⁷ стояли біля витоків музичної освіти в загальноосвітніх закладах, а М. Бурачек і О. Судомора переймалися методикою та теорією ілюстрування дитячої книжки.

На жаль, і досі відомості про дотичну дитинству та дітям діяльність українських достойників поза історією педагогіки використовуються лише як цікавий просопографічний «штрих» біографії особи. Щодо багатьох ця сторона діяльності взагалі не наголошується. Фактично на межі наукового інтересу залишається діяльність українських достойників у царині науково-популярної та перекладної книжки для дітей⁶⁸ (скажімо, роди-

рія України-Русі» М. Аркаса (1908) писалася як книга для дітей (що й зумовило її структуру та форму викладу матеріалу), а Гр. Коваленко – автор не лише відомих «Оповідань із історії українського народу од найдавніших до нових часів» (К., 1912), а й значно впорядкованішого підручника «Оповідання з української історії. Підручник для молодших класів школи» (К., 1917).

⁶² На жаль, автор не знає жодної наукової роботи, присвяченої українським архітекторам, які проектували та споруджували школи, чи виробникам і конструкторам обладнання тощо.

⁶³ «Про старі часи на Україні. Для першого початку» (1917), «Історія України. Приладжено до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх» (1918), «Історичні твори Шевченка на лекціях історії» (1918), «Всесвітня історія : Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів середніх» (К., 1920), «Історія України : Приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів серед.» (К., Відень, 1920).

⁶⁴ «Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ї класи гімназії» (1918), «Оповідання з української історії для нижчих класів середніх шкіл та вчительських курсів» (1919).

⁶⁵ «Історія України для шкіл вищих початкових і середніх» (1918).

⁶⁶ «Курс історії України для вищих класів середніх шкіл» (1921).

⁶⁷ Вміщували ґрунтовні рецензії на музичні видання для дітей і посібники на допомогу вчителів на сторінках «Книгаря».

⁶⁸ Те саме стосується і перекладацької діяльності в царині видань для дітей (із англійської, французької, німецької, польської, чеської, іспанської, російської мов здебільшого українською (іноді – ідиш)) цілої низки нині забутих авторів.

ни Грінченків, Драгоманових, Косачів), видавнича, укладацька та редакторська діяльність у виданнях для дітей традиційно не занесених до кола «педагогів» осіб (скажімо, Ф. Вовка, Ю. Вирового, М. Яворницького, К. Стеценка та ін.)⁶⁹.

Підсумовуючи, маємо наголосити, що фактична наукова недослідженість даної царини, відсутність обґрунтованих, виважених, чітких критеріїв добору персоналій, методів і форм залучення до інформаційного поля дитини біографічної інформації призводять до відсутності в межах сучасного українського суспільства сталих, хронологічно тяглих ціннісно орієнтованих звичаєвих пантеонів, здатних його об'єднати.

Відтак, серед найближчих завдань української біографістики, поряд із традиційними напрямками наукового пошуку, своє місце має посісти наукове осмислення інтерпретації біографічної інформації суспільством (зокрема, в царині «дитячого» як природно підлеглого керованим змінам) та вироблення науково обґрунтованих алгоритмів її добору, дозування та трансформації відповідно (вікових, соціальних, фахових тощо) запитів.

1. Антонова, С. Г. Книга для детей : вопр. типологии и издания [Текст] : учеб. пособие / С. Г. Антонова ; Моск. гос. акад. печати. – М. : Мир кн., 1995. – 97 с. – Библиогр. : с. 96.
2. Баханов, К. О. Навчання історії в школі : інноваційні аспекти [Текст] / К. О. Баханов ; голов. ред. Н. І. Харківська. – Х. : Вид. група «Основа», 2005. – 125 с. табл. – (Б-ка журн. «Історія та правознавство»; Вип. 3 (15)).
3. Баханов, К. О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі [Текст] : дидакт. слов.-довід. / К. О. Баханов. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 107 с.
4. Бібліографічні посібники обласних бібліотек України для дітей (1945–2000 рр.) [Текст] : ретросп. наук.-допом. бібліогр. покажч. / Нац. б-ка України для дітей ; [упоряд. Н. О. Гажаман та ін. ; ред. Н. М. Скоморовська]. – К., 2006. – 64 с.
5. Богдан, Л. Системний підхід до вивчення біографії письменника на уроках зарубіжної літератури [Текст] / Л. Богдан // Всесвіт. л-ра в сер. навч. закладах України. – 2003. – № 3. – С. 45–46.
6. Бойцун, І. Є. Твори Є. Гуцала для дітей : проблеми художньої майстерності [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. / І. Є. Бойцун ; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

⁶⁹ Сюди само доречно віднести також діяльність учених щодо дослідження шкільної тематики в межах власних фахових зацікавлень і різноманітні дії (звернення, постанови, доповідні записки, спогади про відповідні вчинки) щодо законодавчого та ін. врегулювання освітньої сфери.

7. Бондаренко, Ю. Філософсько-історичні підходи до вивчення біографії письменника [Текст] / Ю. Бондаренко // Укр. л-ра в загальноосвіт. шк. – 2008. – № 12. – С. 17–19.
8. Братусь, І. В. Історико-біографічна проза Оксани Іваненко [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / І. В. Братусь ; НАН України ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
9. Вавілова, І. В. Дитяча література як засіб формування особистості дитини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.01. / І. В. Вавілова ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – 22 с.
10. Вивчення біографії письменника в школі [Текст] : конспекти нестандартн. уроків / [упоряд., передм. Л. М. Овдійчук]. – Т. : Підручники і посібники, 2008. – 95 с.
11. Володимир Григорович Рутківський. «Яке то неймовірне щастя – бути просто людиною!» [Текст] : біобібліогр. нарис / упоряд. Н. О. Гажаман ; вступ. ст. Н. П. Марченко. – К., 2009. – 78 с.
12. Волошина, Н. Й. Вивчення біографії письменника в єдності з його творчістю [Текст] / Н. Й. Волошина // Укр. л-ра в загальноосвітній шк. – 2003. – № 8.
13. Воробьев, П. Г. Пути активизации учебно-воспитательного процесса на уроках, посвященных изучению биографии писателей [Текст] / П. Г. Воробьев // Опыт совершенствования преподавания л-ры в старших классах ; под ред. В. В. Голубкова. – М. : Изд во АПН РСФСР, 1961. – С. 49–123.
14. Гладішев, В. В. Вивчення автобіографічних матеріалів у процесі вивчення життя і творчості письменника в курсі зарубіжної літератури (11 клас) [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук : 10.01.04. / В. В. Гладішев. – К., 1995. – 23 с.
15. Гордієнко, О. Міжпредметні зв'язки в процесі вивчення біографії письменників на уроках зарубіжної літератури [Текст] / О. Гордієнко // Заруб. л-ра в навч. закладах. – 2002. – № 3. – С. 8–11.
16. Горький, М. О. О детской литературе [Текст] / М. О. Горький. – М. : Детгиз, 1958.
17. Дванадцять місяців. 1993 [Текст] : настіл. кн.-календар / упоряд. М. Слабошпицький ; ред. Т. Г. Качалова ; мал. Л. М. Горошко, Є. О. Ільницького, Є. О. Криги та ін. – К. : Веселка, 1992. – 191 с. : іл.
18. Детская книга [Текст] : типология, традиции и современ. опыт изд. кн. для детей в РФ // Сб. примерных программ. Цикл общепрофессиональных дисциплин : специальность «Книгораспространение» / Моск. гос. ун-т печати. – М., 2001. – 148 с.
19. ДСТУ 29.6-2002. Видання для дітей. Поліграфічне виконання. Загальні технічні вимоги. – К. : Держкомінформ України, 2002. – 18 с.
20. Дяченко, Н. С. Формування системи рекомендаційних бібліографічних посібників для дітей в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 07.00.08. / Н. С. Дяченко; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1998. – 16 с.
21. Енциклопедія «Український космос» видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА» представляє здобутки у ракетно-космічній галузі вче-

- них українського походження [Електронний ресурс] // Всеукр. Прес-Центр. Новини дня. – Режим доступу : <http://presscenter.ukrinform.ua/news-23834.html?p=9>. – Назва з екрану.
22. Жур, Ж. О. Сади цвінуть [Текст] : розповідь учительки про дитинство та юність М. Луківа / Ж. О. Жур. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 111 с. : іл., портр., фот.
 23. Зілінський, І. Моя наука в Перемиській гімназії [Текст] / І. Зілінський. – Перемишль : 3-й посіпш. друк. в Перемишлі, 1938. – 14 с. + 3 арк. з текстом. – Відбитка з «Пропамят. кн.» ювілею 50-ліття держ. гімн. з укр. мовою навчання в Перемишлі «Де срібнолентий Сян пливе».
 24. Іванюк, С. С. Украинская советская проза для детей. 1917–1941. Герой и концепция адресата [Текст] : автореф. дис. ... канд. фил. наук / С. С. Іванюк. – К., 1987. – 22 с.
 25. Корнєєва, Г. В. Українська дитяча книжка Східної Галичини: історико-книгознавчий аспект (друга половина XIX ст. – 1939 р.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08. / Г. В. Корнєєва; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2005. – 18 с.
 26. Кусий, Л. М. Михайло Таранько – редактор і видавець української періодики та книжкових серій для дітей і молоді (1919–1939 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05. / Л. М. Кусий; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2009. – 18 с.
 27. Лисенко, О. М. Про Миколу Лисенка [Текст] : спогади сина / [літ. виклад Б. Хандроса; передм. М. Рильського]. – К. : Рад. письменник, 1957. – 153, [2] с.
 28. Любовець Н. І. Біографічні серії в контексті розвитку української біографічної традиції [Текст] / Н. І. Любовець // Укр. біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 267–282.
 29. Марацман, В. Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников [Текст] / В. Г. Марацман. – Л., 1965. – 75 с.
 30. Марченко, Н. П. Архивний документ через возрастную стратификацию социальной истории [Текст] / Н. П. Марченко // Материалы междунар. науч. конф. «Историки и архивисты: сотрудничество в сохранении и познании прошлого в интересах настоящего и будущего». – М., 1997. – С. 146–148.
 31. Марченко, Н. П. Видання для дітей в Україні 1917–1923 рр. : історіографія, джерела, типологія [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Н. П. Марченко; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – 252 с. – Бібліогр. : с. 148–161.
 32. Марченко, Н. П. Є. Білоусов. «Лесина пісня» [Електронний ресурс] // Нац. б-ка України для дітей. – КЛЮЧ. – Режим доступу : <http://www.chl.kiev.ua/key/book.aspx?id=39>. – Назва з екрану.
 33. Марченко, Н. П. Не задля теоретичних абстракцій : до питання розрізнення понять «дитяча книга», «дитяча література» та «література про дітей та дитинство» [Текст] / Н. П. Марченко // Всесвітня л-ра в середніх навч. закладах України. – 1996. – № 11. – С. 3–5.
 34. Марченко, Н. П. Персоналогічна інформація на сайтах дитячих бібліотек [Текст] / Н. П. Марченко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 307–334.

35. *Марченко, Н. П.* Сила чистого голосу [Текст] / Н. П. Марченко // Володимир Григорович Рутківський. «Яке то неймовірне щастя – бути просто людиною!» : біобібліограф. нарис. – К., 2009. – 78 с. – С. 4–42.
36. *Марченко, Н. П.* Шукаємо Героя та Співрозмовника : просопографічний портрет особистості в контексті становлення книговидання для дітей в Україні [Текст] / Н. П. Марченко // Укр. мова й л-ра в серед. шк., гімназіях, ліцеях і колегіумах. – 2008. – № 11/12. – С. 106–123.
37. Миті життя гумориста і сатирика Анатолія Гарматюка : спогади А. П. Гарматюка про дитинство, витяги зі сторінок його щоденника, спогади друзів, колег та знайомих про нього [Текст] / [упоряд. Гарматюк Н. М.] – Вінниця : О. Власюк, 2008. – 447 с.
38. *Нілова, І. Д.* Художні компоненти структури навчальної книги як засіб розвитку пізнавального інтересу молодших школярів [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 07.00.08 / І. Д. Нілова; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1997. – 212 с. – Бібліогр. : с. 184–204.
39. *Огар, Е. І.* Дитяча книга : проблеми видавничої підготовки [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Е. І. Огар ; Укр. академія друкарства. – Л. : Аз-Арт, 2002. – 160 с.
40. *Оліфіренко, В. В.* Вивчення літератури рідного краю в школі [Текст] : [посібник з літ. рід. краю для вчителів і студентів] / В. В. Оліфіренко; Донец. регіон. лаб. підруч. та посібників. – Донецьк : Укр. культурол. центр, 1996. – 93 с.
41. *Островська, Г. О.* Логічно-змістовий аналіз проблеми вивчення біографічних відомостей про письменника та його творчості у шкільному курсі «Зарубіжна література» [Текст] / Г. О. Островська // Заруб. л-ра в шк. України. – 2009. – № 2. – С. 7–9.
42. *Папуша, О. М.* Наратив дитячої літератури : специфіка художнього дискурсу [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / О. М. Папуша ; Тернопіль. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2004.
43. *Попова, Н. А.* Формирование представлений об историко-биографической прозе у учащихся 5-9 классов [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. / Н. А. Попова. – М., 2005. – 255 с.
44. *Приходько, О. Ю.* Вивчення української літератури в школі у контексті літератур західних і східних слов'ян [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. / О. Ю. Приходько ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.
45. *Резник, О. В.* Профессия – детский писатель [Текст] : очерк творчества Евгения Белоусова / О. В. Резник ; фот. М. Горшков. – Д., ИМА-пресс, 2005. – 272 с.
46. *Рыбников, Н. А.* Биографии и их изучение [Текст] / Н. А. Рыбников. – М., 1920. – 48 с.
47. Симон Петлюра в молодості [Текст] : зб. споминів / під ред. А. Жука. – Л. : Хортиця, 1936. – 105, [2] с., [6] арк. іл.
48. Советские детские писатели [Текст] : биобібліогр. словарь (1917–1957) / сост. А. М. Витман, Л. Г. Оськаина. – М. : Дет. л-ра, 1961. – 430 с.

49. *Стеценко, К.* Українська пісня в народній школі [Текст] : докл. на з'їзді учителів нар. шк. Ямпол. повіту на Поділлі 25. IV. 1917 р. / К. Стеценко. – Вінниця : Нова друк. Пойлішера, 1917. – 8 с.
50. *Тарахонич, М. Ф.* Вивчення історії рідного краю в школі : уроки, тести, пошукова робота, кросворди, вікторини, ігри [Текст] : метод. посіб. / М. Ф. Тарахонич ; Закарпат. ін-т післядиплом. пед. освіти. – Ужгород : Ліра, 2008. – 175 с. : табл., іл.
51. *Токмань, Г.* Екзистенційно-діалогічні особливості вивчення біографії та стилю письменника [Текст] / Г. Токмань // Дивослово : укр. мова й л-ра в навч. закладах. – 2004. – № 5. – С. 6–9.
52. *Українець, Л. В.* Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04. / Л. В. Українець ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006.
53. *Франко, Т.* Про батька [Текст] : ст., спогади, розповіді і нариси / Т. Франко. – К. : Рад. письменник, 1956. – 225, [3] с.
54. *Фурсова, Л.* Вивчення біографії письменника-земляка на уроках літератури рідного краю [Текст] / Л. Фурсова // Укр. л-ра в загальноосвіт. шк. – 2004. – № 12. – С. 34–35.
55. *Чепурна, О. В.* Дискурс дитини у прозі українських письменників-шістдесятників (Гр. Тютюнник, В. Близнець, Є. Гуцало) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. / О. В. Чепурна ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2008. – 20 с.
56. *Черниш Н. І.* Енциклопедичне книговидання в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства [Текст] / Н. І. Черниш // Істор. наука : проблеми розвитку : матеріали Міжнар. наук. конф. (17–18 трав. 2002 р.). – Луганськ, 2002. – С. 212–215.
57. *Чишко, В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко ; НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т біограф. досліджень. – К. : БМТ, 1996. – 239 с.

Марченко Н. П. Біографічна інформація у виданнях для дітей у контексті сучасних завдань біографістики.

Ключові слова: біографістика, персонологічна інформація, книговидання для дітей в Україні.

Оглянуто вітчизняний науковий доробок в гуманітарній царині щодо осмислення дитинства та дитини. Систематизовано та проаналізовано форми та способи відображення персонологічної інформації у художніх, пізнавальних, довідкових виданнях для дітей. З'ясовано, як персонологічна інформація розуміється в педагогічній науці та бібліотечній практиці, яким чином відображається у виданнях для шкільного вжитку.

Окреслено коло завдань біографістики щодо наукового осмислення цього соціо-культурного явища.

N. P. Marchenko. Biographic information in children publications in the context of modern tasks of biographistics.

Key words: biographistics, personal-logical information, book-production's for Ukrainian's childrens.

The national scientific work in humanities concerning interpretation of childhood and child is described. The work systematizes and analyses the forms and means of reflecting personal information in artistic, perceptual and reference literature for children. It is defined how personal information is seen in pedagogy and library practice and how it is reflected in school publications.

The work describes the main tasks of biographistics concerning scientific interpretation of this social and cultural phenomenon.

Марченко Н. П. Биографическая информация в изданиях для детей в контексте современных задач биографистики.

Ключевые слова: биографистика, персоналогическая информация, книгоиздание для детей в Украине.

Рассмотрены отечественные наработки в гуманитарной сфере в отношении осмысления детства. Систематизировано и проанализировано использование форм и способов отображения персоналогической информации в художественных, познавательных, справочных изданиях для детей. Также выяснено, как персоналогическая информация понимается в педагогической науке и библиотечном деле, каким образом отображается в изданиях для школьного употребления (учебники, пособия, профессиональная периодика).

Очерчен круг задач биографистики относительно научного осмысления этого социо-культурного явления.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК [929+32:008] «10-11» Гертруда-Олисава

Рада Дмитрівна МИХАЙЛОВА
науковий співробітник Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського
НАН України, кандидат історичних наук (Київ),
Дмитро МИХАЙЛОВ,
доцент Рівненського державного гуманітарного
університету, кандидат історичних наук (Рівне)

ГЕРТРУДА-ОЛИСАВА: ПОСТАТЬ У ДАВНЬОРУСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ТА КУЛЬТУРІ

У статті розглядається життєвий шлях Гертруди-Олисави (1025–1107/8), княжни з роду Пястів, дружини київського князя Ізяслава Ярославича, її роль у польсько-руських, польсько-німецьких і польсько-італійських стосунках XI ст. та її культурний внесок, яким стала унікальна книга XI ст. — «Кодекс Гертруди».

Ключові слова: Гертруда-Олисава, рід Пястів, «Кодекс Гертруди», біографістика XI ст., міжнародні зв'язки.

The article examines the life of Gertrude-Olysaва (1025–1107/8), princess of the Pyastys, the wife of Kyiv prince Izyaslav Yaroslavovych, her role in the relations of Poland with Russ, Germany and Italy in XI century and her cultural contribution, which is a unique book of XI century — «Gertrude's Code».

Key words: Gertrude-Olysaва, the Pyastys, «Gertrude's Code», biographistics of XI century, international relations.

В статье рассматривается жизненный путь Гертруды-Олысава (1025–1107/8), княжны из рода Пястов, жены киевского князя Изяслава Ярославича, ее роль в польско-русских, польско-немецких и польско-итальянских отношениях XI в. и ее культурный вклад, которым стала уникальная книга XI ст. — «Кодекс Гертруды».

Ключевые слова: Гертруда-Олысава, род Пястов, «Кодекс Гертруды», биографистика, международные связи.

Особа Гертруди-Олисави (1025–1107/8), дружини київського князя Ізяслава Ярославича, неодноразово привертала увагу дослідників [30; 31; 34; 36]. Княжна із польської династії Пястів, дочка князя Мешко II Ламберта, племінниця германського імператора Оттона III Рикси, вона стала очевидицею та учасницею історичних подій, що мали резонанс у внутрішній і міжнародній політиці Київської Русі. Документальним і водночас художнім відбитком доби, коли жила Гертруда, стала створена за її ініціативою книга-молитовник, що отримала відповідну назву – «Кодекс Гертруди».

На давньоруські землі Гертруда потрапила 1043 р. після одруження з майбутнім київським князем Ізяславом, сином Ярослава Мудрого. Першим місцем її перебування на Русі стала Турівщина, де в той час княжив її чоловік та що в XI ст. належала до Волинського князівства [7]. Відтак, Гертруда-Олисава стала волинською княгинею [30; с. 50].

Варто зазначити, що шлюбні союзи Пястів і Рюриковичів були своєрідними віхами у відносинах Польщі та Русі й розглядалися як політичні угоди, що підтверджували спільність інтересів сторін, а іноземні принцеси на закордонних територіях виступали гарантами миру. Традиційними та сталими в давньоруський час були волинсько-польські родинні зв'язки. За 20 років до Гертруди її попередницею була невідома на ім'я польська княжна-Пястівна, дочка короля Болеслава I Хороброго, яка стала дружиною Святополка Володимировича (шлюб відбувся 1008 р., або, за іншою версією, – 1013 р.) [32, с. 7, 10], також спочатку князя Турівського, а згодом – київського [26, т. 5, с. 138, т. 7, с. 331]. Шлюбні угоди едали: волинського князя Василька Романовича та Олену, дочку князя Лешка Білого; князя луцького Ярослава Ізяславича та дочку Болеслава Кривоустого [32, с. 56]; Юрія Львовича та сестру Володислава Локетка Евфимією [17, с. 481, примітки]; Болеслава Мазовецького та Анастасію, дочку князя Олександра Белзького [17, с. 481, примітки]; Лешка Чорного та Грифіну, дочку галицького князя Ростислава Михайловича; князя Черського та Мазовецького Земовита I (1224–1262) та Предславу, дочку Данила Романовича Галицького [19, с. 739]. Польськими королевами стали Олена, дочка белзького князя Всеволода, дружина Казимира Справедливого (1177–1194), та Гремислава, дочка Інгваря Ізяславича, також князя белзького,

дружина Лешка Білого (1206–1226) [17, с. 481, примітки]. Дочка Болеслава Кривоустого та сестра Мешка III Старого, принцеса Агнешка, вихована при дворі короля Казимира, стала дружиною Мстислава Ізяславича, князя дорогобузького та переяславського (з початку 50-х рр. XII ст.) [32, с. 56], матір'ю галицько-волинського князя Романа та бабкою князя Данила [5, с. 492]. У 1088 р. дружиною Мешка, сина Болеслава Хороброго, стала Євдоксія, дочка Гертруди-Олисави та Ізяслава Ярославича. Гертруда та Ізяслав мали також синів Ярополка (помер 1087), Святослава (1050–1113) і Мстислава (1051–1069).

Завдяки родинним зв'язкам ленчицько-куявський князь Володислав Локеток за часів захоплення Польщі Вацлавом Чеським знайшов, як занотовано у польській хроніці, притулок у «схизматичних країнах» [8, с. 75] — на волинських землях і за допомогою військ Юрія Львовича повернув собі Сандомирську землю (1304–1305 рр.), а згодом і Краків (1306 р.). У свою чергу, разом із польськими союзниками успішно воювали волинський князь Ізяслав Михайлович та його син Мстислав, галицько-волинський князь Роман Мстиславич, якому військову допомогу надавав краківський князь Лешко. У 1189 р., як писав польський хроніст Ян Кадлубек, за допомогою польських загонів Роман повернув собі галицький стіл [3, с. 85]. Європейські рицарські традиції для польського та волинського вояцтва були спільними: перебуваючи 1149 р. на Різдво у Луцьку польський король Болеслав «оперезав мечем», тобто возвів у рицарі, молодих волинських воїнів — синів місцевих бояр [26, т. 2, с. 386]. Спільними військовими силами у XIII ст. було розв'язано політичну та економічну проблему польських і давньоруських князів — так зване «ятвзяьке питання» [24].

Економічні інтереси також спонукали Польщу та Русь до міцних міжрегіональних і міжнародних стосунків, де особливе місце належало Волині та Малополющі, суміжним прикордонним районам, де у X–XIV ст. пролягали важливі ділянки європейських шляхів на Київ — сухопутного (Луцьк–Володимир–Люблін) та водного — (Дніпро–Прип'ять–Західний Буг). Ключові позиції на ньому належали Кракову та Києву, де купці здійснювали торговельні операції [10, т. 1, с. 32, 36], але істотну роль відігравали й такі пункти транзитної торгівлі як Володимир-Волинський, Луцьк, Дорогичин, Белз. Із Польщі завозили сукна та європейські товари, а з Київської

Русі вивозили галицьку сіль, сільськогосподарську та ремісницьку продукцію [19, с. 385; 27, с. 4, 74; 10, с. 35]. Не дивно, що у певні часи (скажімо, несприятливий політичний період 40–70 рр. XII ст.) Краків незмінно залишався європейським центром, який підтримував контакти з Руссю [3, с. 72, 85]. Стабільним часом для економічних і політичних стосунків між Польщею та Руссю дослідники вважають 80–90 рр. XII ст. У цей час відносини волинського та краківського дворів були особливо тісними. Вони не змінювалися і три перші десятиліття XIII ст. [3, с. 102–104].

З 1054 р. Гертруда-Олисава перебуває у Києві. Про князювання польської княжни у столиці Русі свідчить напис-графіті, залишений її нащадками у храмі Святої Софії, який передає її світське ім'я Гертруда та хресне — Олисава (Єлизавета) [2, с. 154–156, 176–177].

У 1068 р. стався конфлікт князя з киянами: після програної половцям битви над рікою Альтою 1068 р., коли городяни стали вимагати коней і зброї, щоб «побитися» зі степовиками, Ізяслав їм відмовив. У відповідь невдоволені кияни визволили Всеслава Брячиславича, ув'язненого братами-Ярославичами, та посадили його на київський стіл. Ізяслав, змушений шукати допомоги, направився до Польщі, де правив небіж його дружини Гертруди Болеслав Хоробрий. Перебування у Польщі тривало рік і закінчилося 2 травня 1069 р., коли ситуація на Русі змінилася: київський стіл звільнився і князівське подружжя отримало можливість повернутися до столиці. Невдовзі накопилася нова хвиля негараздів: у результаті розпаду союзу братів-«триумвірів» — Ізяслава, Святослава, Всеволода Святославичів 1073 р. Ізяслав знову був скинутий зі столу, на який сів його старший брат Святослав. Разом із дружиною та сином Ярополком князівська родина знову поїхала до Польщі у пошуках допомоги, як відзначає літопис, взявши скарбів «для прельщення».

Очевидно, що головна ініціатива у родинних рішеннях у цей час належала Гертруді, яка намагалася використати свої родинні зв'язки.

Після відмови Ізяславу з боку короля Болеслава, зайнятого власними справами, наступний крок був здійснений безпосередньо Гертрудою: на правах племінниці вона звернулася до германського імператора Генріха IV. Перебуваючи у марк-

графу Деді у Саксонії разом із сином Ярополком вона зустрілася з Генріхом у Майнці, де успішно провела перемовини та домоглася не тільки обіцянок, а й конкретних дій. Не зважаючи на несприятливий політичний момент, коли боротьба з папою Григорієм VII Гільдебрандтом досягла кульмінації, Генріх направив до Києва посольство легатів на чолі з соборним пробстом Тріру Яном Бурхардтом, доручивши йому вести перемовини з Святославом [31, с. 154]. Святослав, одружений з Одою з роду фон Штаде, відповів на Генріхові дії дипломатично: він надіслав королю-імператорові коштовні дарунки — золото, срібло, багатий одяг разом із проханням відмовити Гертруді та Ізяславу, що Генріх успішно й виконав [14, с. 8].

Підкреслимо, що не зважаючи на низку політичних невдач, яких зазнало князівське подружжя під час подорожі до Європи, їх перебування у європейському осередку мало і позитивне значення: розширило їхній політичний досвід, культурний кругозір і наблизило до кола найвідоміших тогочасних європейських діячів.

Зокрема, варто згадати про зв'язки, які Гертруда зав'язала з купецькими та церковними колами Німеччини. Від німецьких купців у подальшому вона дізнавалася про всі європейські новини, слідкуючи за змінами «політичної погоди» [31, с. 157]. Через купців із Німеччини Гертруда здійснювала зносини з монастирем святого Іакова на Дунаї [29, с. 206], приналежним до конгрегації монастиря святого Іакова у Регенсбурзі. Заснований 1075 р. купцями, які під час перебування Гертруди та Ізяслава у Німеччині, разом із місією Бурхарта здійснили подорож до Києва, він забезпечив комфортне перебування Гертруди в Німеччині. Вдячна їм княгиня в подальшому стала їх покровителькою у Києві [31, с. 157]. Є свідчення, що вона відсилала до Регенсбургу значні пожертвування, на які через два роки після її смерті (1109 р.) була споруджена церква в ім'я святої Гертруди.

Останній шанс, який вони з Ізяславом використали, щоб спасти київський стіл, було звернення до папи Григорія VII. Залишаючись у Німеччині, Гертруда та Ізяслав відрядили до папи Ярополка. У Римі княжич «відвідав могилу апостолів», «приніс присягу бути вірним главі апостолів» і «смирено молив» надати йому власну державу як дар святого Петра [31, с. 156]. На основі аналізу листа 1075 р. від папи Григорія до

Ізяслава дослідники дійшли висновку, що Ярополк Ізяславич прийняв католицизм і, обравши ім'я апостола Петра, святого патронату якого він прагнув для себе і «свого» (київського) королівства [30, с. 54], засвідчив свою відданість папі. Цей акт він здійснив слідом за матір'ю, яка, знявши обітницю православля та хресне ім'я Олисава, відновилася у католицизмі. Щоправда, отримати власну державу Ярополку так і не судилося, головний престол у подальшому дістався його молодшому братові Святополку (у хрещенні Михаїлу) [31, с. 54].

У 1076 р. після смерті Святослава їхній батько Ізяслав нарешті зміг посісти київський престол (1077 р.) [14, с. 9], однак князювання його виявилось недовгим: у 1078 р. він також закінчив свій земний шлях. Разом із ним довелося залишити київський стіл і Гертруді. Наступного року, як свідчить Іпатієвський літопис, вона переїхала до Володимира-Волинського, де князував її старший син Ярополк.

Відзначимо, що поява Гертруди-Олисави 1078 р. на волинській землі, зафіксована у літописах, згодом, відображає картину її перебування на західно-руських теренах не повно. Ймовірно, що Гертруда відвідувала свого улюбленого сина Ярополка на Волині і в інші роки, адже була його головною порадицею протягом всього життя [31, с. 158]. Про особливу взаємну довіру матері та сина, спільність їхніх інтересів свідчать сфрагістичні знахідки. Так, у 1909 р. в Києві була знайдена свинцева печатка діаметром 24–25 мм [31, с. 158, рис. 4, 1], на одній стороні якої в лінійному колі розташоване погрудне зображення святої мучениці Єлизавети, а по сторонах напис: О/Л/С – А/В/А, тобто Олисава. На звороті знаходиться зображення архангела Гавриїла, православного патрона Ярополка, на повний зріст із жезлом та сферою. По сторонах написи, з яких літери /РИ/Л/С дають змогу їх прочитати як (ГАВ)РИЛО. В. Янін датує печатку 1078–1086 рр., тобто часом, коли Гертруда мешкала у Володимирі-Волинському. Однак печатка Гертруди-Олисави зі Львова, що є другим екземпляром, знайденим В. Яніним у 1959 р. у відділі археології Інституту суспільних наук АН УРСР [31, с. 160, рис. 4, 2], дає змогу припустити, що печатками користувалися, коли княгиня ще мешкала у Києві, а молодий князь – на Волині.

За літописом відомо також про окремі подробиці волинського періоду Гертруди-Олисави. У 1085 р., коли Ярополк

був змушений рятуватися втечею від Володимира Мономаха до Польщі, його мати потрапила у полон до киян у Луцьку, однак наступного 1086 р. була звільнена за мирною угодою. Того самого року в грудні Ярополк загинув від руки найманого вбивці – дружинника Нерадця, котрий потім перебіг до Рюрика Ростиславича у Перемишль [15, с. 9].

Остання згадка про Гертруду належить до 1107 р., коли літописець написав про «преставлення» «княгині Святополча матери генваря в 4 день» [26, т. 1, с. 282, т. 2, с. 288, т. 7, с. 21].

У давньоруській культурі Гертруда-Олисава відзначилася як замовниця та можлива авторка частини псалтиря, унікальної книжкової пам'ятки доби середньовіччя. Його перша частина була створена наприкінці X ст. на замовлення трірського архієпископа Егберта (977–993 рр.) [31, с. 157, 163], сина графа Дітріха I Голландського, у 976–977 рр. канцлера імператора Оттона II [14, с. 6]. Друга – «авторська» частина книги з'явилася за участі польської княжни в XI ст., яка перетворила звичайний західноєвропейський рукопис на особливий, додавши листи з молитовними текстами, календарем і мініатюрами¹. Це дало одну із назв книги, повне найменування якої – «Codex Gertrudianus, preces Gertrudianae, Liber precum Gertrudae» [20; 21].

Цю частину книги розцінюють нині як значну подію європейського культурного життя XI ст. [4; 11, с. 912–913; 12, с. 341–357; 13, с. 357; 14; 16; 25, с. 50; 28, с. 19–21; 29, с. 203; 33].

Польські автори вважають молитовник першим вітчизняним літературним твором, свідченням їх високої духовної культури [35]. Німецькі фахівці узагальнюють її європейські риси (А. Газельоф) [35]. Російські та українські дослідники називають унікальним давньоруським мистецьким твором [2].

Особливе місце у вивченні книги належить п'яти мініатюрам, замовленим Гертрудою. Проблема їх походження – одна із найзаплутаніших та найбільш інтригуючих у сучасному мистецтвознавстві [11, с. 913].

Три мініатюри мають типові для давньоруського релігійного мистецтва сюжети – Різдво Христове (л. 9 об.), Розп'яття з Євангелістами (л. 10 об.), на престольний образ Богоматері з немовлям (л. 41).

¹ Другим додатком став календар [35].

Дві мініатюри є дещо незвичними для давньоруської традиції за сюжетами. Це заголовна ілюстрація з зображенням апостола Петра та родини князя Ярополка у молитовному зверненні (Гертруда-Олисава, Ярополк-Петро та його дружина Ірина-Кунігунда припадають до стоп святого Петра (л. 5 об.)) та зображення сцени вінчання Христом князівської пари (л. 10 об.), де патрони князя і княгині — апостол Петро і свята Ірина супроводжують одягнутих в урочисті шати князів, які предстають перед Христом.

Текст молитов, написаних латинською мовою, спрямований до Богоматері, апостола Петра, архангела Михаїла та святої Олени, яких володарка псалтиря «раба божая Гертруда» молить за свого сина Ярополка-Петра-Гавриїла, опосередковано — за Святослава-Михаїла, Ірину-Кунігунду. Його зміст полягає у прагненні патронального захисту від святих. Спеціальна молитва у «Кодексі» присвячена Ярополку «За здравіє сина Петра», яка відповідає сцені вінчання. У сцені моління перед апостолом Петром зображено саму Гертруду, образ якої супроводжує давньоруський напис із традиційно подвійним ім'ям — світським і хрестильним.

Незвична для давньоруського живопису стилістика, яка поєднує риси мистецтва Русі, Візантії та Західної Європи, робить питання походження мініатюр спірним. Нині існують три версії щодо їх походження — «київська», «європейська» та «волинська», де можливими місцями створення мініатюр називають київський скрипторій Дмитрієвсько-Ізяславської фундації монастиря (Г. Логвин) [11, с. 913], Регенсбург або монастир святого Іакова на Дунаї, пов'язуючи їх із регенбургською школою живопису (Н. Сичов) [29, с. 206], Володимир-Волинський і Луцьк (Н. Кондаков) [15, с. 121, табл. I-V].

У кожній із версій є слабкі та сильні місця, жодна не доведена остаточно.

Щодо київської, де йдеться про виконання мініатюр у церковній майстерні-скрипторії, то тут варто зазначити, що характерне цьому часові суворе дотримання церковного канону у мініатюрах практично відсутнє [11, с. 912], хоча, на думку Н. Кондакова, антураж і князівський одяг у сцені вінчання-коронації (вінці Петра-Ярополка та Ірини, сукня, каптан, прикраси, інсигнії) належать саме до великокнязівської влади, а сама сцена «змальовує» обставини давньоруського князів-

ського середовища, а не європейського [15, с. 90, 97]. Скоріше такі риси могли виникнути у позамонастирському, тобто у міському середовищі, де за аналізом Я. Запаса ремісників-книгописців, спадкоємців і продовжувачів династичної професії, було значно більше, ніж переписувачів серед служителів культури — монахів, попів, дяків [6, с. 7].

Щодо європейської версії, то відповідно гіпотезі В. Яніна, Гертруда й Ізяслав в очікуванні результатів місії Ярополка у Римі, замовили мініатюри десь 1075 р. або 1076 рр., перед поверненням до Києва [31, с. 157]. Це суперечить змістові молитов, адже Гертруда молить за живих, жодного разу не згадавши про Ізяслава, що могло статися лише за обставин його смерті. Ілюстрація з зображенням коронації, як відображення подій 1075 р., коли Ярополк-Петро вінчався на князювання, символічна, хоча і стосується єдиного в давньоруській історії факту отримання титулу великого князя від папи [31, с. 156]. Вона могла з'явитися, і скоріше за все, з'явилася після 1077 р., тобто, після смерті Ізяслава.

Відтак, саме Володимир-Волинський і Луцьк стають найімовірнішими місцями, де не тільки могли з'явитися мініатюри, а й могли вільно поєднатися риси давньоруських і європейських художніх систем. Наголосимо, що середньовічна культура Волині з її напів-європейським елітарним середовищем, присутністю активного німецького, польського, чеського етноелементів [22; 23], міжнародними торговельно-економічними зв'язками, побутовими традиціями, заглибленими спільним корінням у культури сусідніх країн, дають вагомі підстави для наполягання на цій версії. Додатковим аргументом може слугувати походження з Волині значної кількості творів книжкового, станкового, монументального, живопису: мініатюр «Луцького Євангелія» початку XIV ст. (ДТГ, Москва), можливо, Добрилова Євангелія 1164 р., ікон святого Миколая з Жидичинського монастиря біля Луцька (втрачена) (за літописом, у 1227 р. до неї приїздив Данило Галицький), Волинської Богоматері кінця XIII – початку XIV ст. (НМУМ, Київ), розписів кафедрального собору Іоанна Богослова XIV ст. у Луцьку (М.-ЗЛЗ, Луцьк) та інших пізнішого часу [12, с. 340]. Ці пам'ятки свідчать, що: «мистецтво живопису на західних землях України в домонгольський період мало високу професійну культуру» [12, с. 340]. А ікона «Волинської Богоматері» кін-

ця XIII–XIV ст. із луцької Покровської церкви: «підтверджує самостійність культури Волині, де в XII–XIII ст. формувалася місцева художня школа, що визначила місцеві риси в іконописі наступних століть» [12, с. 340]. Чи не була ця художня традиція започаткована мініатюрами «Кодексу Гертруди»?

Примітно, що вивчаючи технічні та палеографічні особливості кодексу, Н. Кондаков, наполягав на їх відмінностях із київськими книгами: рукописи, створені у Києві мали інший пергамент, розміри та письмо, характерним у «Кодексі» також є помилки у слов'янських написах — скорочення у невідповідній формі, застосування латинського прийменника «in» [15, с. 5]. Ці зауваження щодо живописної частини книги (яку Н. Кондаков датував 1078–1086 рр.) [15, с. 121, 123], збігаються із спостереженнями сучасних мистецтвознавців щодо кількості майстрів — виконавців мініатюр. Хоча сам Н. Кондаков свого часу розглядав мініатюри «Кодекса Гертруди» як продукт творчості одного малювальника [15, с. 3, 117 та ін.], його наступники — М. Сичов, М. Свірін, В. Лазарев вбачали в художній манері мініатюр не одного, а трьох майстрів [12, с. 353; 16, с. 230; 18, с. 37–38; 28, с. 19–21; 29, с. 203]. Першим називають митця, який виконав фігуру апостола Петра на заголовному листі, другим того, хто доповнив цю мініатюру сценою моління Ярополка, його дружини та матері, тому самому майстрові приписується авторство мініатюри з зображенням Різдва, Розіп'яття та вінчання князівського подружжя перед Христом; третім — виконавця образу Богоматері. Першого характеризують як майстра з виразним романським почерком, другого як майстра, для якого притаманні романські та візантійські риси, третього як майстра з давньоруською манерою. Н. Кондаков доводив цілісну єдність композиції заголовної мініатюри (апостол Петро та князівська пара), що представляла, на його думку, книжковий ініціал. Історик В. Янін також вважає виділення третього майстра сумнівним і наголошує на спірності участі трьох майстрів [31, с. 157].

У свою чергу додамо, що відзначені дослідниками манера художника-фрескіста [18, с. 37–38] або мозаїста [12, с. 912] є примітною ось із якого боку: спосіб роботи давньоруських «монументалістів», як відомо, складався за принципом розподілу робіт, коли провідний художник створював композиційну схему та намічав розбивку деталей, а кілька інших май-

стрів «дописували» доручені їм зображення або певні деталі [12, с. 284]. Отже, за середньовічним художнім «стандартом» у виконанні мініатюр справді могли брати участь кілька майстрів, ймовірно, один європейський та один давньоруський. Під історичним кутом зору у прагненні поєднати східні та західні мистецькі риси, можна побачити проблему унії, яка в подальшому набувала на західно-руських землях все більшого змісту.

Немає згоди у дослідників і щодо появи книги в давньоруських землях. За припущенням російського дослідника В. Яніна, Гертруда одержала Трійський псалтир у дарунок від Яна Бурхарда у Майнці. Дослідниця Л. Качуровська-Крюкова натомість вважає, що книга була привезена Яном Бурхардом із Рейхенау згаданій вище дружині Святослава, рідній сестрі Бурхарда Оді, а Гертруді дісталася після смерті Святослава 1076 р., або після повернення на престол Ізяслава 1077 р. [14, с. 9].

Доля «Кодексу Гертруди» своєрідна. Після Володимира-Волинського книга повернулася до Києва: Гертруда подарувала її онучці Збиславі, дочці Святополка Ізяславича. Одружившись із польським королем Болеславом III Кривоустим, найзнаменитішим європейським правителем XII ст., та забрала книгу до Польщі. Звідти «Кодекс» знову потрапив до Німеччини, адже другою дружиною Болеслава стала Соломія Бергська, яка передала книгу до Цвіфальтенського монастиря у Вюртенберзі, однак, за якихось обставин «Кодекс Гертруди» потрапив до угорських графів Ардек, а від них — до угорського королівського дому Альмушів, кілька принцес якого мали ім'я Гертруда та Єлизавета (Олисава) і вважали молитовник Гертруди-Олисави патрональною книгою. Від угорської принцеси Єлизавети Святої як пожертва духовництву собора Чивідале у 1229 р. книга потрапила до Ломбардії (Італія), де знаходилася у міському архіві, а потім була передана до Археологічного музею.

На останок зазначимо, час перебування на Волині її найзнаменитішої власниці Гертруди-Олисави — майже тридцятиліття, був достатнім, аби польсько-руська княгиня мала нагоду осмислити власне життя та визначити його найважливіші віхи. Найчастіше способом підведення життєвих підсумків для представників європейського нобілітету були твори мистецтва — архітектурні споруди, ікони, книги, коштовне начиння, які вони замовляли на знак увічнення тієї чи іншої події. Для Гертруди-Олисави таким замовленням стала особиста, по суті, інтимна книга-

молитовник, де засобами мистецтва були втілені мрії та потаємні думки першої за рангом княгині Київської Русі, честолюбної матері руських князів і водночас дочки польського князя й патріотки власної вітчизни. Натомість нею було підбито ризику під власними політичними ідеями та починаннями.

1. *Бобринский, А.* Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Эгберта архиепископа Трирского [Текст] / А. Бобринский // ЗІРАТ – Т. 12, вып. 1.
2. *Высоцкий, С. А.* Древнерусские граффити Софии Киевской [Текст] / С. А. Высоцкий // Нумизматика и эпиграфика.– 1962. – Т. 3.
3. *Головко, А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. [Текст] / А. Б. Головко. – К, 1989. – 135 с.
4. *Грушевський, М.* Київські мініатюри при Трирській Псалтирі [Текст] / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1902. – Т. 11.
5. *Гумилев, Л. Н.* Древняя Русь и Великая Степь [Текст] / Л. Н. Гумильов. – М. : Мисль, 1989. – 766 с.
6. *Запаско, Я. П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги [Текст] / Я. П. Запаско. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 184 с.
7. *Зубович, С. Ф.* Перше князівство волинського Полісся [Текст] / С. Ф. Зубович // Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Т. 25, ч. 1.
8. *Исаевич, Я. Д.* Из истории культурных связей Галицко-Волинской Руси с западными славянами в XII–XIV вв. [Текст] / Я. Д. Исаевич // Польша и Русь. – М., 1984.
9. *История Польши* [Текст] : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 1. – 706 с.
10. *Історія міст і сіл Української РСР* [Текст] : в 26 т. Львівська область / АН УРСР, Ін-т історії ; голов. редкол. П. Т. Тронько. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 979 с.
11. *Історія української культури* [Текст] : у 5-ти т.– К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1123 с. : цв. іл.
12. *Історія українського мистецтва* [Текст] : в 6-ти т. / АН Української РСР. – К. : Укр. рад. Енциклоп., 1966. – Т. 1. – 455 с. : іл.
13. *Каргер, М. К.* Живопись [Текст] / М. К. Каргер // История культуры Древней Руси : домонгольский период : в 2 т. / под ред. Б. Д. Грекова, М. И. Артамонова. – М.; Л., 1951. – С. 341–395.
14. *Качуровська-Крюкова, Л.* Італія : Егбертів Кодекс X–XI ст. та його українське оздоблення [Текст] / Л. Качуровська-Крюкова // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 4–13.
15. *Кондаков, Н. П.* Изображение княжеской семьи в миниатюрах XI века [Текст] / Н. П. Кондаков. – СПб., 1906. – Табл. I–V.
16. *Лазарев, В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси [Текст] / В. Н. Лазарев // История рус. искусства / под общ. ред. И. Э. Грабаря. – М. : АН СССР, 1953. – Т. 1. – С. 157–191.
17. *Літопис Руський за Іпатським списком* [Текст] / [перекл., передм., приміт., покажчики, табл., карти. Л. Є. Махновця]. – К. : Дніпро, 1990. – XIV, 592 с.

18. Логвин, Г. Украинское искусство X–XVIII вв. [Текст] / Г. Логвин. – М., 1963.
19. Лысенко, П. Ф. Берестье [Текст] / П. Ф. Лысенко. – Минск : Наука и техника, 1985. – 399 с.
20. Михайлова, Р. «Кодекс Гертруди» та польсько-волинські зв'язки X–XII ст. [Текст] / Р. Михайлова, Д. Михайлов // Минуле і сучасне Волині та Полісся : розвиток бібл. справи в краї : матер. XVI Волинської наук. істор.-краєзнавчої конф. до 65-річчя Волин. обл. б-ки ім. О. Пчілки : наук. зб. – Луцьк : [б. в.], 2005. – С. 25–27.
21. Михайлова, Р. Д. Княжна Гертруда-Олисава та польсько-волинські культурно-мистецькі зв'язки [Текст] / Р. Д. Михайлова // Поляки на Волині : історія і сучасність : наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : [б. в.], 2003. – Т. 30. – С. 55–69.
22. Михайлова, Р. Д. Культура Волині X–XIV та її складові [Текст] / Р. Д. Михайлова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики худ. культури. – К., 2000. – Вип. 4–5, ч. 1. – С. 136–145.
23. Михайлова, Р. Д. Художня культура південно-західної Русі X – першої половини XIV ст. [Текст] : за матеріалами декоративно-прикладного мистецтва : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994.
24. Михайлова, Р. Д. Ятвяги і Галицько-Волинська Русь [Текст] / Р. Д. Михайлова // Вісник Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв. – 2003. – № 2. – С. 59–68.
25. Некрасов, А. И. Древнерусское изобразительное искусство [Текст] / А. И. Некрасов. – [М.] : Изогиз, 1937. – 398 с. : ил.
26. Полное собрание русских летописей. – СПб. : Археогр. комис., 1846–1921. – Т. 1–24.
27. Рыбаков, Б. А. Ремесло Древней Руси [Текст] / Б. А. Рыбаков. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 811 с.
28. Свирин, Н. Древнерусская миниатюра [Текст] / Н. Свирин. – М., 1950. – 150 с.
29. Сычов, Н. П. Искусство средневековой Руси [Текст] / Н. П. Сычов // История искусства всех времен и народов. – Ленинград, 1929. – Кн. 4. – С. 117–213.
30. Щавелева, Н. И. Польки – жены русских князей (XI–XIII вв.) [Текст] / Н. И. Щавелева // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования. – М. : Наука, 1989. – 319 с.
31. Янин, В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк [Текст] / В. Л. Янин // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1963. – Т. 4. – С. 142–164.
32. Galli Anonimi Cronicon et Gesta ducum sive principum Polonorum [Text] / Ed. K. Maleczynski // MNH, NS. – Krakow, 1952. – Т. 2, 1. 1.
33. Kaczurowsky-Kriukow, L. Ukrainische Buchmalereien im Psalter Egberts von Trier [Text] : Der Codex Gertrudianus und seine Zeit / L. Kaczurowsky-Kriukow // Jahrbuch der Ukrainekunde 1988. – Munchen, 1988.
34. Ketrzynsi, S. Gertruda [Text] / S. Ketrzynsi // PSB. – Krakow, 1958. – Т. 7, z. 35.
35. Sauerland, H. Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier [Text] // Codex Gertrudianus in Cividale (Festschrift der Gesellschaft für nutzliche Forschungen zu Trier zur Feier ihres hundertjährigen Bestehens, hrsg. am 10. April 1901) / H. Sauerland, A. Haseloff. – Trier, 1901. – Bd. 1–11.
36. Zylinska, A. Piastowe I zony Piastow [Text] / A. Zylinska. – Warszawa, 1967.

Михайлова Р. Д., Михайлов Д. О. Гертруда-Олисава: постать у давньоруській політиці та культурі.

Ключові слова: Гертруда-Олисава, рід Пястів, «Кодекс Гертруди», біографістика XI ст., міжнародні зв'язки.

На значному фактичному матеріалі у статті розглядається життєвий шлях княжни з роду Пястів, дружини київського князя Ізяслава Ярославича Гертруди-Олисави (1025–1107/8). Розкрито її роль у польсько-руських, польсько-німецьких і польсько-італійських стосунках XI ст. Увагу зосереджено на культурному внескові княжни в становлення європейської цивілізації, яким стала унікальна книга XI ст. – «Кодекс Гертруди». Розкрито історіографію дослідження даного видання, зокрема версії походження його мініатюр. Обстоюється ідея їх «волинського» походження.

Mykhailova R.D., Mykhailov D.O. Gertrude-Olysaava: personality in ancient Russ politics and culture.

Key words: Gertrude-Olysaava, the Pyastys, «Gertrude's Code», biographistics of XI century, international relations.

The chief material of the article is concentrated on the life of the princess of the Pyastys, the wife of Kyiv prince Izyaslav Yaroslavovych, Gertrude-Olysaava (1025–1107/8). Her role in the relations of Poland with Russ, Germany and Italy in XI century is defined. The attention is paid to her cultural contribution to the formation of European civilization, which is a unique book of XI century – «Gertrude's Code». The historiography of this publication is researched, especially the origin of its miniatures. The article defends the idea of its Volyn origin.

Михайлова Р. Д., Михайлов Д. О. Гертруда-Олисава: личность в древнерусской политике и культуре.

Ключевые слова: Гертруда-Олисава, род Пястов, «Кодекс Гертруды», биографистика XI ст., международные связи.

На большом фактическом материале в статье рассматривается жизненный путь княгини из рода Пястов, жены киевского князя Изяслава Ярославича Гертруды-Олисавы (1025–1107/8). Раскрыта её роль в польско-русских, польско-немецких и польско-итальянских отношениях XI в. Внимание сосредоточено на культурном вкладе княгини в становление европейской цивилизации, которым стала уникальная книга XI в. – «Кодекс Гертруды». Раскрыта историография исследования данного издания, в частности версии происхождения его миниатюр. Отстаивается идея их «волинского» происхождения.

Богдан Анатолійович КОРОЛЕНКО,
молодший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
кандидат історичних наук (Київ)

ОСТАННІЙ КРИМСЬКИЙ ХАН ШАГІН-ГІРЕЙ І УКРАЇНА: МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ДО БІОГРАФІЇ

Простежено життя останнього кримського хана Шагін-Гірея після його зречення та передачі Криму Російській імперії. Висунуто гіпотези щодо особистої зацікавленості Г. Потьомкіна у вилученні Шагін-Гірея з «великої політики» та визнання останнім у подальшому нелегітимності анексії Криму.

Ключові слова: Шагін-Гірей, Г. Потьомкін, політична історія Криму, Російська імперія кінця XVIII ст.

The work describes the life of the last Crimean khan Shagin-Girey after his renunciation and transfer of Crimea to Russian Empire. The article states some hypotheses on personal interest of G. Potyomkin in removal of Shagin-Girey from politics and recognition by the latter of illegality of annexation of Crimea.

Key words: Shagin-Girey, G. Potyomkin, political history of Crimea, Russian Empire of the end of XVIII century.

Прослежена жизнь последнего крымского хана Шагин-Гирейя после его отречения и передачи Крыма Российской империи. Выдвинуты гипотезы относительно личной заинтересованности Г. Потемкина в удалении Шагин-Гирейя из «большой политики» и признания последним в дальнейшем нелегитимности аннексии Крыма.

Ключевые слова: Шагин-Гирей, Г. Потемкин, политическая история Крыма, Российская империя конца XVIII в.

8 (за старим стилем) квітня 1783 р. російська імператриця Катерина II підписала маніфест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу», що фактично задекларувало поглинання суверенного Кримського ханства імперією [8, с. 897–898].

Аналізуючи процеси політичної та етносоціальної інкорпорації Криму до Російської імперії кінця XVIII ст., необхід-

но зазначити, що показовою, з огляду на російську державну політику в Криму, була доля останнього кримського хана Шагін-Гірея.

У середині 1770-х рр. ставленик, а згодом фактично намісник Петербурга, Шагін-Гірей відіграв одну з провідних ролей у анексії Криму Росією. Проте, після так званого зречення влади на користь імперії¹, хан, за влучним висловлюванням відомого дослідника-кримознавця Ф. Лашкова, перетворився з учорашнього володаря в простого смертного, подальша доля якого залежала лише від імператорської милості [4, с. 34].

У рескрипті Катерини II на ім'я Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна від 8 квітня 1783 р. декларувалася обіцянка сприяти Шагін-Гіреєві у його намірі посісти престол у Персії або ж, принаймні, в одній із персидських провінцій. Окрім того, ханові призначалося щорічне утримання (200 тисяч рублів), незалежно від місця його перебування [1, с. 243–244]. Проте, це була лише декларація — у Петербурга було зовсім інше бачення майбутнього Шагін-Гірея. А до того величезну роль у подальшій долі хана відіграв фактор особистої антипатії до нього Г. Потьомкіна. За свідченнями сучасників, катерининський фаворит так характеризував колишнього кримського володаря: «...Это человек бездарный и смешной, имеющий претензию быть подражателем Петра Великого, на которого, впрочем, он не походил ничем, кроме своей жестокости» [5]. Це означало, що в умовах Російської імперії кінця XVIII ст., коли вплив фаворитизму на формування політики катерининського уряду, зокрема й кадрової, був вирішальним, політичні та й, зрештою, особисті перспективи були для Шагін-Гірея невтішними.

Не зважаючи на акт зречення Шагін-Гіреєм влади, російський уряд небезпідставно побоювався впливу подальшого

¹ Під час придушення чергового татарського антиханського повстання восени 1782 р. Петербургом були проведені попередні перемовини з Шагін-Гіреєм про неможливість подальшого його перебування на престолі, результатом яких стала домовленість про майбутнє зречення ним влади на користь Росії в обмін на підтримку Петербурга у зайнятті персидського престолу, який в умовах політичної боротьби в Персії залишався на той час вакантним. А в рескрипті Катерини II від 7 лютого 1783 р. була вирішена політична доля останнього кримського хана: «Сохранение его (Шагін-Гірея. — Б. К.) на ханстве не составляет для государства нашего ... интереса». Нетривалі перемовини, які вів із ханом російський резидент С. Лашкарьов, закінчилися в кінці лютого: хан зрікався влади на користь Росії в обмін на обіцянку щорічного утримання в 200 тисяч рублів і здобуття престолу в Персії [4, с. 31–33; 1, с. 232].

його перебування в Криму на суспільно-політичні настрої татар. Тому вирішено було направити хана в одне з російських міст, а на початку — до Херсона. Та незадовго до запланованого від'їзду, Шагін наказав своїй свиті їхати до Азова, а звідти на р. Єю. Сам хан вагався з від'їздом і залишався в Криму до середини літа 1783 р. [4, с. 34].

Фактична відмова Шагін-Гірея прибути до Херсона викликала невдоволення Г. Потьомкіна. У листі від 18 червня він, по суті, вимагав від хана залишити Крим: «...Надеюсь что Вы неумедлите из Крыма выехать, поелику есть на сие Высочайшая воля Ея Императорскаго величества...» [7, с. 269]. Очевидно, Потьомкін побоювався, що факт присутності Шагіна може ускладнити приведення населення до присяги на вірність російській імператриці, оскільки частина кримської знаті все ще вважала Шагін-Гірея своїм суверенним володарем [2, спр. 1206, арк. 1].

Насправді, дії хана переконували в тому, що він усерйоз сприймав обіцяні йому при зреченні політичні привілеї. Перебуваючи на Тамані, хан відіслав до Петербурга приставленого до нього капітана Тугаринова з листами до імператриці, що викликало крайнє невдоволення Г. Потьомкіна. Більше того, «таманське сидіння» Шагіна спричинило ногайські заворушення, придушені на початку серпня 1783 р. командуючим Кубанським корпусом генералом О. Суворовим [7, с. 279].

23 серпня Г. Потьомкін повідомляв імператриці: «...Слух о прибытии его (хана. — Б. К.) в Тамань, рассеваемый между нагайцами, произвел в них колебание». Частина джамбулуків напала на російський форпост на р. Малій Єї, проте безуспішно. Після цього сталася несподівана сутичка з невідомих причин серед самих ногайців. «В сем междуособии, — відзначається у цьому самому листі, — многие погибли из мурз и черни... Начинщик бунта Мамбет Мурзабеков с тремя сообщниками своими захвачены подполковником Лешкевичем и содержится в Азовской крепости». Про кривавість і жажливість міжусобної сутички свідчать наступні рядки: «Мятежников погибло повсеместно до нескольких тысяч; в остервенении своем резали они сами жен своих и бросали детей в реку ... столь сильно было ожесточение развратников» [2, спр. 1639, арк. 1 зв. — 2 зв.].

Відсутність видимої причини цієї жорстокої міжусобної різанини дає змогу припустити, що сутичка, ймовірно, була

спровокована російським військовим командуванням. На нашу думку, Г. Потьомкіну потрібні були переконливі аргументи для обґрунтування необхідності депортації кримського хана вглиб імперії.

Отримавши на початку вересня відповідні розпорядження імператриці, він ордером від 11 вересня наказав О. Суворову оголосити хану імператорську волю залишити негайно Тамань. Татари з ханської свити повинні були присягнути на вірність або виїхати за Кубань. А 13 вересня у листі Шагін-Гірею Г. Потьомкін висловив своє невдоволення його таємними зносинами з «бунтівниками» та вкотре зажадав від хана негайно виїхати до Росії [7, с. 282–283].

На початку листопада Г. Потьомкін отримав від імператриці листа, в якому викладалися інструкції стосовно кримського хана. Листом від 9 листопада князь повідомив монаршу волю Шагін-Гірею: останній повинен був негайно залишити Тамань і прибути до Воронежа. Справа відправлення колишнього кримського володаря покладалася на генерала О. Суворова [7, с. 289–290].

Не зважаючи на накази прибути до внутрішніх губерній Росії, Шагін-Гірей протягом зими 1783/84 рр. та весни 1784 р. залишався на Тамані й лише у травні, скориставшись довірою хана, командуючий російськими військами у Криму генерал О. Ігельстром підступно схопив його в горах, де той перебував зі свитою [14, с. 51–54]. 15 травня 1784 р. хана було відправлено на фрегаті «Святой Николай» до Таганрога, звідки, під охороною 60 козаків донського отамана Іловайського, він відбув до Воронежа, куди прибув у другій половині червня 1784 р.

Перебування у цьому місті гнітило хана. Як свідчать рапорти Г. Потьомкіну від С. Лашкарьова, резидента при Шагін-Гіреєві, хан сприймав своє проживання у Воронежі як безпідставне політичне заслання. «Поживши здесь недель две, — повідомляв 14 серпня 1784 р. С. Лашкарьов, — стал он вседнев-но мне говорить «как де взят он насильно и в виде арестанта везен, то что же далее с ним намерен я делать? Если здешний город определен для него ссылкой, он не предвидит за собою никакого преступления по которому бы заслуживал оную, будучи притом сотворен от бога вольным человеком...» Депресія хана посилювалася відмовою йому в поїзді до імператриці, з якою він хотів зустрітися. «...Расположась ... в загоро-

дном доме, — писав далі Лашкар'юв, — нікуди не выезжає, и все дни уединенно провождает» [13, спр. 48, арк. 2].

Проте, в ордері на ім'я С. Лашкар'юва від 19 вересня 1784 р. Г. Потьомкін вказував: «В разсуждении всегдашних безпокойных требований Шагин-Гирея Хана, испросил я все-милостивейшей Ея Императорскаго Величества *позволения не входит в дела его* (курсив наш. — Б. К.), о чем вам чрез сие знать даю...» [7, с. 309].

Власне, це означало одне — перебування хана у Воронежі, з волі Г. Потьомкіна, мало стати своєрідним «почесним» за-сланням без права листування.

Отже, визначальним фактором в ігноруванні хана російським урядом була, як уже зазначалося, особиста неприязнь Г. Потьомкіна до Шагін-Гирея. Крім уже згаданого лорда Гарріса, про це писав також інший сучасник — А. Болотов: «Потемкин за что-то не любил хана и всячески старался не допустить его до двора императрицы, чего он с великою ревностью добивался» [4, с. 37]. Наслідком цього була та обставина, що понад рік — із осені 1784 р. до початку січня 1786 р. — про хана майже не згадували і весь цей час Шагін залишався у Воронежі. Наприкінці 1785 р. хану було повідомлено, що він переводиться в Калугу, куди той і виїхав 7 січня 1786 р. [4, с. 36].

Перебування Шагін-Гирея у Калузі ще більше переконало його в примарності колишніх сподівань. Проте, ще під час проживання у Воронежі хан помишляв про еміграцію до Османської імперії. Відповідне прохання він надіслав імператриці разом із відмовою від пожалуваного йому (на його ж прохання) Катериною II ордена Андрія Первозванного, мотивуючи обидва прохання приписами ісламу. Відмовою від ордена, як припускає В. Смірнов, хан прагнув зарекомендувати себе в очах турків правдивим мусульманином, сподіваючись, повернувшись на політичну арену, заручитися їх сприянням [9, с. 381–382].

Ізольованість Шагін-Гирея продовжувалася і під час його перебування в Калузі. Фактично, єдиним співрозмовником хана в ті часи був приставлений до нього С. Лашкар'юв.

Та особливо неприємні відчуття залишилися в Шагіна після невдалої спроби зав'язати знайомство з О. Безбородьком. Більше того, хану було звинувачено у спробі підкупу Безбородька (до листа хан за східним звичаєм вклав перстень як вияв дружби) за протекцію та організацію поїздки Шагін-

Гірея до Петербурга [4, с. 37; 6, с. 134]. Очевидно, й цього разу не обійшлося без втручання Г. Потьомкіна, який сприймав будь-які дії хана як особисту образу.

Тим часом, ханська свита протягом усього часу залишалася на Тамані. Влітку 1786 р. більша її частина (близько 1300 осіб), відмовившись від присяги на вірність імператриці, переправилася за Кубань до турецьких володінь. А в жовтні, довідавшись про намір Шагіна виїхати до Туреччини, отримали відповідний дозвіл російських властей і решта ханських слуг. 21 жовтня більша частина їх на чолі з Алі-агою вирушила кораблем до Стамбула, а решта — до Києва, аби зустрітися з ханом, який прямував до турецького кордону [4, с. 38–43].

Уперше дозвіл на еміграцію хан отримав ще 24 вересня 1784 р., перебуваючи у Воронежі. Втім, спочатку він остерігався лишати російські володіння, сподіваючись, ймовірно, на зміну ставлення до себе імператриці. Проте ситуація з ігноруванням фактично ізольованого хана (влітку 1786 р. був відкликаний С. Лашкар'єв) лише ускладнювалася. Всі ці обставини змусили його вдатися до єдиного можливого в цій ситуації вирішення проблеми — еміграції до Османської імперії. Можливо, причини еміграції мали більш глибинний характер, проте, як свідчить лист Калузького губернатора М. Кречетнікова Г. Потьомкіну, принаймні приводом до виїзду хана була та обставина, що Шагін-Гірей: «...выезжает из России имел неудовольствию будто от Вашей Светлости» [3, спр. 852, арк. 354].

У вересні 1786 р. хан отримав імператорський дозвіл на виїзд, проте залишався ще у Калузі, очікуючи згоди Стамбула прибути до володінь турецького султана [6, с. 144]. Утримували хана від негайного від'їзду і фінансові труднощі [13, спр. 75, арк. 10].

З Калуги Шагін-Гірей відбув у жовтні 1786 р., а вже на початку листопада перебував у Новгород-Сіверському намісництві, на шляху до Києва. 7–8 листопада хан був у Глухові. Зберігся рапорт глухівського городничого Д. Щоголіва на ім'я П. Румянцева з цікавою інформацією про перебування високого гостя: «Сего ноября 7 [-го] числа Его Светлость хан Шигин -Гирей изволил в город Глухов с Его свитою прибыть, которого я встретил не доезжая города за четыре версты, и по силе вашего сиятельства данного ордера, мною отведена в доме полкового асаула Ивана Полонского квартира, где имел

он ночлег, и по прибытии изволил у меня о здоровьи вашего сиятельства испрашивать. А 8-го числа в путь свой к городу Киеву отправился. При отъезде Его Светлости из Глухова вышедши из своего покоя за оказанную мною Ему учтивость за что он меня благодарил и подарил золотые часы; о чем вашему сиятельству рапортую» [12, спр. 728, арк. 49].

Подальший шлях хана пролягав через на той час прикордонну Васильківську митницю до Хотина. У зв'язку з цим 21 листопада кийвський губернатор С. Ширков приписував Васильківській митниці наступне: «По высочайшем Ея Императорскаго Величества повелению Его светлость хан Шегин Гирей отправлен чрез Киев до Хотина коему Ея ж Ея Императорское Величество повелеть изволила в пути оказывать выгоды и удовольствие, а как теперь уведомляет меня находящейся при его светлости пристав господин коллежский советник Вельяминов, что завтрашняго числа часть свиты ханской отправится за границу, а в след за нею и сам вскорости тудаж отправится, и что при его светлости и его свите никаких товаров пошлине надлежащих нет, а равно и монеты запрещенной вывозить за границу, а в разсуждении чтоб его светлости при проезде не оскорбит остановкою и осмотром рекомендую пропуск учинить безостановочный» [11, спр. 144, арк. 4]. 27 листопада С. Ширков приписував митниці: «курьера господина прокурора Есипова с выкупленными по высочайшем Ея Императорскаго Величества имянному повелению Его светлости хана Шагин-Гирея бралаиантовыми вещми в след за ним рекомендую безостановочно за границу пропустить» [11, спр. 144, арк. 3]. А вже 29 листопада Васильківська митниця повідомила кийвського губернатора, що: «отправленные ис Киева Его светлости хана Шагин Гирея с татарским начальником Угасом и с будущими при нем лошади чрез здешнюю таможду без задержания пропущены за границу» [11, спр. 135, арк. 1].

У грудні ханський обоз прибув до кордону з Османською імперією, зупинившись неподалік Кам'янця в очікуванні дозволу на в'їзд до турецьких територій. Зрештою, 24 січня 1787 р. ханський посланець Сеїт-Ахмет-Ефенді привіз відповідний лист від візира і 27 січня колишній кримський хан залишив кордони Російської імперії [4, с. 43–44].

Подальша доля Шагін-Гірея склалася трагічно. Прибувши до Туреччини, кримський хан невдовзі був засланий на о. Ро-

дос. Тут у шеваллі (липні-серпні) 1787 р., за наказом султана, як писав турецький історик Васиф-ефенді, він був: «... казнен через нарочито командированого с этой целью мубашира» [9, с. 384]. Так безславно закінчилося життя останнього кримського володаря Шагін-Гірея.

Важко стверджувати напевне, як Шагін-Гірей особисто оцінював анексію Кримського ханства, її міжнародно-правову легітимність і незворотність. Проте, наведемо досить показовий факт, який гіпотетично свідчить про бажання хана реабілітуватися, принаймні, перед собою. В пам'ятних записках статс-секретаря російської імператриці О. Храповицького є цікавий запис, що 8 квітня 1787 р., тобто в четверту річницю анексії Криму, Катерина II отримала надісланий колишнім кримським ханом Шагін-Гіреєм патент і ордер на чин гвардії капітана, причому, що примітно, без супровідного листа [10, с. 25]. Можливо, цей символічний акт экс-хана мав засвідчити імператриці нелегітимність анексії Криму...

1. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства иностранных дел [Текст] // Сб. имп. Рус. истор. о-ва. – СПб., 1880. – Т. 27.
2. ДААРК. – Ф. 535. – Оп. 1.
3. ІР НБУВ. – Ф. 5.
4. *Лашков, Ф.* Шагин-Гирей, последний крымский хан [Текст] : истор. очерк / Ф. Лашков. – К., 1886. – 46 с.
5. Лорд Мальмсбюри (Гаррис) о России в царствование Екатерины II. 1781-1783 годы [Текст] // Русский Архив. – М., 1874. – № 11. – Стлб. 867.
6. *Мурзакевич, Н.* Выезд последнего Крымского хана Шагин-Гирея из России в Турцию в 1786 г. [Текст] / Н. Мазуркевич // ЗООИД. – О., 1883. – Т. 13. – С. 132-155.
7. *Мурзакевич, Н.* Распоряжения светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 год [Текст] / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – О., 1881. – Т. 12. – С. 249-329.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое / под ред. М. М. Сперанского. – СПб., 1830. – Т. 21.
9. *Смирнов, В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке до присоединения его к России [Текст] // ЗООИД. – О., 1889. – Т. 15. – С. 152-404.
10. *Храповицкий, А. В.* Памятные записки А. В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй [Текст] / А. В. Храповицкий ; изд. полное, с примеч. Г. Н. Геннади. – М. : Унив. тип., 1862. – 294 с.
11. ЦДАУК. – Ф. 118. – Оп. 1.

12. ЦДІАУК. – Ф. 736. – Оп. 1.
13. ЦДІАУК. – Ф. 1959. – Оп. 1.
14. *Энгельгардт, Л. Н.* Записки Льва Николаевича Энгельгардта. 1766–1836 [Текст] / Л. Н. Энгельгардт ; прим. и указатель М. Лонгинова. – М. : Изд. «Рус. Архива», 1867. – 240 с.+7 с.

Короленко Б. А. Останній кримський хан Шагін-Гірей і Україна: маловідомі джерела до біографії.

Ключові слова: Шагін-Гірей, Г. Потьомкін, політична історія Криму, Російська імперія кінця XVIII ст.

На значній документній базі простежено життя останнього кримського хана Шагін-Гірея після його зречення та передачі Криму Російській імперії. Розкрито подробиці його перебування на Тамані, «почесного» заслання у Воронежі та Калузі, шляху до Стамбула через українські землі (зокрема Глухів). Висунуто гіпотези щодо особистої зацікавленості Г. Потьомкіна у вилученні Шагін-Гірея з «великої політики» та визнання останнім у подальшому нелегітимності анексії Криму.

Korolenko B.A. The last Crimean khan Shagin-Girey and Ukraine: little known sources to biography.

Key words: Shagin-Girey, G. Potyomkin, political history of Crimea, Russian Empire of the end of XVIII century.

The life of the last Crimean khan Shagin-Girey after his renunciation and transfer of Crimea to Russian Empire is described in the work basing on significant document basis. It gives the details of his stay in Taman, «honourable» exile to Voronezh and Kaluga, his way to Istanbul through Ukrainian lands (especially Glukhiv). The article states some hypotheses on personal interest of G. Potyomkin in removal of Shagin-Girey from politics and recognition by the latter of illegality of annexation of Crimea.

Короленко Б. А. Последний крымский хан Шагин-Гирей и Украина: малоизвестные источники к биографии.

Ключевые слова: Шагин-Гирей, Г. Потемкин, политическая история Крыма, Российская империя конца XVIII в.

Прослежена жизнь последнего крымского хана Шагин-Гирей после его отречения и передачи Крыма Российской империи. Раскрыты подробности его пребывания на Тамани, «почетного» выселения в Воронеж и Калугу, пути к Стамбулу через украинские земли (в том числе Глухов). Выдвинуты гипотезы относительно личной заинтересованности Г. Потемкина в удалении Шагин-Гирей из «большой политики» и признания последним в дальнейшем нелегитимности аннексии Крыма.

*Віктор Степанович ПРОКОПЧУК,
директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка,
професор кафедри історії народів Росії та спеціальних
історичних дисциплін, доктор історичних наук
(Кам'янець-Подільський)*

НИКАНДР ВАСИЛЬОВИЧ МОЛЧАНОВСЬКИЙ – ІСТОРИК, КРАЄЗНАВЕЦЬ

Стаття присвячена Никандру Васильовичу Молчановському (1858–1906) – історичному Україні, видатному досліднику минулого Поділля, талановитому учневі професорів В. Б. Антоновича та І. В. Лучицького.

Ключові слова: Молчановський Никандр Васильович, студентський рух, заслання, архіви, літописи, історик, дослідник Поділля.

The article is dedicated to Nikandr Vasylyovych Molchanovskyi (1858–1906), historian of Ukraine, prominent researcher of the past of Podillya region, talented student of professors V.B. Antonovych and I.V. Luchytskyi.

Key words: Nikandr Vasylyovych Molchanovskyi, student movement, exile, archives, chronicles, historian, Podillya researcher.

Стаття посвящена Никандру Васильевичу Молчановскому (1858–1906) – історичному України, видаючомуся досліднику минулого Поділля, талановитому ученику професорів В. Б. Антоновича та І. В. Лучицького.

Ключевые слова: Молчановский Никандр Васильевич, студенческое движение, ссылка, архивы, летописи, историк, исследователь Подолья.

Життя та наукова діяльність Никандра Васильовича Молчановського знайшли надто схематичне відображення у невеликих за обсягом енциклопедичних статтях¹ та наукову оцінку – у працях Л. В. Баженова [3, с. 123, 219; 4, с. 291], В. С. Прокопчука [25, с. 35–36]. Останнім часом з'явилися статті

¹ «Энциклопедический словарь» видавничої фірми Брокгауза-Ефрона (СПб., 1896. – Т. 19-а. – С. 680), «Радянська енциклопедія історії України» (К., 1971. – Т. 3. – С. 166–167), «Українська радянська енциклопедія» (К., 1982. – Т. 7. – С. 96), «Енциклопедія українознавства» (Л., 1996. – Т. 5. – С. 1645)

російських дослідників С. І. Михальченка [13] та Ю. Ф. Іванова [8], які проливають світло на участь Н. В. Молчановського в студентському русі та наукові заняття в роки заслання.

Автор цієї статті ставить мету — шляхом систематизації й аналізу наявного джерельного матеріалу реконструювати більш-менш цілісну картину життєдіяльності історика-подолянина, якому в силу обставин так і не судилося в повній мірі зреалізувати свій талант науковця, дослідника.

Н. В. Молчановський народився 1858 р. в с. Лозувата Балтського повіту Подільської губернії в багатодітній сім'ї священика. Освіту здобував, як і водилося у церковнослужителів, в єпархіальному училищі, Уманській гімназії, а згодом — у Київській 2-ій чоловічій гімназії. Навчався старанно, виділявся серед гімназистів гострим розумом, феноменальною пам'яттю, що дало можливість 1876 р. успішно завершити середню освіту. 1877 р. Никандр Васильович став студентом історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира.

Навчання співпало з російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., яка загострила бідування народу, зокрема й студентства, стала каталізатором національно-визвольного руху. 25 лютого 1878 р. В. Осинський учинив замах на заступника губерньського прокурора М. М. Котляревського. Натомість, поліція заарештувала ні в чому не винного студента, що викликало вибух незадоволення, студентські мітинги, звернення до ректора. 21 березня той прибув на зустріч зі студентами й грубо кинув у натовп: «Шапки долой!» Якраз цього студенти не чекали і після кількасекундного шоку відповіли оглушливим свистом і криком. Ректор зажадав видати організаторів сходок, а коли цього не сталося, вдався до репресій. За вказівкою міністра народної освіти над студентами, поміченими у виступах, був учинений університетський суд і з університету були виключені 142, із них — 49 на три роки, 75 — на два, група — на рік. За погодженням із міністром внутрішніх справ київський генерал-губернатор вислав їх у віддалені губернії Росії, декого під нагляд поліції та опіку батьків. «Молчановський учавствовал во всех трех сходках, оказывал явное неповиновение университетским властям», — засвідчили жандарми. І цього виявилось достатньо, аби він отримав найвищу в даному випадку міру покарання — виключення на 3 роки та висилку до В'ятської губернії [8, с. 159].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається особовий фонд Н. В. Молчановського, що містить зокрема й кілька листів із м. Котельнич, місця заслання, до Києва, які висвітлюють цю сторінку життя вченого. «... Нас всех арестовали так внезапно и выслали из Киева так поспешно, что было некогда позаботиться о своих делах», — писав Никандр Васильович в одному з листів [9, арк. 1]. Дехто не встиг навіть взяти теплий одяг. Влада старалася якомога швидше спровадити за межі Києва вибухово небезпечний контингент студентської молоді. І все ж кияни влаштували конвойованим публічні проводи. 3 квітня на Курському вокзалі Москви їх зустріли московські студенти, виявляли всіляку підтримку, передавали теплий одяг, висловлювали невдоволення діями влади. Натовп супроводжував арештованих, оточених конвоем, аж до тюрми. Сталася сутичка з поліцією [8, с. 159]. За кілька днів потому з пересильної тюрми в одній із партій до місця заслання — повітового містечка Котельнич В'ятської губернії був відправлений і Никандр Молчановський.

Умови проживання в невеликому повітовому містечку були непростими. Займатись учительською практикою йому не дозволили, поступити добровольцем на військову службу відмовили. Жив на 6 рублів, які видавали засланим, та невеликі суми, які присилали родичі, друзі, знайомі. Відлучатися з міста суворо заборонялося. Н. В. Молчановський, опинившись в ізоляції, шукав вихід у знайомствах із учителями міста, листуванні, яке часто здійснював через них, аби обминути цензуру. Вже третього дня після приїзду до Котельнича писав до Києва: «Хотя я живу теперь не очень далеко от Казани, но из своего города мне отлучаться нельзя... Я прошу Вас выслать мне несколько книг на каком бы ни было языке, исключая испанского и восточных, которые бы по содержанию своему подходили к пространному учебнику всеобщей истории, т. е. истории Востока, Греции, Рима, Америки, Западной Европы и в частности России». У листі вказував адресу: «Его В-ю Господину Исправнику г. Котельнича Вятской губернии Павлу Константиновичу Михайлову (а Вас прошу передать студенту Никандру Молчановскому)» [9, арк. 2]. Книги просив передати через студента Багалія братові Володиміру або безпосередньо надіслати йому за його ж рахунок. Подібних листів було чимало. Н. В. Молчановський, хоч і з запізненням, все ж отримувал га-

зети, журнали, навчальну та наукову літератури. Друзі пересилали навіть конспекти лекцій професорів Б. Б. Антоновича, І. В. Лучицького та інших викладачів. Никанор Васильович наполегливо працював над поповненням знань, написанням наукових праць. 1879 р. у журналі «Слово» побачила світ його стаття «Предвестники земской ликвидации (К истории обнищания северного края)», підписана псевдонімом «НВ» [22]. У роботі над нею засланець скористався не лише власними спостереженнями, фактами з преси, а й статистичними збірниками. Усім змістом — показом злиденного та безвихідного становища народу — приводив читача до висновку, що справи зарадять лише соціально-політичні переми. Публікація виявилася резонансною, губернатор розпорядився припинити видання повітових статзбірників, аби надалі не попадали вони до небажаних рук [8, с. 160].

Після замаху Степана Халтурина 5 лютого 1880 р. у Зимовому палаці на царя Олександра II у Котельничих відбулися моління «во спасение императора». Однак, коли батьки міста, а за ними й все міщанство впало на коліна, Н. Молчановський із товаришем залишилися стояти. Факт був не тільки помічений, а й сприйнятий, як виклик. Засланих позбавили фінансової допомоги та перевели у віддалений населений пункт повіту. Опіраючись на епізодичну підтримку друзів, родини, він не лише якось виживав, а й продовжував навчальні та наукові заняття, почав публікацію в тому самому «Слові» повісті «Гореница» [16]. У жовтні 1880 р., за півроку до закінчення заслання, у відповідь на багаточисельні звернення батька, власті перевели Никандра під опіку родини із заборону прожити в столицях, Київській і Таврійській губерніях.

1881 р., як тільки отримав дозвіл, повернувся до університету та віддався улюбленій справі — успішно реалізовував природний дар дослідника. Його реферати, виступи на семінарах, на додачу — знання кількох іноземних мов — усе це вражало не лише студентів, а й викладачів. 1906 р. професор І. В. Лучицький згадував, що Н. Молчановський виділявся блискучими здібностями та працездатністю, «стал предметом суперництва професорів, руководивших его занятиями» [12].

Найбільш відомою працею Н. В. Молчановського, написаною ще в студентські роки під керівництвом професора В. Б. Антоновича та виданою 1885 р., є «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г» [21]. Ця праця була складовою

історико-регіонального проекту вивчення минулого України шляхом поземельного дослідження її територій. До його реалізації були залучені найталановитіші студенти Київського університету О. Андріяшев, Д. Багалій, П. Голубовський, М. Грушевський, М. Дашкевич, П. Іванов, В. Ляскоронський, А. Синявський. Вони вивчали історію окремих українських земель, що мали історико-етнографічну та географічну цілісність, і цим започаткували комплексне історико-краєзнавче дослідження основних регіонів України. У 80–90-ті рр. побачили світ праці М. С. Грушевського «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.», В. Г. Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII в.», О. М. Андріяшева «Очерк истории Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.», П. І. Іванова «Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в.». Працю Н. Молановського професор В. Б. Антонович цінував особливо, як «у високій мірі серйозну», «присвячену історії такої області, яка ще мало досліджена» [5, с. 223].

Дослідження Никандра Васильовича є зведенням літописних свідчень, документів європейських хронік і різноманітних актів, що стосуються Поділля й охоплюють хронологічні межі від заселення краю до його інкорпорації до складу Речі Посполитої та виокремлення в Подільське воєводство. Але це не механічне зібрання відомостей. Документи згруповані в кілька розділів і поетапно відкривають завісу над появою перших слов'янських поселень в Подністров'ї, вторгненням в Пониззя-Поділля неслов'янських племен — печенігів, половців, чорних клобуків, встановленням татарського панування. Окремі розділи стосуються колонізації Подільської землі литовцями, а згодом — поляками. Документальні свідчення піддані науковому аналізу й узагальненню, зроблені висновки значною мірою співпадали з оцінками найдавнішої історії Пониззя, даними В. Б. Антоновичем у «Очерке истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.». Допомога В. Б. Антоновича була різносторонньою: це і вибір теми, структурування праці, добір джерел, уважне ставлення до їх аналізу та наукових висновків. А вони нерідко суперечили давно усталеному погляду істориків, скажімо, щодо повного та безапеляційного входження Поділля до складу Київської держави ледь не з часів Аскольда та Дира.

На основі аналізу літописних даних Н. В. Молчановський доводив, що племена уличів і тиверців, котрі заселяли подільські землі, вчинили опір спробі Аскольда і Дира 863 р. приєднати їх до Києва: «Аскольд же и Дир седоста в граде том (Киеве) и многие варяги совакуписта, и начата владети полянскую землю; и беша ратни с древляны и уличи». 885 р. пробував підкорити край князь Олег: «И бе обладая Олег Древляны, Полянми, Радимичи, а со Уличи и Тиверци имеяши рать». Ні Лаврентіївський, ні Тиверський літописні списки не повідомляють, чим закінчилася рать і чи підкорилися ці племена Київському престолу [21, с. 18]. Принаймні через дванадцять літ, 907 р., тиверці брали участь в поході Олега на Царгород у ролі «толковинів», що на думку В. Григоровича рівноцінне статусу «союзника» [1, с. 143]. 914 р. князь Ігор знову воював із уличами, його воєвода Свенельд аж «три літа сидів біля міста Пересечен» [21, с. 19].

Солідаризуючись зі своїм учителем, Н. В. Молчановський робить висновок: «Ми із значною впевненістю можемо стверджувати, що у відомий нам історичний час західна полоса північного Поділля заселена була багаточисельним і сильним слов'янським племенем, що жило, мабуть, незалежним життям і ще наприкінці XI ст. володіло міськими центрами» [21, с. 19].

Так само скрупульозно, методом порівняння джерел, їх аналізу вимальовує він картину боротьби подолян із половцями, відстоювання своїх інтересів у галицький період подільської історії, у час 120-річної залежності від татар, боротьби з їх вторгненнями після Синьоводської битви 1362 р.

Праця Н. В. Молчановського отримала високу оцінку сучасників. Критичні зауваження стосувалися наявності повторів, зайвої описовості. М. С. Грушевський вважав, що дослідження є не стільки аналітичною роботою, скільки зведенням відомостей [13, с. 150].

Матеріали монографії, її висновки і сьогодні знаходять як послідовників, так і критиків, стимулюючи тим самим пошук, активізуючи історично-регіональне дослідництво. А тоді її двадцятисемирічний автор заявив про себе як про оригінального дослідника, непересічну особистість.

Никандр Васильович мав ще одного вчителя — професора І. В. Лучицького, наукові та чисто людські стосунки з яким характеризувалися особливою теплотою та послідовністю. Іван Васильович не тільки спрямовував науковий пошук та-

лановитого учня, а й морально та матеріально підтримував його в час заслання, у скрутних життєвих обставинах, в які нерідко попадав «неблагонадійний» студент. Під його керівництвом Н. В. Молчановський написав 600-сторінкову працю «Цеховая система в Пруссии XVIII века и реформы цехов при Штейне и Гарденберге» [23].

Цінність дослідження полягала, насамперед, у тому, що стосувалася проблеми, яку не розробляли навіть німецькі історики. Написана вона на основі документальних джерел — опублікованих архівних матеріалів, законодавчих актів шляхом їх аналізу, зокрема — статистичного, що було новим для того часу. Сміливими були й висновки: цехове виробництво та цеховий лад у Пруссії початку XIX ст. не були ліквідовані, а існували паралельно з мануфактурним і фабричним виробництвом. Всі ці форми промислового виробництва мирно співіснували, займаючи кожен свою нішу в економіці та розподілі — продукція цеховиків йшла на місцевий, а мануфактурна та фабрична — на більш широкий ринок. А реформи цехового виробництва після наполеонівських воєн були викликані не стільки об'єктивними факторами, скільки фіскальними цілями — спробою каталізації фінансових надходжень до бюджету Пруссії за рахунок розвитку великого виробництва.

Як засвідчують «Университетские известия» (1885. — № 4. — С. 2), праця Н. В. Молчановського була визнана «... выдающимся и ценным вкладом в науку» [13, с. 150] і одностайно відзначена університетською Золотою медаллю. А її автор удостоївся звання «казенного стипендіата» з правом відстрочки від військової служби для наукових занять і здобуття наукового ступеня. 31 травня 1884 р. Н. В. Молчановський закінчив університет, отримав диплом із відзнакою.

Шлях до науки, здавалося, був відкритий. Однак, у справу знову втрутився його величність випадок. Почалося нове піднесення студентського руху, викликане жорсткою політикою царських властей, яка стосовно студентства знайшла відображення в новому університетському статуті 1884 р. Жандармське управління розпочало наступ на ліберальну професуру, був звільнений з посади доцент Ф. Г. Міщенко. Звинувачення в лібералізмі сипалися на адресу В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького та інших видатних учених. Студенти заворушилися знову. Влада вирішила в день 50-літнього ювілею університету студентів до приміщення не

впускати. 8 вересня, під час святкування, натовп студентів закидав камінням, полінами карету попечителя Київського учбового округу, 9 вересня хтось побив вікна в квартирі ректора. Під час ювілейних урочистостей Н. В. Молчановський мав сутичку зі службовцями, які не впускали його до зали для отримання Золотої медалі, бо не був одягнутий у парадний фрак. У відповідь, а, можливо, задля солідарності зі зневаженими та недопущеними на свято студентами, той не вийшов до генерал-губернатора за медаллю. І знову його прізвище під номером 37 з'явилося в списку учасників безпорядків. А за цим — спроба призвати на військову службу, заборона учителювати. Тому ледь влаштувався на посаду секретаря мирового з'їзду з платнею, рівною його студентській стипендії [8, с. 162–163].

У подальшій кар'єрі Н. В. Молчановського були спади та піднесення, але йшла вона в основному по траєкторії, адекватній його генетичним можливостям і таланту: з вересня 1890 р. працював секретарем Київського окружного суду, 1891 р. — очолив відділ у канцелярії генерал-губернатора, 1892 р. — став завідувати всією канцелярією, 1904 р. — отримав чин таємного радника.

Однак, талант пошуковця, як вічний поклик, щоразу повертав його до наукових занять. Никандр Васильович використовував будь-яку можливість для їх продовження. У 1898 і 1899 рр., за підтримки генерал-губернатора Драгомирова і за завданням археографічної комісії, як її дійсний член, у Стокгольмському державному архіві вивчав він документи, що стосувалися історії Росії та України, насамперед — XVI–XVIII ст. Скопіював документи про прихильників І. Мазепи, зв'язки України з Трансильванією, ставлення Б. Хмельницького та його наступників до Швеції, інші матеріали, які згодом, уже по його смерті, під назвою «Акты Шведского государства, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.)» були опубліковані в 6 томі 3 частини «Архива Юго-Западной России» [2]. Пізніше, 1930 р., частину цих праць в «Українському археографічному збірнику» представив В. О. Кордт [11].

Із наукових надбань Н. В. Молчановського відомі написані ним і включені І. В. Лучицьким, як додаток до російського перекладу «Истории нового времени (XVI–XVIII ст.)» Е. Зеворта «Очерки экономических отношений в Западной

Европе» [13, с. 150]. 1889 р. «Киевская старина» опублікувала його розвідку «Київське міське управління в 1786 р.» [18], а 1896 р. — матеріали, присвячені колонізації Лівобережної України в XV–XVII ст. [19].

Н. В. Молчановський приділив чимало уваги козацькій добі: «Английские известия 1736 г. о запорожцах», «Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком», «Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы» [14; 17; 20].

Слідкував Н. В. Молчановський за історико-краєзнавчим дослідженням Поділля, схвальною рецензією відгукнувся на монографію М. Грушевського «Барське староство» [6; 15]. У своїх дослідженнях спирався також на добре підібрану особисту бібліотеку, що налічувала кілька тисяч томів. Значно пізніше Українська академія наук, формуючи свою бібліотеку, викупила у родини Н. В. Молчановського 1294 книги з історії України та Польщі [10, с. 225].

Науковій праці заважала праця канцелярська — вона забирала і час, і сили. Тому обмежувався науковими статтями, рецензіями, публікаціями архівних джерел, перекладів із польської та німецької мов історичних та літературних творів. Лише в «Киевской старине» він здійснив 108 таких публікацій [24, с. 292].

Помер у 48 років у розквіті творчих сил. Газета «Речь» (1906, декабрь) у некролозі повідомляла: «4 декабря в Киеве от разрыва сердца скончался Никандр Васильевич Молчановский, управляющий канцелярией киевского, вольнского и подольского генерал-губернатора. Трагическая, полная страданий жизнь закончилась трагически. Он выслушал мать, просящую об освобождении из тюрьмы сына, выслушал внимательно, со своей обычной грустной улыбкой, внезапно побледнел и упал со стула... Умер честный гражданин, солидный ученый, блестящий публицист и хороший человек. Умер на посту, старясь облегчить горе матери».

У некрологах Ю. Й. Сіцінського [26], М. С. Грушевського [7], І. В. Лучицького [12] й інших відзначалися його моральна чистота, внесок у припинення жовтневих 1905 р. погромів, допомога Є. В. Тарле в отриманні дозволу на приїзд до Києва для захисту магістерської дисертації, підтримка низки газет, а головне — його звернення в числі перших до української історії, історичної регіоналістики.

У біографії Н. В. Молчановського є ще чимало «білих плям» — дитячі та юнацькі роки, сімейне життя, відносини з родиною Лучицьких, із композитором М. В. Лисенком, педагогом, редактором «Киевской старины» В. П. Науменком. Глибокого аналізу потребує його доробок, опублікований у цьому часописі. Та, власне, його життя, наукова та громадсько-політична діяльність може стати предметом монографічного дослідження.

1. Антонович, В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст. [Текст] / В. Б. Антонович. – К., 1878. – Вып. 1.
2. Архив Юго-Западной России [Текст] : акты Шведского гос. архива, относящиеся к ист. Малороссии (1649–1660 гг.). – К. : Тип. ун-та Св. Владимира, 1908. – Т. 6, ч. 3. – 478 с.
3. Баженов, Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст. [Текст] : Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – 256 с.
4. Баженов, Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали [Текст] / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
5. Верменич, Л. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [Текст] : монографія / Л. В. Верменич. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2003. – 516 с.
6. Грушевський, М. С. Барское староство [Текст] : ист. очерки / М. С. Грушевський. – К., 1894 // Киев. старина. – 1895. – Т. 48, № 3. – С. 103–112.
7. Грушевський, М. С. Пам'яті Никандра Молчановського [Текст] / М. С. Грушевський // Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1907. – Т. 75, кн.1. – С. 5–13.
8. Иванов, Ю. Ф. Жизнь и судьба историка Н. В. Молчановского [Текст] / Ю. Ф. Иванов // Вопросы истории. – 2008. – № 1. – С. 158–166.
9. ІР НБУВ. – Ф. 3. – Спр. 59134.
10. Історія Академії наук. 1918–1923 [Текст] : документи і матеріали. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с.
11. Кордт, В. О. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. [Текст] / В. О. Кордт // Укр. археограф. зб. – К., 1930. – Т. 1. – С. 17–55 [10 документів і наук. коментар].
12. Лучицький, І. В. Памяти Н. В. Молчановского [Текст] / І. В. Лучицький // Киев. голос. – 1906. – 5 дек.
13. Михальченко, С. І. Историк Подолья Н. В. Молчановский [Текст] / С. І. Михальченко // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» : наук. доп. і повід. – Х. : Рід. край, 1997. – Ч. 1. – С. 149–152.

14. Молчановский, Н. В. Английское известие 1736 г. о запорожцах [Текст] / Н. В. Молчановский // Киев. старина. – 1889. – Т. 27, № 11. – С. 444–447.
15. Молчановский, Н. В. Архив Юго-Западной России [Текст] / Н. М.–Ч. 8, т. 1 : Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации – К., 1893 ; Ч. 8, т. 2 : Акты Барского староства XV–XVI в. – К., 1894.
16. Молчановский, Н. В. Гореница [Текст] / Н. В. // Слово. – 1881. – № 1.
17. Молчановский, Н. В. Донесение венецианца Альберто Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) [Текст] / Н. В. Молчановский // Киев. старина. – 1900. – Т. 68, № 1. – С. 62–75.
18. Молчановский, Н. В. Киевское городское управление в 1786 г. (по протоколам заседаний городской думы) [Текст] / Н. В. Молчановский // Киев. старина. – 1889. – Т. 25, № 5–6. – С. 380–399 ; Т. 26, № 7. – С. 47–63.
19. Молчановский, Н. В. Левобережная Украина в XV–XVII ст. [Текст] : очерк колонизации [пер. з польської статті О. Яблоновського] / Н.М. // Киев. старина. – 1896. – Т. 53, № 4. – С. 85–101 ; № 5. – С. 249–267 ; № 6. – С. 369–379.
20. Молчановский, Н. В. Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы [Текст] / Н. В. Молчановский // Киев. старина. – Т. 80, № 1. – С. 91–101.
21. Молчановский, Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1934 [Текст] / Н. В. Молчановский. – К., 1885. – 388 с.
22. Молчановский, Н. В. Предвестники земской ликвидации [Текст] : (к истории обнищания северного края) / Н. В. // Слово. – 1879. – № 9–10.
23. Молчановский, Н. В. Цеховая система в Пруссии XVIII века и реформы цехов Штейна и Гарденберга в связи с состоянием ремесленного класса в Пруссии начала XIX в. [Текст] / Н. В. Молчановский // Унив. известия. – 1885. – № 6–8, 10–12 ; 1886. – № 1–2, 8–9, 12 ; 1887. – № 1–6.
24. Палієнко, М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) [Текст] : у 3-х т. / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 3 т.
25. Прокопчук, В. С. Краєзнавство на Поділлі [Текст] : історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – 204 с.
26. Сецинский, Е. И. Н. В. Молчановский [Текст] : [некролог] / Е. И. Сецинский // Подолия. – 1906. – № 280.

Прокопчук В. С. Никандр Васильович Молчановський – історик, краєзнавець.

Ключові слова: Молчановський Никандр Васильович, студентський рух, заслання, архіви, літописи, історик, дослідник Поділля.

Стаття присвячена Никандру Васильовичу Молчановському (1858–1906) – історичу України, видатному досліднику минулого Поділля.

Проаналізувавши наявну базу фактів стосовно життя, адміністративної та наукової діяльності подолянина Н. В. Молчановського, талановитого учня професорів В. Б. Антоновича, І. В. Лучицького, автор дійшов висновку, що стан української історіографії був би не повним без урахування його наукового доробку. Підготовлені Никандром Васильовичем на основі глибокого аналізу літописних джерел нарис історії Подільської землі до 1434 р., низка розвідок із історії козаччини, опубліковані документи шведських архівів із історії України та ін. потребують перевидання та вводу в активний науковий обіг. А постать Н. В. Молчановського, його громадсько-політична діяльність — окремого дисертаційного дослідження.

Prokopchuk V.S. Nikandr Vasylyovych Molchanovskyi - historian and regional ethnographer.

Key words: Nikandr Vasylyovych Molchanovskyi, student movement, exile, archives, chronicles, historian, Podillya researcher.

The article is dedicated to Nikandr Vasylyovych Molchanovskyi (1858–1906), historian of Ukraine, prominent researcher of the past of Podillya region. Having analyzed the existing data base on the life, administrative and scientific activity of N.V. Molchanovskyi, a talented student of professors V.B. Antonovych and I.V. Luchytskyi, the author has come to the conclusion that Ukrainian historiography should have been incomplete without his scientific contribution. The works written by Nikandr Vasylyovych basing on deep analysis of chronicles sources, such as the essay on the history of Podillya before 1434, a number of surveys of the history of Cossacks epoch, published documents from Swedish archives on the history of Ukraine, etc., need to be republished and introduced to active scientific usage. And the personality of N.V. Molchanovskyi and his social and political activity are to be researched in a separate survey.

Прокопчук В.С. Никандр Васильевич Молчановский - историк, краевед.

Ключевые слова: Молчановский Никандр Васильевич, студенческое движение, ссылка, архивы, летописи, историк, исследователь Подолья.

Статья посвящена Никандру Васильевичу Молчановскому (1858–1906) — историку Украины, выдающемуся исследователю прошлого Подолья. Проанализировав факты, касающиеся жизни, административной и научной деятельности подолянина Н. В. Молчановского, талантливого ученика профессоров В. Б. Антоновича и И. В. Лучицкого, автор пришёл к выводу, что состояние украинской историографии было бы неполным без учёта научных трудов Н. В. Молчановского. Подготовленные им на основе глубокого анализа летописных источников очерк истории Подольской земли до 1434 г., ряд публикаций из истории казаччины, опубликованные им шведские документы из истории Украины и другие научные работы, требуют переиздания и ввода в активный научный оборот. А личность Н.В. Молчановского, его общественно-политическая и научная деятельность — отдельного диссертационного исследования.

*Леся Анатоліївна ІВАЩУК,
молодший науковий співробітник
Фонду Президентів України
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)*

ПЕТРО ІВАНОВИЧ РУЛІН – ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР МУЗЕЮ ТЕАТРАЛЬНОГО, МУЗИЧНОГО ТА КІНОМИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

Представлений нарис являє собою біографічний опис життя та наукової діяльності першого директора Музею театрального, музичного та кіномистецтва України Петра Івановича Руліна (1892–1940). Дослідження базується на вивченні фондів Музею театрального, музичного та кіномистецтва України та Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва.

Ключові слова: Театральний музей при Всеукраїнській академії наук (Музей театрального, музичного і кіномистецтва України), Петро Іванович Рулін.

The given essay is a biographic description of the life and scientific activity of the first director of the Museum of drama, music and cinema art of Ukraine, Petro Ivanovych Rulin (1892–1940). The research is based on the study of the funds of the Museum of drama, music and cinema art of Ukraine and of the Central Archive Museum of literature and art.

Key words: Theatrical Museum by the All-Ukrainian Academy of Sciences (Museum of drama, music and cinema art of Ukraine), Petro Ivanovych Rulin.

Представленный очерк дает биографическое описание жизни и научной деятельности первого директора Музея театрального, музыкального и киноискусства Украины Петра Ивановича Рулина (1892–1940). Исследование базируется на изучении фондов Музея театрального, музыкального и киноискусства Украины, а также Центрального государственного архива-музея литературы и искусства.

Ключевые слова: Театральный музей при Всеукраинской академии наук (Музей театрального, музыкального и киноискусства Украины), Петр Иванович Рулин.

На сьогодні існує низка імен української інтелігенції 20–30 рр. ХХ ст., чия роль і значення в історії української культури не може бути применшеною. Один із таких діячів науки та культури – перший директор Музею театрального, музичного та кіномистецтва України¹ Петро Іванович Рулін (1892–1940).

Висвітлення історії заснування та наукової діяльності Українського театального музею у 1920–1930-х рр. неможливе без усвідомлення загальної політичної картини на території України даного хронологічного періоду та основних напрямів діяльності УАН–ВУАН.

Академія, яка була заснована при Гетьманаті 1918 р., продовжувала своє існування при Директорії та денікінцях; при радянській владі, з 1919 р., Академія підлягала безпосередньо Наркомосвіті УСРР. Варто вказати, що впродовж всього свого існування ВУАН перебувала у скрутному матеріальному становищі, унаслідок фінансової кризи в країні Академія майже не отримувала коштів від держави, що призводило до значного скорочення штатів і зменшення обсягів робіт. До того ж перенесення столиці держави до Харкова теж не сприяло процвітанню київської Академії. Проте Академія наук була на той час єдиним науковим центром, у стінах якого була можливість провадити дослідну діяльність. З прийняттям радянською владою «Інструкції для ВУАН про порядок реєстрації наукових установ» було встановлено єдиновладність ВУАН в Україні [18, с. 43].

У 1924 р. сталася чергова реорганізація управлінських відомств радянської влади, замість Наукового комітету (Наркомос) було створено Головне науково-методичне управління науковими установами (Укрголовнаука) Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР, перетворене 1925 р. у Головне управління науковими установами НКО УСРР. У його віданні перебувала ВУАН до 1928 р. Головною метою управління були централізація науки та усунення паралелізму в дослідженнях.

Питання поповнення музеїв, передача ВУАН різних колекцій, прийняття їхніх статутів, затвердження керівників, приміщення, відрядження для збирання експонатів були го-

¹ 1926–1936 рр. – Український театральний музей (УТМ) при ВУАН, нині – Музей театального, музичного і кіномистецтва України (МТМК України).

ловними завданнями для співробітників ВУАН. Тож не дивно, що співробітники Академії ні хвилини не вагались, коли виникла потреба передачі Театрального музею мистецького об'єднання «Березіль». Завдяки праці П. І. Руліна, спрямованій на комплектування фондів УТМ, створено унікальну джерельну базу для дослідження історії української культури та театрального мистецтва. Так, за час його роботи музей поповнився безцінними скарбами з історії українського театру. Йдеться зокрема про «Вертеп» XVIII ст., унікальні афіші та документи театрального життя XIX ст., меморіальну спадщину видатних корифеїв українського театру М. Кропивницького, М. Заньковецької, братів Тобілевичів та інших діячів української сцени дореволюційного періоду. Значна кількість зібраних ним експонатів пов'язана з радянським драматичним і музичним театром. Зібрані ним численні фото, ескізи, макети, театральні костюми, твори скульптури та живопису дають уявлення як про історію тогочасних театральних колективів України загалом, так і про видатних діячів театру – А. Бучму, І. Мар'яненка, Ю. Шумського, Г. Юри, Л. Курбаса, М. Крушельницького, В. Василька, Н. Ужвій, М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай та ін.

Нині загальний фонд МТМК України становить більше 250 тис. одиниць зберігання. Це один із найпотужніших музеїв України за кількістю експонатів. А коли все починалося (29 травня 1926 р.) музейних одиниць було всього лише 1795 речей, про що свідчать матеріали архіву музею.

Та сам Петро Іванович Рулін і досі не посів належного місця в історії української культури. Мало відомий навіть його життєвий шлях. Біографічну інформацію про вченого нині можна знайти, насамперед, у фондах архіву МТМК України [6; 7; 8; 9; 10], а також у ЦДАМЛМ України, де зберігається його особовий фонд [1; 2; 3; 4; 5]. Так, у короткій біографії Петра Руліна вказано, що він народився 28 серпня та був охрещений 15 вересня 1892 р. у Києві [4, арк. 1]. Його батько Іван Петрович (Йоганн Фрідріх) Рулін – швед, син небагатого фермера, приїхав до Росії на заробітки й осів у Києві, де працював в одному із відділів фірми Альфреда Нобеля. Мати – Клавдія Вікторівна Руліна (дівоче прізвище – Григорович-Барська) належала до старовинного купецького роду, що дав нашій культурі чимало талановитих людей. Серед них – ві-

домий архітектор XVIII ст. Іван Григорович-Барський, який побудував у Києві низку церков, що збереглися до наших днів, та його брат Василь – мандрівник, етнограф і письменник.

П. І. Рупін закінчив реальне училище та із золотою медаллю історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира (1916). Відтак, був залишений професорським стипендіатом при кафедрі російської літератури [5, арк. 1]. Будучи вже професором, Петро Іванович десять років (1924–1934) очолював кафедру театрознавства Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка.

Відомості про музей за період його існування в складі Академії зберігаються в документах ІР НБУВ (фонди X, 279, 291) [11; 12; 13; 14; 16].

Історію заснування музею Петро Рупін неодноразово висвітлював на шпальтах вітчизняних і зарубіжних періодичних видань. Скажімо: «Культура і мистецтво» (1928 р.), «Нове мистецтво» (7 лютого 1928 р.), «Kulturchronik» (1929, № 3, рубрика «Ukrainische sovjetrepublik»), в «Das ukrainische Theatermuseum», «Культробітник» (1930 р., № 13/14), «Масовий театр» (1932 р., XII). П. І. Рупін розраховував повернути увагу до музею і залучити до комплектування його фондів жертводавців за допомогою цих повідомлень [3, арк. 1–6, 16–17, 32, 52, 57–58].

Спершу УТМ було засновано при театрі «Березіль». Та, коли театр було переведено до Харкова, Театральний музей передали Всеукраїнській академії наук. 21 травня 1926 р. театрознавцю та співробітнику УАН П. І. Рупіну було видано мандат на прийняття від мистецького об'єднання «Березіль» Театрального музею. 29 травня 1926 р. Л. Сердюком, П. Масохою і П. Рупіним було підписано акт передачі майна Театрального музею мистецького об'єднання «Березіль» до складу ВУАН. [7, арк. 1–3]. Сама передача сталася влітку 1926 р., тож музей продовжив своє існування при Кафедрі українського мистецтва Історико-філологічного відділу ВУАН. Зокрема, в «Історичній записці Історично-філологічного відділу» (1929) наголошувалося, що музей мав справу з театрами різних масштабів, кваліфікації та напрямів, ставлячись до них, як до об'єкту своїх студій та експозицій [14, арк. 39].

Офіційною датою заснування музею при ВУАН вважається 14 жовтня 1926 р., але приміщення він зміг отримати лише 1927 р. в 24-ому корпусі Лаври [6, арк. 1, 3].

Оскільки Кафедру українського мистецтва очолював акад. О. П. Новицький, то спочатку саме він виконував обов'язки керівника УТМ [16, арк. 16–18; 15, арк. 1]. Лише 23 грудня 1926 р. П. І. Руліна було затверджено нештатним керівником Театрального музею при Кабінеті українського мистецтва, оскільки він був нештатним співробітником відділу. В той самий день було одногосно обрано на посаду нештатного постійного співробітника музею О. Т. Кисіля. Згодом, 5 січня 1928 р., Петра Івановича обрали на посаду штатного керівника музею [13, арк. 19, 20, 22].

Завдяки енергії П. І. Руліна, не зважаючи на матеріальну скруту, дефіцит робочих рук і нестачу приміщення, музей відразу поставив собі широкі завдання: УТМ «повинен бути установою, яка:

1) зберігає пам'ятки та матеріали, потрібні для дослідження минулого театру;

2) йдучи врівень з театральною сучасністю, відбиваючи здобутки кожного сезону, змогла б служити за перманентну виставку сучасного театрального мистецтва на Україні, поширюючи таким чином його нові течії поза межі великих центрів театральної культури» [21, с. 7].

У 1927 р. побачила світ перша збірка музею «Український театральний музей: Завдання і перспективи», автором якої був П. І. Рулін. Музейцією невеличкою книжкою нарешті привернув до себе увагу громадськості, тому що на той час Києво-Печерська лавра була передмістям Києва. У ній науковець наголошував, що УТМ не може обмежуватися україномовним середовищем і вивчати лише український театр, де б він не існував, а має студіювати також всю театральну культуру, що розвивалась в межах етнографічної України. Автором проводилась паралель між Українським театральним музеєм при ВУАН у Києві та музеєм «Comedie Francaise» у Парижі, «Дрезденським театральним музеєм», музеєм при «Московському Художньому» та «Великому оперному» в Москві, а також із музеєм знаменитого оперного театру «La Scala» в Мілані. Особливу увагу звертав П. І. Рулін на Державний театральний музей імені А. Бахрушина в Москві, який зосередив у своїх фондах експонати про розвиток театру в Росії [23, с. 1–21].

Дбаннями Петра Руліна УТМ 1927 р. провадив значну роботу щодо збирання матеріалів, про що свідчить його лист до

О. П. Новицького зі звітом, у якому міститься список придбаних експонатів [8, арк. 1–3].

Петро Іванович цілком і повністю віддавав життя для розвитку музею. Так, він їздив у відрядження до регіональних театрів та збирав матеріали (зокрема вчений відвідав «Березіль», театр імені Т. Г. Шевченка у Харкові, Одеську держдраму та театр імені М. Заньковецької у Львові). Як результат, — зацікавленість музеєм посилилася, було розпочато тісну співпрацю театрів з УТМ [11, арк. 6]. П. І. Рулін намагався примножити кількість експонатів музею. Так, він офіційно звернувся до ВУАКу з проханням передати УТМ всю україніку, а також п'єси українських авторів із колишніх фондів органів цензури, заборонені за часів Російської імперії [17, арк. 68].

Протягом тривалого часу Петро Іванович був єдиним штатним співробітником УТМ (крім сторожа) [12, арк. 2], тому залучав до роботи студентів Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка, які із захопленням йому допомагали. Але самим вірним і безвідмовним помічником завжди була дружина та друг Лідія Миколаївна. Результати наукової роботи ввійшли до виданого музеєм у 1929 р. першого «Річника Українського театрального музею», що містив статті та матеріали з історії українського театру. Серед них привертають увагу змістовні статті фундатора музею П. І. Руліна «Завдання історії українського театру», «Соціальний склад двох провінційних труп 1840-х рр.» та «Збудування першого театрального будинку в Києві», а також надрукований окремим розділом його звіт про музей «Праця Українського театрального музею (1916–1929 р.р.)» [21, с. 7–9, 10–41, 42–76, 218–229].

За два десятиріччя творчої праці (1916–1936 рр.) учений опублікував близько 155 праць (і це беручи до уваги, що вже 1929 р. почалися гоніння, а згодом і переслідування). Список його наукових праць опублікований в його книзі «На шляхах революційного театру» [22, с. 339–348].

Окрім вище вказаних заміток про УТМ і двох друкованих видань музею за 1927 та 1929 рр., Петро Іванович активно працював у галузі історії театрального мистецтва та біографій діячів, публікував наукові замітки про М. К. Садовського, М. П. Старицького, П. О. Куліша, М. Заньковецьку, О. М. Островського, І. П. Котляревського, а також висвітлював поточне театральне життя України (зокрема, діяльність «Березоля»,

Театру російської драми, Театру імені Франка, історію сільських театрів тощо) на шпальтах тогочасних часописів і газет («Червоний шлях», «Життя й революція», «Україна», «Записки Історично-філологічного відділу УАН», «Нове мистецтво», «Пролетарська правда» тощо). Серед його публікацій також статті про Київський драматично-музичний інститут ім. Лисенка (наприклад, «Das dramatisch-musikalische Lysenko-Institut in Kiev» у *Slavische Rundschau* (1929)) та близько 80 рецензій на художні книги та підручники з театрознавства. Під його редакцією вийшло 7 томів творів М. Л. Кропивницького (1929–1931), а також збірка вибраних творів Михайла Старицького (1931).

З 1928 р. усі питання, пов'язані з Академією, вирішувались у Політбюро Центрального комітету ЦК КП(б)У. Почалося поступове обмеження самостійності Академії від спроби зміни структури ВУАН та її керівництва статутним шляхом до повної реорганізації структури Академії, завершеної в 1933–1934 рр. У цій боротьбі постраждала велика кількість видатних учених, у тому числі музейних діячів. Відтак, організована 1932 р. П. І. Руліним музейна експозиція, яка висвітлювала розвиток українського театру від шкільної драми до сезону 1930–1932 рр., піддалася критиці. Зокрема вказувалося, що, хоча з методологічного боку це значний крок уперед порівняно з іншими театральними музеями, експозиція «не була на рівні марксистської науки» [6, арк. 3–4].

13 лютого 1934 р. за постановою президії ВУАН Театральний музей серед інших музейних закладів Академії було передано у відання Народного комісаріату освіти УСРР [19, с. 499]. Та постанова не була відразу виконана й заклад опинився без всякого бюджету, аж поки наприкінці 1934 р. не був таки переданий НКО [20, с. 91]. Керівником музею до самого заслання (вересень 1936 р.) залишався П. І. Рулін.

У серпні 1934 р. Петро Іванович був звільнений із Театрального інституту за звинуваченням у пропаганді концепцій українського націоналізму, а згодом його було заарештовано та засуджено до 6 років таборів за звинуваченням у контрреволюційній націоналістичній діяльності, виконанні націоналістичних «установок» С. Єфремова, М. Грушевського, Остапа Вишні та ін. [9, арк. 1].

За тих часів термін був невеликий, а збереження за ним права листування, отримання грошей і посилок вселяла на-

дію на благополучне звільнення. Та волею долі вчений потрапив до одного з колимських таборів, де умови існування були вкрай важкими.

Листи Петра Івановича Руліна до дружини Лідії Миколаївни, написані під час утримання під вартою та на засланні дають змогу простежити подальшу долю їхньої родини. Зокрема, в короткій записці за 16 травня 1936 р. П. І. Рулін повідомив дружину, що його засуджено. Петра Івановича відправили на Колиму. З 6 по 11 серпня він провів у Магадані, потім його партія ув'язнених була переправлена до селища Червона річка за 300 км напівніч від Магадана. Там ув'язнених розподілили і П. І. Руліна направили до села Чорне озеро, розташованого за 100 км напівдень від Червоної річки (біля Японського та Охотського морів), де він мав працювати бухгалтером. Тож, лише у кінці серпня вчений нарешті дістався місця призначення. Природні умови цього краю були дуже суворі — морози, дощі та коротке холодне літо; навігація припинялася ще на початку календарної зими. У липні П. І. Руліна перевели на загальні роботи.

Та й в засланні вчений намагався вижити морально та духовно. В одному з листів він просить дружину надіслати його ненадруковані наукові роботи, зокрема: 1) «Театральний роз'їзд» — 4 зошити; 2) «Шевченко і Щепкін»; 3) «Націоналізм в історії українського театру»; 4) «Театр на Україні в радянські роки»; 5) «Гоголівська пайка»; 7) «Проблеми експозиції Театрального музею». Крім цього — зібрання відбитків, бібліографію праць, 40 аркушів початої книги — все, що було залишене ним під час арешту органами ДПУ [2, арк. 1, 10, 12, 48, 51, 73, 113–116].

Дружина та донька Петра Руліна теж не unikли гонінь. Улітку 1937 р. їх було заслано до Челябінського краю (Чаша Челябінська, с. Расковалово). Лідія Миколаївна працювала у сільській школі, Ірину було відраховано з Київського політехнічного інституту. Та згодом їй вдалося продовжити навчання у Свердловському університеті на заочному відділенні економічного факультету.

У березні 1939 р. родина П. І. Руліна повернулася до Києва. А восени, після порушення Лідією Миколаївною клопотання в Москві, її призначили штатним викладачем іноземної мови в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка та

школі. Відтак, у листі від 10 вересня 1939 р. (у свій день народження) Петро Іванович Рулін будує оптимістичні плани на майбутнє, сподіваючись продовжити свою справу після звільнення. Він просить дружину передплатити та збирати випуски журналу «Театр» і газети «Пролетарська правда», особливо, якщо там були опубліковані замітки на літературно-театральні теми, для написання, як він пише, декількох книг із історії російського театру. П. І. Рулін брав участь в якості суфлера у виставах, які організовувались ув'язненими.

На початку літа 1940 р. за наполяганням дружини Петро Іванович навіть звертався до Верховного суду з клопотанням переглянути його справу, але помер від виснаження, не доживши 1 року та 9 місяців до кінця терміну – червень 1940 р. [2, арк. 125–129, 138–142, 146–148, 160–162]. У 1957 р. Петро Іванович Рулін був посмертно реабілітований [10, арк. 1].

Петро Іванович Рулін – один із багатьох представників української інтелігенції, який, попри нестерпні умови життя та творчості, гоніння та репресії, залишив помітний слід в історії музейно-театральної сфери України. Завдяки вченому ми маємо нині не лише праці з історії українського театру, а й ґрунтовну наукову джерельну базу для вивчення цієї історії, котра засвідчує значний розвиток українського театрального мистецтва кінця XVIII – початку ХХ ст.

Архівні джерела

Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва

Ф. 90. П. І. Рулін.

1. Рулін П. І. «Театральний музей ВУАН». Стаття. 1932 р. – Ф. 90. – Оп 1. – Спр. 21.
2. Листи до Руліної Лідії Миколаївни (дружини). 16 травня 1936 р. – 18 червня 1940 р. – Ф. 90. – Оп 1. – Спр. 240.
3. Рулін П. І. «Музей Всеукраїнської академії наук», «Театральний музей ВУАН» та ін. Статті укр., нім. мовами. Брошури з правкою автора, вирізки з газет, журналів. 1927–1933 рр. – Ф. 90. – Оп 2. – Спр. 9.
4. Метрична виписка про народження Руліна П. І. (1892) 23 вересня 1892 р. – Ф. 90. – Оп 2. – Спр. 23.
5. Свідоцтво на право одержання диплому про закінчення Київського університету. 1916 р. – Ф. 90. – Оп 2. – Спр. 24.

Музей театрального, музичного та кіномистецтва України

Архів музею

6. Рулін П. І. Театральний музей ВУАН. – Спр. 8474. - 3 арк.
7. Акт передачі майна театрального музею МО «Березіль» до ВУАН, підписаний Л. Сердюком і П. Масохою від МОБ і П. Руліним від ВУАН. 29.05.1926 р. – Спр. 16849.

Рукописний архів музею

8. Лист П. Руліна до акад. О. П. Новицького про надходження до музею за півріччя, перераховується. 20.03.1927 р. – Спр. 10330.

Архів П. І. Руліна

9. Вирок у справі Руліна П. І., театрознавця, першого директора Українського театрального музею. 16.05.1937 р. – н/доп., Спр. 11334.
10. Довідка Верховного Суду УРСР про реабілітацію Руліна П. І., першого директора Українського театрального музею. 09.05.1958 р. – н/доп., Спр. 11335.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського*

Ф. 10. УАН-ВУАН

11. Український театральний музей (замітка про роботу музею). – Ф. 10. - Спр. 18718.

Ф. 279. О. П. Новицький

12. Статистична картка обслідування наукових установ СРСР з даними про кафедру мистецтвознавства, внесеними О. П. Новицьким. 17 червня 1929 р. Додаток: супровідний лист з канцелярії президента АН УРСР. – Ф. 279. - Спр. 877.
13. Новицький О. П. Виписки з протоколів засідань I-го відділу ВУАН та його комісії. 1920–1928 рр. 11 грудня 1919 р. К. – Ф. 279. - Спр. 904. - 26 арк.
14. Історично-філологічний відділ ВУАН. Історична замітка. 1929 р. Машинопис. – Ф. 279. - Спр. 907. - 72 арк.
15. Трудовий список Новицького О. П. Завірена копія 28 січня 1930 р. – Ф. 279. - Спр. 2801. - 1 арк.

Ф. 291. В. М. Зуммер

16. Новицький О. П. Трудовий список за 1889–1933 рр. Копія. Бланк і окремі аркуші. – Ф. 291. - Спр. 312. - 24 арк.

Фонд Всеукраїнського археологічного комітету

17. Про стан музеїв (акти обслідувань, листування в музейній справі). 1927 р. - Ф. ВУАК. - Спр. 112.

Надруковані джерела

18. Історія Академії наук України. 1918-1993 [Текст] - К. : Наук. думка, 1994. - 317 с.
19. Історія Національної Академії наук України. 1929-1933 [Текст] : документи і матеріали / НАН України ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського / відп. ред. П. С. Сохань; упоряд. Т. В. Вересовська та ін. - К., 1998. - 542 с. - (Джерела з історії науки в Україні).
20. Полонська-Василенко, Н. Д. Українська Академія наук [Текст] : нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. - К. : Наук. думка, 1993. - Ч. 2. - 215 с.
21. Річник Українського Театрального Музею [Текст] / під ред. П. І. Рудіна. - К., 1929. - 236 с.
22. Рудін, П. І. На шляхах революційного театру [Текст] / П. І. Рудін. - К., 1972. - 354 с.
23. Рудін, П. І. Український театральний музей [Текст] : завдання і перспективи / П. І. Рудін. - К., 1927. - 21 с.

Іващук Л. А. П. І. Рудін – перший директор Музею театального, музичного та кіномистецтва України.

Ключові слова: Театральний музей при Всеукраїнській академії наук (Музей театального, музичного і кіномистецтва України), Петро Іванович Рудін.

Біографічний нарис життя та наукової діяльності (1892-1940) першого директора Музею театального, музичного та кіномистецтва України Петра Івановича Рудіна засновується на вивченні фондів Музею театального, музичного та кіномистецтва України та Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва й містить найбільш повні на сьогодні біографічні дані про вченого й культурного діяча. Розкрито основні етапи життя П. І. Рудіна, зокрема його походження та причини й наслідки репресій щодо нього та його родини. Наголошено непересічну роль дослідника у формуванні фондів і пропаганді діяльності Театрального музею. Зроблено огляд його друкованої спадщини. Автор доводить, що П. І. Рудін – один з тих небагатьох, хто попри гоніння та репресії залишив помітний слід в історії музейно-театральної сфери України.

Ivashchuk L.A. P.I. Rulin – the first director of the Museum of drama, music and cinema art of Ukraine.

Key words: Theatrical Museum by the All-Ukrainian Academy of Sciences (Museum of drama, music and cinema art of Ukraine), Petro Ivanovych Rulin.

The biographic essay of the life and scientific activity of the first director of the Museum of drama, music and cinema art of Ukraine, Petro Ivanovych Rulin (1892–1940) is based on the study of the funds of the Museum of drama, music and cinema art of Ukraine and of the Central Archive Museum of literature and art and comprises the most complete biographic data on the scientists and cultural figure. The main phases of the life of P.I. Rulin are described, especially his origin and the reasons of repressions for him and his family. The unique role of the researcher is underlined in the sphere of funds formation and propaganda of the activity of the Theatrical Museum. His publications are reviewed. The author proves that P.I. Rulin is one of the few, who has made a considerable contribution to the history of museum and theatrical sphere of Ukraine despite persecution and repressions.

Ивашук Л. А. П. И. Рулин – первый директор Музея театрального, музыкального и киноискусства Украины.

Ключевые слова: Театральный музей при Всеукраинской академии наук (Музей театрального, музыкального и киноискусства Украины), Пётр Иванович Рулин.

Биографический очерк жизни и научной деятельности (1892–1940) первого директора Музея театрального, музыкального та киноискусства Украины Петра Ивановича Рулина основывается на изучении фондов Музея театрального, музыкального и киноискусства Украины и Центрального государственного архива-музея литературы и искусства и вмещает наиболее полные на сегодня биографические данные об учёном и культурном деятеле. Раскрыты основные этапы жизни П. И. Рулина, в частности его происхождение, причины и последствия репрессий в отношении его и его семьи. Обращено внимание на неординарную роль исследователя в формировании фондов и пропаганде деятельности Театрального музея. Сделано обозрение его печатного наследия. Автор доказывает, что П. И. Рулин – один из тех немногих, кто, несмотря на гонения и репрессии, оставил заметный след в истории музейно-театральной сферы Украины.

ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІКИ

УДК [023+929] Сірополко Степан «1908/1917»

*Таїсія Іванівна КІВШАР,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
доктор історичних наук, професор (Київ)*

БІБЛІОТЕКОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ С. СІРОПОЛКА У 1908–1917 РОКАХ

Висвітлено найменш досліджений московський період життєвого та творчого шляху українського вченого, громадського і політичного діяча Степана Онисимовича Сірополка (1872–1959). Систематизовано та проаналізовано його маловідомі наукові праці початку ХХ ст., присвячені розробці теоретико-методологічних засад бібліотекознавства, виявлено неznані сторінки його практичної діяльності в галузі бібліології.

Ключові слова: Сірополко Степан Онисимович, бібліотекознавство, бібліографія, книгознавство, народні бібліотеки, бібліотека, позашкільна освіта, земство.

The article enlightens the least known Moscow period of life and artistic development of Ukrainian scientist, public and political figure, Stepan Onysymovych Siropolko (1872–1959). It systematizes and analyzes his little known scientific works of early XX century dedicated to the development of theoretical and methodological basis of library science; it also reveals the unknown facts of his practical activity in the sphere of bibliology.

Key words: Stepan Onysymovych Siropolko, library science, bibliography, book science, national libraries, library, non-school education, zemstvo.

Освещен наименее изученный московский период жизненного и творческого пути украинского ученого, общественного и политического деятеля Степана Анисимовича Серополко (1872–1959). Систематизированы и проанализированы его малоизвестные научные работы начала ХХ в., посвященные разработке теоретико-методологических основ библиотековедения, выявлены неизвестные страницы его практической деятельности в области библиологии.

Ключевые слова: Серополко Степан Анисимович, библиотековедение, библиография, книговедение, народные библиотеки, библиотеки, внешкольное образование, земство.

Серед вітчизняних бібліологів і громадсько-політичних діячів, які у своїх працях розглядали бібліотекознавчу проблематику, особливе місце належить Степану Онисимовичу Сірополку (1872–1959), з ім'ям якого пов'язаний розвиток українського бібліотекознавства першої половини ХХ ст. Наукові ідеї цього вченого становлять теоретико-методологічну основу вітчизняного бібліотекознавства. В його роботах сформульовані теоретичні та методологічні підходи, що дають змогу сучасним дослідникам концептуально вибудовувати зміст бібліотечної діяльності, бібліотечної освіти та науки.

Бібліотекознавчий доробок С. О. Сірополка, що довгий час залишався поза увагою дослідників, становить науковий та практичний інтерес і потребує ґрунтовного вивчення на різних етапах діяльності вченого. У попередньому числі «Української біографістики» [10] нами проаналізовані прилуцький (1872–1883) і московсько-тульський (1883–1907) періоди життя та діяльності С. Сірополка, виявлені фактори, що впливали на його становлення як особистості, науковця, освітнього діяча, бібліотекознавця. Відтак, найменш вивченою залишається бібліотекознавча діяльність Степана Онисимовича на початку ХХ ст. у московський період життя та творчості (1908–1917), коли він особливо плідно працював над розробкою теоретичних аспектів вітчизняної бібліотечної справи та їх практичним втіленням у бібліотечне будівництво.

Від 1908 р. С. О. Сірополко з Нижнього Новгорода повернувся до Москви та, як засвідчує адресна та довідкова книга «Вся Москва» за 1910 р. (ч. 3, с. 426), оселився з родиною на Довгоруківській вулиці у будинку Суботіна. У цей час він очолював редакцію часопису для дітей «Юная Россия», створеного у травні 1906 р. замість періодичного видання «Детское Чтение». Розвиваючи кращі традиції російської дитячої педагогічної періодики, це видання висвітлювало культурно-історичні та громадсько-політичні проблеми і призначалося для просвіти, розвитку та виховання молодого покоління, пробудження в ньому інтересу до знань та прагнення до самовдосконалення.

Новостворена редакція працювала під керівництвом відомого педагога Дмитра Івановича Тихомирова, який присвятив життя літературно-педагогічній діяльності, співпрацював

у газетах і педагогічних часописах «Народная школа», «Семья и школа», а також уклав підручники для школи, посібники для вчителів із методики викладання російської мови («Букварь», «Азбука правописания», «Вешние всходы») та ін. [69].

Безоплатним додатком до видання «Юная Россия» був редагований тим самим Д. І. Тихомировим журнал «Педагогический листок», на сторінках якого вміщувалися статті з проблем навчання та виховання. Та одним із основних завдань часопису стало поширення бібліографічної інформації про нові видання в галузі шкільної, дошкільної та позашкільної освіти, педагогічної літератури для батьків і педагогів середніх і нижчих навчальних закладів, а також про книжкові новинки для дітей.

Саме на сторінках «Педагогического листка» з'являються статті С. Сірополка з проблем організації земських і недільних шкіл [45]. Ймовірно, що він очолював відділ «Бібліографія», оскільки в цьому розділі журналу міститься значна кількість підготовлених ним рецензій та оглядів нової літератури з освітньої та навчально-педагогічної проблематики. Серед видань, що він рецензував, були також праці в галузі шкільництва та бібліографії, а також художні твори дитячих письменників, зокрема, виданих «Юной Россией». Так, у відгукові на дослідження Д. М. Бобилева, в якому йдеться про ставлення населення Пермської губернії до народної школи [52], С. Сірополко звернув увагу на прагнення селян дати освіту своїм дітям, підвищивши рівень початкової школи, засновуючи при цих закладах бібліотеки, а також утворюючи інші установи позашкільної освіти, що сприяли б розвитку читацьких потреб учнів і широких верств населення. Відгукнувшись на працю Б. Веселовського з історії земств [49], С. Сірополко звернув увагу на висвітлення автором проблем народної освіти, зазначивши, що саме земства спрямовували свою діяльність на організацію мережі закладів позашкільної освіти, зокрема народних бібліотек і читалень. Завдячуючи діяльності земств у галузі позашкільної освіти, як зазначав рецензент, уже у 1909 р. у 34 земських губерніях було майже 4,5 тис. народних бібліотек-читалень [49, с. 143].

Не пройшли повз увагу С. Сірополка праця М. Малиновського, який уклав каталог книжок для дітей та

юнацтва з метою відбору з популярних видань літератури для вихователів і бібліотекарів шкільних бібліотек [18, с. 502], а також структура щорічних календарів-довідників, призначених для вчителів (відзначив вміщені там бібліографічні списки книжок із педагогіки та психології), а також покажчики популярної літератури [19].

Бібліографічні покажчики в галузі гуманітарних знань також були предметом уваги С. Сірополка, оскільки містили інформацію, що допомагала бібліотекарям при комплектуванні бібліотек, сприяла самоосвіті читачів. При цьому він аналізував систематизацію видань, їх тематико-типологічну структуру та висловлював зауваження щодо повноти представленого матеріалу [21]. Щодо бібліографічних покажчиків у галузі рекомендованої для читання дітей літератури, то вчений не погоджувався з необхідністю поділу книжок за віком, мотивуючи тим, що «вік для читання дитини визначається не стільки роками, скільки ступенем її розвитку» [22]. У рецензії, присвяченій аналізу творчого доробку вихідця з України хірурга, анатома та педагога, основоположника військово-польової хірургії, члена кількох міжнародних академій М. І. Пирогова, засновника першої недільної школи для дорослих у Києві, не лише йдеться про заслуги того в галузі педагогіки, а й подано належну бібліографію праць, присвячених цьому напрямку діяльності лікаря [24].

Значну увагу в цей час приділяв С. Сірополко рецензуванню праць В. І. Чарнолуського, вихідця з Чернігівської губернії, відомого діяча у галузі народної освіти і громадського педагогічного руху, вихованця Університету Св. Володимира, який виступав із різкою критикою уряду Російської імперії щодо політики в освітній галузі, за що його було заарештовано. Після повернення із заслання (1905) В. І. Чарнолуський ініціював і розробив демократичну програму реформування освітньої системи країни, що передбачала децентралізацію управління освітою, різноманітні джерела фінансування, необхідність утворення правової бази освіти. У рецензіях на роботи В. Чарнолуського, де йшлося про організацію позашкільної освіти, С. Сірополко звернув увагу на докладне висвітлення автором ролі та компетенції держави, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а також приватної

ініціативи у справі народної освіти, вперше проведений автором аналіз поряд із діяльністю відомих товариств, також роботи осередків маловідомих, зокрема професійних організацій учителів, бібліотекарів тощо [23]. С. Сірополко погоджувався із думкою В. Чарнолуського щодо важливої ролі приватної ініціативи в освітній галузі, що не суперечила розвитку просвітньої роботи державних установ і місцевих самоврядувань. Особливу увагу рецензента привернули два випуски довідкового видання «Ежегодник внешкольного образования» (1907; 1910) за редакцією В. І. Чарнолуського з проблем позашкільної освіти. На їхніх сторінках було вміщено статuti, урядові розпорядження, закони, циркуляри, списки літератури та інші документи і матеріали, а також висвітлювалася діяльність земств у галузі бібліотечної справи [20; 25]. Містили вони також багато цінних відомостей про організацію бібліотек, а також законоположення, статuti книгозбірень, списки бібліотек Російської імперії, відомості про земські бібліотеки, історичний нарис про їх діяльність. Ці щорічники за повнотою представлених матеріалів, на думку С. Сірополка, слугували найповнішими довідниками для фахівців у галузі позашкільної освіти, зокрема, і для бібліотечних працівників.

Значна кількість вміщуваних майже впродовж десяти років на сторінках «Педагогического листка» рецензій на присвячені проблемам освіти та виховання книги, покажчики (І. Владиславлева, М. Ульянова, М. Рубакіна [26; 28; 34; 35]) та праці В. Чарнолуського [31] стали важливою складовою бібліографічного доробку С. Сірополка.

На початку ХХ ст. Степан Онисимович активно працював не лише як бібліограф, а й став відомим у Російській імперії дослідником у галузі бібліотекознавства, розробляючи актуальні проблеми бібліотечної справи та науки про бібліотеку.

Бібліотечна справа в цей період входила до складу ємкого поняття «позашкільна освіта», вивчення якого здійснював С. Сірополко разом із іншими відомими діячами народної освіти та прогресивними педагогами Є. М. Мединським, В. І. Чарнолуським, В. П. Вахтеровим, які бібліотекознавство включали до складу педагогіки, оскільки вважали бібліотеку найкращим засобом для самоосвіти та народної освіти. Працюючи на посаді завідувача відділом народ-

ної освіти Московської губернської земської управи, Степан Онисимович опублікував дослідження «Внешкольное образование» (1912) [46], в якому обґрунтовував значення позашкільної освіти, необхідність якої бачив, насамперед, у тому, що сама лише народна школа не може забезпечити населенню належної освіти, оскільки її завдання «дати до рук учнів *зряддя* освіти — грамотність, за допомогою якої відкривається доступ до всієї суми людських знань» [46, с. 5]. Відтак, потрібні установи, діяльність яких сприяла б подальшому розумовому та моральному розвитку народу. Окрім того, потреба позашкільної освіти зумовлювалася, на його думку, «наявністю значної маси неосвіченого населення, яке перейшло вже шкільний вік і тому позбавленого можливостей скористатися нормальною мережею шкіл» [46, с. 5]. Ця частина населення при бажанні могла здобувати освіту за допомогою недільних шкіл, народних читань, бібліотек, читалень тощо. Заклади позашкільної освіти вчений вважав освітньо-виховними установами, що здійснюють її за різними формами та напрямками.

Особлива роль серед закладів позашкільної освіти належала народним бібліотекам і саме тому організації їх роботи, а також розвитку науки про бібліотеку С. О. Сірополко присвятив працю «Народныя библиотеки: порядок открытия библиотек и их организация» (М., 1910), де вперше терміни «бібліотекознавство» та «бібліотекознавчі дисципліни» вжито на позначення окремих розділів бібліотекознавства чи окремих курсів у системі підготовки бібліотечних фахівців. Він також торкнувся теоретичних проблем бібліотекознавства — визначення соціальних функцій бібліотеки, виявлення основних принципів організації бібліотечної справи, запровадження участі громадськості в роботі бібліотек, формування бібліотечної мережі, розробки бібліотечної класифікації та каталогізації, а також статистики бібліотеки. Вченому вдалося виокремити складові окремих розділів спеціального бібліотекознавства — фондознавства, читачезнавства, бібліотечної професіології та бібліотечної статистики, а також спробувати розкрити сутність цих явищ, терміни для визначення яких у бібліотекознавстві з'явилися значно пізніше. Крім теоретичного ця праця С. Сірополка мала також і практичне зна-

чення, оскільки в ній подано чотирнадцять додатків, необхідних для використання у роботі народних бібліотек, зокрема: «Примерные формы прошений об открытии публичных бесплатных библиотек-читалень и подписки ответственного лица», «Устав земской публичной библиотеки в Марьиной Роще Московского уезда», «Устав библиотечного общества», «Устав библиотеки, руководимой библиотечным советом», «Список библиографических указателей и примерных каталогов, необходимых при составлении каталога библиотеки», «Правила библиотеки», «Инструкция для библиотекаря», «Список наиболее крупных книгоиздателей, книгопродавцов и букинистов» та ін., описано техніку реєстрації та видачі книжок [53]. Ці зразки документів надавали суттєву практичну допомогу при відкритті та організації роботи народних бібліотек у Російській імперії. Робота С. Сірополка отримала позитивні відгуки на сторінках спеціальних періодичних видань, де відзначалося зокрема, що «в книжці С. Сірополка дуже толково та ясно пояснено новий порядок відкриття бібліотек, а також подано різні вказівки по їх організації», відзначалося новизна викладеного матеріалу та оригінальність думки автора [2; 3]. Публікація вченим цих документів і матеріалів, а згодом – Закону від 2 грудня 1905 р. про ліквідацію цензури щодо народних бібліотек, «Резолюцій Першого бібліотечного з'їзду (секції громадських і народних бібліотек)» (1911), «Резолюцій загально земського з'їзду з питань позашкільної освіти, не розглянутих загально земським з'їздом» (1911), «Нових правил про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах» (1912) [46, с. 86–128] сприяла формуванню джерельної бази для вивчення бібліотечної справи, а також засвідчувала становлення бібліотечної джерелознавства.

Подальша розробка проблеми сутності бібліотекознавства як навчальної дисципліни та її складових знайшла свій розвиток у доповіді С. Сірополка, виголошеній на Першому Загальноземському з'їзді з народної освіти (1911), в якій він запропонував орієнтовну програму десятигодинного навчального курсу бібліотекознавства. На його думку, вивчення цього предмету могло б містити такі теми: «I. Історія книгодрукування і бібліотеки. Культурна роль бібліотек (1 година); II. Громадські бібліотеки в Америці (1 годи-

на); III. Народні бібліотеки в Росії (Історія та статистика) (1 година); IV. Приміщення бібліотеки. Меблі та обстановка. Розстановка книг. Гігієна книг (1 година); V. Принципи комплектування бібліотек. Укладання каталогу бібліотеки. Посібники і покажчики при комплектуванні бібліотеки (1 година); VI. Внутрішня організація бібліотеки. Засоби, що сприяють найбільшій продуктивності бібліотеки (1 година); VII. Техніка запису при видачі книжок (2 години); VIII. Звітність бібліотеки (1 година); IX. Правове положення бібліотеки. (Узаконення, що стосуються бібліотечної справи (1 година)» [46, с. 56]. До складу бібліотекознавства він включив як теоретичні питання (історію книги та бібліотеки, соціальні функції, типологію бібліотек, історичний і статистичний аналіз зарубіжних і вітчизняних громадських бібліотек, принципи комплектування та каталогізації, бібліотечне законодавство), так і практичні (організація роботи бібліотеки, матеріально-технічна база, техніка запису при видачі книжок, статистика бібліотеки). Отже, запропонована тематична структура курсу свідчила про концепцію С. Сірополка щодо бібліотекознавства як навчальної дисципліни, а розподіл бібліотекознавства на теоретичну та практичну частини підтверджував, що він розділяв традиційні для того часу погляди у науці щодо бібліотеки та бібліотечної справи.

Певним внеском у розвиток учення про бібліотеку є думки С. Сірополка щодо необхідності повсюдного відкриття народних бібліотек, зумовленої потребою «за допомогою книги проводити знання у темні маси народу» [46, с. 35]. Він вважав, що серед установ, які ставлять за мету сприяти задоволенню розумових потреб населення, найбільше значення мають загальнодоступні бібліотеки. Роль бібліотеки полягає в тому, що вона «як культурно-просвітня установа, не тільки задовольняє духовні запити людини, але й підвищує ці самі запити, навчаючи її бачити у книзі джерело людських знань, думок та почуттів. А якщо таке значення книги, то зрозуміло, наскільки є життєво важливим вільний доступ до неї для всіх і кожного, інакше кажучи – відкриття громадських бібліотек» [46, с. 35].

Учений розробляв методологічні засади науки про бібліотеку. Вивчення народних бібліотек С. Сірополко здійснював у зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування,

що свідчить про запровадження ним принципу історизму у бібліотекознавстві. Він вважав, що відкриттям для загального користування бібліотеки Академії наук у Санкт-Петербурзі (1728) розпочинається «народно-бібліотечна справа в Росії» [46, с. 35], але вона не отримала свого розвитку аж до проведення селянської реформи 1861 р., що скасувала кріпацтво та звільнила селян від особистої залежності, коли вони серед інших прав отримали також право на освіту. Значний розвиток народних бібліотек розпочався після проведення земської реформи 1864 р., коли до функцій земських установ увійшло будівництво й утримання народних шкіл та учнівських бібліотек, якими могли користуватись не лише учні, а й доросле населення. Земства також засновували й народні бібліотеки, значне збільшення мережі яких спостерігалось до початку 80-х рр. ХІХ ст. С. Сірополко вважав, що за своєю сутністю вони нічим не відрізнялися від публічних бібліотек, що переважно обслуговували «міських обивателів: і ті, й інші були підпорядковані одним і тим же нормам» [46, с. 36]. Але на перешкоді розвитку народних бібліотек постали цензурні утиски (1890) щодо порядку відкриття та комплектування їх книжкового фонду. Після послаблення цензури (1905) активізувалася діяльність земств, просвітніх товариств і приватних осіб щодо розвитку народних бібліотек. Отже, розглядаючи виникнення, формування та розвиток народних бібліотек у хронологічній послідовності, С. Сірополко розробляв історичний метод у бібліотекознавстві.

У науці про бібліотеку особливо активно вивчався та використовувався статистичний метод, оскільки бібліотеки та читачі являють собою суспільне явище, вивчення якого полягає у групуванні даних для аналізу та висновків на підставі масових спостережень. С. Сірополко активно досліджував народні й учительські бібліотеки, виявляв їхню кількість, кількість книжок, а також читачів за віком, статтю, освітою, професією, також вплив на роботу книгозбірень різних факторів (складу та освіти бібліотекарів, кількості власних приміщень для бібліотек, їх підпорядкування тощо).

У контексті розвитку статистичного методу вчений працював над проблемами удосконалення звітності народних бібліотек, що становить сукупність відомостей про результа-

ти їх роботи за певний проміжок часу. Зокрема, С. Сірополко розвивав думку про необхідність спрощення, розробки й уніфікації форм цієї звітності в народних бібліотеках. У праці «Очередные задачи в народно-библиотечном деле» [62] він зауважував, що основу звітності бібліотек повинні складати відомості про наявний книжковий фонд як в цілому, так і по відділах, а також про кількість читачів за звітний рік і число виданих книжок за той самий період. Він пропонував розробити техніку запису для позичених книжок, зважаючи, що кожна видана читачеві книжка повинна бути зареєстрована.

У цей час у Російській імперії усвідомлювалася необхідність у достовірній статистичній інформації про стан народних бібліотек і читалень, не залежно від їх підпорядкування та приналежності, котру могли б збирати земські установи. Вирішенню цієї проблеми певною мірою сприяли рішення Загальноземського з'їзду по статистиці народної освіти, що відбувся у Харкові 12–18 червня 1913 р. С. Сірополко був серед делегатів форуму як фахівець і доповідач за особливим запрошенням бюро з'їзду [82, с. 343]. Його було обрано головою секції «Статистики позашкільної освіти», де заслуховувалися та обговорювалися окремі проблеми відповідної тематики, а також йшлося про розробку проектів бланків звітності закладів позашкільної освіти, зокрема й бібліотек. Відтак, проблеми бібліотечної статистики, що вивчає кількісний бік явищ і процесів бібліотечної справи, стали важливим напрямом бібліотекознавчих досліджень С. Сірополка цього періоду. У доповіді «Основні групування даних про народні бібліотеки» він, зважаючи на нові правила щодо народних бібліотек при нижчих навчальних закладах (1912), запропонував поділити їх на дві категорії: ті що знаходяться у шкільних приміщеннях і підпорядковані Міністерству народної освіти (на які розповсюджуються правила від 9 червня 1912 р.) та ті, що знаходяться поза межами школи й підпорядковані Міністерству внутрішніх справ (мають право мати в своїх фондах усі книги, за винятком вилучених із вжитку) [61, с. 429].

Окрім цього вчений зупинився на необхідності збирання статистичних відомостей про книжкове майно, читачів, бібліотекарів, діяльність бібліотеки та її бюджет.

До першої групи — книжкове майно — він включив відомості про загальну кількість книг і брошур (назв і томів).

Тобто, одиницями обліку бібліотечного фонду, на думку С. Сірополка, є друкована одиниця або том – кожен поліграфічно самостійно оформлений твір друку. Також йшлося про загальну вартість книг і брошур (номінальна вартість), їх розподіл по відділах. Він запропонував здійснювати класифікацію бібліотечного фонду за тринадцятьма відділами: релігійно-моральним; белетристики; історії літератури, критики та публіцистики; історії та біографій; географії та подорожей; віршів; суспільствознавства; філософії, психології та педагогіки; сільського господарства та ветеринарії; медицини; технічних наук та ремесел; довідкових видань; періодичних видань [61, с. 430].

Фактично, йшлося про статистичний облік книжкового фонду, що давав змогу визначити кількість творів друку, що є у бібліотеці, їх рух і розподіл за тематичною ознакою. Дискусії серед бібліотекознавців викликав вибір одиниці обліку: С. Сірополко запропонував взяти для обліку фонду друковану одиницю або том, що давало змогу здійснювати підрахунок чисельності фонду за назвами та скласти уявлення про його інформаційну значущість. При складанні системи класифікації книжок С. Сірополко поклав в основу запроваджувану на той час міжнародну десятичну бібліографічну класифікацію.

До другої групи – читачі – він включив статистичні відомості про загальну кількість читачів і розподілив їх за статтю, віком (діти; підлітки – від 13 до 18 р.; дорослі – від 19 до 50 р.; старі – від 51 р. і старші), заняттями (землероби, чорноробочі, заводські та фабричні робітники, приватна та громадська служба, чиновники, без визначеного роду занять), освітою (учні, котрі закінчили початкову чи іншу школу, самоучки), місцю знаходження від бібліотеки (на відстані 1-ї версти, 2-х, 3-х тощо) [61, с. 430]. Тобто, йшлося про запровадження статистичного обліку читачів, що давало змогу виявити кількість структурних груп населення, яке користувалося бібліотекою та здійснити їх класифікацію за відповідними ознаками.

Третя група – бібліотекарі – містила статистичні дані про загальну кількість бібліотекарів та їх помічників, а також відомості про їхній розподіл за віковими ознаками, професійною діяльністю (учитель, священник, дяк, псаломщик, волос-

ний або сільський писар, інша професія, спеціальний бібліотекар), за освітою (без освіти, з початковою, середньою чи зі спеціально-педагогічною освітою), за стажем роботи, за розміром платні. Запропонований С. Сірополком статистичний облік бібліотечних працівників сприяв розвитку статистики бібліотечних кадрів, вивченню чисельності працівників, давав уявлення про їхній кваліфікаційний рівень та освітній ценз, віковий склад тощо.

Четверта група містила статистичні відомості про діяльність бібліотеки, куди увійшли дані про: число виданих книг по відділах, відповідно до запропонованої С. Сірополком класифікації; про число книг, виданих на 1 читача (по 1-й книзі взяли стільки-то читачів, по 2-й — стільки-то тощо); про число видач на книгу (від 1 до 5 взято стільки-то книг, від 6 до 10 — стільки-то тощо); про число днів, упродовж яких була відкрита бібліотека; про число годин, упродовж яких вона працювала [61, с. 431]. Статистичний звіт книговидачі дає уявлення про те, скільки творів друку та інших матеріалів було використано читачами, що значною мірою характеризує межі громадського читання та продуктивності праці бібліотекаря. Він також торкнувся проблеми запровадження відносних статистичних показників обслуговування читачів — читаності та відвідуваності.

До п'ятої групи — бюджет — входило два розділи: надходження та видатки.

Ці статистичні групи пропонувалося взяти за основу при складанні звітів бібліотек, що становлять сутність бібліотечної статистики, оскільки містять кількісну характеристику фактів, що характеризують основні види бібліотечної діяльності, а також розрахунки різних статистичних показників, що характеризують розвиток бібліотечної справи та її зв'язок з іншими соціальними явищами. Звіти становлять фундамент бібліотечної статистики, оскільки вони дають змогу підсумовувати та проаналізувати діяльність бібліотеки за певний період часу. Виокремивши основні статистичні групи, С. Сірополко звернувся до розробки бланків щорічної та поточної статистики народних бібліотек і читалень, що могли б бути придатними як для земських управ, так і для відомств народної освіти, оскільки уніфікованих форм документів ста-

тистичної звітності не існувало і це ускладнювало проведення аналізу діяльності як окремої бібліотеки, так і мережі певного типу книгозбірень. С. Сірополко запропонував форму звіту по народних бібліотеках і читальнях, що складався із 47 пунктів, які давали змогу скласти уявлення про роботу книгозбірень, і оприлюднив її на з'їзді під назвою «Форма звітності по народних бібліотеках і читальнях» [75, с. 523–526]. До основних попередньо виокремлених ним п'яти груп, за якими мали подавати статистичні відомості народні бібліотеки і читальні, він додав пункти, що стосувалися мовного складу книжкового фонду та книговидачі по основних тематичних розділах за кожен місяць року, а також відомості про каталоги та їх види — картковий, рукописний, друкований, а також рекомендаційні та бібліографічні покажчики та їх класифікацію. Він вважав за необхідне додати до річного звіту народної бібліотеки також пункти про наявність при бібліотеці читальні та характеристики її роботи. Обов'язковою вважав інформацію про визначення впливу бібліотеки на читачів і ставлення до неї населення, виявлення проблем у керівництві читанням і недоліків у складі книжкового фонду. Для повної характеристики діяльності бібліотеки С. Сірополко вважав недостатнім тільки укладання статистичного звіту, варто було також подавати інформаційний звіт, в якому всебічно характеризувати діяльність бібліотеки в системі культурно-освітніх закладів регіону.

У ході обговорення доповідей щодо статистики народних бібліотек, С. Сірополко висловлював думки про необхідність запровадження єдиного бланку звітності для народних бібліотек із мінімальною кількістю запитань [9, с. 286], він також роз'яснював терміни, що вживалися при складанні статистичного звіту, зокрема при визначенні положення «Облік кількості, складу і руху книжкового майна» від пропонував під «кількістю» розуміти «число назв и число оправ», а під «складом» — «розподілення книжкового майна по відділах систематичного каталогу», що і було ухвалено секцією [9, с. 290], також було прийнято його пропозицію щодо поділу читачів на вікові групи [9, с. 301].

Отже, С. Сірополко запропонував уніфікувати статистичні відомості про основні напрями діяльності народних бібліотек, розробивши систему кількісних показників для вивчення стану бібліотечної мережі, розподілення її за відом-

чою приналежністю, а також для вивчення стану книжкових фондів, їх розподілу по галузях знань, мовних ознаках і величині, наявності каталогів, дослідження читачів, їх складу за віковими категоріями, соціальним станом, освітою, професійною приналежністю, статтю; для вивчення діяльності бібліотеки, книговидачі, її складу, для знань про бібліотечні кадри, їх вік, освіту, стаж роботи у бібліотеці; фінансування бібліотек, розподіл асигнувань на різні потреби, значна частина яких увійшла до обов'язкових показників річних статистичних звітів бібліотек [16, с. 66–67]. Доповіді Степана Онисимовича увійшли до числа тих, у яких були висвітлені найголовніші завдання з'їзду, висловлені ним ідеї сприяли удосконаленню бібліотечної статистики та розвитку статистичного методу у бібліотекознавстві.

С. Сірополко активно розробляв характерні для бібліотекознавства початку ХХ ст. принципи бібліотечної діяльності. У його працях йшлося про принцип активності бібліотеки, одним із напрямів якого було теоретичне обґрунтування шляхів активної роботи з читачами, залучення населення до користування бібліотеками. Активна роль бібліотеки полягала в тому, щоб залучити до користування нею все населення регіону, де вона знаходилася. С. Сірополко вважав, що активність повинна виявлятися у тому, щоб наблизити бібліотеку до читача, зацікавити книжками, полегшити доступ до книжок і дати змогу їх вибору. Успішність цієї роботи бібліотеки, на справедливу думку вченого, визначається належно укомплектованим книжковим фондом, що здійснюється залежно від типу бібліотеки та її читачів.

Іншим виявом активності бібліотеки він вважав сприяння пробудженню інтересу серед населення до вивчення рідного краю, наголошуючи на культурно-освітній функції бібліотеки: «Без сумніву кожний бібліотекар, в міру своїх сил та здібностей, візьме участь в організації тих засад, що можуть сприяти більш успішному виконанню функції бібліотеки як культурно-освітнього закладу» [58, с. 553], маючи на увазі, що бібліотекареві неминуче прийдеться допомагати товариствам та окремим особам, які вивчають місцевий край, підготовкою бібліографічної інформації та укладанням різного роду бібліографічних покажчиків, добром краєзнавчої літератури.

Наступний напрям реалізації принципу активності бібліотеки полягав у наданні суттєвої допомоги читачам при виборі книжок, що отримало назву «керівництво читанням». Теоретична розробка цієї проблеми здійснювалася багатьма бібліотекознавцями, а заслуга С. Сірополка полягає у тому, що він відстоював свободу вибору для читачів, особливо молоді, але вважав необхідним впливати на цей вибір, враховуючи освіту, вік, індивідуальні особливості читача. Він вважав, що бібліотекар в цьому напрямі повинен керувати читанням.

С. Сірополко рекомендував забезпечувати вільний доступ учнів до бібліотечних фондів, щоб привчити їх самих знаходити потрібну їм книгу, відповідно власним запитам та інтересам, що було особливо важливим напрямом роботи учнівських бібліотек. Водночас, він підкреслював, що бібліотекар в жодному разі не може зняти з себе керівництво читанням учнів, оскільки більшість з них, особливо молодших відділень, постійно звертається до бібліотекаря з проханням вибору книжок, а інші потребують допомоги в обранні книжок для позакласного читання. І навіть «при вільному виборі книг самим учнем бібліотекар не повинен ухилятися від контролю та керівництва читанням: при отриманні прочитаної книжки від учня бібліотекар все ж повинен з'ясувати для себе, як засвоєна книга читачем, дати правдиві роз'яснення невірному зрозумілому читачем, вказати на ті книги, що можуть відповісти на питання, що цікавить читача» [73, с. 204]. Отже, С. Сірополко пропонував вивчати читацькі інтереси шляхом проведення бесід, аналізу прочитаних творів, спостереження за динамікою читацьких інтересів, закладаючи тим самим підвалини запровадження у бібліотекознавство методів соціологічних досліджень.

С. Сірополко запропонував здійснити класифікацію читачів народних бібліотек, поклавши в основу освітній рівень громадян, розподіливши їх на: малоосвічених, котрі вміли читати книжки, надруковані великими літерами; добре освічених, котрі читають белетристику та науково-популярні брошури; розвинених читачів, які читають книжки наукового змісту [53, с. 6]. Здійснена ним класифікація користувачів книгозбірень сприяла накопиченню емпіричного матеріалу для вивчення читачів і читання, розвитку історії, теорії та практики бібліотечного читачезнавства.

Суттєвим є внесок С. Сірополка у теоретичну розробку одного із демократичних принципів бібліотечної діяльності — загальнодоступності бібліотек, в основі якого, на його думку, повинна були безоплатність їх користуванням та планомірна організація бібліотечної мережі. Він вважав, що мережа народних бібліотек повинна бути розгалуженою і вони повинні бути відкритими для загального користування. Він наполягав на послідовному проведенні цього принципу у практичну діяльність бібліотек, на відміні залогової системи та платності бібліотечного обслуговування. На думку С. Сірополка, бібліотеки повинні бути безоплатними, а залоги та поручительства визнані небажаними [53, с. 6]. Розширенню загальнодоступності бібліотек сприяла організація читальних залів при нижчих навчальних закладах, про що зазначав у своїх працях С. Сірополко, оскільки правила про народні бібліотеки допускали лише позичання книжок додому [53, с. 12].

С. Сірополко активно розробляв принцип громадської діяльності, оскільки демократизація бібліотечної справи передбачала участь населення в організації бібліотек та в управлінні їхньою діяльністю. Він виокремив дві форми участі громадськості — бібліотечні товариства та бібліотечні ради. Прихильник залучення громадськості до організації роботи бібліотеки та самодіяльності місцевого населення, він вважав найбільш доцільним заснування місцевих бібліотечних товариств і бібліотечних рад, які б допомагали популяризації бібліотеки серед місцевого населення, організації її роботи та комплектування.

Свою концепцію участі громадськості у роботі бібліотек він оприлюднив на Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді, що з ініціативи Санкт-Петербурзького Товариства бібліотекознавства відбувся з 1 по 7 червня 1911 р., куди його було делеговано Московським товариством грамотності. С. Сірополко брав участь у роботі Секції громадських і народних бібліотек, що привернула увагу багатьох учасників і якою було винесено цілу низку постанов загальнотеоретичного та практичного характеру. Головою Секції було обрано П. М. Богданова, одного із засновників і керівників Товариства бібліотекознавства, російського бібліотекознавця та бібліографа, редактора журналу «Библиотекарь», а його заступниками — С. О. Сірополка та А. А. Дитрихсона.

У вітальному слові С. Сірополко наголосив на необхідності визнання з'їздом заслуг у народно-бібліотечній справі вчителів, які сприяли організації роботи народних бібліотек, зокрема, їх комплектуванню та обслуговуванню читачів. 2 червня 1911 р. С. Сірополко виступив із концептуальною доповіддю «Принцип громадськості в народно-бібліотечній справі», в якій підкреслювалася необхідність здійснювати її будівництво із залученням широких верств населення, а також йшлося про те, що здійснювана земськими та міськими органами самоврядування організація загальної народної грамотності є дуже далекою від народної освіченості та що лише при взаємодії школи та бібліотеки, керівництво якої здійснюється громадськістю, можливе духовне та моральне розкріпачення народу. С. Сірополко наголошував, що організація народно-бібліотечної справи повинна будуватися на принципі громадськості; участь місцевого товариства повинна бути не лише у справі відкриття бібліотек, а й у самій організації бібліотечної справи; йшлося про усвідомлення необхідності широкого відкриття у губернських і обласних містах особливих товариств сприяння улаштування народних бібліотек і читалень [65, с. 176].

У ході роботи з'їзду С. Сірополко брав активну участь у обговоренні багатьох доповідей, виголошених на Секції громадських і народних бібліотек, послідовно проводячи думку, що тільки залучення громадських сил до бібліотечної справи зможе оживити її [65, с. 131]. Він висловився з приводу взаємин між бібліотеками та книгопродавцями, зазначивши, що книгопродавці та книговидавці повинні насамперед дбати про доступність книжки за ціною різним верствам читачів. Проблема поширення друкованих видань актуалізувалася у зв'язку зі скасуванням знижок на книги та журнали, призначені для народних бібліотек, які вони купували у земських книжкових складах, що надавали поступки для своїх споживачів. Вчений закликав учасників секції до протесту проти знищення знижок, оскільки це призведе до зменшення попиту на книжки та погіршить умови для просвітницької діяльності. Активність С. Сірополка та інших учасників з'їзду сприяла прийняттю рішення, в якому йшлося, що всі без винятку бібліотеки повинні користуватися максимально

можливими знижками на всі книжки та інші друковані видання, які вони купують [65, с. 143]. «З'їзд вважає хибною всяку міру, спрямовану на підвищення вартості книг і тому висловлюється за відміну встановлених Першим З'їздом книгопродавців і видавців обмежень з питань про знижки для приватних осіб і всякого роду бібліотек» [67, с. 672], — зазначав С. Сірополко, коментуючи резолюцію з питань про можливе здешевлення книжок.

За доповіддю С. Сірополка «Принцип громадськості в народно-бібліотечній справі» Першим Всеросійським бібліотечним з'їздом було прийнято резолюцію, в якій зазначалося: «враховуючи обставини, що кількісному збільшенню бібліотек у неземських губерніях часто заважає необізнаність широких верств населення про порядок відкриття бібліотек, а також відсутність ініціативи на місцях, З'їзд визнає наполегливо необхідним повсюдне відкриття у неземських губерніях особливих Товариств сприяння улаштуванню бібліотек» [46, с. 101]. У організації бібліотечної справи уперше було сформульовано положення про необхідність активної участі місцевого населення у роботі бібліотек, утворення спеціальних громадських товариств, що допомагали б в організації бібліотечного будівництва. Запровадження громадських засад у бібліотечну справу, що стало одним із основних принципів її організації, належить до числа найважливіших рішень з'їзду, чому значно сприяли теоретичні розробки С. Сірополка.

У серпні 1911 р. у Москві відбувся Перший Загальноземський з'їзд із народної освіти, в ході якого було розроблено докладну схему розвитку освіти та її матеріального забезпечення, а також визнано запровадження загальнодоступності початкової школи негайним і бажаним принцип обов'язковості початкового навчання. С. Сірополко був делегатом цього з'їзду [81, с. 53], а також секретарем секції з позашкільної освіти. Під час форуму він виступив із двома доповідями, одна з яких була присвячена проблемі подальшого розвитку принципу громадськості у бібліотечній справі. Не зважаючи на те, що вона мала таку саму назву, як і доповідь на бібліотечному з'їзді «Принцип громадськості в народно-бібліотечній справі», текст її було доповнено новими матеріалами. Так, зокрема наголошувалося, що лише останнім часом

принцип громадськості став провадитися повно та відкрито в народно-бібліотечній справі, а також визначалися функції бібліотечного товариства, містилася пропозиція щодо запровадження при губернських і повітових земських управах особливих довідкових бюро для сприяння організації публічних і народних бібліотек [13, с. 31– 34].

У своїх працях С. Сірополко постійно поширював ідею широкого залучення громадськості до організації різних видів народної освіти, пропагуючи рішення бібліотечного та загальноземського з'їздів із народної освіти (1911) та з'їзду діячів із народної освіти в Московському міському управлінні (1912), що звернули увагу земства на необхідність залучення місцевого населення до утворення бібліотечних товариств і бібліотечних рад. Так, у статті «Участь місцевого населення у справі народної освіти» С. Сірополко, аналізуючи активізацію залучення місцевого населення до діяльності окремих московських районних товариств піклування про дітей, які навчаються, звернув увагу, що в статутах цих громадських організацій було виокремлено спеціальний розділ, присвячений піклуванню про розвиток розумового стану учнів [72, с. 61]. Із цією метою товариства сприяли моральному вихованню учнів і влаштуванню дитячих бібліотек, читань та екскурсій, а також організації всіляких заходів для допомоги дітям у поповненні та розширенні їх освіти. При деяких районних Товариствах піклування про дітей, які навчаються, влаштовувалися безоплатні бібліотеки-читальні, де збиралися не лише письменні діти всіх вікових категорій, а й неписьменні малюки, які брали участь у сумісних читаннях і співбесідах. Що ж до участі громадськості у організації позашкільної освіти, то С. Сірополко дійшов висновку, що успішність бібліотечної справи, за свідченням Московського повітового земства є вищою там, де читачі беруть участь у справах своєї бібліотеки. Бібліотечні ради та товариства сприяють покращенню організації бібліотечної справи, але їх діяльність впливала також на інші фактори, що спонукають культурний розвиток народу. Зокрема, у звіті одного із завідувачів відділом народної освіти Олонецької губернії було зазначено, що «уважне і співчутливе ставлення ради до своєї бібліотеки підносить цю установу в очах місцевого населення, значно підвищує умови життя і роботу завідуючого» [72, с. 64].

На початку ХХ ст. у вітчизняному бібліотекознавстві активно вивчалися проблеми соціального призначення бібліотек. Якщо раніше бібліотека розглядалася переважно як просвітня установа, то в цей період її функції уточнюються та розширюються. С. Сірополко, досліджуючи соціальні функції бібліотек, визначив бібліотеку як культурно-просвітню установу, що активно сприяє не лише просвіті, а й вихованню населення. Він вважав, що бібліотека необхідна для науки й освіти і цю мету вона втілює шляхом надання книжок за дешеvu плату чи зовсім безкоштовно всім бажаючим долучитися до скарбниці людських знань, думок і почуттів [46, с. 16]. Бібліотека повинна сприяти розповсюдженню книги, яка «пробуджує нашу думку, вказує нам шлях удосконалення, сприяє укріпленню нашої волі» [53, с. 1], а також допомагає у розумовому, моральному й естетичному розвитку. Значним внеском у розробку проблеми соціальної значущості книгозбірень було виокремлення С. Сірополком сутнісних соціальних функцій бібліотеки – освітньої, виховної та інформаційної.

Розглядаючи бібліотеку як одну із установ позашкільної освіти та органічну складову загальної системи освітніх установ, він розробляв педагогічну функцію бібліотеки. Праці С. Сірополка особливо значимі тим, що в них ідеться про рівноцінність шкільної та позашкільної освіти: «шкільна і позашкільна освіта, маючи цілком самостійне значення, є рівноцінними частинами одного порядку явищ, а саме, того психологічного процесу, що спонукає людину до розширення свого розумового кругозору» [60, с. 10]. Бібліотека як і школа переслідують подібні завдання, різниця між ними полягає в тому, що школа прагне до розвитку просвіти головним чином через живе слово та безпосередній вплив на особистість, а бібліотека тяжіє до тієї самої мети шляхом розповсюдження корисних книг як кращого засобу для самоосвіти [53] – вважав С. Сірополко. Йому належать теоретичні розробки проблеми педагогічного впливу на читачів, що закладали основи теорії керівництва читанням як основного змісту бібліотечної педагогіки. Головну роль у організації та розвитку народних бібліотек він відводив учителю народної школи, справедливо зазначаючи, що той зацікавлений у розширенні шкільних знань за допомогою бібліотеки, є її керівником та бібліотека-

рем, тому саме йому і повинна належати керівна роль в організації народних бібліотек [53].

Окрім вивчення соціальних функцій бібліотек С. Сірополко досліджував одну із важливих проблем бібліотекознавства – типологію бібліотек, що привертала увагу науковців на початку ХХ ст. у зв'язку з активізацією діяльності земств щодо відкриття книгозбірень і розвитку їх мережі. Він вважав, що народні бібліотеки нічим не відрізняються від публічних, різниця у їх назвах вказувала тільки на те, що публічні бібліотеки, на відміну від народних, обслуговують «міських обивателів».

Він сприяв розробці правил відкриття народних бібліотек та організації їх роботи, а також був ініціатором рішення Першого загальноземського з'їзду зі статистики народної освіти (Харків, 1913), згідно з яким народні бібліотеки було поділено на дві категорії, зважаючи на умови їх комплектування, що залежали від адміністративного підпорядкування: народні бібліотеки, підпорядковані Міністерству народної освіти (знаходились у шкільних приміщеннях) і народні бібліотеки Міністерства внутрішніх справ (розташовані поза шкільними приміщеннями).

Оскільки на доступність народних бібліотек і читалень впливали плата за читання, введення залогів чи поручительства тощо, то С. Сірополко вважав за можливе взяти цей принцип в основу розподілу установ на платні та безплатні, а за адміністративно-територіальним поділом на – міські та сільські. Залежно від участі у веденні бібліотечної справи громадськості він вважав, що бібліотеки можна подіти на ті, що побудовані на принципі громадськості та такі, що не визнають цього принципу. Отже, С. Сірополко здійснював групування народних бібліотек за різними ознаками [61].

Предметом особливої уваги вченого та практика була організація бібліотечного обслуговування дітей. Він пропонував як утворення самостійних дитячих бібліотек, так і організацію при бібліотеках для дорослих відділень по обслуговуванню дітей, де дитячі книжки, на думку автора, мали утворювати або окремих відділ, або, в залежності від змісту, бути розставленими у відповідних відділах [53, с. 16]. На Першому з'їзді діячів народної освіти Московського повітового зем-

ства (з 29 січня по 8 лютого 1912 р.), на думку С. Сірополка, було приділено мало уваги питанням позашкільної освіти, проте наголошувалася необхідність влаштування дитячих бібліотек-читалень як самостійних установ або у вигляді особливих дитячих відділень при загальних бібліотеках із окремим асигнуванням цих відділень [74].

У цей час увагу С. Сірополка привертала також проблеми організації учительських бібліотек. Земські та міські громадські самоврядні інституції спрямовували діяльність на підвищення загальноосвітнього рівня вчителів початкових класів, пробуджували серед місцевого населення потребу у відкритті народних бібліотек, працювали в цих бібліотеках, давали поради щодо вибору книжок, кращого засвоєння змісту прочитаного тощо. Серед цих заходів важливу роль відігравали учительські бібліотеки, організація яких вимагала належного комплектування фонду, чому значною мірою сприяло використання зразкових каталогів, вироблених колективними зусиллями. З цією метою групою просвітян і педагогів у складі Г. К. Вебера, Е. А. Звягінцева, О. М. Обухова, М. П. Постовської, Н. П. Постовського, Н. В. Чехова та С. О. Сірополка було укладено каталог «Учительські бібліотеки» (М., 1912) [84], до якого увійшли книги і брошури, пов'язані переважно з професійною діяльністю народного учителя. Завдання каталогу полягало у розкритті змісту фонду та наданню допомоги у виборі книжок, сприяючи тим самим формуванню професійних інтересів і розширенню уявлення про систему знань учителя. Укладачами було зроблено спробу систематизувати учительські бібліотеки, поділивши їх на пришкільні, районні та повітові або центральні. Для пришкільної учительської бібліотеки пропонувалося включити 34 назви книг на суму 22 крб. 20 коп., переважно довідкового характеру, що були настільними книгами для кожного народного учителя. Вони, на думку укладачів, повинні бути у кожній пришкільній учительській бібліотеці. Районна бібліотек мала б складатися зі 100 назв книг на суму 83 крб. 30 коп. і містити книжки більш загального змісту, необхідні для народного учителя. Повітова учительська бібліотека мала б нараховувати 168 назв на суму 306 крб. 20 коп. і комплектуватися творами відомих педагогів, науковими педагогічними працями, ґрунтов-

ними довідковими виданнями в галузі педагогіки, що сприяли б розвитку професійного рівня народних учителів. Для усіх трьох видів каталогу С. Сірополко підготував бібліографічні списки з питань організації школи, позашкільної освіти та довідкових видань.

Оскільки каталог мав обмежений наклад, а потреба у подібних виданнях усвідомлювалася серед учителів і працівників бібліотек, С. Сірополко разом із О. Обуховим і Н. Чеховим підготували типовий «Каталог учительської бібліотеки» (М., 1913) [12], який можна було використовувати на допомогу початковому та поточному комплектуванню повітових (при управі) та районних учительських бібліотек. Каталог було поділено на п'ять списків-черг. Книги, на суму близько 180 руб., повинні входити до першої черги та складати основу повітової або районної учительської бібліотеки. За змістом вони повинні бути педагогічного або методичного характеру, необхідні для практичної роботи учителів у галузі шкільної та позашкільної освіти. А списки другої, третьої, четвертої та п'ятої черг, кожна приблизно від 130 до 150 руб., повинні служити для послідовного поповнення бібліотек книжками з різних галузей знань та довідковою літературою з метою розширення знань народних учителів. Каталог кожної черги було поділено на десять відділів, що свідчить про спробу систематизації літератури вчительської бібліотеки. До першого розділу увійшли книги з педагогіки, психології та народної освіти, до другого — з російської мови, літератури та критики, до третього — арифметика та геометрія, четвертий розділ складала книга з природознавства та географії, п'ятий — із історії, шостий — із фізичного виховання та шкільної гігієни, сьомий — із елементарного викладання мистецтв, малювання, співів, ручної праці та ігор, восьмий — позашкільна освіта, довідкові видання, різні книги, дев'ятий — суспільствознавство, останній десятий містив журнали (педагогічні). До каталогу не було вміщено розділу по Закону Божому та Богослов'ю, оскільки автори не вважали себе компетентними в цьому питанні (викладання Закону Божого здійснювали відповідні законовчителі). В каталозі не були відзначені також книги, рекомендовані чи схвалені Міністерством народної освіти, оскільки в учительські бібліотеки допускалися, від-

повідно циркуляру Міністерства народної освіти від 30 жовтня 1905 р. всі книги, що знаходилися в обігу і не були конфісковані у встановленому порядку.

Посилена увага до розвитку освіти вимагала розширення мережі вчительських та учнівських бібліотек, а також комплектування їх літературою. С. Сірополко сприяв розвиткові типології вчительських бібліотек, розподіливши їх на види: пришкільні, районні та повітові. У новій редакції каталогу «Учительские бібліотеки» (М.,1914) до складу повітової бібліотеки, що мала бути в кожній пришкільній книгозбірні, входили книжки тільки педагогічного та методичного характеру, а також довідники, необхідні для практичної роботи вчителів. Каталог цієї бібліотеки збільшувався до 50 назв на суму приблизно 30 крб., що розподілялися на вісім відділів: педагогіка та психологія; методика російської мови; арифметика та геометрія; історія; природознавство та географія; шкільна гігієна та фізичне виховання; малювання та ручна праця; позашкільна освіта та довідкові книги [73].

До складу районної учительської бібліотеки, якою користувалися педагоги від 6 до 10 шкіл, залежно від умов земства, мало б увійти вже близько 120 назв книжок на суму до 100 крб., що розподілялися так само, але перший розділ було розширено за рахунок книг із народної освіти. Завідування районною бібліотекою мав би здійснювати або учитель школи, при якій вона знаходилася, або бібліотекар районної народної бібліотеки, якщо вони були пов'язані між собою [73, с. 257].

Порівняно з каталогом 1912 р. майже вдвічі зросла кількість назв повітової учительської бібліотеки, що мала складатися з більше як 330 книжок на суму до 500 крб. і знаходитися при повітській земській управі або при земській публічній бібліотеці, якщо така є при земській управі.

До каталогів районної та повітової вчительських бібліотек входили книжки не лише педагогічного характеру, а й універсального змісту, що сприяли поповненню знань учителів за окремими предметами, а також для розширення загального розвитку та культури. Крім цього до каталогу повітової учительської бібліотеки включалися фундаментальні праці визначних педагогів, довідкові видання різних типів, монографічні дослідження в галузі педагогіки. також у фон-

ді цієї бібліотеки мав бути багатотомний універсальний словник видавництва Братів Гранат або Брокгауза й Ефрона та розділ літератури з проблем суспільствознавства [73, с. 257].

Згідно з каталогами до фондів жодної з трьох видів учительських бібліотек свідомо не були включені хрестоматії або підручники, зважаючи, що вчителі мають ці видання в особистих бібліотеках і добре з ними знайомі. Але, на думку С. Сірополка, було б доречно при повітових учительських бібліотеках мати повні комплекти букварів, хрестоматій і підручників для початкової школи та журнальні статті з проблем народної освіти з метою ознайомлення вчителів з новинками педагогічної думки. На окрему увагу заслуговує його пропозиція розширити склад фонду повітових учительських бібліотек за рахунок включення документів для вивчення особливостей певного краю — земські видання (звіти, доповіді, журнали земських зібрань), праці обласних і місцевих з'їздів (учительських, санітарних, кооперативних тощо). Укладання покажчика книжок цього відділу входило до завдань місцевих організацій, що також повинні були дбати про щорічне поповнення каталогу повітової учительської бібліотеки.

До складу каталогу не були включені книги по Закону Божому та богослов'ю, а також загальноосвітні видання, оскільки народний учитель міг користуватися ними в земських публічних бібліотеках. Тому кожна земська управа повинна допомагати вчителям шляхом надання пільг для користування цими книгами в земських публічних бібліотеках. Окрім цього земські управи мали б сприяти забезпеченню вчителів педагогічними журналами, на сторінках яких друкувалися статті з актуальних педагогічних проблем, тому до каталогів трьох видів учительських бібліотек додавався список періодичних видань із проблем народної освіти. С. Сірополко зауважував, що деякі земства з метою підвищення освітнього рівня вчителів утворювали для них учительські бібліотеки і передплачували загальні та спеціальні педагогічні журнали, інші — встановлювали 50 % знижки з номінальних цін при купівлі вчителями книжок у земських книжкових складах [50, с. 3].

Окрім учительських бібліотек С. Сірополко досліджував проблеми організації роботи учнівських бібліотек.

Визначаючи їх соціальне призначення, він вважав, що ці бібліотеки за своїм складом мають бути у найтіснішому зв'язку зі шкільною програмою конкретної школи та визначеними відповідно до неї підручниками [73]. Це унеможливило складання єдиного каталогу для учнівських бібліотек, тому у кожному повіті вчителі розробляли примірний каталог для учнівських бібліотек конкретного регіону. При комплектуванні учнівських бібліотек початкових училищ до їх складу можуть бути внесені тільки книжки та періодичні видання, допущені вченим комітетом Міністерства народної освіти. Вчений виступав проти обмежувального каталогу, що містив лише книжки російською мовою, що це негативно позначалося на бібліотечних фондах місцевостей, де переважало неросійське населення. Міністерство народної освіти вважало «інородцями» також і українців [73, с. 202]. С. Сірополко розробив докладну схему початкового та поточного комплектування повітовою земською управою учнівської бібліотеки, а також описав «шлях книги» у цих книгозбірнях. Позитивним рішенням Першого з'їзду діячів народної освіти Московського повітового земства (1912) вважав С. Сірополко відміну обмежувального каталогу для учнівських бібліотек і надання права вільного відбору книжок бібліотечною радою, а також необхідність планомірного розвитку мережі невеликих бібліотек, незалежно від утворення великих районних бібліотек – читалень [74]. Для керівництва читанням бібліотекар повинен бути добре обізнаним із книжковим фондом учнівської бібліотеки, що знаходиться в його розпорядженні. С. Сірополко поділяв думку про необхідність здійснення контролю за читанням учнів, хоча й протестував проти обмежувальних каталогів Міністерства народної освіти. Він вважав, що крім опитування про враження від прочитаної книжки, «контроль над читанням в деяких школах здійснюється під час спеціальних класних бесід з приводу прочитаного або письмової роботи на тему про прочитану книжку» [73, с. 205]. Він відводив значну роль керівництву читанням учнів, шкодуючи про брак часу для присвячення цьому питанню належної уваги бібліотекарями, якими мали працювати вчителі.

Вчений продовжував осмислювати практичну діяльність учнівських бібліотек і розвивати теоретичні погляди на сутність початкового комплектування їх фонду, вважаю-

чи обов'язковою умовою цього укладання попередніх списків книг, які розумів як формування книжкового ядра учнівської книгозбірні. Він вважав, що книжкове ядро фонду учнівської бібліотеки, до якого входив обов'язковий мінімум найцінніших у науковому та художньому сенсі творі друку та інших матеріалів найбільш необхідних для користувачів учнівської бібліотеки, може становити в середньому 50 крб. на однокомплектну школу та щорічного асигнування на її поповнення по 10 крб. на комплект [73, с. 206]. Увага до комплектування учнівських бібліотек була зумовлена суспільним призначенням цього виду книгозбірень, від належної організації роботи яких залежав розвиток не лише шкільної, а й позашкільної освіти, оскільки найвищий відсоток читачів народних бібліотек складали підлітки, які закінчили початкову школу. На думку С. Сірополка, недостатньо уваги приділялось організації роботи учнівських бібліотек із боку земств, тому він привертая увагу до необхідності включення їх до числа об'єктів, що потребують особливої турботи та вивчення.

Важливим напрямом організації освітнього процесу у школі, крім утворення учительських та учнівських бібліотек, було забезпечення шкіл підручниками та навчальними посібниками. Тому С. Сірополко зазначав необхідність своєчасного постачання цих видань до освітніх закладів, а також наголошував, що вибір підручників для навчання дітей повинні здійснювати вчителі, які постійно мали б слідкувати за досягненнями в галузі шкільної справи, знайомлячись з новинками в галузі навчально-педагогічної літератури, де йшлося про нові методи викладання та аналізувалося широке коло питань педагогічної проблематики. С. Сірополко пропонував здійснювати огляди новинок навчально-педагогічної літератури та наочних посібників на учительських курсах і з'їздах, а також організувати при відділі народної освіти земської управи спеціальний показовий музей підручників, навчальних і наочних посібників, зразкових учнівської та учительської бібліотек [68, с. 195–196]. Він дослідив схему замовлення та розсилки підручників, навчальних і наочних посібників по школах і, на підставі вивчення досвіду книговидавництва та книгопоширення окремих земств, запропонував утворити у всіх земствах організації по виданню та розповсюдженню підручників для шкіл і навчальних посібників.

С. Сірополко також вивчав проблеми організації бібліотек при школах для дорослих: недільних школах, народних середніх школах тощо. Він вважав їх допоміжно-освітніми установами при цих закладах, в яких повинні знаходитися книги та навчальні посібники, рекомендовані учителями, а також ті видання, що дають змогу закріпити знання, набуті під час навчання. Ці книгозбірні мали бути універсальними за складом фонду, щоб кожний читач зміг задовольнити крім освітніх і свої загальнокультурні потреби [51].

Окрім освітніх бібліотек до бібліотечної мережі входили інші типи книгозбірень, серед яких вчений у хронологічній послідовності вивчав поступ народних бібліотек. При цьому С. Сірополко справедливо зазначив, що лише із утворенням земств спостерігається кількісне збільшення цього типу книгозбірень у Російській імперії, чому значною мірою сприяло звернення Санкт-Петербурзького комітету грамотності (1894) до всіх земських зібрань із проектом заснування народних бібліотек, а також діяльність просвітніх товариств — Московського Комітету грамотності, Харківського Товариства грамотності, приватних гуртків та окремих осіб. Скажімо, організацію мережі цього типу книгозбірень та відкриття народних бібліотек-читалень наприкінці ХІХ ст. значно активізувала велика пожертва відомого книгопродавця Ф. Павленкова [46, с. 38–39].

Під час обговорення проблем побудови бібліотечної мережі на Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді (1911) С. Сірополко підтримував думку доповідачів про «необхідність планомірної організації». Завдячуючи його активній участі у роботі Загально земського з'їзду з питань позашкільної освіти до резолюції увійшло положення про необхідність планомірного розвитку громадських бібліотек і читалень усіх видів із метою рівномірного обслуговування потреб широких верств населення. Цим документом передбачалось утворення у кожному повіті мережі земсько-громадських бібліотек, до якої повинні увійти: центральна бібліотека у повітовому місті для задоволення підвищених запитів населення всього повіту; районна бібліотека — у значних населених пунктах повіту; сільська бібліотека — у кожному шкільному районі. Також йшлося про утворення мандрівних бібліотек або відді-

лень бібліотек для обслуговування дрібних населених пунктів, що не мали постійних книгозбірень, і відкриття читалень при центральних і районних бібліотеках [46, с. 114].

Вивчаючи проблеми розвитку мережі народних бібліотек в окремих регіонах країни, С. Сірополко зосередив увагу на розвиткові цього типу книгозбірень в Україні, зазначаючи, що тут вони становлять поодинокі явища, хоча потреба населення у здобуванні освіти поза школою через бібліотеки, недільні школи, народні доми, народні читання та лекції є досить актуальною [80, с. 5]. Водночас, у постановах деяких земських зібрань в Україні зустрічалось неприхильне ставлення до прохання сільських громад про заснування народних бібліотек, що гальмувало розвиток позашкільної освіти, оскільки в народних бібліотеках України мала б переважати українська література, а народні читання також мали б здійснюватися рідною мовою. Розвиток народної просвіти поза школою значною мірою гальмувався через брак участі громадськості у справі просвіти народу. Особливе значення просвітні інституції будуть мати в Україні тоді, «коли буде задоволена найпекучіша потреба нашого народу, коли Україна матиме свою національну школу» [80, с. 6] — писав С. Сірополко. Своєю просвітницькою працею він наближав той час, коли поруч із національною школою існуватимуть народні бібліотеки та інші просвітні інституції, а український народ матиме «добру зброю для боротьби з тою темрявою, що його тепер густою хмарою огортає» [80, с. 6]. Висловлена ним у 1910 р. думка, що «для цієї мети всякий, кому доля рідного народу не чужа, не пожалкує своєї праці!» [80, с. 6] виявилася для нього воістину пророчою.

Значний інтерес становлять ідеї С. Сірополка щодо організації роботи бібліотек. Розглядаючи порядок відкриття народних бібліотек і читалень, він вважав, що їх можливо засновувати при нижчих навчальних закладах і початкових училищах, вони можуть бути відкритими як в приміщенні школи, так і поза її межами. Організаторам бібліотеки належить подбати про можливість відкриття читалень при бібліотеках, а також визначитися з режимом їх роботи, передбачаючи, щоб вони працювали не менше, ніж два дні на тиждень [53, с. 14].

Він вважав, що «народна бібліотека за складом своїх книжок повинна бути енциклопедичною» [53, с. 9], тобто, йдеться

про універсальність книжкового фонду даного типу книгозбірні. Водночас, «головну і необхідну частину кожної народної бібліотеки повинна складати белетристика, до якої входять перед усім повні зібрання російських і іноземних класиків» [53, с. 9]. Вчений привернув увагу до комплектування бібліотек, що повинно здійснюватися за зразковими каталогами, укладеними у відповідності із запитами місцевого населення, у розробці яких брали б участь народні вчителі та діячі позашкільної освіти, щоб дати широке розповсюдження провіднику знання — книзі [53].

Відстоюючи думку про необхідність використання типових каталогів при початковому та поточному комплектуванні, він вважав, що каталог бібліотечного фонду народної бібліотеки повинна складати особа, яка добре знає як освітній рівень читачів, так і особливості місцевих умов їх проживання та праці. Каталог розкриває зміст фонду та допомагає у виборі книжок, сприяє пробудженню нових інтересів і запитів, розширенню уявлення про систему знань, залучає читачів до більш широкого кола книжок, тим самим сприяючи їхній самоосвіті. Він вважав книгу головним провідником знань у народні маси, а приближення до населення хорошої і, по можливості, дешевої книги — завжди актуальною проблемою розвитку книжкової справи [46, с. 83].

Для невеликих бібліотек С. Сірополко пропонував укладати систематичний каталог, що повинен був надавати допомогу читачам у ознайомленні з книжками за різними галузями знань. Значний інтерес становить запропонована ним систематична розстановка фонду для невеликих бібліотек за галузями знань: «I. Релігійно-моральний відділ. II. Белетристика. III. Історія літератури. IV. Історія. V. Географія та подорожі. VI. Природознавство. VII. Медицина. VIII. Сільське господарство та ремесла. IX. Суспільствознавство (право, політична економія, публіцистика). X. Журнали та довідкові видання» [46, с. 10]. Запропонована універсальна класифікація, що складалася з десяти розділів, враховувала специфічні особливості систематики бібліотечного фонду невеликих бібліотек і розкривала його зміст із метою найповнішого задоволення інформаційних потреб широкого кола читачів, для яких інша система була б складнішою у використанні. Загалом запропо-

нований С. Сірополком розподіл книг за тематичною ознакою був зорієнтований на практичні потреби невеликих бібліотек і сприяв розвитку бібліотечно-бібліографічної класифікації як галузі бібліотекознавства.

Вчений привернув увагу також фінансовому забезпеченню народних бібліотек, зазначаючи, що ці питання повинні вирішувати державні установи, земства та громадські товариства — попечительство про народну тверезість, Московське товариство грамотності тощо, а головне, — місцева громада повинна взяти на себе турботу про фінансову підтримку бібліотеки шляхом організації благодійних концертів, вечорів, встановлення членських внесків із членів бібліотечних товариств тощо, дбаючи про належний економічний рівень забезпечення народної бібліотеки. Порушена була також проблема фінансування народних бібліотек як із боку земств і громадських інституцій, так і державних установ [46].

Цікавими були ідеї С. Сірополка щодо удосконалення управління бібліотечною справою земств, що полягали у пропозиції заснування при повітових земських управах керівних органів із позашкільної освіти, які б здійснювали нагляд за організацією роботи народних бібліотек [13, с. 31–34].

С. Сірополка цікавили актуальні питання правового становища бібліотек. Так, на Першому Згальноземському з'їзді з народної освіти на засіданні секції позашкільної освіти 16 серпня 1911 р. він схвалив підтримку земствами приватної ініціативи у справі організації позашкільної освіти, але водночас зауважив, що необхідно визнати незадовільним сучасне становище цієї освіти [15, с. 212–213]. З метою підготовки резолюції з'їзду на секції було вирішено обрати бібліотечну комісію у складі восьми осіб, очолив яку С. Сірополко. Ця комісія мала чотири засідання, в ході яких були обговорені тези доповідей бібліотечної проблематики, виголошених під час роботи з'їзду, та підготовлена резолюція, в якій викладено загальні принципи організації бібліотечної справи, в основі яких були організаційні засади бібліотечного будівництва, розроблені Першим Всеросійським бібліотечним з'їздом. Резолюцію було затверджено на засіданні секції, а також обговорено на загальних зборах з'їзду 30 серпня 1911 р. С. Сірополко як голова бібліотечної комісії брав активну участь у її обговорен-

ні. Зокрема, пояснив необхідність включення до цього документа пункту, в якому йшлося про перетворення сільських бібліотек при початкових училищах на самостійні бібліотеки, у такій редакції: «бібліотеки при початкових училищах, відкриті за правилами 28 лютого 1906 р. повинні бути перетворені на самостійні, оскільки ці бібліотеки знаходяться під особливим наглядом із боку навчальної адміністрації, інспекторів народних училищ, що втручалися в комплектування цих бібліотек» [14, с. 527–528]. Зважаючи, що ці заклади було порівняні до громадських бібліотек, теза означала, що бібліотеки, вперше засновані за правилами 28 лютого 1906 р., повинні бути перетворені на самостійні бібліотеки, але це положення не було внесено до резолюції з'їзду [15, с. 212–213]. С. Сірополко висловився щодо правового положення бібліотек і можливості закриття їх в адміністративному порядку. Він пояснив, що земські бібліотеки, як такі, не можуть бути ліквідовані у разі порушення законодавства. А якщо земська бібліотека порушила в чому-небудь діюче законоположення, то винна в тому особа підлягає судовій відповідальності, але бібліотека як установа, закриттю не підлягає [18, с. 28–29]. Ця його думка як професійного правника сприяла уточненню вкрай важливого положення резолюції щодо правового стану бібліотек, визнаючи необхідність установа явочного порядку відкриття бібліотек і читалень і судового порядку їх закриття [43]. С. Сірополко також взяв участь у дискусії щодо пункту, присвяченого правовому стану бібліотек у регіонах, зокрема він зауважив: «Адміністративні розпорядження на місцях, що виходять від місцевої влади в бібліотечній справі незрівнянно мають більше значення, ніж розпорядження, що надходять від загальної влади. Є райони, де виключаються книги певною мовою тільки лише в силу розпоряджень місцевої адміністрації. Внаслідок цього указівка на те, що повинна бути усунена як загальна адміністрація, так і місцева від справи комплектування бібліотек, на мою думку, варто залишити цей пункт» [14, с. 527–528]. Думка С. Сірополка щодо комплектування бібліотек була врахована лише частково і з'їзд визнав, що воно повинно здійснюватися відповідно запитам читачів різного віку, підготовки та національного складу населення, при цьому регулюватися виключно загальними

діючими законоположеннями про друк і бути звільненим від будь-яких адміністративних розпоряджень [47, с. 17]. З метою покращення комплектування було рекомендовано укладання рекомендаційного систематичного каталогу з усіх галузей знань для бібліотек різних типів та огляду нових видань сумісними зусиллями земських і просвітніх установ [17, с. 28–29].

Завдяючи активній участі С. Сірополка як голови бібліотечної секції, з'їздом було затверджено резолюцію в галузі бібліотечної справи, де знайшли свій подальший розвиток основні принципи організації бібліотечного будівництва, розроблені Першим Всеросійським бібліотечним з'їздом: безоплатність користування книгами та періодичними виданнями в громадських бібліотеках і читальнях, створення земствами бібліотечної мережі (центральної, районних, сільських, мандрівних тощо), забезпечення центральної і районних бібліотек фахівцями, які мають спеціальну підготовку, забезпечення центральної і районних бібліотек окремими приміщеннями, кімнатою для читальні та квартирою для бібліотекаря; підготовку бібліотекарів здійснювати на короткотермінових курсах із бібліотекознавства, залучити місцеве населення до роботи в бібліотечних радах і бібліотечних товариствах. Було визнано необхідним призначення в кожному районі, повіті та губернії особливих агентів, а також заснування земством районних, повітових і губернських рад із позашкільної освіти з представництвом у них місцевого населення, громадського самоврядування, місцевих просвітницьких і кооперативних організацій із участю земських працівників із позашкільної освіти [16, с. 66–67]. Загалом губернським земствам пропонувалося активізувати роботу у справі організації бібліотек як установ позашкільної освіти. З метою найбільш повного забезпечення населення підручниками та хорошими книжками на з'їзді було прийнято резолюцію з питань земського книговидавання, сутність якої зводилася до визнання необхідності організації книговидавничого та книгопросвітницького товариств у губернських і повітових земствах.

Участь С. Сірополка у роботі цього з'їзду сприяла запровадженню його досвіду земського освітнього діяча з правничою освітою, що брав участь в організації освітніх земських установ, оскільки в літературі та практичній діяльності ще недо-

статньо були розроблені деталі з досвіду застосування тих чи інших ідей і прийомів щодо удосконалення організації роботи бібліотек, підготовки бібліотечних кадрів.

У своїх бібліотекознавчих працях московського періоду С. Сірополко торкався проблем бібліотечної цензури, оскільки урядові розпорядження щодо права народних і учительських бібліотек в основному спрямовувалися на гальмування їхньої діяльності. Він проаналізував шкідливість «Тимчасових правил 15 травня 1890 року про народні бібліотеки і читальні», виданих Міністерством внутрішніх справ, згідно з якими було встановлено особливий нагляд за комплектуванням книжкового фонду цих закладів. Правилами обмежувався порядок відкриття бібліотек, що можна було здійснювати лише з дозволу місцевого губернатора, який мав право заборонити утворення нової книгозбірні. У кожній бібліотеці повинна була існувати відповідальна особа, затверджена на цій посаді губернатором, яка контролювала комплектування книжкового фонду, але й за нею теж встановлювався нагляд особливою «спостерігача», затвердженого також губернатором [46]. І це в той час, коли тільки 10 % загальної кількості видань, що знаходилися на книжковому ринку, були допущені у народні бібліотеки. Правила запроваджували сувору регламентацію мовного складу книжкового фонду, який повинен був складатися лише з російськомовних книжок [46]. Ці правила діяли впродовж 15 років, перешкоджаючи доступу до інформаційних ресурсів населенню та гальмуючи культурно-освітній поступ країни, і були скасовані Міністерством внутрішніх справ 2 грудня 1905 р. Правила про народні бібліотеки 1906 р. забезпечували ліквідацію обмежувального каталогу при їх комплектуванні та виключного нагляду за їх діяльністю. Але право на відкриття народних бібліотек надавалось адміністративним органам народної освіти, а не органам місцевого самоврядування — земствам. Тому, завдячуючи активній участі С. Сірополко у роботі Першого загально земського з'їзду по народній освіті (1911) було висунуто вимогу щодо надання права земствам самостійного відкриття бібліотек поза явочним чи дозвільним порядком.

Особливу увагу С. Сірополко привернули «Правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах ві-

домства Міністерства народної освіти, затверджені 9 червня 1912 року», спрямовані проти пришкільних народних бібліотек і критично сприйнятті працівниками позашкільної освіти та бібліотекарями. Він справедливо вважав, що ці правила прийнято всупереч закону від 2 грудня 1905 р., згідно з яким було скасовано цензурний нагляд за народними бібліотеками та підпорядковано їх загальним правилам про публічні бібліотеки [46, с. 125]. Згідно з новими правилами земства та інші громадські організації не лише були відсторонені від управління створеними ними народними бібліотеками, а й позбавлені права власності на їх майно. С. Сірополко виступив із низкою статей, у яких він піддав критиці новий документ, що вносив негативні зміни в організацію народних бібліотек, широко оприлюднивши його текст у фахових виданнях і зазначивши, що цей циркуляр сприяє втраті права власності на земське майно, а також відсторонення земства від завідування цими книгозбірнями. Нові правила утворювали суттєві перешкоди не тільки для подальшого розвитку мережі бібліотек, а й для існуючої організації їх роботи, оскільки впливали на підпорядковані земствам майже 90 % усіх народних бібліотек, існуючих при школах, що було пов'язано з фінансовими обмеженнями земств для будівництва власних приміщень книгозбірень. У деяких земствах до планів шкіл було включено спеціальні кімнати для бібліотек, а Харківське губернське земство навіть обумовило цим свою субсидію повітам на будівництво шкіл.

Нові правила давали змогу зазіхати на майно бібліотек, віддаючи його у розпорядження навчального закладу при якому існувала бібліотека, і вона ставала невід'ємною власністю школи, не зважаючи на те, що їх власниками до цього були земства. Зміна власників бібліотеки суттєво впливала на організацію їх роботи. На думку С. Сірополка, ці правила змушували земства, просвітні товариства та приватних осіб зосередити увагу на влаштування народних бібліотек поза шкільними приміщеннями, оскільки в цьому випадку бібліотеки підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ і на них не впливали дії нових правил, що не тільки зменшували роль засновників бібліотек, а й суттєво шкодили культурному розвитку країни [60]. Земства прагнули

захистити свої права, деякі з них (Уфімське, Петербурзьке, Воронежське, Ярославське, Тверське, Нижегородське) намагались оскаржити прийняті правила в Урядовому Сенаті, інші (Вятське, Тихвинське, Бузулукське тощо) прийняли рішення про відкриття бібліотек поза шкільними приміщеннями, решта — визнали за необхідне закрити всі пришкільні бібліотеки, а замість них відкрити народні бібліотеки в окремих приміщеннях [60, с. 60–63].

Окрім обмеження народних бібліотек при початкових навчальних закладах у праві власності на приміщення, нові правила запроваджували цензуру щодо комплектування фонду книгозбірень, повністю віддаючи право вибору книжок інспекторам народних училищ [57, с. 33]. Йшлося про те, що комплектування народних бібліотек при нижчих навчальних закладах суттєво обмежується, не зважаючи на те, що відповідно правилам 1905 р. вони були прирівняні до публічних і громадських бібліотек і мали право на те, щоб у складі фонду були всі книжки та періодичні видання, допущені для обігу в імперії. З введенням нових правил до складу книжкового фонду народних бібліотек включалися лише ті книги, що отримали схвалення навчального комітету Міністерства народної освіти або училищної ради при Святішому Синоді. Допускалися також інші видання, крім схвалених цими двома установами, але лише в тих випадках, якщо було дозволені інспектором народних училищ [48, с. 1159]. Нові правила наділяли навчальний комітет правом встановлювати обов'язковий каталог для народних бібліотек при нижчих навчальних закладах, а в більшості випадків вони існували саме при школах, що обмежувало комплектування народних бібліотек вузькими рамками міністерського каталогу. Були випадки, коли до числа «шкідливих» книг потрапляли навіть твори класиків російської та зарубіжної літератури.

У зв'язку із запровадженням цих правил С. Сірополка особливо турбувала доля українських книжок у народних бібліотеках. Він вважав одним із чергових завдань бібліотечної справи України наповнення книжкового фонду книгозбірень українською літературою з метою задоволення інформаційних потреб населення, оскільки з'їзди та бібліотечний і загальноземський із народної освіти визнали, що бібліотеки пови-

нні комплектуватися відповідно запитам читачів різного віку, підготовки та національно складу [55, с. 98]. В народних бібліотеках було недостатньо україномовних книжок, їх обертаність майже вдвічі перевищувала цей показник у роботі книгозбірень. Так, середня по Харківській губернії обертаність української книги становила 3,8, між тим як середня обертаність книги загалом була 2,0 [71, с. 100]. У фондах народних бібліотек спостерігалась недостатня кількість українських книжок, не зважаючи на значний попит серед населення України на літературу рідною мовою як важливе джерело народної просвіти. Якщо нові правила 1912 р. загальмували розвиток бібліотечної справи в усій країні, то для України вони виявилися надзвичайно пагубними, оскільки навчальний комітет у своїх списках не визнавав українських книжок. Із пришкільних бібліотек України вилучалися книги українською мовою. С. Сірополко наводив приклад, коли за розпорядженням інспекторів народних училищ із обігу народних бібліотек були вилучені твори Т. Г. Шевченка «Катерина», «Невільник», «Назар Стодоля» у Харківській губернії, а в Уманському повіті – «Євангелія» українською мовою [56, с. 17]. Із бібліотек Київського та інших повітів на вимогу інспекторів були вилучені всі без винятку книги українською мовою, з 30-ти шкільних бібліотек вилучено близько 2 тис. україномовних книжок, що складали до 20 % загального книжкового фонду [66, с. 84]. Цікавим був той факт, що серед вилучених були книги, що пройшли попередню цензуру. У Київській губернії, згідно з новими правилами, ліквідувалось 100 безплатних народних бібліотек, утримуваних коштами просвітнього діяча Ф. Ф. Павленкова, так званих Павленковських бібліотек, книжки з яких були або знищені або роздані без відома спадкоємців Ф. Ф. Павленкова, які вимагали повернення книжок, що становили їх власність [66, с. 85].

С. Сірополко намагався запобігти лихому впливові цих правил і пропонував шукати нових законних шляхів для поширення україномовної літератури, минаючи бібліотеки, становище яких взагалі було непевне. Замість закритих бібліотек, на його думку, необхідно засновувати книгарні, ятки з книжками на базарах, поширювати українську книгу серед широких верств населення через книгонош, «ширити поміж

людністю по можливо дешевій ціні, а то й дурно, українську книжку» [78, с. 61].

У своїх працях він зосередив увагу на основних реакційних положеннях нового документу 1912 р, що обмежували доступ населення до бібліотек. Міністерство народної освіти, вводячи новий порядок у організацію роботи народних бібліотек, поставило їх діяльність під свій контроль. Було поновлено тим самим особливий нагляд за культурно-просвітницькою роботою бібліотек і читалень, запроваджено цензуру щодо комплектування фондів, обмежено доступ до демократичних легальних періодичних й неперіодичних видань, загальмовано громадсько-демократичний і культурно-освітній рух країни. Критичні статті С. Сірополка поряд із одностайною критикою нових правил про народні бібліотеки (1912) іншими бібліотекознавцями та діячами освіти сприяли розгляду цього документу у Державній Думі впродовж 1913–1914 рр., яка визнала його таким, що суперечив закону. Отже, дослідження правового положення народних бібліотек, аналіз негативного впливу цензури на їх діяльність сприяли подальшій розробці С. Сірополком теоретичних проблем бібліотечного права.

Суттєвим є внесок С. Сірополка у розробку проблеми бібліотечної освіти, досліджуваної вітчизняними бібліотекознавцями на початку ХХ ст. у зв'язку із зростанням мережі бібліотек, які потребували кваліфікованих фахівців. Він був прихильником організації спеціальної підготовки бібліотекарів, але оскільки не існувало закладів, що вирішували б цю проблему, С. Сірополко підтримував пропозиції бібліотечного та загальноземського з'їздів про утворення короткотермінових курсів, де «викладались би бібліотекознавчі дисципліни та деякі відомості з бібліотекознавства були б не зайвими» [53, с. 11]. С. Сірополко вважав, що найбільш підготовленими на той час для роботи в народних бібліотеках були вчителі, які могли б обіймати посаду бібліотекаря з належною оплатою за цю працю [53]. Залучення шкільних учителів до роботи у бібліотеці було зумовлене, головним чином тим, що одним із основних завдань позашкільної освіти, як писав С. Сірополко, було навчання грамоті «всього дорослого неписьменного населення». Але в той самий час С. Сірополко вважав, що участь народного вчителя у бібліотечній справі

може знайти свій вияв у завідуванні бібліотекою, у поширенні серед колишніх учнів і місцевого населення переконаності у необхідності відкриття бібліотек-читалень, у пробудженні інтересу серед місцевого населення до народно-бібліотечної справи, у організації кружків самоосвіти серед читачів бібліотек, у допомозі читачам по вибору книжок та кращому засвоєнню прочитаного, привчить їх до читання хороших книжок тощо [54, с. 671]. Він вважав, що не варто «чинити перешкоди у справі служіння народних учителів просвіті народної маси і тим самим віддаляти народного учителя від народу, серед якого він живе і потребами якого вболіває» [46, с. 44]. Пропозицію поєднання в одній особі шкільного учителя та бібліотекаря він мотивував тим, що розвитку бібліотечної справи значною мірою сприяла участь народних учителів у складі завідувачів бібліотеки, «у тісному зв'язку школи і бібліотеки із завданнями, що переслідують обидві просвітні установи» [46, с. 55]. Він звертав увагу на необхідність надання вчителям бібліотечної освіти, для чого пропонував ввести в роботу учительських семінарів і педагогічних курсів особливий предмет — бібліотекознавство, оскільки «кожний вчитель після прослуховування основ бібліотекознавства стане, по-перше, пропагандистом бібліотеки як просвітницького закладу, по-друге, стане цілком підготовленим для ведення бібліотечної справи» [62]. Він вважав, що бібліотекар повинен мати педагогічну підготовку, а також спеціальну освіту, що дає необхідні бібліографічні знання для виконання таких функцій як комплектування фонду бібліотеки, каталогізації, підбору необхідної літератури для читачів. При семінарах і курсах С. Сірополко пропонував заснувати взірцеву народну бібліотеку, в якій «не тільки б знаходили застосування теоретичні положення, розкриті предметом «бібліотекознавство», але вони також слугували б практичною школою для самих слухачів цього предмета» [62, с. 27].

На Першому Всеросійському бібліотечному з'їзді (1911) він висловився щодо необхідності запровадження у вчительських семінарах курсу «бібліотекознавство» за рахунок зайвих там предметів, що вивчаються, оскільки у народних бібліотеках працювали переважно вчителі. Ця його пропозиція була підтриманою більшістю учасників секції громадських і народних бібліотек [67].

На Першому Загальноземському з'їзді з народної освіти (1911) вчений виступив із доповіддю «О подготовке библиотечного персонала», в якій послідовно відстоював ідею необхідності спеціальної підготовки фахівців для роботи у бібліотеці, які повинні мати не лише загальноосвітні, а й професійні знання для організації її ефективної діяльності, підкреслюючи, що бібліотекар повинен бути ознайомлений із бібліографічними покажчиками, методикою запису при позичанні книжок, з веденням звітності, а також повинен допомагати читачеві при виборі книжок, навчати методиці засвоєння змісту прочитаного, сприяти пробудженню інтересу до читання [13, с. 31–34]. Він вважав, що в першу чергу земства повинні сприяти підготовці бібліотекарів для народних бібліотек, організувати спеціальні курси з бібліотекознавства, в програму яких ввести два нових предмети – бібліотекознавство та огляд дитячої та народної літератури [13, с. 39]. С. Сірополко так пояснив необхідність вивчення науки про бібліотеку та бібліотечну справу: «Бібліотекознавство у розумінні технічних знань, у розумінні ведення бібліотек учителям необхідно знати, оскільки при кожній школі, без сумніву буде шкільна бібліотека, а народним учителям неминуче потрібно знати технічне ведення шкільної бібліотеки і дитячої і народної бібліотеки. Ось чому цей курс бажано ввести не лише до спеціалізованих установ, але й в курс класів середніх навчальних закладів» [14, с. 527–528].

С. Сірополко вважав, що у бібліотеках при школах для дорослих особливу роль відігравав бібліотекар, який повинен спрямовувати читання дорослих, що не мали багато часу на навчання, пропонуючи книжки для читання у певній послідовності з метою кращого засвоєння знань. Цим він знову підтвердив думку, що бібліотекареві потрібно знати особливий предмет – бібліотекознавство, а в основу організації бібліотеки як культурно-освітньої установи для дорослих має бути покладений принцип громадськості, а читачі, для яких призначена бібліотека, повинні брати активну участь в організації її роботи [51].

Цікавлячись проблемою бібліотечних кадрів, С. Сірополко відзначив, що у рішеннях Першого з'їзду діячів народної освіти Московського повітового земства було визнано необ-

хідним підвищення освітнього рівня бібліотекарів, підвищення їм платні, улаштування курсів із бібліотечної справи [74].

Проблема організації освіти для бібліотекарів постійно привертала увагу теоретиків і практиків бібліотечної справи, обговорювалася на спеціальних зібраннях бібліотекарів і працівників позашкільної освіти. Для її вирішення фахівцями було розроблено план організації бібліотечних курсів у Російському бібліографічному товаристві при Московському університеті, але пізніше з ініціативи Л. Б. Хавкіної, відомого просвітнього діяча та бібліотекознавця, такі курси було засновано при Московському міському народному університеті імені А. Л. Шанявського. З 17 квітня по 7 травня 1913 р. розпочали роботу перші в Російській імперії курси з бібліотечної справи для бібліотекарів народних, громадських, шкільних і дитячих бібліотек, більшість слухачів були працівниками бібліотек, рекомендованими для навчання радами бібліотек, земствами, просвітніми товариствами, але дехто приїхав із особистої ініціативи і за власний кошт. Усього було прийнято 357 осіб, а відмовлено у прийомі 150 особам [86, с. 1–2]. Навчальні предмети було поділено на 4 цикли: загальна історія книги, бібліографія, бібліотекознавство та книжкова справа. Особливу увагу було звернуто на вивчення проблем, пов'язаних із формуванням, обробкою та зберіганням бібліотечного фонду, серед яких С. Сірополко викладав дисципліни «Практична бібліографія і комплектування бібліотек» [1, с. 38]. Московські бібліотечні курси користувалися широкою популярністю серед працівників бібліотек, бо відзначалася високим рівнем бібліографічної підготовки. Особливо цінними були лекції С. Сірополка з бібліографії, а також підготовлений ним бібліографічний покажчик «Практична бібліографія» [64], що вмщував понад сто назв бібліографічних видань із літератури, історії, географії, природознавства, суспільствознавства, релігії, філософських наук, педагогіки, медицини, сільського господарства, технічних наук, призначених для підвищення кваліфікації працівників народних бібліотек і громадських книгозбірень. Окрім того, до покажчика увійшли рекомендаційні каталоги та посібники, державний бібліографічний покажчик «Книжковий літопис», бібліографічна та бібліотекознавча періодика, продовжува-

ні видання. Поза межами списку залишилися спеціальні показники дитячої літератури. У своїх лекціях С. Сірополко аналізував значний фактичний матеріал у галузі бібліографії, накопичений ним при постійному складанні рекомендаційних бібліографічних списків різноманітних видань у галузі художньої літератури та бібліографічних показників і видань, у яких висвітлювалися проблеми позашкільної освіти та бібліотечної справи, рецензії на які він друкував на сторінках «Педагогічного листка» впродовж багатьох років. Програма курсів постійно удосконалювалась і С. Сірополко під час роботи курсів з 13 квітня по 9 травня 1915 р. викладав навчальний курс «Придбання книжок. Книговидавничі та книготорговельні фірми в Росії» [4, с. 431; 44, с. 131]. Завдячуючи бібліотечним курсам при Московському народному міському університеті імені А. Л. Шанявського бібліотечна наука увійшла в коло його навчальних дисциплін, що сприяло розвитку бібліотекознавства, його інституалізації як науки, чому сприяла і робота С. Сірополка у цьому навчальному закладі.

Значним є внесок С. Сірополка у розробку вчення про бібліотечну професію. Пильну увагу він приділяв відбору людей на посаду бібліотекаря та визначення його обов'язків, зазначаючи, «душею бібліотеки по справедливості повинен бути визнаним бібліотекар» [53, с. 11].

Особливе значення для розвитку бібліотекознавства та науки про бібліотечну професію мали ідеї С. Сірополка, висловлені на Харківському з'їзді з питань позашкільної освіти та розумових розваг (7–12 червня, 1915), де він зазначав, що сучасний бібліотекар «має на меті створити читача, вивчити його запити та задовольнити їх у відповідній системі по відомому плану» [58, с. 553]. Оскільки бібліотеці належить найважливіше значення в загальній системі установ позашкільної освіти, то бібліотекаря, на думку С. Сірополка, необхідно сприяти найбільш повному забезпеченню потреб інших закладів позашкільної освіти: забезпечувати необхідною літературою та книжковими виставками, проведення різноманітних заходів, зокрема, читання лекцій, організації екскурсій, а також підбирати для читачів і слухачів книжки, що сприяли б вияву активності та самостійності у мисленні й діяльності людей тощо.

Він вважав, що «бібліотекар — душа бібліотеки», тому повинен мати відповідні знання й уміння. Особливо виокремлювалися вимоги до бібліотекаря як керівника читанням, який повинен любити книгу, знати книжковий фонд своєї установи. Розглядаючи проблему бібліотечної професії, слід відзначити висловлену С. Сірополком думку про необхідність організації бібліотекарями при бібліотеці так званого «місцевого відділу», де б була зібрана література з історії краю, його економічного та культурного життя, а також література, авторами якої були уродженці або постійні жителі даного краю [58, с. 554]. Отже, він поставив питання про утворення у бібліотеках відділів краєзнавства, що спонукали б до вивчення регіональних особливостей губерній, започатковуючи тим самим розвиток бібліотечного краєзнавства. Водночас, бібліотекареві важливо запроваджувати у життя принцип громадськості, що сприяє залученню населення до активної участі в організації різних установ позашкільної освіти, а також заснуванню при бібліотеці бібліотечного товариства чи ради. Він повинен дбати також про відкриття гуртка з вивчення місцевого краю.

С. Сірополко писав, що необхідними засобами для утворення кадрів фахівців-бібліотекарів є об'єднання осіб, які працюють у бібліотеках районних, повітових і губернських на ґрунті професійних інтересів, а також періодична організація повітових та губернських бібліотечних з'їздів, участь у роботі всеросійських бібліотечних зібрань й роботі вітчизняних професійних бібліотечних організацій — Товариства Бібліотекознавства у Санкт-Петербурзі та Комісії Бібліотекознавства Російського бібліографічного товариства при Московському університеті [11]. Отже, він справедливо вважав професійні зібрання та професійні об'єднання бібліотекарів важливими осередками, що сприяють розвитку професії, підвищують спеціальні знання бібліотекарів, формують їх професійну свідомість.

Варто зазначити, що С. Сірополко підтримував творчі зв'язки з українськими спеціальними періодичними виданнями, друкуючи на їх сторінках статті, в яких торкався проблеми забезпечення українськими книжками бібліотек. Його турбувало питання використання української мови у бібліотечній і книжковій справі, тому на з'їзді з питань позашкіль-

ної освіти та розумових розваг (Харків, 1915) С. Сірополко виступив із промовою про необхідність запровадження української мови закладами позашкільної освіти при проведенні усіх культурно-освітніх заходів. З цією метою він вніс пропозицію: «Визнаючи, що для підвищення культурного рівня населення культурно-освітні заходи повинні бути близькими і рідними йому за мовою і за всім своїм укладом, секція вважає за необхідне, щоб у місцевостях з українським населенням вся позашкільна освіта провадилась українською мовою» [83, с. 80], яку було внесено до резолюції з'їзду. Це значною мірою сприяло проведенню позашкільної освіти в Україні рідною мовою. Крім цього С. Сірополко у доповіді наголосив, що важливо виділити інтереси українського народу, оскільки права інших народів на вживання рідної мови не зневажаються так, як права українського народу. Він навів приклади репресій, що застосовувалися до народних вчителів, котрі здійснювали викладацьку діяльність українською мовою та наголосив на необхідності доброзичливого ставлення до використання мов усіх народів, що входили до складу Російської імперії.

На початку ХХ ст. для С. Сірополка як і багатьох науковців, було характерним розширене тлумачення бібліотекознавства, до складу якого входили також й проблеми вивчення соціального призначення книги, історії книговиробництва та книгорозповсюдження. С. Сірополко у своїх працях визначав книгу як «головного провідника знань у народну масу» та як «могутнього провідника культури» [46, с. 72], зважаючи, що більшість жителів сіл були неписьменними і лише за допомогою книги можна було отримати справжню освіту, знання та підвищити культурний рівень сільського населення. Він вважав, що книга сприяє заохоченню людей до користування культурно-освітніми закладами, що в свою чергу задовольняють духовні потреби за допомогою книги. С. Сірополко розглядав культурно-освітницьку функцію як одну із сутнісних функцій книги.

Вчений дослідив участь земств в організації книжкової торгівлі, виявивши основні форми книгопоширення. Він вважав книжкову торгівлю культурно-просвітницькою справою, а служіння їй «актом подвижництва і громадянського обов'язку», зазначаючи, «якщо Новікова М. І. випробову-

вали у вірі, то тепер застосовуються випробовування у «благонадежности»; якщо «Новіков за свою діяльність поплатився Шлисербургською фортецею, то тепер видавці і володарі магазинів платяться взагалі «крепостью» [46, с. 84]. Досліджуючи участь земств в організації книжкової торгівлі, він дійшов висновку, що наприкінці ХІХ ст., коли відбувалося становлення земських книжкових складів, вони сприяли комплектуванню земських бібліотек, забезпеченню підручниками шкіл, а також надавали книжки сільським книгоношам із відповідними знижками за книгорозповсюдження. В організаційному відношенні кожний склад губернський чи повітовий був самостійною одиницею, підзвітною правлінню свого земства. З утворенням книжкових складів у них працювали добровольці, але в 90-х рр. були встановлені штатні оплачувані посади: завідуючий, рахівник, один-два служителя. Земствам не дозволялося самостійно здійснювати видавничу діяльність, відкривати роздрібні магазини та навіть книжкові кіоски.

На початку ХХ ст. спостерігалось певне пожвавлення земської книжкової справи. С. Сірополко вважав, що в цей період широкому розповсюдженню книжок на книжковому ринку значною мірою сприяли земські книжкові склади, що мали за мету забезпечити населенню доступ до книжки по можливо дешевій ціні, не зважаючи навіть не те, що діяльність земств у галузі видавничої діяльності лімітувалося виключно списками літературних творів, допущених для поширення серед населення відповідно каталогів народних бібліотек і читалень для початкових навчальних закладів, а торгівля земських книжкових складів обмежувалася виключно продажем підручників і книжок, допущених Міністерством народної освіти в шкільні та безплатні бібліотеки-читальні. С. Сірополко писав, що розвитку книжкової торгівлі значною мірою перешкоджав існуючий порядок відкриття книжкових магазинів і правове становище, яке визначало цей вид торгівлі, на який адміністрація мала суттєвий вплив щодо закриття книжкових крамниць, затвердження службовців для роботи в земських книжкових складах тощо. Вивчення історії земської книжкової торгівлі в хронологічній послідовності засвідчувало про розробку ним методу історизму у книжковій справі.

Наприкінці 1914 р., як засвідчує адресна та довідкова книга «Вся Москва» за 1912 (ч. 5, с. 511) та 1915 (ч. 4, с. 490) роки, С. Сірополко змінив місце проживання у Москві, пререїхавши з родиною з будинку № 46 по вулиці Новослободській до будинку № 8 на вулиці Мала Молчановка. За активної участі С. Сірополка на початку 1915 р. у Москві було утворено Товариство по підготовці фахівців земської та міської служби, головним напрямом діяльності якого було утворення постійних однорічних курсів по народній освіті, що мали на меті теоретичну та практичну підготовку фахівців у галузі народної освіти для роботи в земствах і містах. Секретарем комітету, що здійснював керівництво роботою товариства, було обрано С. Сірополка, який брав активну участь у розробці навчального плану для підготовки фахівців у галузі народної освіти, до якого зокрема увійшов один із найбільших за кількістю годин курс «Позашкільна освіта», другим, за кількістю годин був курс «Новітні течії у початковому навчанні та огляд підручників і навчальних посібників», а також виокремлено курс «Дитяча література і організація шкільних бібліотек» [59, с. 246–247]. Отже, навчальним планом передбачалося вивчення основних наукових засад позашкільної освіти, до складу якої входила і бібліотечна справа, крім того організації шкільних бібліотек надавалося важливе значення як осередкам, що сприяли поширенню знань серед підростаючого покоління. Включення цих курсів до навчального плану Товариства по підготовці фахівців земської та міської служби свідчило про наміри підготовки працівників позашкільної освіти з поглибленим вивченням бібліотекознавства. Завдячуючи ініціативі С. Сірополка Комітет, що здійснював керівництво Товариством, мав на меті утворити довідкову бібліотеку Товариства, до складу якої мали б увійти книжки, видані земствами та міськими органами самоврядування.

У цей період С. Сірополко продовжував бібліографічну діяльність, він уважно слідкував за книжковими виданнями з проблем позашкільної освіти, бібліографічними та довідковими виданнями, на сторінках яких йшлося і про бібліотечну справу. Про це свідчать опубліковані ним у журналі «Педагогический листок» рецензії на працю М. Рубакіна, збірник статей із проблем дитячого читання, укладений

Е. Елачичем, бібліографічний щорічник И. Владиславлева, роботи Є. Звягінцева, М. Обухова, збірник, укладений В. Чарнолуцьким, до якого увійшли постанови більше як шестидесяти з'їздів, зокрема і 1-го Всеросійського з'їзду з питань народної освіти, загально земського з'їзду по народній освіті, а також інші постанови та резолюції з питань бібліотечної роботи [36–42]. Рецензії та огляди С. Сірополка засвідчили широку ерудицію, глибокі наукові знання, критичний підхід до обраної проблематики, привертає увагу фахове ставлення до рецензованих робіт. Він акцентував увагу на важливих ідеях, концепціях чи гіпотезах, висловлених у працях, що на його думку могли б дати поштовх подальшим розробкам бібліотечнознавчих проблем.

Вчений доопрацював «Каталог учительской библиотеки» та випустив окремим виданням біографічний нарис «Дмитрий Иванович Тихомиров», про що він повідомляв М. Дружиніну:

«15 января 1916. Многоуважаемый Николай Петрович! Приветствую от себя дарю свою брошюру – каталог учительской библиотеки и биографический очерк о Д. И. Тихомирове «Д.[митрий] И.[ванович] Т.[ихомиров]» к заказу, выпущенному книготорговым издательством.

Крепко жму Вашу руку. С. Серополко – подпись. (На поштовій картці) [6].

На початку весни 1916 р. С. Сірополко залишив роботу у редакціях журналів «Юная Россия» и «Педагогический листок», де він працював упродовж восьми років, про свідчить його лист до М. Дружиніна від 9 березня ц. р.: «Многоуважаемый Николай Петрович! Так как собственницей сочинений М-Сибирияка является его жена Ольга Францевна Мамина (СПБ, Ср. Подьячинская д. 16, кв. 15), то за разрешением о переводе обратитесь непосредственно к ней. Переведем его «12 сказок»... По получении разрешения от Маминой, следует [связываться] с Е. И. Т[ихомиров]ой непосредственно, так как я с 1 марта оставил редакции «Юная Россия» и «Педагогический листок». Ушел я оттуда потому, что Е. И. [Тихомирова] пожелала ввести в состав редакции своего внука, которого Д. И. [Тихомиров] не пускал даже на порог редакции. Я возвращаюсь к земской работе; взял-

ся також редакувати «Народное образование», издание Московского городского управления.

Адрес мой: Малая Молчановка д. 8, кв. 9. Крепко жму Вашу руку. Искренне уважающий Вас Ст. Серополко. Подпись» (На почтовій картці) [6].

З лютого по листопад 1917 р., незважаючи на об'єктивні складності, викликані воєнними подіями, соціальною дестабілізацією, представники громадсько-демократичного руху, до яких належав і С. Сірополко, актуалізували найбільш значимі демократичні цінності, гуманістичні ідеали виховання та освіти. Прогресивні представник педагогічної науки і практики розробляли теоретичні й методичні засади всіх напрямів соціально-культурного виховання, дошкільної, шкільної та позашкільної освіти. Про це свідчить діяльність Державного Комітету з Народної освіти, утвореного у 1917 р. з ініціативи В. Чарнолуського при Міністерстві народної освіти Тимчасового уряду. До реальної праці, не пов'язаної обмеженнями і заборонами з боку держави, були залучені найбільш відомі діячі народної освіти, серед яких В. Герд, В. Зеленко, А. Луначарський, Є. Мединський, В. Чарнолуський, С. Сірополко. Комітет було побудовано за принципом Всеросійського представництва, а загальна кількість членів комітету становила більше ста осіб. С. Сірополко було обрано делегатом від Всеросійського земського союзу, він був головою земсько-міської секції [8]. Значну більшість членів Комітету становили вчителі та інші діячі народної освіти. Комітет готував законопроекти з усіх галузей народної освіти, забезпечуючи правову підтримку Тимчасового уряду в галузі освіти. Державний Комітет прийняв рішення про передачу справи народної освіти в самих широких межах органам місцевого самоуправління, завдяки чому були ліквідовані шкільні ради, дирекція та інспекція народних шкіл і шкільно-окружні правління. Учителям відводилася першочергова роль у справі утворення шкіл, розширювалася компетенція педагогічних колегій, що могли затверджувати програми навчання, вибір підручників, а при початковій школі могли закладатися інституції дошкільної освіти та позашкільні культурно-освітні осередки – книгозбірні, музеї тощо. (77).

Упродовж 1908–1917 рр. С. Сірополко брав активну участь у роботі різних українських і російських товариств,

зокрема «Общества вспомоществования нуждающимся студентам Императорского Московского Университета», «Общества попечения об учениках Московской гимназии А. Е. Флерова». Працював у редакціях журналів «Народний учитель», «Для народного учителя», «Педагогический листок», «Юная Россия».

Проживаючи у Москві С. Сірополко активно підтримував розвиток національної освіти, співрацюючи з редакцією першого українського педагогічного журналу Наддніпрянщини «Світло», коли на Україні не тільки не було українських шкіл, а навіть існували певні заборони щодо вживання вчителем української мови. Впродовж 1910–1914 рр. це видання сприяло об'єднанню національно свідомих українських учителів, педагогів, просвітян, а також на його сторінках біли надруковані статті педагогічного та методичного характеру в галузі шкільної, дошкільної та позашкільної освіти, серед авторів яких був і С. Сірополко. У своїх спогадах він писав, що «душею «Світла» та першим його редактором був Григорій Пилипович Шерстюк» [76] – народний учитель, свідомий українець. С. Сірополко також з 1911 р. друкував свої праці в українському часописі «Свобода», що видавався в Ужгороді під редакцією Августина Волошина.

Водночас, С. Сірополко сприяв активному розвитку українознавства в Російській імперії, він брав участь у створенні багатьох номерів журналу «Промінь», єдиного на той час українського часопису, пізніше став членом редколегії російськомовного журналу «Украинская жизнь», що поширював ідеї національної самосвідомості українців та, як зазначав С. Сірополко, «добивався для українського народу того місця, яке по справедливості мусить належати йому серед народів Росії» [79, с. 36]. Він був активним членом товариства українців на чужині «Кобзарь», впродовж 1913–1914 рр. очолював українську секцію Товариства слов'янської культури у Москві. Повз його увагу не проходила жодна подія, пов'язана з вшануванням пам'яті Тараса Шевченка, так до 50-річчя смерті Шевченка відгукнувся С. Сірополко рецензуванням його творів, що вийшли друком з нагоди цієї сумної дати [27; 29; 32]. Він був членом Комітету по влаштуванню Шевченківських свят у Москві, членом редакційної комі-

сії для підготовки до видання збірника «На спомин 50-х роковин смерті Шевченка» (М., 1911). С. Сірополка постійно цікавила шевченкіана, тому до століття від дня народження Т. Г. Шевченка він опублікував кілька статей у російських часописах, зокрема «Т. Г. Шевченко», «Памяти Т. Г. Шевченко», у яких наголошував на антикріпосницькій спрямованості Шевченкової творчості та її світовому значенні, протестував проти планованої заборони царською владою святкування в Україні ювілею «апостола національного відродження» [63; 70]. Проживаючи у Москві С. Сірополко своєю працею сприяв поширенню ідеї українства в Росії. М. Грушевський у своїх «Споминах» відзначав, що про Сірополка «я багато чув як [про] визначного знавця шкільної справи і свідомого українця», а також, що «С. О. показував охоту піти за моїми нарадами і покликами та стати ближче до різних піднесених проєктів і дійсно взяв участь в установчих зборах наукового товариства і под[ібному]» [7].

Знаходячись упродовж понад двадцяти років поза межами України С. Сірополко, як і багато визначних його співвітчизників, змушених жити на чужині, не лише не втрачав педагогічних і науково-просвітницьких зв'язків із батьківщиною, а навіть впливав на їх перебіг, перебуваючи постійно у центрі українського культурного-освітнього руху.

Тільки за 1908–1917 рр. С. Сірополко видав більше трьохсот наукових праць у галузі освіти, бібліотекознавства, бібліографії, книжкової справи, що довгий час залишались поза увагою дослідників. В останніх роках історики позашкільної освіти помітно актуалізували вивчення доробку С. Сірополка [86; 87], але бібліотекознавці його ім'я згадують лише побіжно [5, с. 150]. Натомість, історія бібліотекознавчої думки початку ХХ ст. була би неповною без вивчення ролі вченого й окреслення його надбань у цій галузі наукового знання. Розробку та обґрунтування С. Сірополком таких теоретичних положень, як визначення бібліотекознавства як науки, її методів, соціальної ролі та соціальних функцій бібліотеки, принципів бібліотечної діяльності та принципів організації бібліотечної справи, бібліотечного законодавства, бібліотечної статистики, типології бібліотек, бібліотечної професії та освіти цілком правомірно розглядати як внесок у вітчизняну бібліотечну теорію та практику.

Теоретично значимі ідеї та концепції, розроблені С. Сірополко в московський період його наукової та практичної діяльності, мали суттєвий вплив на подальший розвиток бібліотекознавства. Спираючись на них бібліотекознавці формулюють свої погляди, розвиваючи бібліотекознавчу думку.

1. *Абрамов, К. И.* У истоков библиотечного образования в России [Текст] / К. И. Абрамов // Науч. и техн. б-ки СССР. - 1993. - № 6. - С. 38-44.
2. *Б. а.* [Рецензия] [Текст] // Земское дело. - 1910. - № 15. - С. 1233-1234. - Рец. на кн. : *Сірополко, С. О.* Народные библиотеки : порядок открытия библиотек и их организация / С. О. Сірополко. - М. : журн. «Пед. листок», типогр. К. Л. Меньшова, 1910. - 43, V с. - (Учительская библиотека).
3. *Б. а.* [Рецензия] [Текст] // Рус. школа. - 1911. - № 3. - С. 91-94 ; [Рецензия] [Текст] // Библиотекарь. - 1910. - Вып. 2. - С. 32 ; [Рецензия] [Текст] // Земское дело. - 1910. - № 15. - С. 1233-1234 ; *Г. Ш.* [Рецензия] // Светло. - 1910. - № 10. - С. 75-76. - Рец. на кн. : *Сірополко, С. О.* Народные библиотеки : порядок открытия библиотек и их организация / С. О. Сірополко. - М. : журн. «Пед. листок», типогр. К. Л. Меньшова, 1910. - 43, V с. - (Учительская библиотека).
4. *Б. а.* Курсы и лекции [Текст] / б. а. // Библиотекарь. - 1915. - Вып. 3-4. - С. 430-432.
5. *Ванеев, А. Н.* Развитие библиотековедческой мысли в России (XI - начало XX в.) [Текст] / А. Н. Ванеев ; Рос. гос. б-ка. - М. : Пашков дом, 2003. - 304 с. - (Отечественная ист. библ. дела).
6. ВР РНБ. - Ф. 266. - Оп. 1. - Од. зб. 500. - Арк. 10. - Архив Дружинина Н. П., 1882-1937.
7. *Грушевський, М.* Спомини [Текст] / М. Грушевський // Київ. - 1989. - № 9-10. - С. 112-113.
8. Дополнительные данные об организации и личном составе Государственного комитета [Электронный ресурс] // biblio.narod.ru. - Режим доступа : http://biblio.narod.ru/gyrnal/publicat/o_komit_dop.html. - Название с экрана.
9. Журнал заседаний III секции (статистика внешкольного образования). Заседание 13 июля [Текст] // Тр. общезем. съезда в г. Харькове по статистике нар. образования 12-18 июня 1913. - X., 1914. - С. 284-331.
10. *Ківшар Т. І.* Становлення Степана Сірополка як бібліотекознавця [Текст] / Т. І. Ківшар // Укр. біографістика : зб. наук. пр. - К., 2010. - Вип. 6. - С. 103-125.
11. Народные библиотеки в России [Текст] // Практическая шк. энцикл. : настол. кн. для нар. учителей и др. ближайших деятелей в обл.

- нар. образования / под общ. ред. Н. В. Тулупова, П. М. Шестакова. – М. : Изд. журн. «Для нар. учителя», 1912. – С. 666.
12. *Обухов, А.* Каталог учительской библиотеки [Текст] / А. Обухов, С. Серополко, Н. Чехов. – М. : тип. К. Л. Меньшова, 1913. – 20 с. – (Учительская библиотека).
 13. Первый Общеземский съезд по народному образованию 1911 года [Текст] : доклады. – М. : Тип. Моск. губ. земства, 1912. – Т. 2. – 802 с.
 14. Первый Общеземский съезд по народному образованию 1911 года [Текст] : журнал общих заседаний съезда : (стенографическая запись). – М., 1912. – 587 с.
 15. Первый Общеземский съезд по народному образованию 1911 года [Текст] : журналы заседаний секций съезда. – М., 1912. – 403 с.
 16. Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года [Текст] : доклады, приложения, сводка докладов и тезисов с распределением их по темам. – Х. : Тип. губ. земства, 1913. – 67 с.
 17. Постановление первого общеземского съезда по народному образованию в Москве 16–30 августа 1911 г. [Текст]. – М., 1911. – 35 с.
 18. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Пед. листок. – 1909. – Кн. 2. – С. 159–160. – Рец на кн. : Малиновский, Н. Каталог избранных книг для детей и юношества / Н. Малиновский. – [Б. м.] : [б. и., б. г.].
 19. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 6. – С. 460. – Рец. на кн. : Народный учитель : календ.-справочник на 1909/10 уч. год. – М. : Изд-во кн. маг. «Труд». – 1909.
 20. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1910. – Кн. 4. – С. 315. – Рец. на кн. : Ежегодник внешкольного образования / под ред. В. И. Чарнолуцкого. – Вып. 1. – М. : Изд-во т-ва И. Д. Сыгина. – 1907. – 306 с.
 21. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 301–302. – Рец. на кн. : Указатель книг по истории и общественным вопросам / под ред. Н. А. Гредескула, С. Ф. Знаменского, С. А. Князькова. – СПб. : Изд-во Подвижного музея, тип. М. А. Александрова. – 1910. – 626 с.
 22. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 5. – С. 398. – Рец. на кн. : О детских книгах : критико-библиогр. указатель / сост. кружком преподавателей и писателей. – М. : Изд. кн. маг. «Труд». – 1908. – 831 с.
 23. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 370–371. – Рец. на кн. : Чарнолуцкий В. И. Частная инициатива в деле народного образования / В. И. Чарнолуцкий. – М. : Изд-во т-ва «Знание». – 1910.
 24. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 8. – С. 547. – Рец. на кн. : Волкович В. А. Друг человечества Н. И. Пирогов. – СПб. : Изд-во О. Богдановой. – 1910. – 159 с.
 25. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 549. – Рец. на кн. : Ежегодник внешк. образования / под ред. Чарнолуцкого В. И. – СПб. : Изд-во т-ва «Знание». – 1910. – Вып. 2. – 450 с.
 26. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1911. – Кн. 2. – С. 155–156. – Рец. на кн. : Владиславлев И. В. Что читать? :

- указ. сист. домашнего чтения для учащихся / И. В. Владиславлев (И. Гульбинский). – М. : Изд. кн. маг. «Наука», [1911]. – Вып. 1. – 171 с.
27. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 4. – С. 307. – Рец. на кн. : Ветринский Ч. Т. Г. Шевченко / В. Е. Чепихин. – М. : Изд-во И. Д. Сытина, [1911].
 28. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 308-309. – Рец. на кн. : Владиславлев И. В. Что читать? / И. В. Владиславлев (И. Гульбинский). – М. : Изд. кн. маг. «Наука», [1911]. – Вып. 2.
 29. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 307. – Рец. на кн. : Песни Т. Шевченко / под ред. В. В. Вересаева. – М. : Изд. Моск. о-ва грамотности, [1911].
 30. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 306. – Рец. на кн. : Рабство и воля : сб. статей / сост. П. Розанов, В. Сидоров. – М. : Польза, [1911].
 31. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 5 – С. 390. – Рец. на кн. : Настольная книга по народному образованию : законы, распоряжения, правила, инструкции, программы, уставы, справочные сведения и пр. : в 3-х т. / сост. В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд-во т-ва «Знание», 1911. – Т. 4. – 768 с.
 32. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1911. – Кн. 4. – С. 306-307. – Рец. на кн. : Шевченко Т. Г. Кобзарь в переводе русских писателей / Т. Г. Шевченко. – М. : Изд. о-ва любителей рос. словестности, [1911].
 33. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 5. – С. 390-391. – Рец. на кн. : Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования : формы, типы, результаты и очередные задачи зем. хозяйства и зем. учреждений в этой области / В. Чарнолуцкий. – СПб. : Изд. т-ва «Знание», [1910-1911]. – Ч. 1-2.
 34. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 6. – С. 482-483. – Рец. на кн. : Рубакин Н. А. Среди книг. – Т. 1. Опыт обзора русских книжных богатств в связи с историей научно-философских и общественных идей : справочное пособие для самообразования и для систематизации и комплектования общеобразовательных библиотек, а также магазинов / Н. А. Рубакин. – Изд. 2-е. – М. : Изд. кн. маг. «Наука», 1911.
 35. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 483. – Рец. на кн. : Ульянов Н. А. Указатель журнальной литературы : [(алфавитный, предметный и систематический)]. – Вып. 1. [Пятилетие 1906-1910 гг. Журналы «Вестник Европы», «Образование», «Русская мысль», «Русское богатство», «Мир божий»] / Н. А. Ульянов. – М. : Изд. кн. маг. «Наука», [1911. – 103 с.]
 36. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1914. – Кн. 1. – С. 72-73. – Рец. на кн. : Елачич Е. Сборник статей по вопросам детского чтения [Статья «Сказки Кота-мурлыки как материал для детского чтения»] / Е. Елачич. – СПб., 1914.
 37. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 4. – С. 313. – Рец. на кн. : Библиографический ежегодник : систем. указа-

- затель л-ры за 1912 год. Вып. 2 / под ред. И. Владиславлева. – М. : Наука, 1913.
38. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 7. – С. 566–567. – Рец. на кн. : Рубакин Н. [Практика самообразования] Среди книг (и читателей) : опыт системы самообразовательного чтения, применительно к личным особенностям читателей]. – М. : Наука, 1914. – Т. 2. – [263 с.]
 39. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1915. – Кн. 5. – С. 388. – Рец. на кн. : Библиографический ежегодник : системат. указатель л-ры за 1914 год. Вып. 3 / под ред. И. Владиславлева. – М. : Наука, 1915.
 40. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 385. – Рец. на кн. : Звягинцев Е. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М. : Задруга, [1915].
 41. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – С. 386. – Рец. на кн. : Обухов М. Дневник внешкольника. – Уфа. : Изд. Уфим. губ. Земства, [1915].
 42. С. С-о. [Рецензия] [Текст] / С. Серополко // Там же. – Кн. 6. – С. 464–465. – Рец. на кн. : Трауцкая Е. Д. Для самообразования и общедоступной библиотеки : советы приступающим к самообразованию и списки кн. для общедоступ. б-ки / Е. Д. Трауцкая, А. А. Покровский. – М. : [б. и.], 1915. – [170 с.].
 43. С. С-о. Общеземский съезд по народному образованию [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1911. – Кн. 7. – С. 493–511.
 44. Самохвалов, И. Библиотечные курсы при Университете имени Шанявского в Москве [Текст] / И. Самохвалов // Библиотекарь. – 1915. – Вып. 2. – С. 129–137.
 45. Серополко, С. 50-летний юбилей воскресной школы [Текст] / С. Серополко // Пед. листок. – 1909. – Кн. 7. – С. 516–519.
 46. Серополко, С. Внешкольное образование [Текст] : сб. ст. / С. Серополко. – М. : Изд. ж. «Пед. листок», 1912. – 128 с. – (Учительская библиотека).
 47. Серополко, С. Внешкольное образование на общеземском съезде по народному образованию [Текст] / С. Серополко // Для нар. учителя. – 1912. – № 1. – С. 15–19.
 48. Серополко, С. Возврат к старым правилам в народно-библиотечном деле по «новым» правилам о библиотеках [Текст] / С. Серополко // Земское дело. – 1912. – № 12. – С. 1159–1163.
 49. Серополко, С. Земская деятельность по народному образованию за сорок лет [Текст] : [отзыв на работу Б. Веселовского «История земств за сорок лет». – СПб., 1909. – Т. 1. – 724 с.] / С. Серополко // Пед. листок. – 1909. – Кн. 2. – С. 136–145.
 50. Серополко, С. Земство и народный учитель [Текст] / С. Серополко // Для народ. учителя. – 1909. – № 4. – С. 1–5.
 51. Серополко, С. Как должны быть организованы библиотеки при школах для взрослых [Текст] / С. Серополко // Общее дело : сб. статей по вопросам распространения образования среди взрослого населения / под ред. В. Костроминой. – М. 1912. – Вып. 4. – С. 317–322. – (Моск. о-во грамотности).

52. *Серополко, С.* Какая школа нужна деревне [Текст] : [Отзыв на работу Д. М. Бобылева «Какая школа нужна деревне». – Пермь, 1909] / С. Серополко // Пед. листок. – 1909. – Кн. 1. – С. 61–66.
53. *Серополко, С.* Народные библиотеки : порядок открытия библиотек и их организация [Текст] / С. Серополко. – М. : Типогр. К. Л. Меньшова. – 1910. – 43, V с. – (Учительская библиотека).
54. *Серополко, С.* Народные библиотеки в России [Текст] / С. Серополко // Практич. шк. энцикл. : настол. кн. для нар. учителей и др. ближайших деятелей в обл. нар. образования / под общ. ред. Н. В. Тулупова, П. М. Шестакова. – М. : Изд. журн. «Для нар. учителя», 1912. – С. 661–671.
55. *Серополко, С.* Народныя библиотеки на Полтавщине [Текст] / С. Серополко // Укр. жизнь. – 1912. – № 5. – С. 96–99.
56. *Серополко, С.* Наследство г. Кассо на Украине [Текст] / С. Серополко // Там же. – 1915. – № 2. – С. 16–19.
57. *Серополко, С.* Новые правила о народных библиотеках [Текст] / С. Серополко // Для нар. учителя. – 1912. – № 11. – С. 33.
58. *Серополко, С.* О связи и взаимоотношении культурно-просветительных мероприятий [Текст] : доклад, читанный на Харьк. съезде по вопросам внешк. образования [и разумных развлечений] на заседании 9 июня 1915 г. / С. Серополко // Пед. листок. – 1915. – № 15. – С. 552–558.
59. *Серополко, С.* Общество по подготовке специалистов земской и городской службы [Текст] / С. Серополко // Земское дело. – 1916. – № 5. – С. 245–248.
60. *Серополко, С.* Основные вопросы внешкольного образования [Текст] / С. Серополко. – М. : Изд. журн. «Нар. учитель», 1913. – 63 с. – (Б-ка нар. учителя / под ред. Н. Е. Румянцева (сер. пед.), О. Н. Смирнова (сер. справ.)).
61. *Серополко, С.* Основные группировки данных о народных библиотеках [Текст] : Первый общезем. съезд по статистике нар. образования 1913 г. : доклады / С. Серополко. – Х., 1913. – 725 с.
62. *Серополко, С.* Очередные задачи в народно-библиотечном деле [Текст] / С. Серополко // Для нар. учителя. – 1910. – № 17. – С. 27–28.
63. *Серополко, С.* Памяти Т. Г. Шевченко [Текст] : (к столетию со дня рождения) / С. Серополко // Пед. листок. – 1914. – Кн. 3. – С. 219–225.
64. *Серополко, С.* Практическая библиография [Текст] / С. Серополко. – М. : Тип. Н. Н. Кушнарев и К. – 1914. – 4 с.
65. *Серополко, С.* Принцип общественности в народно-библиотечном деле [Текст] : докл. делегата Моск. о-ва грамотности (прочитан на заседании 2-го июня 1911) / С. Серополко // Тр. Первого всерос. съезда по библиотечному делу, состоявшегося в Санкт-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г. : в 2 ч. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1912. – Ч. 2. – С. 173–176.
66. *Серополко, С.* Разгром земских библиотек при Л. А. Кассо в Киевской губернии [Текст] / С. Серополко // Укр. жизнь. – 1915. – № 1. – С. 84–86.
67. *Серополко, С.* Секция общественных и народных библиотек I-го Всероссийского съезда по библиотечному делу [Текст] / С. Се-

- рополко // Пед. листок. - 1911. - Кн. 8. - С. 663-673.
68. *Серополко, С.* Снабжение школ учебниками и учебными пособиями [Текст] / С. Серополко // Нар. образование в земствах : основы организации и практики дела / под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополка, Н. В. Чехова. - М. : Изд. т-ва «Задруга», 1914. - С. 193-200.
 69. *Серополко, С.* Сорокалетие «Детского чтения» - «Юной России» [Текст] / С. Серополко // Пед. листок. - 1908. - Кн. 8. - С. 576-577.
 70. *Серополко, С. Т. Г. Шевченко* [Текст] : (к столетию со дня рождения) / С. Серополко // Для нар. учителя. - 1914. - № 5. - С. 3-5.
 71. *Серополко, С.* Украинские книги в народных библиотеках Харьков[ской] губ.[ернии] [Текст] / С. Серополко // Укр. жизнь. - 1913. - № 6. - С. 99-100.
 72. *Серополко, С.* Участие местного населения в деле народного образования [Текст] / С. Серополко // Нар. образование в земствах : основы организации и практики дела / под ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. О. Серополка, Н. В. Чехова. - М. : Изд. т-ва «Задруга», 1914. - С. 56-66.
 73. *Серополко, С.* Ученические библиотеки [Текст] / С. Серополко // Там же. - С. 201-207.
 74. *Серополко, С.* Учительский съезд в Москве [Текст] / С. Серополко // Пед. листок. - 1912. - Кн. 3. - С. 203-214.
 75. *Серополко, С.* Формы отчетности по народным библиотекам и читальням : проект ежегодного бланка по школьной статистике [Текст] / С. Серополко // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года: доклады. - Х., 1913. - С. 523-526.
 76. *Сірополко, С.* 20-літній ювілей першого педагогічного журналу на Великій Україні [Текст] : (згадки про журнал «Світло») / С. Сірополко // Тризуб. - 1930. - № 33. - С. 2.
 77. *Сірополко, С.* Діяльність Державного Комітету по народній освіті [Текст] / С. Сірополко / Вільна укр. шк. - 1917. - № 3-4. - С. 131-133.
 78. *Сірополко, С.* З біжучого життя. Нові правила про народні бібліотеки [Текст] / С. Сірополко // Світло. - 1912. - № 4. - С. 59-61.
 79. *Сірополко, С.* З життя української колонії в Москві [Текст] : (сторінка зі спгадів) : присвячується світлій пам'яті С. В. Петлори / С. Сірополко // Календар-альманах «Дніпро» на 1927 рік. - Л., 1927. - С. 37.
 80. *Сірополко, С.* Школа і книжка [Текст] / С. Сірополко // Світло. - 1910. - № 4. - С. 1-6.
 81. Список членов общеземского съезда по народному образованию [Текст]. - М., 1911. - 54 с.
 82. Список членов общеземского съезда по статистике народного образования в г. Харькове 12-18 июня 1913 года [Текст]. - Х., 1913.
 83. Украинский момент на харьковском съезде по организации разумных равлечений [Текст] // Укр. жизнь. - 1915. - № 7. - С. 78-82.

84. Учительские библиотеки [Текст] / [сост. Г. К. Вебер, Е. А. Звягинцев, А. М. Обухов, М. П. Постовская и др.]; Моск. отд-ние имп. Рус. техн. о-ва; Моск. отд. междунар. уч.-пром. выставки «Устройство и оборудование шк.». – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. – 16 с.
85. Хавкина-Гамбургер, Л. Первые курсы по библиотечному делу [Текст] / Л. Хавкина-Гамбургер. – М., 1915. – 8 с.
86. Чеков, М. О. С. О. Серополко о внешкольном образовании [Текст] / М. О. Чеков // Педагогика. – 2008. – № 3. – С. 73–79.
87. Ярошенко, Н. Н. Методология внешкольного образования в трудах С. О. Серополко [Текст] / Н. Н. Ярошенко // Педагогика социально-культурной сферы : история, теория, практика : сб. науч. ст. – Рязань, 2001.

Ківшар Т. І. Бібліотекознавча діяльність С. Сірополка у 1908-1917 роках.

Ключові слова: Сірополко Степан Онисимович, бібліотекознавство, бібліографія, книгознавство, народні бібліотеки, бібліотека, позашкільна освіта, земство.

Висвітлено найменш досліджений московський період життєвого та творчого шляху українського вченого, громадського та політичного діяча Степана Онисимовича Сірополка (1872–1959). Систематизовано та проаналізовано його маловідомі наукові праці початку ХХ ст., присвячені розробці теоретико-методологічних засад бібліотекознавства, виявлено незнані сторінки його практичної діяльності в галузі бібліографії. Автор доходить висновку, що розвиток вітчизняної бібліотекознавчої думки початку ХХ ст. був би неповним без вивчення ролі С. Сірополка й окреслення його надбань. Розроблені та обґрунтовані ним теоретичні положення щодо визначення бібліотекознавства як науки, її методів, соціальної ролі та соціальних функцій бібліотеки, принципів бібліотечної діяльності та принципів організації бібліотечної справи, бібліотечного законодавства, бібліотечної статистики, бібліотечної професії та типології бібліотек цілком правомірно розглядати як внесок у вітчизняну бібліотечну теорію та практику.

Kivshar T.I. Library study activity of S. Siropolko in 1908 – 1917.

Key words: Stepan Onysymovych Siropolko, library science, bibliography, book science, national libraries, library, non-school education, zemstvo.

The article enlightens the least known Moscow period of life and artistic development of Ukrainian scientist, public and political figure, Stepan Onysymovych Siropolko (1872–1959). It systematizes and analyzes his little known scientific works of early XX century dedicated to the development of theoretical and methodological basis of library science; it also reveals the unknown facts of his practical activity in the sphere of bibliography. The author

comes to the conclusion that the development of the national library science concepts should have been incomplete without studying the role of S. Siropolko and defining his achievements. It is acceptable to see his theoretical concepts on defining library science, its methods, social role and social functions of the library, principles of library activity and principles of organization of library business, library legislation, library statistics, library profession and typology of libraries on the whole as a contribution to the national library theory and practice.

Кившар Т. И. Библиотековедческая деятельность С. Серополка в 1908–1917 годах.

Ключевые слова: Серополко Степан Анисимович, библиотековедение, библиография, книговедение, народные библиотеки, библиотека, внешкольное образование, земство.

Раскрыт наименее исследованный московский период жизненного и творческого пути украинского учёного, общественного и политического деятеля Степана Анисимовича Серополка (1872–1959). Систематизированы и проанализированы его малоизвестные научные труды начала XX в., посвящённые разработке теоретико-методологических основ библиотековедения, выявлены неизвестные страницы его практической деятельности в области библиографии. Автор приходит к выводу, что развитие отечественной библиотековедческой мысли начала XX в. было бы неполным без изучения роли С. Серополка и определения его вклада. Разработанные и обоснованные им теоретические положения относительно определения библиотековедения как науки, её методов, социальной роли и социальных функций библиотеки, принципов библиотечной деятельности и принципов организации библиотечного дела, библиотечного законодательства, библиотечной статистики, библиотечной профессии и типологии библиотек полностью правомерно рассматривать как вклад в отечественную библиотечную теорию и практику.

*Сергій Васильович ПОЛТАВЕЦЬ,
науковий співробітник Інституту
політичних і етнопонаціональних досліджень
імені І. Ф. Кураса НАН України,
кандидат політичних наук (Київ)*

ПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ А. КИСЕЛЯ ЯК СТВЕРДЖЕННЯ ЯГЕЛЛОНСЬКОГО ЛЕГІТИМІЗМУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Розглянуто підходи до аналізу української політичної думки середини XVII ст., зокрема, висунуті О. Оглобліним. З'ясовано роль і місце А. Киселя в тогочасній політичній системі, його погляди на доцільний устрій України. Відзначено послідовність та усвідомленість позицій останнього у відстоюванні рівності українства серед інших народів Речі Посполитої, вимоги інкорпораційного договору, свободи віросповідання.

Ключові слова: А. Кисіль, О. Оглоблін, Річ Посполита, державотворчість.

The work considers the approaches to the analysis of Ukrainian political concepts of the middle of XVII century, in particular the ones stated by O. Ogloblin. It reveals the role of A. Kysil in the political system of that time, his views on reasonable regime of Ukraine. The consequence and realization of the positions of the latter in defending the equality of Ukrainian people among other peoples of Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita), requirements of incorporation agreement, liberty of conscience are stated.

Key words: A. Kysil, O. Ogloblin, Polish-Lithuanian Commonwealth, state formation.

Рассмотрены подходы к анализу украинской политической мысли середины XVII в., в частности, выдвинутые О. Оглоблиным. Выяснена роль и место А. Киселя в тогдашней политической системе, его взгляды на целесообразное устройство Украины. Отмечена последовательность и осознанность позиций последнего в отстаивании равенства украинства среди других народов Речи Посполитой, требования инкорпорационного договора, свободы вероисповедания.

Ключевые слова: А. Кисель, О. Оглоблін, Речь Посполитая, государственное строительство.

При розгляді даної проблеми насамперед виникає загальне методологічне питання: що саме ми маємо розуміти під поняттям «політичні та державотворчі концепції». Це мають бути винятково концепції утворення незалежної суверенної соборної української держави, чи вони містять будь-які політичні та державотворчі концепції, зокрема й розвитку української державності у складі інших держав, із різним політичним статусом, обмеженою територією тощо. З цього приводу вченими висловлюються різні думки і підходи, а відтак — і погляди щодо наявності політичних і державотворчих концепцій.

Так, В. Смолій та В. Степанков зазначають, що: «Важко погодитися з міркуваннями відомого дослідника О. Оглоблина про формування в суспільно-політичній думці кількох концепцій державного політичного устрою українських земель». І додають: «Аналіз виявлених нами джерел, дозволяє говорити про появу серед нової еліти, яка формувалася переважно з козацької старшини, лише елементів політичної автономії для козацького регіону України» [7, с. 21].

Тому необхідно розглянути запропоновані відомим дослідником підходи до аналізу української політичної думки цього періоду. Як стверджує О. Оглоблин, ще напередодні Хмельниччини в Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель: концепція ягеллонського легітимізму, тобто, визнання можливості та доцільності подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці; утворення Руського або Великого князівства Руського поза межами Речі Посполитої; концепція москвофільства, якій активно протистояла згадана вже концепція ягеллонського легітимізму; концепція утворення держави «козацького панства» [4, с. 15–16]; концепція «двовладдя» Війська Запорозького в особі гетьмана Богдана Хмельницького та православної церкви в особі митрополита Сильвестра Косова. Необхідно зауважити, що названі О. Оглоблиним концепції, окрім концепції «двовладдя», вченим недостатньо розкриті й аргументовані, тому вимагають додаткового розгляду.

Хотілося б зосередитися на концепції ягеллонського легітимізму, котра, зважаючи на поширені у вітчизняній історичній і політичній науці промосковські настрої, не отрима-

ла значного розвитку як в часи спільного існування України та Росії в єдиній державі, так і сьогодні – в часи незалежної української держави.

На думку О. Оглоблина, концепція ягеллонського легітимізму засновувалася на визнанні можливості та доцільності подальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці. Її, на думку дослідника, відстоювали такі представники української шляхти та духовенства як А. Кисіль, П. Могила, С. Косів та ін. Але автор не уточнює конкретно, в якій формі. Адже, при такому загальному формулюванні, до неї можна віднести такі більш конкретні концепції як: Йосипа Верещинського, Северина Наливайка, козацького автономізму, концепцію «Зборівського договору», концепцію «Великого князівства Руського» Юрія Немирича та Івана Виговського. У цих різних варіантах і в різний час дану позицію підтримувало чимало української еліти та шляхти, козацтво. Вона знаходить місце і в практичній політичній діяльності козацької держави Богдана Хмельницького аж до Переяславської угоди. Не останню роль відіграло також розуміння сутності Московської держави, несприйняття українським народом ідеї протекторату Османської імперії та Криму. Загалом, немає необхідності заперечувати проти віднесення до концепції ягеллонського легітимізму поглядів Адама Кисіля, Петра Могили та Сильвестра Косова, хоча між ними є різниця. Тому виникає необхідність розглянути ці більш конкретні концепції та програми.

Концепція Руського або Великого князівства Руського поза межами Речі Посполитої, на думку О. Оглоблина, належала українським шляхтичам-протестантам (аріанам), але не була поширена, оскільки протестантизм в Україні не мав міцного ґрунту, а одним із прихильників цієї ідеї був Юрій Немирич. На наш погляд, при виділенні даної концепції автор не врахував низки обставин. Протестантизм серед української шляхти, особливо українсько-польського прикордоння та західних українських земель, мав значне поширення. Українська православна шляхта неодноразово об'єднувала зусилля з протестантами різних течій у відстоюванні національних і конфесійних інтересів, одержувала від них розуміння та підтримку. Але ми не знаходимо достатніх підтверджень існування у них ідеї створення української держави поза межа-

ми Речі Посполитої. Як переконливо доведено багатьма дослідниками, особливо В. Смолієм та В. Степанковим, така ідея до Богдана Хмельницького взагалі не існувала в українському суспільстві [7, с. 17]. Аналіз поглядів, творів і діяльності Юрія Немирича, літератури про нього, змісту Гадяцької угоди, автором якої він був, не дає підстав вважати його за послідовника чи одного з авторів даної концепції.

О. Оглоблин вважає, що промосковська концепція не була достатньо сформульована. Але, на нашу думку, таку оцінку можна віднести і до турецько-татарської, молдавської, шведської орієнтацій, які в теоретичному плані справді не досягають рівня концепцій.

Щодо промосковської концепції, то важко погодитися з думкою О. Оглоблина, що вона не була сформованою та не набула достатнього поширення. Це можна пояснити лише недостатнім рівнем і повнотою дослідження промосковської орієнтації політичної свідомості та політичної думки частини української козацької старшини, шляхти та православного духовенства, а також московської політичної думки та практики щодо українських земель.

Проти ігнорування турецько-кримської орієнтації свідчить багато фактів. Татари стали важливим, цілком визнаним, відомим і бажаним чинником життя та політики Східної Європи. За М. Грушевським, ні Павлюк, ні Гуня не жадають ні від кого іншого допомоги, як від татар Криму. З Б. Хмельницького починається досить довгий період щільної татарофільської політики українських гетьманів. Можна без перебільшення сказати, що утворення Української держави було в значній мірі ділом дипломатії та зброї наших східних сусідів – Порти та Криму. Протюркська орієнтація гетьмана Б. Хмельницького не виглядала чимось невмотивованим чи незрозумілим. Прагнення його до союзу з Османською державою було логічним виявом і відповідало тенденціям, що виявлялися в українському суспільстві з кінця XVI ст. Зовнішня політика гетьмана давала йому змогу зберегти автономію України й отримати мирну передишку для розбудови держави. Важливо наголосити, що прийняттю Оттоманського протекторату гетьманом сприяли такі аргументи як віротерпимість у межах імперії (а тим більше за межами її), існуюча проста та необтяжлива податкова система. На відміну від московського політичного світу, який зали-

шався йому чужим, турецько-татарський світ гетьман знав із власного досвіду. Про близькі давні стосунки з кримськими татарами свідчить факт, що татари Б. Хмельницького та його козаків називали кардаш-казаги (брат-козак). Гетьману з самого початку визвольної війни потрібна була легка кавалерія, яку не можливо було дістати ні в кого, крім кримських татар. Це була зустріч двох світів. Б. Хмельницький у листі до султана заявляв, що «вся Греція визнає владу Вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана». Як бачимо, український гетьман уже діє як секулярний володар.

Постать А. Г. Кисіля, його діяльність нерозривно пов'язані з подіями середини XVII ст. в Україні, з тим революційним зривом, «руською ребелією» як називали ці часи поляки. Дослідники, котрі тим чи іншим чином торкалися цієї особистості, переважною більшістю пов'язують його із захисниками Речі Посполитої та однозначно переконують у пропольських поглядах пізнішого київського воєводи. Такий різкий «вододіл» на «своїх» і «чужих» певною мірою пояснюється усталеними в українській історіографії поглядами на те, що будь-хто по іншій бік автоматично стає зрадником. Ознайомлення з політичними поглядами та світоглядними орієнтаціями А. Кисіля дає нам змогу утриматися від таких однозначно негативних оцінок.

А. Кисіль походив із небагатої шляхетської родини. Він виявився першим і останнім представником роду, який досягнув значних висот у політичній системі Речі Посполитої, ставши впливовим державним діячем і сенатором. Не маючи знаних предків за часів, коли українські землі належали Речі Посполитій, він похвалявся тим, що рід його походив від руських бояр періоду Київської Русі. Воєвода згадував, що «предки його покорились Болеславу Хороброму лише після того, як їх родоначальник Святольд загинув, захищаючи ворота Києва» [5, с. 2].

Походження Кисілів від Святольда визнається офіційно. Так, у королівській грамоті від 1646 р., що надавала Адаму Григоровичу звання київського каштеляна, йдеться про «відомий та стародавній рід Свентольдичів-Кисілів, що походять від руського княжого роду, який підкорився польській державі ще за короля Болеслава Хороброго» [1, с. 402].

Про рік народження Кисіля важко говорити однозначно. З огляду на те, що в 1648 р. він жалкував стосовно свого поважного віку, а також враховуючи, що збереглися згадки про його участь у битві Жолкевського під Бушею у 1617 р., варто було б віднести час його народження до останнього десятиліття XVI ст. Водночас, аналізуючи його згадки про те, що політику примирення з козаками він запозичив у Жолкевського, ми можемо припустити, що А. Кисіль народився не раніше 70-х рр. XVI ст.

Майбутній київський воєвода брав участь у поході Жолкевського під Цецору 1620 р., потім служив «почтом» (тобто, з декількома товаришами) у гетьманів Ходкевича та Конєцпольського. Як людині з маловідомого та небагатого роду йому важко було розраховувати в тогочасній Речі Посполитій на щось більше. Але виявлена мужність і хоробрість стають йому в пригоді і через сім наступних років він стає командиром хоругви.

Шляхетське походження та православне віросповідання А. Киселя зіграло, мабуть, не останню роль в тому, що новобраний король Владислав IV залишив його у 1633 р. при своєму дворі. Король був упевнений, що з такими даними у шляхтича немає шансів та особливого сенсу шукати порозуміння з магнатською опозицією. Свої майбутні політичні здобутки та матеріальне благополуччя він може пов'язувати лише з королем. При королівському дворі А. Кисіль виконував особисті доручення Владислава IV. Так, за вміло проведену дипломатичну місію до Московщини, король у кінці лютого 1648 р. надав А. Киселю титул воєводи брацлавського.

Ставлення А. Киселя до «чергового», як вважала більшість можновладців, козацького повстання добре ілюструє його лист, направлений до Москви 24 квітня 1648 р. Воєвода вважає, що ніколи хлопська рука, особливо запроданця (йдеться про Б. Хмельницького. — П. С.), не може перемогти своїх володарів; цей холоп, черкаський зайда, якщо не втече зі своїми спільниками до Криму, то заплатить головою. Ставлення до «бунту» у воєводи кардинально змінилося менше, ніж за місяць, А. Кисіль звертається до Б. Хмельницького з дружнім листом, називаючи того «издавна милым пріятелем» [5, с. 23].

У написаній ним у 1641 р. сеймовій промові шляхтич претендував на вираження спільних політичних вимог україн-

ського шляхетства, які висувалися перед політичним центром Речі Посполитої. Він зазначав, що представляє інтереси не лише «братії» з одного Волинського воєводства, які залишилися дома, а й усіх чотирьох руських воєводств [6, с. 42]. Отже, можна стверджувати, що мова в політичному та територіальному аспектах йде фактично про політичну конфігурацію центру й етнічного «ядра» руського народу – Волинське, Подільське, Київське та Чернігівське воєводства.

У ній ув'язано історичне буття народу з характером політичної системи. За переконанням А. Кисіля, якщо народ може реалізувати свою духовну субстанційну визначеність («гідність»), якщо він спроможний вільно розпоряджатися належними йому засобами матеріального існування, володіннями, а також здатний безперешкодно чинити за правилами свободи совісті, то це означає, що такий народ живе у вільній державі. А якщо наявні політичні умови перешкоджають переліченим основоположним засадам – це означає, що йдеться про підневільний народ і державу-поневоловача. «Три речі, а радше свободи творять вільну Республіку». – Зазначає А. Кисіль, – «Три їх протилежності призводять до рабства. Там, де існує свобода, щоб виявляти успадковану гідність, де свобода розпоряджатися володіннями, де свобода сумління, над якими панує один Бог і ним править, там є вільна Річ Посполита. Однак там, де так віриш, як кажуть, так дотримуєшся гідності, як мусиш, тримаєш володіння не в такій свободі, як хочеш, – там згасає свобода і настає рабство» [6, с. 42].

З огляду на релігійну дискримінацію, зазначає А. Кисіль, руський народ у Речі Посполитій є невільним. Такий фактичний стан речей суперечить його політичній та культурно-історичній традиції, а також принципів політичної рівності сторін, що був застосований при інкорпорації українських земель Польським Королівством. Наші предки, доводить воєвода, об'єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто, як «вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою». А. Кисіль прагне довести політичну рівноправність цих народів, умотивувати основну ідею своєї промови на сеймі, що полягала у вимозі дотримання політичним центром держави інкорпораційного договору.

Як бачимо, для А. Кисіля віросповідне роздвоєння чи потроєння, а то й більше, враховуючи реформаційні течії, не

змінити культурно-історичної визначеності руського (українського) народу. Судячи з контексту, поняття «нація», «народ» тут стосуються соціально-політичних і культурно-історичних компонентів національної ідентичності. Під цими поняттями виступають широкі соціальні верстви, а не лише шляхта як «політичний народ». Зауважимо, що А. Кисіль виголошував свою промову перед змішаною аудиторією: церковними ієрархами, простими священнослужителями, представниками братств і козаків (київська шляхта бойкотувала цей церковний собор). Окрім того, у своїх політичних маніфестаціях пізнішого періоду він демонстрував розуміння руського народу як соціально структурованої спільноти, котра претендує на певні політичні права. У промові 1641 р., що адресувалася депутатам сейму, він розглядав природу конфлікту «старої Русі» (православних) і «нової Русі» (уніатів) крізь призму станової свободи шляхти. Водночас, він тлумачив релігійну свободу руського народу як таку, що стосується не лише шляхти, а й «всього грона руського посполитого народу» [6, с. 41]. Тобто, в даному разі йшлося про руський народ, який складається з привілейованих і непривілейованих соціальних станів.

Вжитий в контексті термінологічний ряд «релігія», «богослужіння», «обряди» стосується православних та уніатів. А. Кисіль розглядав православних та уніатів як людей одного руського народу, що спирається на багатовікову історичну та політичну традицію, власну культуру, мову й усталені моральні цінності.

Для доказовості на право мати політичну рівність як «третього» народу (поряд із польським і литовським) Речі Посполитої А. Кисіль скористався ідейним інструментарієм теорії сарматизму, розробленої та обґрунтованої тогочасною польською історіографією. Він представив міфологізований образ роздільного (окремого) історичного минулого двох окремих народів «сарматів-росів» і «сарматів-поляків». При чому, цей образ у нього трансформувався в ідеалізовану пояснювальну схему інкорпораційного процесу. Наші предки, доводив А. Кисіль, об'єдналися з поляками на добровільних і рівноправних засадах, тобто як «вільні з вільними, наділені свободою з наділеними свободою».

Спираючись на міф про сарматські корені української шляхти та вибудовуючи у цьому зв'язку лінію історичної спо-

рідненості двох окремих «народів»-еліт — руської (української) та польської шляхти, воевода прагне довести їх політичну рівноправність. Такими аргументами він умотивовував основну ідею своєї промови, що полягала у вимозі дотримання політичним центром держави умов інкорпораційного договору. Отже, сарматські ілюзії А. Кисіля мали виразне прагматичне навантаження та служили єдиній цілі: синхронізації та ідеологічному збалансуванню історичних витоків соціальних еліт України та Речі Посполитої з метою досягнення конкретних політичних цілей.

Цілісний аналіз політичних поглядів і діяльності А. Кисіля показує, що ми маємо справу з одним із найвидатніших політичних діячів і мислителів часів Української національної революції XVII ст. Складається враження, що лише Богдан Хмельницький та Адам Кисіль повною мірою розуміли становище українського народу та чітко усвідомлювали проблеми, що існували в той час.

У Кисіля була головною та переважаючою над іншими (причому, повністю усвідомлена!) та сама ідея, що і в Хмельницького, ідея державності. Якщо поглянути на Кисіля з цієї точки зору, відразу стають зрозумілими та розв'язуються уявні протиріччя у його вчинках; навпаки, в них виявиться величезна витримка та послідовність, яка не допускає навіть думки про дворушництво чи удавання.

У питанні соціальному, яке віддаляло А. Кисіля від його земляків і одновірців, тобто тих із них, хто не належав до шляхти, він ніколи не кривив душею, ніколи не давав марних обіцянок. Навпаки, відверто переконував Хмельницького, що хай воюють козаки, а хлопці хай орють. Він погоджувався на збільшення кількості козаків, не стояв за ту чи іншу цифру, але вимагав, щоб вона була визначеною, щоб козацтво не перетворювалося у щось розтягнуте і не поглинало в собі селянські маси.

Помилкою воеводи було те, що він не в змозі був досягнути різниці між козацькими повстаннями кінця XVI та першої половини XVII ст., коли йшлося про права козаків, спочатку тільки реєстрових, потім «виписчиків», тобто, виключених із реєстру, та повстанням, коли козацтво ототожнювало свої станові інтереси з інтересами всього українського народу.

Козацтво не могло бути для Кисіля ідеалом. Але він не допускав думки про можливість знищення козацтва повніс-

тю, бо бачив їх безплідність і згубні наслідки, а головним чином тому, що виходив із необхідності існування козацтва в інтересах самої Речі Посполитої. У лютому 1651 р. він писав канцлеру, що перемога над козаками можлива лише при надзвичайному напруженні всіх сил і ресурсів держави, що вона до краю ослабить її сили і навіть у випадку повного успіху лише звільнить дорогу туркам і татарам. Майже те саме він говорив Б. Хмельницькому в лютому 1649 р., зауважуючи, що як Польща та Литва не в змозі протистояти невірним без допомоги Запорозжя, так не утримається проти них і козацтво без опори на польське військо. Водночас, Кисіль, знаючи козаків здавна та зблизька, намагався попередити, що ставлення до козацтва як до «хлопства» буде покаране. Це не та стара Русь, що виходила на війну з луком і рогатиною, а досвідчені воїни, за мистецтвом стрільби з вогнепальної зброї кращі від кварцяного війська. «Сто наших німців вистрілять, одного вб'ють», — говорив він на сеймі 1648 р., а коли сто козаків вистрілять, напевно половина пострілів буде вдалою, шуткувати з ними не можна [3, с. 66].

У питаннях віросповідання А. Кисіль незмінно виступав на сеймах захисником православ'я, а, одержавши доступ в сенат, вважав себе природним представником і захисником його інтересів. Коли довелося наполягати на необхідності знищення унії, він прямо висловлюється в листі до короля (жовтень 1650 р.), що зовсім не фанатик, обидва обряди для нього рівні, бо суть у них одна й та сама, але ліквідувати унію необхідно з міркувань державних. Подібну думку він, не соромлячись, висловлював і Б. Хмельницькому (лютий 1651 р.), переконуючи того, що питання віросповідні мають, по суті, лише підпорядковане значення: «не буде нічого і з руської віри, коли скоро не стане нас самих, предствників Русі» [3, с. 83].

Приязне ставлення Хмельницького особисто до Кисіля, мабуть, частково пояснюється взаємним розумінням складності у вирішенні одного з основних і найбільш суттєвих питань польсько-українського конфлікту, а саме, щодо унії. Вони обоє визнавали необхідність забезпечення свободи та прав православної церкви, зокрема й через знищення унії. Кисіль давно прагнув цього і за своїми поглядами повинен був захищати козаків як єдину силу, котра могла захистити православну віру від повного винищення. Хмельницький, у

свою чергу, розумів, що в цьому питанні Кисіль для нього прямий і надійний союзник. Гетьман не міг не оцінити такої позиції Кисіля, поважаючи ту громадянську мужність, з якою боровся воєвода за свої релігійні переконання, за можливість їх оприлюднення, накликаючи на себе навіть обвинувачення у зраді.

В очах поляків обвинувачення Кисіля знаходили ґрунт із огляду на три речі: його віру, походження й особисті приятні стосунки з Хмельницьким. Це видно було у сеймових промовах і дискусіях у кінці 1650 р., коли було прочитано листа київського воєводи, в якому він доводив необхідність і безповоротність знищення церковної унії, почулися голоси: «як козел не буде бараном, так схизматик не буде захисником католиків та не може оберігати шляхетські вольності, якщо він однієї віри з бунтівниками та хлопами».

У питанні національному у Кисіля народність не співпадала з національністю в державному значенні. Патріотично захищаючи першу, що свідомо відокремилася тоді лише в сфері церковній, Кисіль однак не міг поступитися другою. З цього погляду він був не лише руським патріотом, але ще більшим патріотом Речі Посполитої, без якої не мислив ні самого себе, ні свого руського патріотизму. Розрив із нею (народністю), бажання заснувати самостійну державу, підкорившись при цьому іншій державі, в очах Кисіля було лише актом державної зради. Чернь та її представник Пушкар, не довго думаючи, прямо переходили під «царську високу руку», — Кисіль не зробив би цього ніколи.

З погляду політичного слід визнати за Кисілем також глибоке розуміння потреб та інтересів своєї держави в дану епоху, на що були здатні дуже небагато його сучасників. Але його чудовий розум не дав необхідної користі, всі його зусилля не залишили практичних наслідків. Повертаючись до «руської ідеї», слід зазначити, що вона формувалася здебільшого на православної основі. А. Кисіль наголошував на тому, що як православні, так і уніати є репрезентантами руського (українського) народу. З огляду на це він виступав за православно-уніатське об'єднання з тим, щоб руський народ зайняв гідне місце поряд із народами Речі Посполитої, «які квітнуть».

Через те, що Адам Кисіль не захотів стати зрадником ні своєї народності, ні своєї держави, його затаврували сучасни-

ки та продовжують таврувати історики. Треба зрозуміти, що Русь Кисіль не ототожнював ні з козацьким князівством, ні з Московщиною. В останній він міг бачити лише державу однієї віри, але в будь-якому випадку іноземну; політично та культурно вона була для нього чужою.

1. Архив юго-западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском губернаторе [Текст]. - К. : Тип. Давиденко, 1863. - Т. 1, ч. 3. - СХХ, 433 с.
2. Крип'якевич, І. П. Богдан Хмельницький [Текст] / І. П. Крип'якевич. - Л. : Світ, 1990. - 406 с.
3. Новицький, І. П. Адам Кисель, воевода киевский : 1580 (?) - 1653 гг. [Текст] / І. П. Новицький // Киев. старина. - 1885. - № 9. - С. 51-72.
4. Оглоблин, О. Хмельниччина [Текст] / О. Оглоблин // Енцикл. українознавства. - Париж ; Нью-Йорк, 1984. - Т. 10. - С. 3606-3608.
5. Памятники, изданные киевскою комисією для разбора древних актов [Текст]. 1898. - Т. 1, отд. 3. - № 7.
6. Сас, П. М. «Руська» орієнтація політичної свідомості Адама Киселя [Текст] / П. М. Сас // УДЖ. - 2000. - № 5.
7. Смолій, В. А. Українська державна ідея XVII - XVIII ст. : проблеми формування, еволюції, реалізації [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков. - К. : Альтернативи, 1997. - 368 с.

С. В. Полтавець. Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях у середині XVII століття.

Ключові слова: А. Кисіль, О. Оглоблін, Річ Посполита, державотворчість.

Розглянуто сучасні підходи до поглядів на українську політичну думку середини XVII ст., зокрема, піддано критиці низку тез О. Оглобліна. Шляхом розкриття долі А. Киселя з'ясовано його роль і місце в тогочасній політичній системі та світоглядні орієнтації, погляди на доцільний устрій України. Постає А. Киселя трактується як співмірна Б. Хмельницькому, а його погляди — як свідоме послідовне відстоювання державницьких ідей. Наголошено послідовність та усвідомленість позицій А. Киселя у відстоюванні рівності українства серед інших народів Речі Посполитої, вимоги інкорпораційного договору та свободи віросповідання.

Poltavets S.V. Political concept of A. Kysil as the confirmation of Yagellon legitimism on the territory of Ukraine in the middle of XVII century.

Key words: A. Kysil, O. Ogloblin, Polish-Lithuanian Commonwealth, state formation.

The article considers modern approaches to the analysis of Ukrainian political concepts of the middle of XVII century, in particular the ones stated by O. Ogloblin. It reveals the role of A. Kysil in the political system of that time, his views on reasonable regime of Ukraine by revealing his lifeline. The figure of A. Kysil is interpreted as equal to the one of B. Khmelnytskyi, and his views – as conscious consecutive defense of state forming ideas. The consequence and realization of the positions of the latter in defending the equality of Ukrainian people among other peoples of Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita), requirements of incorporation agreement, liberty of conscience are stated.

С. В. Полтавец. Политическая концепция А. Киселя как утверждение ягеллонского легитимизма на украинских землях в середине XVII века.

Ключевые слова: А. Кисель, О. Оглоблин, Речь Посполитая, государственное строительство.

Рассмотрены подходы к анализу украинской политической мысли середины XVII в., в частности, критикуются ряд тезисов О. Оглоблина. Путём раскрытия судьбы А. Киселя выяснены его роль и место в тогдашней политической системе и мировоззренческие ориентиры, взгляды на целесообразное устройство Украины. Личность А. Киселя трактуется как сопоставимая с Б. Хмельницким, а его взгляды – как сознательное последовательное отстаивание идей государственности. Отмечена последовательность и осознанность позиций А. Киселя в отстаивании равенства украинцев среди других народов Речи Посполитой, требования инкорпорационного договора, свободы вероисповедания.

*Інна Михайлівна СТАРОВОЙТЕНКО,
науковий співробітник Інституту української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України,
кандидат історичних наук (м. Київ)*

РОДИНА ЧИКАЛЕНКІВ У ГРОМАДСЬКО- КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Розкрито роль і внесок у громадсько-культурне життя України родини відомого українського громадсько-політичного діяча, мецената, видавця, майнового землевласника Є. Х. Чикаленка – дружини Марії Вікторівни, дітей Ганни, Вікторії, Лева та Петра. Відзначено їхню непохитну відданість національній ідеї, успадковану від батьків.

Ключові слова: Є. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Є. Чикаленко, Г. Є. Чикаленко, П. Є. Чикаленко, В. Є. Чикаленко.

The work describes the role and contribution into the social and cultural life of Ukraine of the family of the prominent Ukrainian public and political figure, patron, publisher, landlord Ye.Kh. Chikalenko – wife Mariya Viktorivna, children Hanna, Viktoriya, Lev and Petro. Their firm devotion to the national idea inherited from the parents is highlighted.

Key words: Ye.Kh. Chikalenko, M.V. Chikalenko, L.Ye. Chikalenko, H.Ye. Chikalenko, P.Ye. Chikalenko, V.Ye. Chikalenko.

Раскрыта роль и вклад в общественно-культурную жизнь Украины семьи известного украинского общественно-политического деятеля, мецената, издателя, имущественного землевладельца Е. Х. Чикаленка – жены Марии Викторовны, детей Анны, Виктории, Льва и Петра. Отмечено их непоколебимую преданность национальной идее, унаследованную от родителей.

Ключевые слова: Е. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Е. Чикаленко, Г. Е. Чикаленко, П. Е. Чикаленко, В. Е. Чикаленко.

Серед українських родин початку ХХ ст., що виношували та плідно плекали національну ідею, помітно вирізняється велика родина Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) – відомого українського громадсько-політичного діяча, мецената, видавця, популяризатора друкованого слова рідною мовою. Повернення цієї постаті, забутої в радян-

ські часи, в нашу історію та біографістику розпочалося лише з 1990-х рр.: саме тоді в періодичних виданнях і наукових збірниках з'явилися нариси про нього як про яскравого діяча української модерної доби. Дослідники писали про Євгена Харлампійовича як про видавця першої щоденної української газети й автора талановито написаних спогадів та інформативно цінних листів [1; 2; 7; 19; 20]. Нині в Україні перевидана частина мемуарної спадщини Є. Чикаленка – «Спогади» [34] та «Щоденники» різних періодів його життя [35; 36], також частково опубліковані листи [3, с. 603–616; 11, с. 296–336; 12; 13; 15–17; 23; 24; 30], досліджено окремі сюжети його епістолярію [22; 24; 25–30]. Зазначені джерела дають матеріал для об'єктивного відтворення ролі та значення відомого українця в історії українського націотворення, початок якого співпав із добою активної громадської діяльності Євгена Чикаленка.

Окрім відомих уже історії громадських заслуг, Є. Чикаленко був ще й батьком великої родини, яку складали п'ятеро дітей. Дружиною Євгена Харлампійовича була Марія Вікторівна Садик, із якою він повінчався у 1883 р. Усі діти Чикаленків виростили в атмосфері поваги до рідного слова, українських народних традицій, обізнаності з новинами української літератури та її творцями: М. Коцюбинським, В. Винниченком, талановитими драматургами братами Тобілевичами та ін., були учасниками традиційних українських зібрань, літературних журфіксів, що проводилися у їхній родині. Так, старша дочка Ганна (1885–1964) згадувала, що вона була слухачкою, а часто й декламаторкою на тих незабутніх зустрічах: читала заборонену поезію та уривки з нелегальних творів М. Драгоманова [33, с. 345]. Як свідчать спогади її та З. Мірної [18, ч. 25, с. 4, ч. 26, с. 4, ч. 28, с. 8], домінуючою у родинному вихованні Чикаленків була національна ідея, а тому всі діти Євгена Харлампійовича стали свідомими українцями і так чи інакше прислужилися національній справі.

В даній розвідці ставимо завдання представити життєві шляхи дітей Є. Чикаленка, їх участь в історичних подіях доби, адже старший син Чикаленків Лев (1888–1965) був серед діячів студентського руху початку ХХ ст., учасником української революції та відомим науковцем на еміграції, дочка Ганна – перекладачкою, публіцисткою та активною учасницею міжнародного жіночого руху 1920–1930-х рр., Вікторія

(1887–1964) – перекладачкою, син Петро (1892–1928) також брав активну участь в українському державотворенні 1917–1920-х рр., служив у посольстві України в Царгороді, певний час секретарював у В. Винниченка. Перелік цих заслуг переконує дослідника у необхідності написання біографічного нариса про місце родини Чикаленків на теренах української історії, і дана стаття буде першою спробою в реалізації такого завдання. Зазначимо, що окремі факти про Левка та Ганну Чикаленків уже відображені в історіографії: Т. Іванівська ще в 1970 р. на сторінках «Українського історика» досліджувала наукову спадщину Л. Чикаленка [6], а автор даної розвідки – Г. Чикаленко як діячку жіночого руху [21].

Батьківщиною Лева, Ганни, Вікторії та Петра Чикаленків стали багаті краєвидами та красою степові Перешори – родинний маєток Є. Чикаленка, що знаходився тоді в Ананьєвському повіті на Херсонщині. У 1899 р. Є. Чикаленко прикупив ще одне помістя на Полтавщині – у с. Кононівка, тоді Пирятинського повіту. У тих селах і минули кращі дитячі роки Чикаленків. Згадані маєтки відвідували найвідоміші українці: там часто гостювали М. Лисенко, С. Єфремов, М. Коцюбинський, М. Комаров, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Винниченко, брати Тобілевичі, О. Кониський та багато ін. Окремі проводили в Перешорах або Кононівці й цілі відпустки, а А. Ніковський готувався у перешорській садибі до складання державних іспитів в Одеському (Новоросійському) університеті. Показовим для підтвердження гостинності Чикаленків став спогад С. Єфремова про його перший візит у товаристві О. Кониського влітку 1898 р. до Є. Чикаленка у Перешори. Приїхавши у Мардаровку – залізничну станцію, з якої треба було їхати до перешорського маєтку, гості захвилювалися, бо на той час мало знали господарів і остерігалися потрапити в «аристократичну атмосферу» чи до «якогось занадто бонтонного дому». Проте їхні сумніви розвіяла юрба гостей, побачена на подвір'ї Чикаленків. Були там і знайомі обличчя, відтак прибулі відчули, що «попали в гостинну, просту й щиру атмосферу, в якій одразу почувалося легко і хороше» [5, с. 199]. Такі відчуття були не в одного С. Єфремова, а й у всіх, хто відвідував Чикаленків.

Не зважаючи на зайнятість Євгена Харлампійовича господарськими та громадськими справами, він, як батько, части-

ну часу віддавав вихованню дітей, часто беручи їх із собою в улюблений херсонський степ, на господарські угіддя та в кошари з худобою, намагався прищепити малолітнім дітям любов до мальовничої природи, що їх оточувала, розуміння ними рослинного та тваринного світів. Другим напрямом у родинному вихованні Чикаленків було прищеплення любові до свого народу та його традицій, а тому батько схвалював демократичні стосунки дітей із простими людьми, усіяко плекав у родині національні традиції.

У родині Чикаленків ніколи не цуралися рідного слова. Цим вони дивували навколишніх панів, які часто робили закиди: що це за пан, якщо він говорить «мужицькою мовою». На подібні зауваження селяни відповідали, що їхній пан і його діти знають і іноземні мови, але розмовляють рідною, батьківською, і цим дуже пишалися. А коли хтось із сусідів-панів зневажливо висловлювався про українську мову, називаючи її мовою кучерів, куховарок і неінтелігентних людей, то Є. Чикаленко розривав із ними усякі стосунки.

У 1900 р. Є. Чикаленко з родиною переїхав до Києва й оселився на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 56. Зазначений будинок був розташований у кварталі, що звався тоді українським, поряд із будинками Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського. Близько двох десятиріч він притягував «духовних родичів» із усієї України. У ньому проходили традиційні Чикаленкові «понеділки». Д. Дорошенко називав ті зібрання «справжнім українським політичним та культурним салоном», із якого вели початок не одна літературна справа чи задум політичного характеру. Оселю Чикаленків Д. Дорошенко ще називав всеукраїнським осередком, бо в ній відбувалися з'їзди Загальної Української Організації та Товариства українських поступовців, прийоми чужоземних гостей. Вони традиційно збиралися на великодні або різдвяні свята і називалися в родині «хатньою революцією», що супроводжувалася «мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні» [35, с. 351]. М. Єремійв, представник молодшого покоління українців, у спогадах про Центральну Раду писав, що із вибухом революції у Києві оселя Чикаленків залишалася так само популярною і стала фактично тимчасовим центром українського політичного життя. Саме там молодий діяч познайомився зі старшими українцями – С. Єфремовим,

Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким [4]. У київському будинку Євгена Харлампійовича знаходили притулок ті однопумці, котрі при його допомозі перебралися до Києва і не мали власного помешкання. Серед них – А. Ніковський, В. Винниченко, М. Павловський.

Не відставала від Євгена Харлампійовича і його дружина – Марія Вікторівна, котра всіляко підтримувала чоловіка у всіх його громадських починаннях, а за рік після переїзду в Київ, 1901 р. сама заснувала Українську жіночу громаду. Зібрання нової організації також проходили у київській оселі Чикаленків і збирали відомих українок міста: М. М. Степаненко (дружину В. Степаненка), О. Романову, М. Тимченко, М. Левицьку, Л. Старицьку-Черняхівську, М. Гоженко (дружину Б. Матюшенка), М. Грінченко та Г. Чикаленко. Жіноцтво ставило завдання виховувати власних дітей в українському дусі, розповсюджувати за власний кошт у селах українські книжечки та усіяко пропагувати українство [14, с. 113, 116–118]. Можливо, членство в цій першій національній Жіночій Громаді, сформувало зокрема з Ганни Чикаленко відому діячку міжнародного жіночого руху.

Отже, у родині Чикаленків відбувалися постійні зібрання української інтелігенції, літературні журфікси, а згодом і партійні з'їзди, що не проходили поза увагою дітей. Останні, по суті, й виростили та формувалися в громадській українській атмосфері.

Діти Є. Чикаленка мали добру освіту: спочатку навчалися в одеській гімназії, де прослухали курс відомого педагога Л. А. Смоленського, а далі Лев, Ганна та Вікторія здобували знання у престижних вузах Європи, бо батько сповідував принцип: «Учитися треба за кордоном, працювати дома. У нас така обмаль інтелігенції, що не повернутись працювати на Україну, на національним ґрунті – просто зрада» [18, ч. 26, с. 4]. Ганна студіювала природознавство у Лозаннському університеті. Закінчила навчання з добрими результатами. В останні семестри (1,5 року) була призначена асистенткою зоології в університеті. Згодом дівчина стала слухачкою літературно-історично-філософських студій у Парижі, вивчала літературу та філософію у Шотландії, закінчила Единбурзький університет. З її листів до С. Єфремова відомо, що, навчаючись в Единбурзі, вона починає перекладати тво-

ри європейських авторів — французьких і англійських письменників для газети «Рада». Є. Чикаленко пропонував дочці подавати для газети ґрунтовні статті про національний рух в Ірландії та Шотландії. Вони публікувалися та користувалися популярністю у читачів. Як засвідчує лист Ганни до батька від 5 травня 1909 р., дівчина пропонувала йому для «Ради» цикл фейлетонів етнографічно-історично-політичного змісту з історії недержавних націй: кельтської й англосаксонської, а також народів Ірландії [8, № 35799], бо досліджувала в Единбурзі кельтський і провансальський національні рухи та боротьбу Ірландії за гомруль (автономію).

Після вдалого перекладу дівчиною з провансальської мови Ф. Містраля, опублікованого в ЛНВ, Є. Чикаленко пропонує дочці, за його фінансової підтримки, скласти та реалізувати проект видання перекладів світових класиків (французьких, італійських) українською мовою. Але задум не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни. Чоловіком Ганни у 1912 р. став німець Зігмунд Келлер. Подружжя у воєнні роки було заслано до Пермської губернії.

Лише 1917 р. Келлери повертаються в Україну. У листі від 22 серпня 1917 р. Ганна писала батькові, що шукала учительську посаду [10, № 858]. Вона знайшла її у Борисполі: в українсько-російській гімназії викладала французьку мову. Рік своєї педагогічної праці жінка назвала одним із найкращих у житті. Ганна також мала офіційне право на викладання англійської мови, географії та природознавства, історії та історії західної літератури [36, с. 264–266].

У 1918 р. вона перекладає французькою та англійською мовою державні документи для іноземних кореспондентів, котрі висвітлювали події в Україні. Переклади їй замовляв відомий державний діяч, член Центральної ради — О. Шульгин. Він також пообіцяв Ганні посаду перекладача при секретареві з національних справ, за умови формування відповідного секретаріату [36, с. 265].

Того самого року Ганна у складі дипломатичної місії виїхала до Швейцарії та працювала в українському посольстві в Берні до самої його ліквідації. Перекладала на іноземні мови матеріали про Україну для видань посольства. У кінці 1920 р. була переведена до Берлінського посольства [32].

Отже, від 1918 до 1964 р. Ганна проживала на еміграції: спочатку в Берні, потім — м. Берліні, Кілі, Женеві, а останні роки знову в Німеччині, у м. Тюбінгені. Там і згасло її життя у притулку для тяжко та безнадійно хворих. Стосунки Ганни з чоловіком після 1918 р. стали швидше дружніми, ніж романтичними, бо вона писала батькові про можливе розлучення із Зігмундом у зв'язку зі зміною його політичних поглядів, зміцненням у кожного з них національних почуттів [36, с. 262].

У 1920 р. Ганна, у зв'язку з непевним становищем українського посольства у Берні, мріє повернутися до викладацької праці, цікавиться через батька посадою у жіночих гімназіях Галичини. Є. Чикаленко розшукав їй вакансію викладача французької мови в Українському дівочому інституті Перемишля, але нею Ганна не скористалася, бо залишилася працювати при посольстві, хоча педагогічну справу вважала для себе найвідповіднішою. У Берні жінка жила з родиною Шульгиних, а з весни 1920 р. — поруч із Л. Шишмановою-Драгомановою.

Є. Чикаленко неодноразово писав знайомим про те, що найбільше з усіх дітей він був задоволений Ганною. З. Мірна згадувала його слова: «З усіх моїх дітей я більше за все задоволений долею Галі, бо вона на своїй дорозі. Вона досконало знає чужі мови, а це тепер так потрібно для нас» [18, ч. 28, с. 8].

Роки еміграції стали найактивнішою частиною життя старшої дочки Євгена Харлампійовича. Вона стає співзасновницею українських жіночих організацій, учасницею міжнародних жіночих конгресів і популяризаторкою українських національних проблем. У 1919 р. бере активну участь в організації Національної Ради українських жінок у Кам'янці-Подільському, кінцевою метою якої було здобуття незалежності для української нації. Осередки Ради функціонували у Берліні та Празі. Г. Чикаленко-Келлер стала секретаркою Ради й автором її статуту.

У 1920 р. Ганна бере участь у жіночому конгресі в Женеві, зокрема виступає з короткою англійською промовою, бере участь у всіх дискусіях, знайомиться з відомими діячками жіночого руху. Загалом, вона була задоволена цією справою, бо писала у листі до батька: «Врешті все, що могла одна душа зробити, то я зробила, я напишу справоздання до «Нашої мети» і також пошлю Черняхівській (вона президент «Союзу українок»), і її попрошу в газетах умістити»

[36, с. 262]. Ганна — учасниця жіночих форумів у Гаазі, Римі, Копенгагені, Осло. Репрезентувала українське жіноцтво на Конгресі Інтернаціональної жіночої ради у Вашингтоні, міжнародній Жіночій лізі миру та свободи. Усвідомлюючи важливість співпраці українських жінок із останньою організацією, діячка залучає до неї М. Грушевську, яка на початку 1920-х рр. проживала у Швейцарії, Л. Старицьку-Черняхівську, спробувала приєднати до Ліги і М. Донцову (подала відомості про неї до Інтернаціонального бюро). Писала останній, що їй часто доводилося очолювати Женевську українську секцію Ліги [33].

У жовтні 1924 р. Ганна разом із Оленою Охримович-Залізник ініціювала заснування українського товариства жінок із вищою освітою у Львові. Як писав часопис «Наше життя» (Нью-Йорк, 1964. — Ч. 5) у 1925 р. Ганна дала поштовх для об'єднання існуючих жіночих товариств у США у Союз українок Америки.

Також донька Є. Чикаленка відома як талановита публіцистка на еміграції та в Галичині, котра знайомила читачів зі становищем міжнародного жіночого руху, його формами та кращими традиціями, писала про письменниць світового значення, подавала літературні огляди їхніх творів [37, с. 3]. На початку еміграції перекладала для французьких і швейцарських журналів твори І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Федьковича.

Середня дочка — Вікторія Чикаленко навчалася у Франції та Італії, студіювала археологію та історію скульптурного мистецтва, закінчила Міланську Академію мистецтв. З 1908 р. її також зацікавили переклади. Першою вдалою спробою дівчини стали праці «Земля» та «Зорі» В. Лункевича — російського історика природознавства та популяризатора-біолога, перекладені з російської мови українською. Дівчина перекладала їх за порадою самого автора, з яким зустрічалася за кордоном. Їх видало Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі. У листі від 16 грудня 1908 р. П. Стебницький так писав про перші переклади Вікторії батькові: «Переклад «Зір» я перечитав — дуже гарний, чистою чикаленковою мовою написано. Майже нема чого поправляти» [10, № 699]. Цей кореспондент неодноразово й у подальшому відзначав гарну мову перекладачки.

Вікторія була найтісніше прив'язана до театральнo-аматорської діяльності, що розгорнулася у 1902–1917 рр. у маєтку с. Кононівки та полягала у постановці відомих українських вистав для сільських глядачів. В одному з листів до

П. Стебницького вона подавала репертуар їхнього колективу на великодні свята. Дівчина була там декоратором, суфлером і перукарем [9, № 52887].

Вікторія спілкувалася з М. Коцюбинським, П. Стебницьким, С. Єфремовим.

У роки Першої світової війни вона працювала у Гомельській міській лікарні сестрою-жалібницею. У заміжжі була за відомим політичним і державним діячем — О. Скорописом-Йолтуховським. Перші роки подружнього життя припали на нелегкі часи, оскільки чоловіка призначили губернiальним старостою, представником УНР на окупованих землях Холмщини, Підляшшя та Волині і молодята частину 1918 р. прожили у м. Бересті, долаючи численні труднощі. Звідти Вікторія за чоловіком, інтернованим поляками, поїхала до Варшави, а в кінці літа 1919 р. Скорописи вже разом перебралися до Австрії та проживали у Відні. Але сподівалися повернутися до Кам'янця і з нетерпінням очікували румунської візи, щоб потрапити до України через Румунію [36, с. 132–133], бо не були певними у матеріальному становищі, працевлаштуванні та майбутньому взагалі.

Із отриманням О. Скорописом-Йолтуховським посади в санітарній місії Червоного Хреста та зміною політичної ситуації в Україні, подружжя вирішило залишитися до певного часу в Австрії. Хоча думка про повернення додому не полишала їх, бо й на початку 1920 р. О. Скоропис-Йолтуховський міркував у листі до Є. Чикаленка: «Мені все більше видається раціональною необхідність повороту на Україну. Треба бути там на місці не для політичних якихось планів, а просто хоч би для того, щоб гречку сіяти, щоб мати з чого кашу зварити. [...] Я ж думаю, що все ж ця спроба далеко краще, ніж тут за кордоном тинятися, ледарювати і то під загрозою завжди, що ось-ось опинишся без місця, а тут купити тисяч 10–12 романівських рублів — їх би вистарчило на те, щоб від Одеси, чи звідки там, добратися до Перешор і глиняну мазанку при особистій праці за літо поставити» [36, с. 230–231]. Його бентежила відсутність конкретної та корисної праці на еміграції та атмосфера, що склалася серед українців. Свій запал діяч втілює у культурно-просвітні заходи, виступи таборової української трупи, що працювала в Австрії серед полонених українців [36, с. 230].

Щоб уникнути усіляких підозр, О. Скоропис-Йолтуховський планував повернутися до України у складі мі-

сії Міжнародного Червоного Хреста, бо був певний, що на батьківщині його чекала важлива, відповідальна та позитивна праця. «Думаю, що вже сама присутність на місці, в селі людей із західноєвропейським досвідом підносила б українську справу і вартість її в очах у всіх наїзників. Розуміється, що при тім треба свою мазанку ліпити, щоб кожен, бачачи це, домірковувався, що прийшла пора кінчати революцію й грабіж, а пора за працю братися», — писав він Є. Чикаленкові [36, с. 255]. Але задуми залишилися нереалізованими. Видно, що на початку 1920 р. Скоропису пропонували посаду радника посла в Естонії та Литві, але він від неї відмовився.

Вікторія Чикаленко в еміграційний період продовжує займатися перекладами. Ще проживаючи у Відні, вона переклала комедію А. Франса «Сильвестр Бонар», працю Л. Карно з історії французької революції [36, с. 446]. У 1922 р. писала П. Стебницькому, що переклала російською «Чернігівку» М. Костомарова та кілька оповідань, твори А. Стороженка, збірку казок для дітей із природознавства та збиралася усе те видавати.

Згодом подружжя переїздить до Берліна, де О. Скоропис-Йолтуховський приєднується до Союзу українських хліборобів-державників, підтримує гетьмана П. Скоропадського, стає відомим політиком, одним із ідеологів українського монархізму. У 1922 р. у Берліні у них народився син Василь.

Старший син Є. Чикаленка, Лев, із 1907 р. студіював природничі науки у Лозаннському університеті: 2 роки вивчав геологію у професора Люжеона. Але у 1909 р. залишив вуз, згадуючи, що таке рішення він прийняв під впливом Ф. Вовка, який гостював у них у Києві того року. Зокрема, цю подію хлопець згадував так: «Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природника і Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни в моєму житті. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції на Волині, намова кинути Лозану (Швейцарія), де я студіював геологію та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю українській антропології» [38, с. 34]. Через репутацію неблагонадійного Левкові з великими труднощами вдалося вступити до Петербурзького

університету лише в 1912 р. Він знову обирає природничий факультет, спершу головним предметом географію, а згодом під керівництвом Ф. Вовка археологію зі спеціалізацією у галузі передісторичної антропології й археології. Хлопець виявляє інтерес до культур палеоліту та неоліту, проводить антропометричні досліді у різних регіонах України, бере участь у етнографічних та археологічних експедиціях. Перша його експедиція у товаристві Ф. Вовка та ще кількох студентів відбулася у тому ж 1909 р. на Волинь. Вони розкопували палеолітичне селище біля с. Городок, побували в Житомирі, багатьох селах Волині. Про цю експедицію Л. Чикаленко залишив цінні спогади у «Літописі Волині» [38]. Також Левко став учасником археологічної експедиції у с. Мезин на Чернігівщині. У 1913 р. почав публікувати свої перші наукові праці, про що писав батькові у листі від 12 травня 1913 р. [8, № 35830]. Ф. Вовк запропонував Л. Чикаленкові самотужки опрацювати матеріали тієї експедиції. І тоді молодий дослідник звертається до російського професора М. Ростовцева за консультацією щодо методики дослідження того матеріалу та отримує від нього цінні рекомендації: поважний учений гуманитарій запропонував Левкові для дослідження знахідок мистецтва використати методи природничих наук. Левко прислухався до цих порад і став, за словами Т. Іванівської піонером у своїх дослідженнях [5].

Із листів стає відомо, що Левко активно включився у громадсько-політичне життя Петрограда та Києва у 1917 р. У столиці його захопила вже перша революційна хвиля. З березня хлопець стає активним учасником українських мітингів. Повернувшись до Києва, з травня 1917 р. Левко входить у виконавчий комітет Київської ради робітничих і солдатських депутатів, отримує платну посаду у Центральній Раді. У листах від 2 та 20 серпня 1917 р. син інформував батька про київські події, політичний курс Центральної Ради, висловлював своє невдоволення ним [10, № 869, 870].

За більшовицького панування у Києві Левко працював в Академії наук, за української влади – у міській управі [36, с. 378], викладав географію у київській гімназії на Лук'янівці, живучи в квартирі на Львівській площі, яку йому залишило подружжя Дорошенків. Окрім того, займався державною діяльністю: був делегатом з'їздів, входив до складу місії, що вели переговори у 1920 р. із П. Врангелем та у Варшаві із

Б. Савінковим [36, с. 498]. У 1920 р. його кандидатуру виставили на міністра праці в уряді УНР, але від пропозиції він відмовився, перебуваючи на посаді радника міністра внутрішніх справ в уряді О. Саліковського [36, с. 476]. Діяч мав у той час тісні зв'язки з соціалістами-федералістами.

Восени 1920 р. Лев перебував у Тарнові, звідти переїхав до Варшави, а потім збирався їхати через Чехію у Німеччину. У 1923–1926 рр. проживав у Празі, продовжував там наукові студії. 1924 р. склав іспити на доктора філософських наук при Вільному українському університеті у Празі. Читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, працював лаборантом у передісторичному відділі Чеського національного музею. У 1926 р. переїхав до Парижа. У Паризькому інституті палеонтології людини у Сен-Жермені вивчав знамениті колекції палеолітичних селищ Франції та північної Африки. Звідти 1928 р. переїхав до Польщі, де перебував до 1939 р. Там також займався науковою роботою: упорядковував матеріали археологічних експедицій, що працювали на Київщині. Працював і в Кракові та музеї Академії наук Польщі. У 1942 р. — у львівському археологічному комітеті, досліджував кераміку Трипільської культури та колекції музею НТШ. Т. Іванівська називала Л. Чикаленка оригінальним дослідником, який поєднав у своїх студіях методи точних наук і мистецтво, підпорядкувавши перші вивченню другого. Дослідниця узагальнювала: «Він у своїх дослідках не обмежується схарактеризуванням речі, він використовує фактичні дані для виявлення суті художнього процесу — чому саме й для чого з'явилися ті чи інші художні форми, його цікавлять основи мистецтва — його походження, хід розвитку» [5, с. 135]. Л. Чикаленко був автором наукових термінів «ритмографіка» (походження графічного мистецтва від ритмічних рухів) та «вівіфікаціонізм» (оживлення, породження тваринних і рослинних мотивів із геометричного орнаменту). Він використав новаторські методи у дослідженні орнаменту. Л. Чикаленко був членом наукових товариств і організацій: із 1911 р. — співробітником Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті, з 1917 р. — дійсним членом київського УНТ, 1923 р. — Українського історико-філологічного товариства у Празі, Товариства перед істориків Чехословацької республіки, 1932 р. — НТШ у Львові, з 1949 р. — дійсним членом УВАН.

Середній син Петро Чикаленко був учасником бойових дій Першої світової війни, прилучився він і до подій української революції. 1917 р. Юнака призначили начальником міліції у м. Канів, де він збирався організувати добровольчу українську міліцію [10, № 873]. У листах до батька описував побачене та пережите і зізнавався, що постійно згадував його та зважував, як би він вчинив у певній ситуації. «Згадую тебе дуже часто, а особливо, коли натикаюся на щось живе у життю і не знаю як до нього ставитися, то зразу починаю думати, якби мій батько в такому разі поступив, або підшукую аналогічного випадку», – писав Петро 10 липня 1917 р. [10, № 874]. За наказом П. Корнілова хлопцеві влітку 1917 р. треба було йти на фронт, але у липні він подав заяву-прохання про вступ до школи прапорщиків і був прикріплений до Першого українського запасного полку, з якого йшов набір для навчання. У 1919 р. Петро служив секретарем в українському посольстві у Царгороді. Після встановлення радянської влади в Україні він, як і менший син Іван, не емігрував, а залишився вдома та працював у різних державних видавництвах. У 1925 р. став завідувачим українським відділом Держвидав у Одесі.

Отже, даний нарис засвідчує, що усі діти Є. Чикаленка успадкували від батьків глибоку любов до українства, запозичили в Євгена Харлампійовича непохитну відданість національній ідеї, що була змістом його життя. Вони пронесли її через усі життєві перипетії, натхненно працюючи для українства на значній відстані від батьківщини, не розриваючи, таким чином, з нею того духовного зв'язку, який був закладений у них демократичною родиною, що дала їм життя та відповідне виховання.

1. *Верменич, Я.* Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат [Текст] / Я. Верменич // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – К., 1998. – Вип. 3. – С. 159–174.
2. *Верстюк, В.* Євген Чикаленко – будитель нації [Текст] / В. Верстюк // *Влада і політика.* – 2001. – № 14. – С. 18; № 15. – С. 18.
3. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького* [Текст] / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник – Д. : Гамалія, 1997. – Вип. 1 – 888 с.
4. *Єремійв, М.* За лаштунками Центральної Ради [Текст] : сторінки зі спогадів / М. Єремійв // *Укр. історик.* – Нью-Йорк та ін., 1968. – Ч. 1–4. – С. 94–104.

5. *Єфремов, С.* Про дні минулі [Текст] : [спогади] / С. О. Єфремов // Молода нація. – 2004. – № 1.
6. *Іванівська, Т. Л. Є. Чикаленко як археолог* [Текст] / Т. Л. Іванівська // Укр. історик. – Нью-Йорк, 1970. – Ч. 1–3. – С. 132–139.
7. *Іванченко, Р.* До глибини власної кишені [Текст] : меценатство й укр. л-ра та журналістика / Р. Іванченко, О. Іванченко // Дивослово. – 2000. – № 5. – С. 9–14.
8. ІР НБУВ. – Ф. 1.
9. ІР НБУВ. – Ф. 3.
10. ІР НБУВ. – Ф. 44.
11. Листи до Михайла Коцюбинського [Текст] / упоряд. та комент. В. Мазний ; Чернігів. літ.-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ніжин, 2003. – Т. 4 : Науменко – Яновська. – 400 с.
12. Листи Є. Чикаленка до В. Липинського [Текст] // Укр. Вільна Акад. Наук у США / ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1999. – Зб. 4. – С. 263–346.
13. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) [Текст] / НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / упорядкув., вступ та комент. І. Старовойтенко. – К., 2003. – 107с.
14. *Лівицька, М.* На грані двох епох [Текст] / Марія Лівицька. – Нью-Йорк, 1972.
15. *Миронець, Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.) [Текст] : листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / Надія Миронець // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 119–135 ; № 6. – С. 103–122.
16. *Миронець, Н.* «Історія наша – се... боротьба за національне існування...» [Текст] : (листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком, травень – грудень 1908 р.) / Надія Миронець // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33 ; 2002. – № 1. – С. 6–33 ; 2002. – № 5. – С. 2–34 ; 2002. – № 6. – С. 115–145.
17. *Миронець, Н.* «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...» [Текст] : (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) / Надія Миронець // Там само. – 1997. – № 5. – С. 24–43.
18. *Мірна, З. Є.* Чикаленко, як батько родини [Текст] / З. Є. Мірна // Жіноча доля. – Коломия, 1930. – Ч. 25 ; Ч. 26 ; Ч. 28.
19. *Никанорова, О.* Меценат і творець «живої історії» [Текст] : [Євген Харлампійович Чикаленко] / О. Никанорова // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 трав.
20. *Панченко, В.* Український Дон Кіхот [Текст] «Головний ткач» матеріальної тканини нашої історії / В. Панченко // День. – 2001. – 20 січ.
21. *Старовойтенко, І.* Ганна Келлер-Чикаленко (1885–1964) – активна діячка українського та міжнародного жіночого руху ХХ ст. [Текст] / Інна Старовойтенко // Жінка в науці та освіті : минуле, сучасність, майбутнє : матеріали 3-ї міжнар. наук.-практ. конф. Другої Міжнар. наук.-практ. конф. «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук», 4–5 листопада 2005 р. – К., 2005 – С. 346–353.

22. *Старовойтенко, І.* Географічно-історичні сюжети в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка [Текст] / Інна Старовойтенко // Іст.-геогр. дослідження в Україні : зб. наук. праць. – К., 2004. – Ч. 7. – С. 361–382.
23. *Старовойтенко, І.* Історичні перспективи України у листах Є. Чикаленка до С. Шелухіна [Текст] / Інна Старовойтенко // Іст. журнал. – 2005. – № 4. – С. 82–89.
24. *Старовойтенко, І.* Листи Євгена Чикаленка до Івана Липи [Текст] : із фонду Дер. архіву Одес. обл. / Інна Старовойтенко // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 72–83.
25. *Старовойтенко, І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело дослідження його видавничої діяльності [Текст] / Інна Старовойтенко // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 847–859.
26. *Старовойтенко, І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора [Текст] / Інна Старовойтенко // Спеціальні іст. дисципліни. – К., 2005. – Ч. 12, част. 2. – С. 232–254.
27. *Старовойтенко, І.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело [Текст] / Інна Старовойтенко // Археографічний щорічник. – 2004. – Вип. 8/9 – С. 112–138.
28. *Старовойтенко, І.* Натхненний трудівник на ниві національного відродження України [Текст] : народознавчі сюжети у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка / Інна Старовойтенко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 1. – С. 21–32.
29. *Старовойтенко, І.* Події української революції в 1917–1918 рр. у листуванні Євгена Чикаленка [Текст] / Інна Старовойтенко // Іст. журнал. – 2004. – № 10–11.
30. *Старовойтенко, І.* Проблеми української ментальності в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка [Текст] / Інна Старовойтенко // Україна і світ : етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. – 2004. – С. 88–94.
31. *Старовойтенко, І.* Три листи Євгена Чикаленка до приятелів-галичан [Текст] / Інна Старовойтенко // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 143–153.
32. ЦДАВО. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 72 зв. – [Лист Чикаленко-Келлер Г. Шелухину С. 31 грудня 1920 р.].
33. ЦДАВО. – Ф. 3849. – Оп.1. – Спр. 18. – Арк. 10. – [Листівка Чикаленко Г. Донцовій М. Б./д].
34. *Чикаленко, Є. Х.* Спогади. (1861–1907) [Текст] / Є. Х. Чикаленко ; передм. В. Шевчук. – К. : Темпора, 2003. – 416 с. : фото. – (Vita Memoriae).
35. *Чикаленко, Є. Х.* Щоденник [Текст] : у 2 т. / Є. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1-2. – (Vita Memoriae).
36. *Чикаленко, Є. Х.* Щоденник. 1919–1920 [Текст] / Є. Х. Чикаленко. – К. ; Нью-Йорк : Вид. ім. Олени Теліги, 2005. – 639 с.
37. *Чикаленко, Г.* Італійські письменниці в своїх останніх творах [Текст] / Г. Чикаленко // Жіноча Доля. – Коломия, 1929. – 15 груд.
38. *Чикаленко, Л.* Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині [Текст] : уривок спогадів з 1909-го року / Л. Чикаленко // Літопис Волині. – Нью-Йорк та ін., 1955. – Ч. 2.

Старовойтенко І. М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України.

Ключові слова: Є. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Є. Чикаленко, Г. Є. Чикаленко, П. Є. Чикаленко, В. Є. Чикаленко.

На основі ґрунтовного дослідження значної джерельної бази розкрито роль і внесок у громадсько-культурне життя України відомого українського громадсько-політичного діяча, мецената, видавця, майнового землевласника Є. Х. Чикаленка та його родини. Зокрема, розкрито: діяльність дружини достойника Марії Вікторівни по заснуванню Української жіночої громади в Києві; перекладацьку та громадську діяльність дочок Ганни та Вікторії, наукові студії та дипломатичну діяльність синів Лева та Петра. Відзначено їхню непохитну відданість національній ідеї, успадковану від батьків.

Starovoytenko I.M. The Chikalenkos in social and cultural life of Ukraine.

Key words: Ye.Kh. Chikalenko, M.V. Chikalenko, L.Ye. Chikalenko, H.Ye. Chikalenko, P.Ye. Chikalenko, V.Ye. Chikalenko.

Basing on the in-depth research of various sources, the work describes the role and contribution into the social and cultural life of Ukraine of the prominent Ukrainian public and political figure, patron, publisher, landlord Ye.Kh. Chikalenko and his family. In particular the article specifies on: the activity of his wife Mariya Viktorivna on founding Ukrainian women's society in Kyiv; translating and public activity of the daughters Hanna and Viktoriya, scientific studios and diplomatic activity of the sons Lev and Petro. Their firm devotion to the national idea inherited from the parents is highlighted.

Старовойтенко И. М. Семья Чикаленко в общественно-культурной жизни Украины.

Ключевые слова: Е. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Е. Чикаленко, Г. Е. Чикаленко, П. Е. Чикаленко, В. Е. Чикаленко.

На основании серьёзного исследования значительной источниковой базы раскрыта роль и вклад в общественно-культурную жизнь Украины известного украинского общественно-политического деятеля, мецената, издателя, имущественного землевладельца Е. Х. Чикаленка и его семьи. В частности раскрыты: роль жены достойника Марии Викторовны в основании Украинской женской общины в Киеве; переводческую и общественную деятельность дочерей Анны и Виктории, научные студии и дипломатическую деятельность сыновей Льва и Петра. Отмечена их твёрдая верность национальной идее, унаследованная от родителей.

Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА
доцент кафедри українознавства
Запорізького інституту економіки та інформаційних
технологій, кандидат історичних наук
(Запоріжжя)

«КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ» КЕРІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНО- РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ (1905–1908 рр.)

Предметом історико-біографічного аналізу в статті стали персоналії видатних діячів Української демократично-радикальної партії (1905–1908 рр.). Для створення «колективного портрету» УДРП автор пропонує збирання біографічних відомостей за уніфікованою програмою; виділення поколінь (генерацій) у межах конкретної партії; порівняння колективної біографії діячів цієї партії з іншими політичними асоціаціями, вважаючи, що подібний підхід дасть змогу гармонійно вирішити проблему співвідношення макро- та мікроаналізу.

Ключові слова: радикальні демократи, Українська демократично-радикальна партія, персоналії, колективний портрет, політична соціалізація.

The article is devoted analysis was become by the glorious and remarkable figures of the Ukrainian radical democrats. For creation «collective the portrait» of UDRP an author offers biographic gainings information on the compatible program; a selection of generations is within the framework of concrete party; comparison of collective biography of this party by other political associations, considering that similar approach will allow harmoniously to decide the problem of correlation micro- and macro- historical and biographic analysis.

Key words: radical democrats, Ukrainian democratically radical party, personalias, collective portrait, political socialization.

Предметом историко-биографического анализа в статье стали персоналии выдающихся деятелей Украинской демократическо-радикальной партии (1905–1908 гг.). Для создания «коллективного портрета» УДРП автор предлагает сбор биографических сведений по унифицированной программе; выделение поколений (генерацій) в рамках конкретной партии; сравнение коллективной биографии деятелей этой партии с другими политическими ассоциациями, считая, что подобный подход позволит гармонически решить проблему соотношения макро- и микроанализа.

Ключевые слова: радикальные демократы, Украинская демократическая радикальная партия, персоналии, коллективный портрет, политическая социализация.

Життєвий шлях та інтелектуально-професійний доробок найбільш видатних представників провідної ліберально-демократичної політичної сили в українському національному русі пізньоімперської Росії — Української демократично-радикальної партії (УДРП), їхня партійно-політична діяльність у добу «національного відродження» та Української революції — один із важливих аспектів проблемного комплексу з умовною назвою «Українська політична еліта», що досить інтенсивно досліджується на теренах посткомуністичної України в останнє десятиріччя.

Комплексна програма історико-біографічного аналізу передбачає з'ясування джерел формування, соціального походження, часу та місця народження, специфіки родинного середовища та традицій сімейного виховання; факторів первинного та вторинного етапів соціалізації, впливу «учителів» у політиці на процеси національної ідентифікації майбутніх представників української ліберально-демократичної еліти, якісних характеристик (рівень освіти, рід занять, професійні та наукові зацікавлення), механізму взаємодії генерацій у її середовищі, визначення типів ідентичності (лояльності) окремих представників. Зрозуміло, що ці завдання не можливо вирішити в межах однієї статті. Тому зосередимося, насамперед, на характеристичі головних етапів і факторів політичної соціалізації та систематизації основних соціометричних характеристик видатних діячів УДРП і тим самим — посприємо окресленню найбільш виразних рис «колективного портрету» української національно орієнтованої ліберально-демократичної еліти¹.

¹ Подібні дослідження стосовно «колективного лідерства» є актуальними й щодо інших політичних партій Наддніпрянини. До речі, щодо Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) Т. А. Бевз відзначає, що: «є нагальна потреба дослідження історії УПСР і в «людському вимірі». Йдеться про персоналії...», наводячи як приклад свої роботи, присвячені лідеру партії Н. Григорієву [1, с. 500]. Щодо Галичини, значний інтерес становить робота Олега Павлишина «Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918–1919 років» (Україна модерна. – Л., 2000. – Ч. 4–5), підготована на підставі бази даних проекту «Українське національне відродження у Галичині ХІХ – початку ХХ ст.: порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп», здійсненого Інститутом історичних досліджень Львівського університету у 1993–1995 рр. (керівник — Я. Грищак, виконавці: А. Середяк, А. Безсольников, О. Павлишин, Т. Романюк, В. Сусак).

Для реалізації поставленого завдання необхідні: збирання біографічних відомостей за чітко розробленою, уніфікованою програмою; виділення поколінь (генерацій) у межах конкретної партії; порівняння колективної біографії або керівного складу, або визначних діячів цієї партії зі спорідненими чи конкуруючими політичними асоціаціями. Подібний підхід дозволить гармонійно вирішити актуальну в історико-біографічних дослідженнях проблему співвідношення та сумісності макро- і мікроаналізу. Базовими для нашого дослідження є передусім джерела особового походження [10; 17; 24; 39–41].

Історія створення та життєдіяльності УДРП докладно відображена в кандидатській дисертації та публікаціях автора цієї статті [18; 45; 46]. Поступове формування УДРП відбувалося в кінці 1890-х – на початку 1900-х рр., а період активізації припав на кінець 1905–1908 рр. У політичному соціумі початку ХХ ст. УДРП, не зважаючи на свою малочисельність і залежність у парламентських кампаніях від тактики загальноросійських партій (кадети, народні соціалісти), зуміла зайняти власну нішу, пов'язану, насамперед, із процесом «національного будівництва». УДРП була партією інтелектуалів, мала у своїх лавах яскравих представників гуманітарної еліти (С. О. Єфремов, Б. Д. Грінченко, В. М. Доманицький, Г. О. Коваленко, М. П. Левицький), а тому успішно виконувала роль «конструктора» національної ідентичності.

Предметом історико-біографічного та статистичного аналізу в цій статті стали наступні персоналії радикал-демократів: Б. Д. Грінченко, М. А. Дмитрієв, В. М. Доманицький, С. О. Єфремов, Л. М. Жебуньов, Г. О. Коваленко, М. Ф. Левицький, О. Г. Лотоцький, Ф. П. Матушевський, М. А. Славінський, П. Я. Стебницький, П. І. Чижевський, Є. Х. Чикаленко, С. П. Шелухін, В. М. Шемет, І. Л. Шраг.

Чому саме ці постаті? По-перше, ці особи входили в керівні органи партії – як центральні (Рада партії), так і місцеві; по-друге, брали участь у парламентських репрезентаціях (членами Державної Думи були П. І. Чижевський, В. М. Шемет, І. Л. Шраг); по-третє, не зважаючи на неповторність і оригінальність кожної конкретної особистості, вони є досить типовими для політичного проводу ліберально-демократичного гатунку. В 1906 р., у період максимальної активізації УДРП, у Раду входили Б. Д. Грінченко, С. О. Єфремов,

Ф. П. Матушевський, М. П. Левицький, Є. Х. Чикаленко. У провінції діяльність партії спрямовували: у Полтаві – М. А. Дмитрів, Г. О. Коваленко, Л. М. Жебуньов, у Лубнах – В. М. Шемет, у Чернігові – І. Л. Шраг, у Катеринославі – А. С. Синявський, в Одесі – С. П. Шелухін, у Петербурзі – П. Я. Стебницький, О. Г. Лотоцький, М. А. Славінський [46, с. 106, 117, 164, 214, 221, 260].

Автор докладно вивчав ці персоналії згідно зі спеціальною уніфікованою програмою під час підготовки статей до енциклопедії «Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века» (М., 1996)².

В історіографічному плані стосовно обраної теми становлять інтерес: монографії з історії політичних партій, що дають змогу розширити інформацію про персональний склад УДРП [28; 30]; історико-біографічні праці, серед яких в останні роки з'явилося чимало дисертаційних досліджень [3; 9; 11; 31; 36–38; 48]; дослідження з історії української інтелігенції [21; 47] та процесів соціальної мобілізації та національної ідентифікації [19; 20; 22; 25; 26]. Безперечно, корисними є різноманітні енциклопедичні та довідкові видання, такі як: «Українська літературна енциклопедія» (т. 1 (А–Г). – К., 1988; т. 2 (Д–К). – К., 1990), «Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI–XX ст.) О. І. Дея (К., 1969) та інші. Щодо методологічних підходів і методичних принципів, актуальними є узагальнюючі праці в галузі історичної біографістики та просопографії [30; 33; 42].

Приступаючи до основної частини нашого викладу, відзначимо, що первинним соціально-моральним середови-

² Див. докладніше: «Гринченко Б. Д.» [29, с. 164–165], «Дмитриев Н. А.» [29, с. 186–187], «Доманицкий В. Н.» [29, с. 191], «Ефремов С. А.» [29, с. 206], «Жебунев Л. Н.» [29, с. 207], «Левицкий М. Ф.» [29, с. 307–308], «Лотоцкий А. И.» [29, с. 321–322], «Матушевский Ф. П.» [29, с. 348–349], «Славинский М. А.» [29, с. 557–558], «Стебницкий П. Я.» [29, с. 592–593], «Чикаленко Е. Х.» [29, с. 684–685], «Шелухин С. П.» [29, с. 695–696], «Шемет В. М.» [29, с. 696], «Шраг И. Л.» [29, с. 704–705.], «Чижевский П. И.» [29, с. 683–684]. Джерельною базою цих статей послуговували автобіографії, спомини, щоденники, некрологи, періодичні видання, архівні матеріали тощо. Кожна стаття має докладну бібліографію. Як слушно зауважив відомий російський дослідник І. В. Нарський, завдання створення ідеально-типової біографії російського ліберала початку XX ст. суттєво полегшується з виходом енциклопедії «Політичні партії Росії», що він успішно демонструє в своїй статті [27, с. 410]. Це стосується й персоналій українського ліберально-демократичного руху.

щем для формування майбутніх активістів УДРП стали на-самперед громади, з їхньою унікальною атмосферою та своєрідними етично-корпоративними нормами [43; 44]. У створенні партії брали участь діячі різних генерацій — умовно назвемо їх «люди шестидесятих», «люди восьмидесятих» і «люди дев'яностих» років. Етапи суспільної соціалізації та формування ідентичності діячів партії тісно корелюють із основними етапами організаційної та ідейної еволюції громадівського руху.

Першим таким суттєвим «зламом» можемо вважати кінець 1870-х – початок 1880-х рр., коли під впливом пропаганди М. П. Драгоманова активізувався «младогромадівський» рух: молода інтелігенція розпочинає засновувати свої гуртки, на відміну від уже існуючих «старих» громад, прагне синтезувати на практиці принципи політичного та національного визволення. Ряд діячів УДРП пройшов цю драгоманівську школу (в драгоманівський гурток у Харкові входив у 1884 р. Є. Х. Чикаленко, у київський гурток «молодших політиків» у 1885–1886 рр. — Г. Г. Ротмістров, у гуртку «радикальних українців» кінця 1870-х – поч. 1880-х рр. брав участь С. Ерастов) [2, с. 213–214; 12, с. 473–476; 40, ч. 1, с. 109–110].

У ці роки сформувався й активно вступило в громадське життя покоління «українських восьмидесятників», покоління, що відіграло важливу роль у підготовці передумов створення УДРП. Найбільш яскравою та символічною постаттю тут був, певно, Б. Д. Грінченко. Його молодший товариш С. О. Єфремов, неодноразово звертаючись у своїх роботах до характеристики цього періоду, змалювання «образу часу» та «образу людей», що в ньому жили і його творили, не випадково саме так іменував «восьмидесятників» — «люди Грінченкового покоління». Це, за його переконанням, була «...найглухіша пора нашого життя (1881–1905), коли багатьом опали були руки в зневір'ї, коли українство ледве дихало в пазурах двоглавого петербурзького орла, а українське слово не лише безсило корчилося в отих державних лабетах, а й занепало було в свідомості самих зневірених людей, що перше йшли йому на службу... Матеріал, як бачимо, життя давало дуже крихкий, і з його людям Грінченкового покоління довелося будувати підвалини новочасного українства. Базуючись на кращих традиціях українства й порвавши разом з наслідка-

ми розпачу й зневір'я, воно справді-таки ті підвалини створило», – підкреслював Єфремов, – «і якраз од цього покоління починається та систематична праця, і та боротьба, що, кінець кінцем, довела до перемоги на національних позиціях» [14, с. 323]. З'ясовуючи ціну цієї перемоги, він скрупульозно перелічив елементи «суворої, дрібної боротьби з буденщиною повного, безпросвітнього часу» [14, с. 325], який змушував людей зі значним інтелектуальним і творчим потенціалом «розмінювати себе на дрібну роботу, віддавати закиданню всіх тих незчисленних люків нашого життя, які ковтнули силу, заміри, енергію цілого його покоління». Відзначав унікальність психологічного типу «сильних людей» цього покоління, яке «творило, а не руйнувало», можливо, підсвідомо екстраполюючи цю оцінку й на власне, наступне, покоління: «З поривами та замірами титанів, це покоління каменярів мусило довбатися в землі, рівняючи, як казав другий визначний того ж таки покоління представник, «правді путі», приховані залізними ланцюгами обов'язку до місця своєї праці, і в ній знаходити величну мету» [14, с. 326]. У некролозі, присвяченому М. Н. Грінченкові, С. О. Єфремов об'єднав період 1880-х – початку 1890-х рр., відзначивши «гнилі обставини» того часу та характеризуючи «восьмидесятників» як «героїчне покоління українське, що перше після акту 1876 р. стялося з російським самодержавством, боролось, не спускаючи рук, за кращу будучину й із надією йшло вперед». Рисами, йому властивими, називав віру в перемогу, незламність духу, енергію до праці, волю до боротьби: «воно вміло хотіти» [15, с. 314–317].

Умовно генерацію діячів українського руху, чия соціалізація відбулася наприкінці 1870-х – 1890-і рр., і на чю долю випала місія реалізувати завдання новітнього етапу культурного та політичного відродження України, прийнято називати «Молодою Україною» (поняття першим запропонував публіцист Т. А. Зіньківський у роботі «Молода Україна», її становище і шлях» (1890)³.

Основним формоутворювальним елементом попередників УДРП – Української демократичної та Української радикальної партій – були «люди 90-х рр.». Це нове покоління українських лідерів сформувалося в 1890-х – на початку

³ Докладніше про політичну публіцистику Т. А. Зіньківського та сприйняття його ідей майбутніми засновниками УДРП (С. О. Єфремовим, Б. Д. Грінченком) див. працю Т. М. Лободи [23].

1900-х рр. в унікальному соціально-моральному середовищі гімназичних, семінарських і університетських громад. У другій половині 1890-х рр. такі громади існували в Київському, Харківському, Дерптському, Петербурзькому університетах, у Варшаві та Новоалександрійському сільськогосподарському інституті (Польща). У 1898 р. відбувся перший з'їзд студентських громад (одним із організаторів і учасників якого був В. М. Доманицький), у 1899 р. – другий, у 1904 р. – третій (у ньому брав участь Ф. П. Матушевський). У 1896 р. студент Петербурзького університету В. М. Шемет організував у Лубнах Полтавської губернії гімназичну громаду, до якої пізніше приєдналися студенти, які приїздили додому на канікули, місцеві інтелігенти, селяни.

Згуртуванню молодих сил слугували не лише напівлегальні політизовані формування, а й літературні неформальні об'єднання. Так, у 1880-ті – 1890-ті рр. у Києві діяв молодіжний літературний гурток «Плеяда», до якого входили Леся Українка, М. А. Славінський⁴, С. П. Шелухін, Л. М. Старицька, Е. К. Тимченко, І. М. Стешенко, В. І. Самійленко, О. М. Старицька, М. П. Косач, Д. В. Романова. Вони перекладали українською мовою твори світової класики, друкуючись у львівських часописах «Зоря» та «Правда».

Для консолідації радикально налаштованої групи однодумців велике значення мало заснування в 1895 р. видавництва «Вік» членами київської семінарської громади, котрі часто збиралися на квартирі О. Я. Кониського, – молодими публіцистами О. І. Лотоцьким, Ф. П. Матушевським, В. Ф. Дурдуківським, С. О. Єфремовим, В. М. Доманицьким, яке з 1898 р. розпочало інтенсивну діяльність і залишило видатний слід у історії українського книгодруку [16; 17, с. 141-144].

Загальна логіка надбання національної ідентичності українською за народженням і походженням молоддю, яку окреслив у своєму дослідженні канадський історик Б. Кравченко, є загалом вірною й для більшості майбутніх діячів УДРП, насамперед «людей 1890-х». «Майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців», – відзначив він. – «Більшість із тих, хто зростав у місті, були просякнуті російською культурою й рідко наворачалися до українсько-

⁴ Про стосунки М. А. Славінського та Лесі України див. працю Г. В. Стрельського [34, с. 179].

го руху. Вони стикалися з українським буттям через випадкову книжку чи, рідше, український театр — усе це мало певну пізнавальну цінність, та й годі. Але для молодого інтелігента із села зіткнення з російським містом було болісним. Російське середовище брутально нагадувало йому про його інакшість, про селянське походження. Першою реакцією на цю нову реальність було злитися з натовпом, якомога швидше позбутися ознак села. Внутрішнє перетворення обирало інший маршрут. ...Парадоксально, що через механізми асиміляції українська інтелігенція здобувала національну свідомість. У цьому процесі усвідомлення невеличке коло патріархів української культури мало надзвичайно великий вплив на інтелігенцію із села, а через нього — на саме сільське суспільство... Якщо київські професори надавали українському рухові певного статусу в очах сільської інтелігенції, то остання своєю чергою сіяла зерно національної свідомості в селі» [22, с. 59–60].

Справді, на генерацію «людей 1890-х» (С. О. Єфремова, В. М. Доманицького та інших), вельми значним був вплив старшої генерації, так званих «шестидесятників». В автобіографіях, споминах, листуванні, інших «документах життя» найчастіше згадуються «знакові» імена Л. А. Смоленського, М. В. Ковалевського, В. Б. Антоновича й О. Я. Кониського.

Представники «політичного» угруповання в старогромадівському середовищі — Л. А. Смоленський і М. В. Ковалевський — активно виступали за зближення з «молодими» драгоманивськими громадами. Вельми значним на молодь був вплив і представників старогромадівського «радикально-національного» напрямку — В. Б. Антоновича й О. Я. Кониського [17, с. 135–138; 46, с. 49–51]. Не випадково С. О. Єфремов, акцентуючи на причетності останніх до створення в 1897 р. Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (ВБДО), відзначав: «Ці старі люде вмiли йти за віком і ловили його потреби, мiняючи й методи своєї роботи» [17, с. 136–137]⁵. Зі старогромадівців найближче з молоддю спілкувалися також І. С. Нечуй-Левицький, В. Н. Вовк-Карачевський, К. П. Михальчук, Є. К. Тимченко. Останній забезпечував громадівців галицькими політичними виданнями. У формуванні бібліотеки надавав допомогу О. Я. Кониський.

⁵ Порівняй також: Грушевський М. «Пам'яті О. Кониського» [8, с. 553–554].

В. Б. Антонович й О. Я. Кониський активно відстоювали ідею культурної самобутності українців і співпрацювали з партією народовців у Східній Галичині (Австро-Угорщина), підтримували зв'язок із часописами «Зоря», «Правда», «Діло», у яких співробітничали багато майбутніх діячів УДРП. Спостереження, роздуми та посильна участь у галицькій політичній боротьбі справили значний виховний вплив на українську інтелігенцію російської України, позбавлену можливості вільного обговорення на батьківщині соціально-політичних і національних проблем. Так, у 1890-і рр. у ролі стороннього спостерігача нею було пережито процес боротьби консервативного націоналізму (народовці) з націоналізмом прогресивним (радикали), й усвідомлена безперспективність першого в боротьбі з другим за вплив на селянство. Можливо, завдяки цьому аналітичному досвіду 1890-х рр. українська інтелігенція, узявшись у 1900-і рр. за формування власних політичних партій, обрала своїм орієнтиром гасла радикального змісту та поставила, за словами М. С. Грушевського «на чолі своєї діяльності ... поєднання національного радикалізму з або з більш менш лівими суспільно-політичними течіями, у вигляді народницького соціалізму або соціального демократизму, або з помірнішим конституціоналізмом» [6, с. 54].

До факторів (агентів) процесу політичної соціалізації та національної ідентифікації діячів партії, можна віднести також традиції родинної етнопедагогіки, найбільш усталені в сім'ях священників і селян (згадаємо приклади В. М. Доманицького, С. О. Єфремова, О. Г. Лотоцького), коло читання (передусім твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, проза І. С. Нечуя-Левицького, особливо «Хмари», різноманітна історична лектура — праці М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. С. Грушевського), а також визначний вплив такого друкованого органу, як журнал «Киевская старина» й того гуртка вчених та аматорів, насамперед, членів Старої громади, які об'єдналися навколо цього єдиного на той час осередку українознавчих студій, центру тяжіння прихильників «спільноруської» та «малоросійської» ідентичностей. Співробітництво в ньому «молодих» (В. М. Доманицького, С. О. Єфремова та інших) [17, с. 146–147] можна розглядати як символічне виявлення неперервності українського руху на стадії його трансформації від етнографічного до політичного проекту.

У 1890-і рр. сильний імпульс до політизації інтересів учасників громадського руху дала поява в Східній Галичині під безпосереднім впливом М. П. Драгоманова Русько-української Радикальної партії (РУРП) (жовтень 1890 р.). Громадівці-політики підросійської України виявляли значну зацікавленість діяльністю РУРП, підтримували матеріально та літературною працею її видання «Життя і слово», «Народ». С. О. Єфремов відзначав «безперечний» вплив РУРП на формування нових кадрів української інтелігенції, підсумком чого стало її помітне зрушення вліво та організаційне пожвавлення в середовищі громад.

Статистичний портрет діяча Української демократично-радикальної партії, згідно нашим спостереженням, виглядає таким чином: 38% із них народилося в 1865–70-ті рр., 31% — у 1860–65-ті рр., 13% — у 1875–80-ті рр., по 6% — відповідно в 1845–50-ті , 1850–55-ті й 1870–75-ті рр. Переважали особи у віці 35–40 років, але були й значно молодші (25–30 років), і значно старші (50–60 років). Порівняння з даними американського історика Т. Еммонса, які він наводить у книзі «The formation of political parties and the first national elections in Russia» (Harvard-London, 1983, Р. 71, 167–169) стосовно керівництва загальноросійських партій, доводить, що віковий склад лідерів УДРП був схожим, насамперед, із керівництвом кадетської партії (особи 1865–70-х рр. народження) та партії соціалістів-революціонерів (особи 1865–70-х рр. народження). Показово, що наймолодші члени керівництва УДРП (С. О. Єфремов та деякі інші) справді контактували з есерами, народними соціалістами та «Селянською спілкою».

За соціальним походженням лідери радикал-демократів приблизно в рівній мірі були вихідцями із дворянського та духовного станів. Освітній ценз лідерів УДРП був достатньо високим: 14 з 16 одержали вищу освіту й лише двоє (Б. Д. Грінченко та Г. О. Коваленко) є випускниками, відповідно реального училища та фельдшерської школи. Що, однак, не завадило першому завдяки таланту, енергії та працьовитості зробитися видатним українським письменником, ученим і публіцистом, другому — письменником, етнографом і художником.

Серед керівників УДРП приблизно у рівній пропорції були наявні журналісти, юристи, діячі земського та місько-

го самоврядування, землевласники. Більшість із них зробили власний оригінальний цінний внесок в українську культуру (Б. Д. Грінченко, В. М. Доманицький, С. О. Єфремов тощо). Не випадково М. С. Грушевський у своїх «Споминах» відзначав, що в УДРП концентрувався «мозок української нації, ... усе, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації й покликаним до політичного проводу»⁶. На думку С. О. Єфремова, основне ядро партії складала «люди помірно-демократичного напрямку, близькі до російським кадетам і по самій істоті нездібні до нелегальної діяльності, на яку приречені через умови невблаганної російської дійсності» [13, с. 47]. Відзначимо, що у первинних організаціях і керівних органах УДРП також переважала інтелігенція.

Час входження діячів УДРП в активне суспільне життя різниться, але загальна тенденція є такою: половина залучилася до нього в 1890-ті рр. (50%), останні — в 1880-ті (24%), 1870-ті (13%), 1860-ті (6%), 1900-ті (6%). Більшість із них до створення УДРП увіходила в різноманітні організації допартійного часу: громади, «Братство тарасівців», ВБДО. Деякі представники покоління 1870-х і 1880-х рр. мали зв'язки з російськими революційними народниками (Б. Д. Грінченко, Л. М. Жебуньов, Є. Х. Чикаленко). Інші брали участь у лавах інших партій: М. А. Славінський, П. І. Чижевський, І. Л. Шраг — у кадетській, В. М. Шемет — у Українській Народній (УНП).

Отже, діяч УДРП на початку 1900-х рр. — це порівняно молода людина з високим освітнім цензом і багатим досвідом участі в національно-визвольному русі, із чітко окресленою українською національною ідентичністю, рекрутована із дворянського або духовного, рідше — з козацького або селянського стану, зайнята у сфері найманої розумової праці (викладач середньої або вищої школи, лікар, «третьій елемент» земства, службовець кредитко-фінансових установ, дрібний урядовець), із журналістськими навичками та науковими зацікавленнями переважно у галузі гуманітарних наук (літературознавство, лексикографія, етнографія, історія).

Обраний дедуктивний шлях дослідження — від окремого до загального, від вивчення окремої біографії лідера, активіста, ідеолога — до створення «колективного портрету» керівництва партії, — дає змогу змалювати «образ» партії як ці-

⁶ Див. «Спомини» М. Грушевського [7, с. 131].

лісного суспільного організму, конкретизувати форми участі партії в суспільно-політичному житті, насамперед, шляхом енергійної праці окремих видатних (користуючись термінологією Л. М. Гумільова, «пасіонарних») особистостей, які мали зв'язок із легальними інституціями (органи земства, міського самоуправління, «Общества грамотности», преса, університети), громадськими об'єднаннями (професійно-політичні союзи, «Просвіти») та спорідненими політичними партіями.

Стосовно перспективи подібних досліджень, зазначимо, що коли йдеться про створення «колективного образу» партії, парламентської групи, професійної корпорації, то, вірогідно, оптимальним є шлях опрацювання за допомогою статистичних методів «вторинної бази» уніфікованих даних (таких, як енциклопедії, довідники, біографічні словники тощо, перевагою яких є структуризація змісту, збір даних за уніфікованою програмою), та застосування методів «декілька джерел – декілька персоналій» або «одне джерело – декілька персоналій».

1. Бевз, Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив [Текст] : політична історія УПСР / Т. А. Бевз. – К., ПЕНД ім. Кураса, 2008. – 587 с.
2. Беренштам-Кістяківська, Г. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років [Текст] / Г. Беренштам-Кістяківська // За сто літ / за ред. М. С. Грушевського. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 210–220.
3. Бойко, Ю. О. Громадсько-політична діяльність Євгена Чикаленка [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. О. Бойко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 19 с.
4. Болабольченко, А. Петро Стебницький [Текст] / А. Болабольченко // Київ. старовина. – 2005. – №3. – С. 144–159.
5. Верстюк, В. Ф. Діячі Української Центральної Ради : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Укр. міжнар. комітет з питань науки і культури. – К., 1998. – 255 с.
6. Грушевський, М. Движение политической и общественной мысли в XIX ст. [Текст] / М. С. Грушевский // Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб.: Общественная польза, 1907. – С. 42–54.
7. Грушевський, М. Спомини [Текст] / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8. – С. 125–145.
8. Грушевський, М. С. Твори [Текст] : у 50 т. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; голов. ред. П. Сохань ; упоряд. М. Капраль. – Л. : Світ, 2005. – Т. 7.
9. Демченко, Т. П. Батько Шраг : [Текст] / Т. П. Демченко. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 263 с. : фотоіл.

10. *Дорошенко, Д. І.* Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 рр.) [Текст] / Д. І. Дорошенко. – Виннипег : Тризуб, 1949. – 167 с.
11. *Дудко, О. О.* Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870-1939) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Дудко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
12. *Ерастов, С.* «Вільне слово» та «Пан» [Текст] / С. Ерастов // Ювіл. зб. на пошану ак. М. С. Грушевського : з нагоди шістдесятої річниці життя та сороковин наук. діяльності. – К. : ВУАН, 1928. – Т. 1. – С. 473-476.
13. *Єфремов, С.* Из общественной жизни на Украине [Текст] / С. Ефремов // Рус. багатство. – СПб., 1908. – № 7. – С. 17-57.
14. *Єфремов, С. О.* Грінченко [Текст] / С. Єфремов // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 322-332.
15. *Єфремов, С. О.* Марія Грінченкова. Посмертна згадка [Текст] / С. Єфремов // Там само. – С. 314-317.
16. *Єфремов, С. О.* На світанку українських видавництв («Вік») [Текст] / С. Єфремов // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1-2. – С. 109-111.
17. *Єфремов, С. О.* Про дні минулі [Текст] / С. Єфремов // Молода нація : альманах / ред. кол. : В. Верстюк (гол. ред.) та ін. – К. : Смолоскип, 2003. – № 2. – С. 126-169.
18. *Іваницька, С. Г.* Проблеми формування модерної української нації в інтелектуальній спадщині українських радикал-демократів на початку ХХ століття [Текст] / С. Г. Іваницька // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 20. – С. 106-112.
19. *Капелер, А.* Національний рух українців у Росії та Галичині : спроба порівняння [Текст] / А. Кепелер // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К. : Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 104-119.
20. *Касьянов, Г. В.* Теорії націй та націоналізму [Текст] / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
21. *Касьянов, Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть [Текст] : соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 172 с.
22. *Кравченко, Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. [Текст] / Б. Кравченко. – К., Основи, 1997. – 423 с.
23. *Лобода, Т. М.* Перерваний політ, або спроба реконструкції життєвого та творчого шляху Трохима Зіньківського [Текст] / Т. М. Лобода // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 170-175.
24. *Лотоцький, О.* Сторінки минулого [Текст] / О. Лотоцький ; Укр. наук. ін-т. – Варшава, 1932-1934. – Ч. 1-3.
25. *Миллер, А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) [Текст] / А. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 281 с.
26. *Михутина, И. В.* Украинский вопрос в России (конец XIX - начало XX в.) [Текст] / И. В. Михутина. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 2003. – 288 с.

27. *Нарский, И. В.* К вопросу о социально-моральной среде российского либерализма в начале XX века [Текст] / И. В. Нарский // Рус. либерализм : сб. ст. / под ред. В. В. Шелохаева. – М., РОССПЭН, 1999.
28. *Наумов, С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) [Текст] / С. О. Наумов ; Харків. нац ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 344 с.
29. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века [Текст] : энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996
30. *Попик, В. І.* Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 15–27.
31. *Рахно, О. Я.* Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Я. Рахно ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.
32. *Солоїденко, Г.* Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови [Текст] / Г. Солоїденко // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 29–33.
33. *Старовойтенко, І.* Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень [Текст] / І. Старовойтенко // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 50–66.
34. *Стрельський, Г. В.* Творче життя і трагічна смерть М. А. Славінського [Текст] / Г. В. Стрельський // Укр. біографістика : зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 175–180.
35. *Стрілець, В. В.* Українська Демократично-Радикальна партія : витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.) [Текст] / В. В. Стрілець. – К. : Вид-во Київ. нац. ун-ту, 2002. – 361 с.
36. *Токар, Н. М.* Наукова і громадська діяльність В. М. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті XIX – поч. XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. М. Токар ; НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2008. – 20 с.
37. *Харченко, В. Ю.* Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. Ю. Харченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 21 с.
38. *Хомутенко, А. С.* Громадсько-політична діяльність Б. Д. Грінченка (1875–1910) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. С. Хомутенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 15 с.
39. *Чикаленко, Є. Є.* Чикаленко, П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки [Текст] / Євген Чикаленко, Петро Стебницький ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. Н. Миронець ; вступ. ст. : Н. Миронець, І. Старовойтенко ; наук. ред. І. Гирич. – К. : Темпора, 2008. – 628 с. : фото.
40. *Чикаленко, Є.* Спогади (1861–1907) [Текст] / Є. Чикаленко. – Л. : Вид. спілка «Діло», 1926. – Ч. 1. – Ч. 3.
41. *Чикаленко, Є.* Щоденник (1907–1917) [Текст] / Є. Чикаленко – Л. : Червона калина, 1931. – 486 с.

42. Чижко, В. С. Біографістика як галузь історичної науки : історіографія та методологія [Текст] : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України. – К., 1997. – 404 арк.
43. Чмир, С. Г. Громады 1890-х годов и их роль в национальном возрождении украинцев Российской империи [Текст] / С. Г. Чмир (С. Г. Иваницкая) // Вестник Челябинского ун-та. Серия 1. История. – Челябинск, 1999. – № 1. – С. 68–81.
44. Чмир, С. Г. Одеська громада в українському русі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / С. Г. Чмир (С. Г. Иваницкая) // Південна Україна ХХ століття : Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1 – С. 107–114.
45. Чмырь, С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия : генезис, программа, тактика (90-е годы ХІХ в. – 1909 г.) [Текст] / С. Г. Чмир (С. Г. Иваницкая) // История нац. политических партий России : материалы междунар. конф., Москва. 21–22 мая 1996 г. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 146–153.
46. Чмырь, С. Г. Украинская демократическо-радикальная партия : истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. ХІХ в. – 1908 г.) [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. Г. Чмир (С. Г. Иваницкая) ; ИРИ РАН. – М., 1994. – 374 с.
47. Шамара, С. О. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [Текст] : соціально-психологічні та етнокультурні характеристики : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / С. О. Шамара ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
48. Швидкий, В. П. Громадсько-політична, культурно-освітня та наукова діяльність О. Г. Лотоцького (1890-і – 1930-і рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. П. Швидкий ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 20 с.

Підготовка статті частково уможливлена завдяки дослідчій дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету (із Вічного фонду з українознавства ім. д-ра І. Іванцева й д-ра М. Мисько-Іванців)

Іваницька С. Г. «Колективний портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905–1908 рр.).

Ключові слова: радикальні демократи, Українська демократично-радикальна партія, персоналії, колективний портрет, політична соціалізація.

Предметом історико-біографічного аналізу в статті стали персоналії видатних діячів Української демократично-радикальної партії (1905–1908 рр.): Б. Д. Грінченка, М. А. Дмитрієва, В. М. Доманицького, С. О. Єфремова, Л. М. Жебуньова, Г. О. Коваленка, М. Ф. Левицького, О. Г. Лотоцького, Ф. П. Матушевського, М. А. Славінського, П. Я. Стебницького, П. І. Чижевського, Є. Х. Чикаленка, С. П. Шелухіна, В. М. Шемета, І. Л. Шрага. Для створення «колективного портрету» УДРП автор пропонує: збирання біогра-

фічних відомостей за уніфікованою програмою; виділення поколінь (генерацій) у межах конкретної партії; порівняння колективної біографії діячів цієї партії з іншими політичними асоціаціями. Наголошено, що подібний підхід дасть змогу гармонійно вирішити проблему співвідношення макро- та мікро-аналізу.

Ivanytska S.G. «Collective portrait» of the leaders of Ukrainian democratic radical party (1905–1908).

Key words: radical democrats, Ukrainian democratically radical party, personalias, collective portrait, political socialization.

The object of historical and biographic analysis of the article are the personalities of the prominent figures of Ukrainian democratic radical party (1905–1908): B.D. Grinchenko, M.A. Dmitriyev, V.M. Domanytskyi, S.O. Yefremov, L.M. Zhebunov, G.O. Kovalenko, M.F. Levytskyi, O.G. Lototskyi, F. P. Matushevskyi, M.A. Slavinskyi, P.Ya. Stebnytskyi, P.I. Chyzhevskyi, Ye.Kh, Chikalenko, S.P. Shelukhin, V.M. Shemet, I.L. Shraga. For the purpose of creating the «collective portrait» the author offers to collect biographic data in a unified program; to define generations within a separate party; to compare collective biography of the figures of this party with other political associations. It is underlined that such approach will enable us to solve the issue of macro- and micro-analysis.

Иваницкая С. Г. «Коллективный портрет» руководства Украинской демократически-радикальной партии (1905–1908 гг.).

Ключевые слова: радикальные демократы, Украинская демократически радикальная партия, персоналии, коллективный портрет, политическая социализация.

Предметом историко-биографического анализа в статье стали персоналии выдающихся деятелей Украинской демократически-радикальной партии (1905–1908 гг.): Б. Д. Гринченка, М. А. Дмитриева, В. М. Доманицкого, С. О. Ефремова, Л. М. Жебунова, Г. О. Коваленка, М. Ф. Левицкого, О. Г. Лотоцкого, Ф. П. Матушевского, М. А. Славинского, П. Я. Стебницкого, П. И. Чижевского, Е. Х. Чикаленка, С. П. Шелухина, В. М. Шемета, И. Л. Шрага. Для создания «коллективного портрета» УДРП автор предлагает сбор биографических сведений по унифицированной программе; выделение поколений (генераций) в рамках конкретной партии; сравнение коллективной биографии деятелей этой партии с другими политическими ассоциациями, считая, что подобный подход позволит гармонически решить проблему соотношения макро- и микроанализа.

*Максим Едуардович ГОНЧАРЕНКО,
архітектор, доцент Київського Національного
університету культури і мистецтв,
кандидат архітектури (Київ)*

В. М. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ: ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО МЕТОДУ

У статті розглядається постать В. Щербаківського та його генезичний метод, що є внеском у методологію історико-мистецтвознавчих досліджень початку ХХ ст. Наводяться інші тогочасні праці з історії архітектури України, що дають змогу простежити хід розвитку цього методу, що отримав широке застосування у світовій науці другої половини ХХ ст.

Ключові слова: Вадим Щербаківський, історія архітектури, генезичний метод.

In article Vadima Shcherbakivskogo's figure and his genetic method which is the contribution to methodology of historically-art criticism researches to the XX-th century beginning is considered. Other works from history of architecture of Ukraine which allow to track process of this method which has received wide use in a world science in second half of XX-th century are directed.

Key words: Vadim Shcherbakivsky, history of architecture, genetic method.

В статье рассматривается фигура В. Щербакивского и его генезический метод, который является вкладом в методологию историко-искусствоведческих исследований в начале ХХ в. Наводятся другие труды по истории архитектуры Украины, которые позволяют проследить ход развития этого метода, получившего широкое распространение в мировой науке во второй половине ХХ в.

Ключевые слова: Вадим Щербаковский, история архитектуры, генезический метод.

Історія людства містить чимало фактів значної різниці між «масовим» світоглядом, що побутує в суспільстві та особистим поглядом на світ визначних особистостей. Їх творчість не завжди зрозуміла сучасникам і може тривалий час залишатись осторонь активних суспільних процесів. Згадаємо для прикла-

ду лише кілька імен із історично-філософського напрямку науки: М. Вавилов, В. Вернадський, І. Франко та багато інших. Ці постаті об'єднують особливості поглядів, що давала змогу виявляти глобальні закономірності розвитку цивілізації, культур, народів та означувати їхні рушійні сили, бачити людство як єдиний цілісний організм зі своїми законами розвитку.

До таких особистостей належить і Вадим (Володимир) Михайлович Щербаківський — археолог, етнограф, історик мистецтва, що жив на зламі XIX–XX ст., брат мистецтвознавця, етнографа й археолога Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927). Народився Вадим Щербаківський у родині священика 17 березня 1876 р. у с. Шпичинці Сквирського повіту на Київщині (нині — Ружинського району Житомирської області), помер — 18 листопада 1957 р. у Лондоні, похований на цвинтарі Gunnesbury. У 1895 р. юнак вступив на математичний факультет Петербурзького університету, 1897 р. — перевівся до Московського університету, а 1898 р. був заарештований за політичну діяльність і висланий під нагляд поліції у село, де народився. Лише 1901 р. він продовжив навчання у Київському університеті, де слухав лекції Г. Павлуцького, В. Антоновича, В. Хвойки. З 1907 р. змушений був емігрувати до Галичини. У 1908–10 рр. В. М. Щербаківський — співробітник Церковного (нині — Національного) музею у Львові. У 1910 р. він повертається до Києва, а в 1912–22 рр. очолює відділ археології Полтавського природничо-історичного (з 1917 — Народний музей Полтавщини, нині — Краєзнавчий музей), що дало йому змогу провести значні за обсягом і результатами археологічні дослідження. У 1917 р. був призначений ректором щойно організованого при музеї Українського народного університету. Від 1922 р. перебуває на еміграції, живе у Празі. Тоді само обраний як уже знаний фахівець завідувачем кафедри археології Українського Вільного університету. У 1922–45 рр. — професор цього вишу, а в 1945–51 рр. — ректор. Був дійсним членом Чеської АН, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Словацького наукового товариства, Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові, Української вільної АН. Удостоєний сербського ордена Святого Сави. Влітку 1945 р. переїжджає до Мюнхена, а звідти 1951 р. — до Лондона [11, с. 160, 161; 27, с. 619; 30].

Серед його учнів — Володимир Січинський (1894–1962) — архітектор, історик мистецтва, графік, живописець [25, с. 573]. Основна частина наукової спадщини зберігається у Празькому фонді Українського музею [26].

Більше знаний як фольклорист та історик мистецтва, Вадим Щербаківський також присвятив себе дослідженню історичних закономірностей розвитку української архітектури як одного з найвищих виявів мистецтва та відображення етно-культурного розвитку суспільства.

Більшість дослідників історії архітектури кінця XIX — початку XX ст. застосовували «описовий» і «порівняльний» методи, що давало змогу отримати у якості результату наукової роботи «фактаж» — натурну фіксацію, обміри й описи архітектурних об'єктів, їх порівняння, створюючи тим самим необхідне підґрунтя подальших історико-архітектурних досліджень. Зібранням фактологічних даних характерні роботи П. Батюшкова «Памятники старины в западных губерниях Российской империи» [2], В. Сулова «Очерки по истории древнерусского зодчества» [23], Т. Стефановського «Реставрация древней Ильинской церкви г. Чернигова в 1890 году» [22], Ф. Маніковського «Вышгород и его святыня» [9], О. Новицького «Черты самобытности в украинском зодчестве» [14], Г. Милорадовича «Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисо-Глебского» [12], А. Павлінова «История русского искусства» [15] та інші. Так, Г. Милорадович у згаданій праці [12] подає докладні описи соборів, історичні довідки щодо них, розглядає особливості конструкції, будівельних матеріалів, розпису, оздоблень. Протоієрей Т. Стефановський, окрім докладного історико-архітектурного опису Іллінської церкви у Чернігові та проведених реставраційних робіт, подає також описи існуючих і зниклих печерних церков [22]. Священик Ф. Маніковський історію Вишгорода подає крізь історію князівської Русі: докладно оповідає про історію створення та існування церкви Бориса та Гліба, наводить описи, обміри та фотографії від 1862 р. На загальному культурологічному тлі побуту народу розповідає про одяг, звичаї, харчовий раціон, обряди [9]. Цей короткий огляд лише кількох праць із великого масиву, напрацьованого в тому часі, наведено аби засвідчити — матеріали, накопичені тоді, є важ-

ливим, а іноді й унікальним піддрунтям для подальших наукових досліджень, що стало особливо відчутним після втрати значної кількості давніх будівель у ХХ ст.

У цей період мав місце ще один підхід до вивчення архітектурної спадщини, що може бути названий «систематизаційним» [6, с. 95]. Він був започаткований в кінці ХІХ ст. спробами класифікації будівель за певними їхніми характеристиками й ознаками. Елементи систематизації зустрічаємо вже у ранніх архітектурно-історичних описах Ф. Білоуса [3], П. Мартиновича та В. Горленка [10] та інших, де присутні основи розгляду історико-архітектурних пам'яток за конструктивними, композиційними та іншими ознаками. Згодом, цей підхід знайшов розвиток у працях таких дослідників історії архітектури України як Д. Антонович [1], Ф. Вовк (Волков) [5], Г. Лукомський [8], О. Новицький [13], М. Русов [18], Є. Сіцинський [20], Ф. Шміт [29] та інших.

Так, у дослідженні А. Павлінова «История русской архитектуры» дерев'яні храми південної Росії класифіковані за характером плану та за особливостями загальної об'ємно-просторової композиції – систематизаційними ознаками, котрі можуть бути віднесені до «архітектурних» як суто галузеві [15].

У дослідженні «Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии» М. Русов розглядає поселення та їхні морфологічні елементи (від окремої будівлі до загального характеру забудови), класифікуючи матеріал за кількома ознаками – природно-кліматичними, політичними та економічними факторами формування. На основі цього визначає власні типи структур забудови: круговий, хаотичний, надрічковий, лінійний і змішаний. Для кожного типу планувальної структури пропонує характерні особливості морфологічної тканини – вулиць, садіб та їх елементів. Загалом, систематизація у М. Русова має три рівні: І – класифікація поселень загалом за архітектурно-будівельними типами; ІІ – класифікація морфологічних елементів поселення за функціональним типом; ІІІ – класифікація морфологічних елементів за еволюційним типом [18].

Використовуючи набутки фактологічного та систематизаційного методів, Вадим Щербаківський і ще деякі науковці в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. використовують ще більш ускладнений науковий аналітичний метод, що дав змогу на-

близитися до глибинних закономірностей формування характерних особливостей етнічних архітектурних стилів. Такий метод, характерний дослідженням сутності історико-архітектурних об'єктів на соціальному, культурологічному або іншому рівні, а також їх глибинних витоків і факторів формування, може бути названий «генезичним» (від поняття «генезис»). Об'єктом аналізу в цьому разі стає відображення в архітектурі тих сторін життя, що не стосуються безпосередньо до будівництва й архітектури — традиційного світогляду та психології, обрядовості та побуту, соціокультурних ідей, особливостей історичного етнокультурного розвитку та географічно-кліматичних умов [6, с. 101].

Такою визначною за широтою охопленого соціокультурного матеріалу є праця В. М. Щербаківського «Архітектура у різних народів і на Україні» [31]. У Вступові автор пише: «На архітектуру як і на інші прояви людської творчості мали вплив різні чинники. На першій місці стоїть клімат і природа. Потім іде та народня вдача, котра виявляється в нахилі до відомих, нею одною вподобаних і виплеканих форм, котрі характеризують властиве для кожного окремого народу розуміння краси, починаючи од самих примітивних (початкових) прикрас... і кінчаючи останніми щаблями її розвою, архітектурою великих громадських будов, малярством і різьбарством. І нарешті впливає суспільне життя. Впливає воно не тільки розвитком техніки, а ще і тим, що викликає той чи інший поступ, ті чи інші мрії, відповідати котрим мусить всяка умілість» [31, с. 5]. Вадим Щербаківський розгортає широку картину архітектур різних народів світу, встановлюючи генезичний зв'язок між традиційними формами національних архітектур і соціо-культурними, етно-психологічними, географічно-кліматичними факторами. Коротко подаючи характерні риси архітектури Єгипту, Месопотамії, Персії, Малої Азії, Індії, Китаю, Японії, давньої мікенської, грецької, етрусської, римської, сасанідської, ісламської, християнської тощо, він створює тло, на якому та у зв'язку з яким розглядає українську архітектуру.

Тим самим автор зробив спробу зрозуміти взаємозв'язок і взаємовплив різних рівнів буття народів — формування психокультурних особливостей, природних умов, подій політичної історії, особливостей економічного простору тощо. Все

це, на його думку, тим чи іншим чином знаходить своє відображення в архітектурі різних часів і народів. Такий глобальний огляд дав змогу авторові припуститися думки про існування певних загальних закономірностей соціально-культурного розвитку, які й були застосовані ним до перегляду розвитку архітектури Русі. Вчений вважає, що мурована українська архітектура є близькою візантійській, а тип дерев'яних церков – традиційний, що еволюціонував від чотирикутного зрубу й одноверхої системи до 9-тиверхої, без залежності від чужих впливів. В. М. Щербаківський дослідив також розвиток архітектури за регіонами Русі. Зокрема, Новгородська архітектурна школа, на його думку, сприйняла візантійську систему та швидко її переробила на свій лад. Під час руйнації Новгородської республіки Іваном III у XV ст. населення її було знищене або вислане на північ Московської держави. Цей факт дає підстави авторові стверджувати, що дерев'яна архітектура Російської півночі – творіння насамперед депортованих новгородських майстрів та їх послідовників.

Підсумовуючи, В. М. Щербаківський стверджує: «Таким чином ми видимо, що церква українська і все, що до неї належить і відносить ся, мало дуже викінчений стиль ідناковий на всій простороні України від Мукачова до Харкова. Все ся архітектура характеризує етнічну єдність і ліпше ніж що інше обрисовує нам духовне обличчє українського народу, найліпше показує які непроходимі духовні межі відділяють його від московського і польського народу ... артизм і шляхотний смак не покидає його і в будень, знову-ж на цілій просторині України од Харкова або навіть ліпше од Кубані і до угорського Мукачова. В сих межах будівництво має один спільний характер і спільні технічні терміни» [31, с. 241].

Дослідження ілюстроване понад 200 фотографіями та малюнками архітектурних споруд і предметів культури та побуту. Можна піддавати сумніву ті чи інші висновки дослідника, але безумовно його підхід заслуговує на увагу баченням загального взаємозв'язку між соціо-культурними явищами та визначенням у ньому місця та ролі архітектури.

Виявляючи особливості українського мистецтва, Вадим Щербаківський розглядає широкий контекст, від народних будівельних традицій і психологічних народних уподобань до їх математичного вираження [32]. Зокрема, звертаючись

до церковної народної архітектури, він відзначає органічну її відповідність народному естетичному світосприйняттю: «Всі дослідувачі української церковної архітектури констатують факт той, що після рихтального обміру церква оказує ся значно ніжчою, ніж се здавало ся зразу при першій огляді» [32, с. 5]. Зовні невелика українська церква в інтер'єрі викликає ілюзію більшої висоти, що створювало піднесений настрій і мало стійке відображення в словесній формі: «У такому-то селі є гарна церква висока» [33, с. 105]. В. М. Щербаківський відзначає, що специфіка психологічного сприйняття української церкви дуже своєрідна та майже не зустрічається в інших паралельних культурах. Так, готичні собори Європи, попри свої розміри та висоту приміщень, психологічно «тиснуть» на людину. А московські церкви попри значну висоту часто мають низьке приміщення для служби, що справляє гнітюче враження. «Ні, ці церкви вражають не стільки своєю високістю, яка навіть тратиться перед величавістю одночасної широти й маси, вони вражають своєю величиною, що навіть трохи притискає, пригнічує людину, котра входить до такої церкви. Навпаки, наша навіть невелика дерев'яна церква викликає ілюзію висоти в той спосіб, що викликає враження, ніби така церква є вища і то значно, ніж вона є в дійсності» [33, с. 106]. Далі Вадим Щербаківський наводить приклад: «Зі старих церков, наприклад, церква Мошногорського монастиря над Дніпром створювала ілюзію, що вона має 40 метрів високості. В той час, як у дійсності в середині вона мала тільки 26 метрів... Московський професор мистецтва Федір Шміт хоч і не був прихильником українців, але, прочитавши мій доказ формули, сказав мені ще в Полтаві: «Довівши так точно існування постійної й однаково направленої ілюзії в українській церковній архітектурі, ви довели, що українська архітектура є окреме незалежне мистецтво, бо має свою власну ілюзію, до якої постійно стремить...» [33, с. 106].

Вадим Щербаківський не був першим чи єдиним у використанні методу генези, але його особлива заслуга в об'єднанні й удосконаленні більш ранніх знахідок у цій області. Тож наведемо у хронологічній послідовності кількох його попередників, кожний із яких застосував певні елементи методу, який визначаємо як генезичний. Так, у праці

М. Покровського «Памятники христианской архитектуры, особенно русские» [17] означені загальні типи чинників, що спрямовують розвиток архітектури: соціальний, природно-кліматичний, геологічний. Г. Павлуцький у своєму дослідженні «О церковных постройках типа empire в Полтавской губернии» [16] висловив думку, що особливість народного світогляду формує характерні особливості форм української народної архітектури. Є. Сіцинський у праці «Древнейшие православные церкви Подолии. Церковь-замок в Сутковцах» [19] робить висновок про тимчасовість наслідків зовнішнього культурно-політичного впливу у національній архітектурі. У статті О. Новицького «Черты самобытности в украинском зодчестве» [14] розглядаються логічні еволюційні закономірності дерев'яного зодчества. О. Сластьон у своєму дослідженні «Существует ли южно-русский стиль?» [21] доводить, що стиль національної культури є продуктом дії комплексу автотонних і зовнішніх факторів. О. Уваров у праці «Об архитектуре первых деревянных церквей на Руси» [24] обґрунтовує принцип «змішування» сусідніх культур на їх географічній межі. У науковій свідомості кілька десятиліть формувався новий науковий підхід до аналізу наявних даних перш, ніж з'явилась праця В. Щербаківського «Архитектура у різних народів і на Україні» [31], яку можна вважати початком якісно нового етапу наукової думки, що має своєю особливістю проникнення в першопричини явищ національної культури.

У другій половині ХХ ст. генезичні шукання знайшли відображення у працях багатьох дослідників, зокрема, Ф. Броделя [4], котрий розглядає розвиток цивілізації у взаємозв'язку та розвитку різних соціальних структур і рівнів соціокультурного буття. В українському соціумі лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. стала активною наукова течія, що застосовує генезичний метод у лінгвістичних і культурно-історичних дослідженнях (праці С. Губерначука [7], Б. Черкеса [28] та інш.). Поява низки сучасних культурологічних досліджень свідчить про значний поступ у ствердженні генезичного методу, проте, для історії науки важливою є фіксація того, що, випереджаючи свій час, метод генези розвинув український науковець Вадим Щербаківський.

Розглядаючи постать В. М. Щербаківського, його науковий доробок, впевнюємося у тому, що у біографічних стат-

тях, окрім власне життєписання, переліку праць і бібліографії, важливим є також подання короткого аналізу творчості. Це стане підставою для спроби задати масштаб особі та визначити її роль у контексті розвитку світової культури.

1. Антонович, Д. В. Скорочений курс історії українського мистецтва [Текст] / Д. В. Антонович. – Прага : Вид-во Укр. у-ту, 1923. – 340 с.
2. Батюшков, П. Н. Памятники русской старины в Западных губерниях Империи [Текст] / П. Н. Батюшков. – СПб. : М-во Внутренних Дел, 1865-1869. – Вып. 1-4.
3. Белоус, Ф. И. Церкви русские в Галиции и на Буковине в сравнении с храмами и зданиями у иных, преимущественно древних народов [Текст] / Ф. И. Белоус. – Коломыя, 1877. – 184 с.
4. Бродель, Ф. Грамматика цивилизаций [Текст] / Ф. Бродель. – М., 2008. – 552 с.
5. Волков, Ф. Старинные деревянные церкви на Волыни [Текст] / Ф. Волков // Материалы по этнографии России. – СПб. : Этнограф. отдел Александра III, 1910. – С. 21-44.
6. Гончаренко, М. Е. Становлення історичних досліджень архітектури України (кінець XIX – початок XX століть) [Текст] : дис. ... канд. архітектури : 18.00.01 / М. Е. Гончаренко / Акад. образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 2000. – 151 с.
7. Губерначук, С. Карби трипільської доби в українських географічних назвах та іменах особових [Текст] / С. Губерначук. – К. : Четверта хвиля, 2008. – 232 с.
8. Лукомский, Г. К. Галиция в ея старине : очерки по истории архитектуры XII-XVIII вв. [Текст] / Г. К. Лукомский – Пг., 1915. – 129 с.
9. Маниковский, Ф. Л. Вышгород и его святыни [Текст] / Ф. Л. Маниковский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1890. – 90 с.
10. Мартынович, П. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии [Текст] / П. Мартынович, В. Горленко // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – № 16, 17.
11. Матеріали до біографій етнологів і народознавців України [Текст] : довідник / укл. С. М. Ляшко, С. П. Залозна. – К.; Запоріжжя : Дике Поле, 2001. – 172 с.
12. Милорадович, Г. Описание черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисо-Глебского [Текст] / Г. Милорадович. – Чернигов : Тип. Губ. правления, 1890. – 30 с.
13. Новицкий, А. П. История Русского Искусства с древнейших времён [Текст] : в 2 т. / А. П. Новицкий. – М., 1899. – Т. 1. – 386 с.
14. Новицкий, А. П. Черты самобытности в украинском зодчестве [Текст] / А. П. Новицкий // Тр. XIV Археолог. съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 2. – С. 59-72.
15. Павлинов, А. М. История русской архитектуры [Текст] /

- А. М. Павлинов. – М. : Типо-литограф. Т-ва И. Н. Кушерева и Ко, 1894. – 265 с.
16. Павлуцкий, Г. Г. О церковных постройках в стиле «empire» в Полтавской губернии [Текст] / Г. Г. Павлуцкий // Тр. IV Археол. съезда. – 1877. – Т. 2. – С. 37–46.
 17. Покровский, Н. В. Памятники христианской архитектуры, особенно русские [Текст] / Н. В. Покровский. – СПб., 1870. – 95 с.
 18. Руссов, М. А. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии [Текст] / М. А. Руссов. – Х. : Печатное Дело, 1902. – 48 с.
 19. Сецинский, Е. Древнейшие православные церкви Подолии. Церковь-замок в Сутковцах [Текст] / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский : Тип. Подоль. губ. правления, 1889. – 18 с.
 20. Сецинский, Е. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии [Текст] / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский : Тип. С. П. Киржацкого, 1904. – 24 с.
 21. Сластьон, О. Существует ли Южно-русский стиль? [Текст] / О. Сластьон // Киев. старина. – 1903. – №7. – С. 5–15.
 22. Стефановский, Т. Реставрация древней Ильинской церкви г. Чернигова в 1890 г. [Текст] / Т. Стефановский. – Чернигов : Тип. губ. правления, 1896. – 9 с.
 23. Суслов, В. В. Очерки по истории древне-русского зодчества [Текст] / В. В. Суслов. – СПб., 1889. – 124 с.
 24. Уваров, О. Об архитектуре первых деревянных церквей на Руси [Текст] / О. Уваров. – СПб., 1910. – 24 с.
 25. Українська культура [Текст] : лекції за ред. Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
 26. Український музей у Празі [Текст] : опис фонду 1925–1948 / упоряд. Р. Махаткова. – К. : Прага, 1996. – С. 110–112.
 27. Художники України [Текст] : енцикл. довідник / авт.-упоряд. М. Г. Лабінський. – К. : Інтертехнологія, 2006. – 640 с.
 28. Черкес, Б. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації [Текст] : дис. ... д-ра архітектури : 18.00.01 / Б. Черкес / Нац. ун-т «Львів. політехніка». – К., 2006. – 402 с.
 29. Шмит, Ф. И. Искусство - его психология, его стилистика, его эволюция [Текст] / Ф. И. Шмит. – Х. : Союз, 1919. – 328 с.
 30. Щербак, В. Брати Вадим і Данило Щербаківські [Текст] : (пам'яті вірних лицарів української культури) / В. Щербак // Народне мистецтво. – 2008. – № 3–4. – С. 10–11.
 31. Щербаківський, В. Архітектура у різних народів і на Україні [Текст] / В. Щербаківський. – Л. ; К. : Из «Загальної друкарні», 1910. – 256 с.
 32. Щербаківський, В. Ілюзійне підвищення внутрішньої високости українських церков [Текст] / В. Щербаківський. – К. : Друк. 2-ої Артїлі, 1914. – 13 с.
 33. Щербаківський, В. Українське мистецтво [Текст] : вибрані неопубліковані праці / В. Щербаківський ; упоряд., вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – 288 с.

М. Е. Гончаренко. В. М. Щербаківський як дослідник історії архітектури. Особливості наукового методу.

Ключові слова: Вадим Щербаківський, історія архітектури, генезичний метод.

На тлі тогочасних пошуків в галузі історії архітектури («описовий», «порівняльний», «систематизаційний» методи) у статті розглядається постать і науковий доробок В. Щербаківського. Засадничі праці вченого аналізуються з погляду виявлення ним особливостей українського мистецтва в світовому контексті та формування власного генезичного методу, котрий є внеском у методологію історико-мистецтвознавчих досліджень початку ХХ ст. Наводяться інші тогочасні праці з історії архітектури України, що дають змогу простежити хід розвитку цього методу, що отримав широке застосування у світовій науці другої половини ХХ ст.

Goncharenko M.Ye. V.M. Shcherbakivskyi as the researcher of architecture history. Peculiarities of scientific methods.

Key words: Vadim Shcherbakivsky, history of architecture, genetic method.

The article considers the figure and scientific work of V. Shcherbakivskyi against the background of researches of that time in the field of architecture history («descriptive», «comparative», «systematic» methods). The main works of the scientist are analyzed from the view of his definition of the peculiarities of Ukrainian art in the world context and formation of his own genesis method, which is his contribution to the methodology of historic and art history researches of the early XX century. The article also provides the reader with other works of that time on architecture history of Ukraine enabling to trace the development of this method, which became widely used in the world science of the second half of XX century.

М. Е. Гончаренко. В. М. Щербаковський как исследователь истории архитектуры. Особенности научного метода.

Ключевые слова: Вадим Щербаковський, история архитектуры, генезический метод.

На фоне поисков в сфере истории архитектуры в статье рассматривается личность и научное наследие В. Щербаковського. Главные труды ученого анализируются с точки зрения выявления им особенностей украинского искусства в мировом контексте и формирования его генезического метода, который является вкладом в методологию историко-искусствоведческих исследований в начале ХХ в. Наводятся другие труды по истории архитектуры Украины, которые позволяют проследить ход развития этого метода, получившего широкое распространение в мировой науке во второй половине ХХ в.

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК: 025.177+027.54(477)

*Тетяна Анатоліївна ГАЛЬКЕВИЧ,
молодший науковий співробітник
Відділу образотворчих мистецтв НБУВ (Київ),
Ірина Іванівна ЦИНКОВСЬКА,
молодший науковий співробітник,
Відділу образотворчих мистецтв НБУВ (Київ),
Гліб Миколайович ЮХИМЕЦЬ,
завідувач Відділу образотворчих мистецтв НБУВ
кандидат мистецтвознавства (Київ).*

ФОНДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІКОНОГРАФІЇ

Проаналізовано фонди НБУВ як джерельну базу вітчизняної іконографії. Визначено завдання та запропоновано шляхи їх вирішення для наукового забезпечення системних іконографічних досліджень в Україні.

Ключові слова: іконографія, біографістика, фонди НБУВ.

The funds of the NLUV were analyzed as the source base of the national iconography. The tasks were defined and the solution ways were suggested for science supply of the systematic iconographic researches in Ukraine.

Key words: iconography, biography, funds of the NLUV.

Проанализированы фонды НБУВ как источник отечественной иконографии. Определены задачи и предложены пути их решения для научного обеспечения системных иконографических исследований в Украине.

Ключевые слова: иконография, биографистика, фонды НБУВ.

Українська біографістика як наука завдяки діяльності Інституту біографічних досліджень НАНУ за останні роки досягла відчутних зрушень і впритул наблизилася до пробле-

ми створення системи української наукової іконографії, без вирішення якої неможливе здійснення повноцінного електронного Українського національного біографічного архіву. Саме тому Інститутом біографічних досліджень НБУВ було ініційовано спільну з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України розробку системотехнічних принципів і створення експериментальної системи української наукової іконографії.

У проєкті наукових досліджень «Розробка системотехнічних принципів та створення експериментальної системи української наукової іконографії» чітко сформульовані мета, основний напрям і практичний результат наукових досліджень. Визначена також джерельна база для реалізації проєкту «Українська іконографія». Це провідні бібліотеки, музеї та архіви України, у фондах яких зберігаються унікальні іконографічні матеріали, що мають велике історико-культурне значення. Щоправда, не можна не враховувати і величезний потенціал фондів подібних установ в інших країнах, а також вітчизняних і зарубіжних приватних колекцій та архівів.

Найбагатшою в світі скарбницею матеріалів української іконографії є Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, кількість фондів якої щороку зростає на 160–180 тис. документів і на сьогодні становить близько 15 млн. одиниць зберігання. Фонди НБУВ — це унікальні рукописні книги та історичні документи, велике зібрання стародавніх друкованих видань, архіви відомих діячів науки, літератури, мистецтва України, колекції аркушевих образотворчих документів, книги та альбоми, що містять величезний пласт іконографічної інформації. Усі види документів зберігаються в основному книгосховищі та численних спеціалізованих структурних підрозділах, що дає можливість визначити пріоритети їх опрацювання, залежно від складу фонду, його унікальності та перспективності для дослідження національної іконографії.

Зважаючи на завдання іконографії серед спеціалізованих фондів НБУВ найбільш перспективними для дослідження є фонди Інституту рукопису (далі — ІР). Сьогодні близько 400 фондів ІР містять 438470 документів (рукописів і рукописних книг) XI–XXI ст., що в різні часи були зібрані та належали історико-просвітницьким установам, духовним і світським учбовим закладам, приватним особам і колекціонерам. Чимало рідкісних іконографічних матеріалів можна знайти в ар-

хівних документах Софійського, Михайлівського Золотоверхого та інших монастирів, Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, окремих церков, Київської духовної академії та її Церковно-археологічного музею, Духовної семінарії, Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька, Університету Св. Володимира, Волинського державного, Уманського краєзнавчого та Кам'янець-Подільського історичного музеїв. Не менш важливим джерелом національної іконографії є архіви наукових установ і просвітницьких організацій – Одеського товариства історії та старожитностей, Фортеці Св. Єлизавети (сучасний Кіровоград), Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, Всеукраїнської Академії наук, Українського наукового товариства в Києві, Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, Всеукраїнського кооперативного музею та ін. У таких архівах можна знайти унікальні зображення багатьох відомих або маловідомих діячів науки, культури, мистецтва України та, окрім того, чимало суміжної інформації (факсиміле історичних осіб, допоміжні та довідкові матеріали тощо).

У ході дослідження іконографії окремої історичної особи здається доцільним насамперед опрацювати документи особових архівів ІР НБУВ, що містять найрізноманітніші відомості, що стосуються не лише певної персоналії, а й досить широкого кола її оточення. В особових архівах перших президентів, секретаря й академіків ВУАН, академіків і членів-кореспондентів НАН України, видатних українських учених, істориків, краєзнавців, письменників, драматургів, театральних діячів, композиторів, фольклористів зберігається унікальна іконографічна інформація (як текстова, так і візуальна – фотографії, рисунки, гравюри, екслібриси, автографи та інші суміжні матеріали). Особливий інтерес для дослідника мають родові архіви XVIII – початку ХХ ст., що «зберігають фамільні документи таких визначних представників української аристократії, як Капністи, Лопухіни-Демидови, Старицькі, Коропчевські, Шодуари, Маслови, Троїцькі, Галагани, Стороженки» [13, с. 6]. Виданий 2002 р. фундаментальний науковий путівник «Особові архівні фонди Інституту рукопису», що увібрав у себе матеріали 264 архівів (понад 140 тис. од. зб.), дає майже повне уявлення про величезний потенціал цього унікального зібрання. У стислому описі кожної особової справи закладено рубрики, що дають первинну ін-

формацію про наявність певних необхідних матеріалів іконографічного характеру: біографічна довідка, відомості до біографії (свідчення, автобіографії, щоденники, спогади, записні книжки тощо), матеріали службової та громадської діяльності, листування, матеріали інших осіб, книги з дарчими написами, фотографії, колекційні матеріали (рисунок, гравюри тощо), література про фондоутворювача тощо. Особові архіви містять унікальні фотографії та малюнки іконографічного характеру, що числом перевищують дві тисячі. Так, лише опис особової справи відомого українського історика, археолога, етнографа, археографа Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908) надає первинну інформацію про базові джерела іконографічних відомостей: це – біографічні документи, листування і, насамперед, групові фотографії (за описом особової справи 22 одиниці), датовані 1860–90 рр. [13, с. 22]. Унікальний альбом фотографій фінансистів Російської імперії періоду, що охоплює 1862–80 рр., зберігається у справі Миколи Християновича Бунге (1823–95), відомого державного діяча, економіста, професора та ректора Університету Св. Володимира, міністра фінансів царського уряду, академіка Петербурзької Академії наук [13, с. 66]; фотоальбоми архіву конструктора літаків і авіатора Олександра Даниловича Карпека (1884–18) містять чимало зображень піонерів вітчизняного літакобудування [13, с. 217]; в особовій справі графа Олексія Миколайовича Ігнат'єва – дипломата, предводителя дворянства Уманського повіту – знаходимо рідкісні фото громадських діячів України початку ХХ ст. [13, с. 194]. Чимало фотодокументів та образотворчих матеріалів презентують особові справи всесвітньвідомого правозахисника, дисидента і політв'язня радянських таборів Семена Фішелевича Глузмана, родинного фонду Грінченків, голови Центральної Ради України Михайла Сергійовича Грушевського, вітчизняних авіабудівників, істориків авіації Степана Ісаковича Карацуби та Євгенії Володимирівни Корольової (фотографії діячів повітроплавання, авіації, космонавтики), українських письменників Євгена Максимовича Кроткевича, вчених, літературознавців Володимира Івановича і Сергія Івановича Маслових, Олександра Петровича Могиллянського, Юлії Олександрівни Петрової, геолога, природознавця Олександра Івановича Спасокукоцького, громадського діяча, філософа, психолога Олександра Мусійовича Щербини та ін. Особові справи

надають можливість ознайомитися з унікальними фотографіями прогресивних діячів української культури ХІХ ст. Маркевичів [13, с. 266], членів українських письменницьких спілок «Гарт» і «Плуг» [13, с. 268], видатного українського вченого та письменника Агатангела Юхимовича Кримського [13, с. 282], дружини письменника Пантелеймона Куліша, поетеси Ганни Барвінок [13, с. 292], історика та громадського діяча Вадима Львовича Модзалевського [13, с. 374], громадського та культурного діяча, організатора кооперативного руху в Україні Миколи Васильовича Левицького та багатьох інших.

Відомий український мистецтвознавець 1920-х рр. академік, голова Комітету по охороні пам'яток старовини та мистецтва при Академії наук України Олексій Петрович Новицький упродовж усього свого життя збирав портрети українських гетьманів, магнатів, князів, керівників народних повстань ХVІ-ХІХ ст., представників козацької старшини та дворянства, литовських і польських королів, князів, магнатів. Окрім того, архів Новицького відкриває для дослідника портрети «російських учених, педагогів, церковних ієрархів, письменників, критиків, видавців, декабристів та захисників Севастополя 1854-55 рр., дворян, державних діячів і митців, академіків та співробітників ВУАН О. О. Богомольця, М. Ф. Біляшівського, Д. К. Заболотного, В. П. Затонського, М. О. Скрипника, П. А. Тутковського, О. Г. Шліхтера та ін.» [13, с. 396].

Чимало оригіналів творів образотворчого мистецтва іконографічного напрямку містять особові архіви книгознавця та мистецтвознавця Павла Миколайовича Попова, музеєзнавця й історика мистецтва Стефана Андрійовича Таранушенка, поета Олександра Івановича Кандиби (Олександра Олесья), письменника та журналіста Миколи Архиповича Шудрі та ін. Це — твори Л. Тарасевича, С. Ушакова, А. Козачковського, І. Мигури, Л. Серякова, Г. Нарбута, В. Г. Кричевського, В. Седляра, В. Касіяна, малюнки та гравюри маловідомих майстрів ХVІІ-ХХ ст. тощо.

Варті уважного вивчення родові фонди. Серед образотворчих матеріалів фонду Єрмолових, впливових діячів царської Росії ХІХ ст., привертають увагу Єрмоловський ювілейний альбом (1812-1912) та сургучна печатка фельдмаршала Михайла Кутузова.

Надзвичайно важливою складовою іконографії є автографи та книжкові знаки історичних осіб. Це, насамперед, уні-

кальна колекція автографів, дбайливо зібраних О. П. Новицьким, і добірка екслібрисів українських діячів культури з особового архіву М. А. Шудрі.

Унікальна пам'ятка української художньої культури XVIII ст. — альбоми малюнків учнів і наставників Києво-Лаврської іконописної майстерні, так звані кужбушки, — містять зображення засновників Києво-Печерської лаври Антонія і Феодосія Печерських, київських князів Бориса, Гліба, Володимира, гетьманів України Богдана і Юрія Хмельницьких, полковника Стародубського Василя Дворецького та багато портретів допоки ще невизначених історичних осіб [8, с. 247, 263, 267, 273, 274, 276]. Усі малюнки в альбомах є не тільки оригіналами творів графічного мистецтва, а й іконографічними першоджерелами (деякі з яких могли бути виконані навіть за життя зображених), тож є незаперечною цінністю для дослідників національної біографістики.

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського зберігає значну частину Архівного фонду Академії наук України, що акумулюється в Інституті архівознавства й активно поповнюється новими особовими справами та цінними документами. Станом на 1 січня 2006 р. архівосховища Інституту архівознавства нараховують 357 фондів, що охоплює 35205 справ (13 фондів установ та 4 колекції). Самі лише особові архівні фонди академіків і членів-кореспондентів Національної академії наук України (1918–98) нараховують близько 2500 фотодокументів [5, с. 97–259], які є безцінною скарбницею іконографічних першоджерел. У фонді члена-кореспондента АН УРСР, завідувача сектору Інституту геологічних наук АН УРСР, академіка-секретаря Відділення хімічних і геологічних наук АН УРСР, відомого дослідника порід Українського щита Сергія Павловича Родіонова (1898–1961) зберігаються 504 унікальних фотодокумента; на особливу увагу заслуговують фотографії, виконані на геологічному конгресі у Мексиці 1956 р., на XXI сесії геологічного конгресу в Копенгагені 1960 р., родинні фотографії 50–60-х рр. XX ст. [5, с. 216]. Плідні результати очікують дослідника іконографії у процесі наукового опрацювання особового архіву відомого українського геолога, академіка Володимира Гавриловича Бондарчука (1905–93). Це — 496 фотодокументів 1948–70 рр.: індивідуальні та групові портрети колег В. Бондарчука впродовж його праці в Інституті геології АН УРСР, Київському державному університеті, де

він у різні роки обіймав посади завідувача відділу, директора, ректора [5, с. 111]. Унікальні зображення відомого українського біолога, ембріолога, селекціонера, академіка Миколи Теофановича Кащенко (1855–1935), – а це 169 фотографій, – зберігаються у його особовому фонді. До того ж – численні фото батьків, брата, дружини та дітей ученого 1880–1956 рр., його колег – викладачів Томського університету (1890), співробітників Київського акліматсаду (1919–26) тощо.

Потужним джерелом іконографічних першоджерел, поряд із рукописним та архівним фондами, є фонд стародруків і рідкісних видань. Одна з найповніших в Україні колекцій кириличних видань XV–XVIII ст. відкриває для дослідника надзвичайно рідкісні оригінали гравюр, що містять зображення окремих історичних осіб. Гравюри Іллі («Патерик печерський», Київ, 1678) та Леонтія Тарасевича («Патерик печерський», Київ, грудень 1702 р.), презентують свої версії зображень засновників Києво-Печерської лаври преподобних Антонія і Феодосія Печерських, архимандрита Полікарпа, ігумена Стефана, єпископа Переяславського Єфрема, ігумена Никона, літописця Нестора, іконописця Алімпія та інших сподвижників монастиря, канонізованих після смерті. Цікава іконографічна трактовка відомого українського богослова, церковного та культурно-освітнього діяча, мецената першої половини XVII ст. Петра Могили і його родового герба подається у «Евхарістіоні», що вийшов друком 1632 р. у Києві [10, с. 53, № 228]. Такі гравюри не є портретами в сучасному розумінні. Це канонічні зображення, та, за відсутністю інших документальних іконографічних джерел, беручи до уваги високий художній рівень творів, їх можна використати при ілюструванні відповідних статей Біографічного словника. Відомою книгою Йоганна Христіана Енгеля «Історія України та українських козаків...» [20] суттєво доповнює іконографію гетьмана Богдана Хмельницького, долучаючи рідкісний гравіюваний портрет, виконаний гравером Д. Боелем (D. Boyel). Певний інтерес для іконографіста має і зображення герба визначного політичного та церковного діяча України, львівського єпископа Гедеона Балабана, надруковане в «Служебнику» 1604 р. в м. Стрятині.

Чимало іконографічних матеріалів «першої публікації» містить видання XVIII – першої чверті XIX ст., об'єднані у колекцію видань громадянського друку, та рідкісні і цінні видан-

ня XIX–XX ст. (фонд рідкісних видань)¹. Старший науковий співробітник НБУВ Л. М. Дениско, серед численних видань, досліджених нею з метою виявлення зображень конкретних історичних осіб, звертає увагу на видану відомим меценатом Платоном Бекетовим у 1801 р. працю Миколи Карамзіна «Пантеон российских авторов. Ч. 1», проілюстровану 20 портретами роботи відомих граверів К. Розанова, А. Осипова, М. Соколова. «Серед зображених осіб – Семен Климовський (р. н. і см. невідомі), харківський козак, філософ, український поет XVIII ст., автор популярної пісні «Іхав козак за Дунай» [6, с. 215]. Чимало рідкісних іконографічних матеріалів можна знайти також у львівському виданні 1840 р. «Starozytnosci Galicyjskie» Пауля Цеготи із зображеннями дружини султана Сулеймана II Роксолани, церковного діяча Гедеона Балабана, філософа, історика Станіслава Орцеховського та інших відомих історичних осіб Галіції XVI–XVII ст. [6, с. 215]. Іконографія української еліти артистичного світу початку XX ст. широко представлена в збірнику Правління Київського літературно-артистичного товариства «Иллюстрированный сборник Киевского Литературно-Артистического общества», що вийшов друком 1900 р. у Києві. Серед численних фотопортретів, розміщених у виданні, – зображення відомих українських композиторів, музикантів, співаків, драматичних акторів, художників, а також «почесних членів товариства: генерал-майора, бувшого Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатор Олексій Павлович Ігнат'єв, тайного радника, бувшого київського губернатора Лева Павловича Томара, генерал-губернатора, Київського губернатора Федора Федоровича Трепова, графа, письменника Лева Миколайович Толстого, генерал-ад'ютанта, генерала від Інфантерії, Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора і Командуючого Київського Військового округу Михайла Івановича Драгомирова, професора Володимира Боніфатійовича Антоновича та інш.» [6, с. 217]. Чимало фотопортретів засновників

¹ Іконографічний потенціал колекції рідкісних видань досліджено й розкрито старшим науковим співробітником Відділу стародруків та рідкісних видань Л. М. Дениско у статті: Дениско, Л. М. Іконографія в колекції рідкісних видань відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 11 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. АБУ; Редкол. : О. С. Онищенко (гол.) та ін. – К., 2006. – С. 211–220.

українського театру, артистів С. Крушельницької, І. Загорського. І. Мар'яненка, Д. Гайдамаки та багатьох інших вміщено в альманахах Івана Самоненка «Український дикламатор "Розвага"» та «Українська муза» [6, с. 218]. Надзвичайно рідкісні портретні зображення отаманів і вояків УСВ зосереджено у «Стрелецькому календарі – альманаху артистичної горстки і пресової кватири У. С. В. в полі на звичайний рік 1917» (Львів, 1917) [6, с. 218].

Серед спеціалізованих відділів НБУВ Відділу образотворчих мистецтв за концентрацією іконографічних матеріалів є найбільш перспективним в сенсі іконографічного пошуку. В цьому відділі зберігається основний масив візуальної, зокрема, іконографічної інформації бібліотеки. Склад фондів ВОМ, видова і тематична їх розстановка відповідають стратегії накопичення іконографічної інформації залежно від ступені їх унікальності. Основну частину фонду становлять аркушеві образотворчі документи (оригінали гравюр XVII–XX ст., фотографій XIX–XXI ст., друковані плакати, лубки, репродукції, поштівки) та невеликий (близько 40 тис. од. зб.), але насичений іконографічною інформацією, книжково-альбомний і журнальний фонди. Опрацювання фондів ВОМ слід розпочинати з розділу портрету, що складається з оригіналів творів графіки, оригінальної фотографії та репродукцій, виданих окремими аркушами, та таких, що ілюструють книги, альбоми, журнали. Це, насамперед, широковідома серія рисунків 1875–1928 рр. роботи художника Опанаса Георгійовича Сластіона. Двадцять три з них зберігаються у фондах ВОМ. Цінність цих, виконаних у різних графічних техніках рисунків, не лише у високій художній якості й майстерності. О. Г. Сластіон як дослідник-етнограф створив художні образи кобзарів, залишивши нам, до того ж, портретні зображення конкретних людей – народних співців, із якими він зустрічався і спілкувався під час подорожей Україною. Кожен портрет має напис-пояснення із зазначенням прізвища, імені або ініціалів зображеного, назв пісень із його репертуару, авторський підпис і рік виконання рисунку, а в багатьох випадках – місце проживання та вік кобзаря. Немає сумніву, що зображуючи кобзарів, О. Г. Сластіон не тільки прагнув до образного узагальнення й емоційності, а й намагався відтворити характерні індивідуальні риси портретованих, надати їм реальної схожості. В цьому переконуємося, порівнявши гра-

фічний і словесний портрети Михайла Кравченка. «Росту він середнього, міцної будови, голова його майже кругла, а в темно починає пробиватися сивина. Обличчя досить симпатичне, з добрим ласкавим виразом. Зауваження його влучні, міркування тверді і правильні, але про себе говорити не любить» [1, с. 45]. Тож у словесному портреті, який багато в чому збігається із графічним, О. Г. Сластіон доповнив характеристику кобзаря враженнями, які неможливо висловити засобами образотворчого мистецтва. З рисунків серії можна скласти досить достовірне уявлення про зовнішній вигляд Петра Неховайзуба з с. Бондарі Лохвицького повіту, Семена Зезулі з с. Красилівка Сосницького повіту, Петра Сіроштаня з с. Ладінка Козелецького повіту, Опанаса Савченка (Баря) з с. Черевки Миргородського повіту, Самійла Яшного з Миргорода, Степана Пасюги з с. Велика Писарівка Богодухівського повіту та інших.

Унікальні іконографічні першоджерела зосереджені у альбомі оригінальних гравюр на сталі «Изображенія людей знаменитыхъ, или чьмъ нибудь замечательныхъ, принадлежащихъ по рожденію или заслугамъ Малороссіи», що вийшов друком у Москві в друкарні Августа Семена при Імператорській медико-хірургічній академії в 1844 р. Зосереджені у цьому альбомі портрети більшості із зображених історичних осіб зустрічаються дуже рідко і є унікальними іконографічними першоджерелами. Серед них — портрети професора Києво-Могилянської академії Авраамія Флоринського, російського поета XVIII ст. Іполита Федоровича Богдановича, який народився на Чернігівщині, засновника Києво-Могилянської академії, видатного українського церковного та культурного діяча Петра Могили, вихованця і професора Києво-Могилянської академії, відомого богослова Стефана Яворського, відомого церковного діяча, проповідника, протоієрея Софійського собору в Києві Івана Васильовича Леванди, Київського митрополита Йосипа III Нелюбовича Тукальського, визначного українського культурного та церковного діяча, історика, архімандрита Києво-Печерської лаври ректора Києво-Могилянської академії в 1646–50-х рр. Інокентія Гізеля, церковного, культурного та освітянського діяча, з 1750 р. ректора Київської Духовної академії Сильвестра Кулябки, видатного громадського та церковного діяча, письменника, вченого Феофана Прокоповича, відомого українського письменника, церковного та політичного діяча, автора

знаменитих «Труб словес проповідних» Лазаря Барановича та інших. Політична й державницька еліта України XVII–XVIII ст. у виданні представлена гравірованими портретами гетьманів і козацької старшини України Богдана та Юрія Хмельницьких, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, Кирила Розумовського, Василя Кочубея; представники літератури та мистецтва портретами філософа Григорія Савича Сковороди, композитора Дмитра Степановича Бортнянського, письменника першої чверті XIX ст. Василя Трохимовича Наріжного, видатного живописця Дмитра Григоровича Левицького.

У колекції гравюр XVII–XIX ст. зберігаються унікальний прижиттєвий 1651 р. гравірований портрет Богдана Хмельницького роботи відомого голандського гравера Вільгельма Гондіуса та літографія 1862 р., історичний портрет княгині Анни Ярославни, виконаний наприкінці XVII – початку XVIII ст. німецьким гравером Крістіаном Ромстетом. Серед гравюр колекції – рідкісне графічне зображення народженого на Полтавщині Осипа Максимовича Бодянського – славіста, історика, етнографа, автора казок, поезій та відомої присвяти «Матері своїй рідненькій, ненці старенькій, коханій, любій Україні» професора Московського університету, редактора «Чтений в Обществе истории древностей российских», де було надруковано чимало цінних матеріалів з української історіографії.

Привертають увагу літографічні портрети Пантелеймона Олександровича Куліша, Миколи Івановича Костомарова, Тараса Григоровича Шевченка, замовлені на прохання П. Куліша Л. Жемчужниковим у 1859–60 рр. «першому в Парижі літографу» Альфреду Муїльрону з фотографій, що були рідкісними вже наприкінці XIX ст. [7, с. 339].

Шевченкіана XIX ст. представлена високохудожнім прижиттєвим літографічним портретом із факсимільним підписом Тараса Шевченка, виконаним 1859 р. П. Ф. Борелем – російським графіком, живописцем, акварелістом, автором літографій до фундаментального видання «Лицей кн. Безбородко».

Безперечну цінність для іконографістів становить оригінальна гравюра на металі роботи Г. Я. Скамоні 1875 р. із зображенням Павла Григоровича Галагана – сина Григорія Павловича Галагана, знаного українського культурного діяча та мецената, засновника учбового закладу в Києві, відомого під назвою «Колегія Павла Галагана», а також два при-

життєвих портрета Миколи Васильовича Гоголя, чудово виконаних німецьким гравером Фрідрихом Арнольдом Брокгаузом і російським літографом й рисувальником Емануїлом Дмитрієвим-Мамоновим.

В альбомах «Матеріали до іконографії», виданих Дмитром Ровинським наприкінці XIX ст. містяться оригінальні відбитки гравірованих портретів Стефана Яворського, Рафаїла Заборовського, Івана Мазепи, Варлаама Ясинського, роботи відомих українських граверів Івана Мигури, Григорія Левицького, Івана Щирського. До того ж, серед численних праць Д. Ровинського заслуговують на увагу ґрунтовні видання «Докладний словник російських граверів XVI–XIX століть» (1895) і «Докладний словник російських гравірованих портретів» (1886–89), що дають змогу виокремити методичні принципи іконографічних досліджень ученого. Критерієм добору персоналій для Д. Ровинського була вже сама наявність гравірованого зображення портретованої особи «...геній ти чи видатний блазень, велетень або карлик; розбійник, вчений, самодур-самоук; чи зробив ти щось помітне у житті, чи просто митарив його, існує з тебе гравірований портрет, то і їди до мого Словника, і лягай там під свою літеру» [15, с. VII]. Не зважаючи на певну епатажність цієї «декларації», такий підхід має певне раціональне зерно — повністю відсутні політична та ідеологічна кон'юнктура і суб'єктивізм у доборі персоналій. Завдяки такому принципові праці Д. Ровинського надають нам не лише рідкісні портретні зображення широковідомих і маловідомих історичних осіб, а й відомості про наявність інших зображень історичних осіб і короткі відомості про них. Окрім гравюр-повторень із зображенням гетьмана України Данила Апостола, відомих із видань Бантиш-Каменського «Історія Малоросії» 1818 р. та Платона Бекетова «Изображение людей знаменитых... Малороссии» 1844 р., Д. Ровинський пропонує інформацію про місцезнаходження оригіналу цього портрету у книзі «Gespräch im Reiche der Todten... XVI Stück» та про портрет гетьмана роботи гравера Бернігерота [15, с. 22–23]. У названому виданні Д. Ровинського можна знайти чимало зображень і відомостей про місцезнаходження гравірованих портретів церковного діяча початку XVIII ст., архімандрита Києво-Печерської лаври Афанасія Миславського, професора та ректора Університету Св. Володимира Миколи Християновича Бунге, генерал-губернатора

Новоросійського краю, фельдмаршала графа Михайла Семеновича Воронцова, церковного діяча, філософа, ректора Києво-Могилянської академії, автора історії України Георгія Кониського, видатного українського письменника Миколи Васильовича Гоголя, будівничого Одеси Йосипа Михайловича Дерибаса та інших.

Потужним іконографічним матеріалом є серії гравюр і літографій, присвячені державним діячам, науковцям, літераторам, художникам, композиторам, що були створені українськими графіками 1960–90 рр. на замовлення Художнього фонду УРСР. Серії, присвячені видатним державним діячам України XVI–XVIII ст., репрезентують історичні портрети гетьманів, визначних політичних і військових діячів, народних героїв, ватажків визвольного руху, представників козацької старшини. Досить рідко зустрічаються у мистецькій іконографії портрети чернігівського полковника Степана Пободайла, ватажка народного повстання Мартина Пушкаря, чернігівського полковника Мартина Небаби, ватажка селянського руху на Буковині Лук'яна Кобилиці та ін. Роботи відомих майстрів – Іовлева, Кутніна, Компанця, Базилевича, Гаркуші, Івахненка, – об'єднані у тематичну добірку, знайомлять нас із портретами українських письменників ХХ ст, виконаних у техніці літографії. Це портрети Олександра Довженка, Платона Воронька, Олеса Гончара, Олеса Збанацького, Віктора Кондратенка, Андрія Малишка, Петра Панча та ін. Високого художнього рівня серія львівського графіка З. Кецало, що складається із п'ятнадцяти літографічних портретів класиків української літератури: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, Івана Котляревського, Ольги Кобилянської та ін. Більшість портретів таких графічних серій виконані на основі або існуючих прижиттєвих зображень (старих фотографій, художніх творів), або за літературними джерелами.

Цінний іконографічний матеріал високої художньої якості, унікальний за індивідуальним баченням творця, міститься у колекціях графічних творів відомих українських митців Василя Касіяна, Геннадія Полевого, Галини Гаркавенко, Ніни Божко, Василя Перевальського, Миколи Стратілата, Георгія Сергеева та ін.

Звісно, художня іконографія відмінна від документальної фотографії, яка є найбільш достовірним іконографічним дже-

релом. По-перше, цінність художньої фотографії незаперечна — кожен митець намагається відтворити образ всесторонньо, узагальнюючи певні риси характеру тої або іншої історичної особи, а по-друге, в названих вище серіях зустрічаються зображення історичних осіб (нехай навіть лише створених уявою митця), які залишилися тільки в історичній пам'яті.

Особливу цінність становлять іконографічні матеріали, зосереджені в колекціях документальної та художньої фотографії. Так, добірка фотографій викладачів Університету Св. Володимира містить високоякісні зображення першого ректора університету, професора М. О. Максимовича, дослідника й популяризатора «запорозької старовини», професора І. Срезневського, проректора В. А. Удінцова, професорів М. І. Костомарова, А. Я. Антоновича, А. К. Мітюкова, професора римського і цивільного права О. А. Федотова, професора міжнародного права В. А. Незабитовського, професорів політичної економіки і статистики Г. М. Цехановецького та М. Х. Бунге, випускника університету 1848 р., дослідника української етнографії М. Номіса (М. Т. Симонов) та інш. У фондах ВОМ зберігається добірка з тринадцяти фотопортретів діячів української культури, виготовлених відомою у XIX ст. Харківською фотографією Є. Ф. Трофимова. Серед них: фотографії Т. Г. Шевченка у смушковій шапці; І. П. Котляревського; автора п'єси «Чорноморський побит на Кубані» (1836) Я. Г. Кухаренка; одного з організаторів Кирило-Мефодієвського товариства В. М. Білозерського; фольклориста, етнографа, упорядника та видавця альманаху «Сніп» О. О. Коруна; письменника, співробітника журналу «Основа», автора двотомника «Українські оповідання» О. П. Стороженка та інш. Окрім того, добірка містить і маловідомі портрети: письменників Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та Ганни Барвінок; українського і чеського композитора та фольклориста А. В. Єдлічка; автора віршів, які стали народними піснями, письменника С. Писаревського (літ. псевд. — Стецько Шереперя); співробітників українського літературно-художнього альманаху «Складка» поета К. О. Білиловського та письменника В. І. Самійленка; забутого сьогодні видавця дитячих пісень і казок, перекладача повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» Лобадовського. У фондах Відділу образотворчих мистецтв зберігається чимало оригіналів фотопортретів XIX ст., виконаних у відомих фотомайстернях Харкова (В. С. Досекіна, Данілевського, Во-

лошина), Полтави (Б. Л. Варшавського), Одеси (П. В. Чепурковського), Києва (Воюцького), С.-Петербурга (Г. Деньєра та Захар'їна і Шпаковського), Берліна (L. Naas & Co), які чекають на серйозні дослідження іконографістів. Фотографія на той час була здебільшого привілеєм певного прошарку суспільства і, не виключено, що серед невизначених фотопортретів є рідкісні іконографічні зображення історичних осіб, пов'язаних із Україною.

Перспективними для іконографічних досліджень є альбоми оригіналів фотографій XIX–XX ст., що зберігаються у фондах ВОМ. Це раритетні, виготовлені ручним способом «видання», що існують в одному або кількох примірниках, як от: «Черниговській комітетъ по крест'янському делу съ 1858 окт. 22 по 1859 февр. 22», у який вклено 35 фотопортретів членів комітету з факсимільним зображенням особистого підпису, альбом «Новооткрытыя Звіринецкія пещеры въ Києві» з дарчим написом 1914 р. досліднику цих печер Івану Михайловичу Каманіну від князя В. Д. Жевахова. Або іменний альбом «Київський Гірничо-Геологічний Інститут. I-й випуск інженерів-гірників 1928–1932» професора Є. Я. Ремеза, в якому міститься 69 фотопортретів викладачів і випускників цього учбового закладу. Унікальні індивідуальні та групові фотографії викладачів і студентів провідного вищого навчального закладу України містяться в ювілейному альбомі «Київський державний університет. 100 років» (1934). Це великоформатні фотопортрети, виконані на високому художньому та технічному рівні. Серед них — портрети відомих українських вчених академіків О. Ю. Шмідта, Д. О. Граве, Ю. В. Пфейфера, В. П. Яворського, О. В. Паладіна, І. І. Шмальгаузена, М. Г. Холодного, професорів С. Н. Реформатського, Д. О. Белінга, В. В. Фіна та багатьох інших. Унікальний фотоальбом, створений фотоаматорами гуртка при Могилівському ЗБК Дунайського району у 1930-ті рр., містить зображення осіб зовсім невідомих — працівників культури, самодіяльних артистів, бібліотекарів, передовиків виробництва районного масштабу, якими можуть зацікавитися дослідники-краєзнавці.

Винятково унікальні іконографічні матеріали зосереджені у випускних колективних фотографіях Колегії Павла Галагана, виготовлених у другій половині XIX ст. у київських фотостудіях де Мезера та М. П. Пастернака, а також у саморобних альбомах, присвячених окремим культурним центрам та

осередкам України. Ретельно дібраний і складений невідомим патріотом свого краю «Альбом Черниговщини», презентує зображення українських гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, чернігівського полковника Павла Полуботка, генерального писаря Андрія Безбородька, директора Новгород-Сіверської гімназії Іллі Тимковського, добірки портретів «Черниговские земцы», «Известные земские статистики», «Известные земские врачи», «Члены Государственной думы», серію літографічних портретів видатних історичних осіб Чернігівщини та чимало іконографічних зображень меморіального характеру.

Як матеріал для іконографічних досліджень сучасна оригінальна фотографія у фондах НБУВ найвагомніше представлена колекцією «Творці української культури», виконана протягом другої половини ХХ і на початку ХХІ ст. відомим українським фотохудожником Леонідом Левітом. Це сто п'ятдесят високохудожніх психологічних портретів українських політиків, видатних діячів української культури, науки, мистецтва. В них із дивовижною виразністю та глибиною розкрито індивідуальні риси характеру та темпераменту, втілено духовний образ української інтелектуальної еліти. Немає сумніву, що портрети Івана Дзюби, Марії Примаченко, Ніни Матвієнко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Лесі Дичко, Наталії Ужвій, Миколи Руденка, Степана Хмари та багатьох інших, віртуозно виконаних Леонідом Левітом і подарованих 2006 р. Національній Бібліотеці України імені В. І. Вернадського, стануть основними «претендентами на лідерство» в іконографії представників сучасної української інтелігенції.

Багатим на іконографічний матеріал високої технічної якості є фонд українського тиражованого плакату 1914–2006 рр. Майже у п'ятнадцяти тисячах політичних, учбово-методичних, рекламних, театральних, кіно-плакатах міститься потужна іконографічна інформація у вигляді високоякісних фотографічних і художніх, здебільшого великого формату, зображень діячів політики, науки, культури, мистецтва, працівників промисловості та сільського господарства. Чимало з цих зображень виконані відомими художниками та найкращими фотографами. Особливо багаті на портретні зображення театральні та концертні афіші і кіноплакати, на яких зафіксовано відомих і маловідомих акторів у сценічному образі під час концертів, у кіноролях тощо. А в учбово-

методичних плакатах зосереджено багато іконографічних матеріалів меморіального характеру, що не зустрічаються в інших виданнях. Іконографія політичної еліти України від часу здобуття державної незалежності, широко представлена у політичних плакатах, агітках, буклетах тощо, які розповсюджувалися під час виборчих компаній упродовж останніх чотирнадцяти років.

На пильну увагу заслуговує також фонд художньої пошти ВОР загальним обсягом близько сорока п'яти тисяч. Більша частина поштівок несе різного роду іконографічну інформацію. Це – портрети видатних державних, політичних, культурних діячів за всю історію України – від Київської Русі і до сучасності; документи меморіального характеру (зображення пам'ятних місць, будинків, особистих речей тощо), що є невід'ємною складовою іконографії історичної особи. У поштівках, виданих в Україні та за її межами впродовж 1900–1925 рр. можна, знайти досить рідкісні портретні зображення Чернігівського полковника, генерального осавула, фундатора Михайлівського та Георгієвського храмів Видубецького монастиря у Києві Михайла Миклашевського (1706), українського церковно-освітнього та громадського діяча письменника Іоанікія Галятовського, полковника гадяцького Михайла Милорадовича, дружини генерального судді В. І. Лисенка Єфросинії Лисенко. Особисте бачення своєї зовнішності, втілене мовою живопису та графіки бачимо в репродукціях творів із комплекту листівок «Автопортрети українських художників». Це хорошої поліграфічної якості репродукції з автопортретів патріарха харківської живописної школи Д. І. Безперчого, одного з фундаторів закарпатської мистецької школи А. М. Ерделі, видатних українських художників Т. Г. Шевченка, В. І. Штернберга, К. С. Павлова, П. О. Левченка, І. С. Їжакевича, О. О. Мурашка, П. Г. Волокидіна, А. І. Манастирського, О. Л. Кульчицької, О. Х. Новаківського, Ф. Г. Кричевського, В. І. Касіяна, Т. Н. Яблонської. Комплекти поштівок «Український портретний живопис 1917–1921», «Український портретний живопис 1941–1951 років» та ін. відтворюють український живописний портрет, представлений в різних музеях України (Львівському музеї українського мистецтва, Державному музеї українського образотворчого мистецтва УРСР, Сумському художньому музеї, Роменському краєзнавчому музеї). Серед творів, зібраних у цих комплектах,

на увагу дослідника заслуговують сангіни М. А. Шаронова — портрет архітектора В. Г. Заболотного та поета В. В. Сосюри, виконаних у 1942–1943 рр., живописні портрети письменників Платона Воронька та Степана Крижанівського, написаних відомим живописцем В. М. Костецьким наприкінці Великої Вітчизняної війни, партизанки М. В. Вовчик-Блакитної, виконаний О. О. Шовкуненком 1947 р. і портрет академіка О. О. Богомольця, над яким працював майже двадцять років патріарх українського живопису К. Д. Торихименко. Зазвичай добірки-комплекти листівок супроводжуються невеликим текстом, що розкриває біографічними відомості того чи іншого діяча, надає інформацію про фонди музею, вміщені в комплекті художні твори. До того ж, на поштівці-репродукції зазначені автор, назва роботи, техніка, розміри, музей, що зберігає мистецький твір.

Значна частина художніх поштівок репродукує світлини. Насамперед, це комплекти листівок із серії «Класики української літератури у фотографіях», що презентують фото-портрети Івана Карпенко-Карого, Михайла Коцюбинського, Марка Кропивницького, Івана Нечуй-Левицького, Панааса Мирного, Михайла Старицького та інших; відмінної якості добірка портретів українських письменників Наталії Забіли, Петра Козланюка, Миколи Бажана, Андрія Головка, Василя Козаченка, Івана Ле, Івана Микитенко, Максима Рильського та інших, видана Бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України.

Чимало у фонді відділу добірок, присвячених конкретній персоналії. Такі комплекти подають різнобічну іконографічну інформацію про певну історичну особу. Це — артист Борис Гмиря, кінорежисер, письменник, художник Олександр Довженко, композитор Ісак Дунаєвський, актори Леонід Биков, Раїса Недашківська, Наталія Наум, Олександр Голобородько, Броніслав Брондуков, Анатолій Барчук та інші.

Значна частина поштівок надруковані у різні роки окремими виданнями. Вони містять портретні зображення наших сучасників і тих, хто вже пішов із життя. Портрети відомих політичних і державних діячів, представників науки, освіти, культури, мистецтва, спорту в цих виданнях репродуковані з фотографій, що їх виконали професійні фотомитці, відомі українські живописці, графіки, скульптори, тож мають незаперечну цінність для української національної іконографії.

Іконографічна інформація сорокап'ятитисячного книжкового, альбомного та журнального фондів ВОР міститься у двох зрізах: візуальна і текстова (довідкова). Візуальна інформація зосереджена, насамперед, у альбомних виданнях, ілюстрованих каталогах, журналах, в той час як текстова (відомості про наявність портретного зображення тієї чи іншої особи в музеях, архівах, приватних зібраннях; додаткова інформація про саме зображення — авторство, назва, дата, вид мистецтва тощо; словесний портрет історичної особи) — у монографіях, наукових збірниках, каталогах, журнальних статтях тощо. Надзвичайно багата на іконографічну інформацію книга «Исторические деятели Юго-Западной России...» [12], що розкриває знакові постаті вітчизняної історії — Петра Конашевича Сагайдачного, Богдана Хмельницького (вісім портретів), Юрія Хмельницького, Савви Гуптала (два портрети), Івана Виговського, Павла Тетері, Дем'яна Многогрішного, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка, Петра Дорошенка, а також подає факсиміле письма і підписів Дем'яна Многогрішного, Івана Брюховецького, Михайла Ханенка та Дмитра Дорошенка з колекції Київської Духовної академії, В. В. Тарновського, графа Милорадовича, А. М. Лазаревського.

1900 р. у С.-Петербурзі у видавництві А. Ф. Маркса вийшла фундаментальна праця Д. І. Яворницького, що супроводжувалася альбомом ілюстрацій, виконаних відомими українськими художниками Миколою Самокишем та Сергієм Васильківським [11]. За сто років цю працю було перевидано у перекладі українською мовою з ілюстрованим додатком [9]. У цих знакових для кожного українця книгах зосереджені портрети визначних державних і культурних діячів України XVI–XVIII ст. Унікальний іконографічний матеріал зібраний у виданні «Україна й українці» [18], до якого увійшли вибрані аркуші з 18 томів рукотворного альбому «Ілюстрована енциклопедія українського народу» відомого українського громадського діяча, народознавця і колекціонера національних старожитностей, художника Івана Гончара. Особливий інтерес для іконографіста становлять анотовані репродукції дбайливо збережених і науково опрацьованих Іваном Гончаром оригінальних світлин-портретів культурних, літературно-мистецьких діячів і пересічних українців, які сьогодні зберігаються в Українському центрі народної культури «Музей Івана Гончара». Це й оригінальний фото-

портрет Олени Пчілки, виготовлений у фотоательє І. Хмільвського, і високої якості друку портрет, за анотацією Івана Гончара, «видатного українського прогресивного політичного і громадського діяча, рідного брата Олени Пчілки», Михайла Драгоманова; і портрет Дори Косач, дочки Олени Пчілки з її власноручним підписом, і рідкісне зображення учня Рєпіна, художника Григорія Івановича Драпаценка та його родини; групове фото конотопської капели кобзарів 1920 р. із детальним розкриттям кожної персоналії, групове фото 1920 р. артистів Народного хору «Просвіта» м. Барішівки з його керівником Янковичем, солісткою Наталкою Малиновською та письменником Петром Колесником і багато інших надзвичайно рідкісних документів іконографічного характеру.

Праця Миколи Аркаса «Історія України-Русі» 1908 р. видання детально проілюстрована репродукціями з творів відомих художників, малюнками, що були почерпнуті «із збірників творів відомих письменників, з історичних та ілюстрованих журналів, та ще, дякуючи шановному хранителеві музею імені В. Тарновського у Чернігові, А. П. Шелухину, з речей і портретів, що зібрані у тому музеї» [2, с. 367]. Тут можна знайти портрети давньоруських князів, державних і культурних діячів литовського періоду, які дуже рідко зустрічаються у інших виданнях. Візуальна та словесна іконографічна інформація зосереджена також у виданнях біографічного характеру, що вийшли в Україні за роки незалежності: це короткі біографічні нариси «Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.», видані у Києві 2002 р.; монографія М. Ф. Котляра та В. А. Смолія «Історія у життєписах» (серія «Україна. Голоси Історії», заснована 1993 р.); О. М. Апанович «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі»; малоформатна подарункова книжка «Гетьмани України» та багато інших.

Останнім часом фонди відділу суттєво поповнилися цілою низкою видань, присвячених видатним державотворцям минулого: гетьманам Данилу Апостолу та Петру Сагайдачному, легендарному козацькому ватажку Дмитру Вишневецькому, кошовому Запорозької Січі Самійлові Кішці, корсунському полковнику Нестору Морозенку, політичному діячу, Симону Петлюрі, письменникові Володимирі Винниченку та письменниці Грицьку Григоренку (Олександра Євгенівна Судовщикова-Косач), поетові, прозаїку і драматургові Євгенові Плужнику та багатьом іншим, що мають надзви-

чайно цікаве візуальне і текстове іконографічне наповнення. Серед них привертає увагу докладно проілюстрований каталог історико-мистецької виставки «Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття», що була здійснена за проектом директора Львівської галереї мистецтв Бориса Возницького у Львові 2003 р. Окрім унікальної іконографічної інформації, дбайливо зібраної об'єднаними зусиллями широкого кола науковців, музейників, істориків, колекціонерів України та зарубіжжя, щодо конкретної історичної постаті (а це — 10 живописних портретів, 8 гравюр, 2 історичні картини, 1 ікона та інформація про 5 нерепродукованих у виданні портретів Івана Мазепи), каталог презентує досить рідкісні портрети діячів мазепинської доби (гетьмана Данила Апостола — мідьорит невідомого майстра XVIII ст. із колекції Павліковських; гетьмана Івана Самойловича роботи невідомого живописця XVIII ст. із музею Яна III Собеського; гетьмана Івана Скоропадського із зібрання Галаганів у Сокиринцях, писаний художником XIX ст. Степаном Землюковим; обозного Миргородського полку Василя Родзянки, виконаний невідомим художником 1730 р. із фондів НХМУ) та численні супроводжуючі матеріали (закладні дошки з Трапезної церкви св. трійці Успенського жіночого монастиря у Глухові, репродукції рукописних оригіналів мазепинських універсалів з печатками, пернач чернігівського полковника Павла Полуботка, шабля з гравірованим написом «Іоанн Мазепа», каламар запоясний Василя Кочубея тощо).

У книжково-альбомному фонді ВОР містяться фундаментальні наукові монографії провідних українських мистецтвознавців Данила Щербаківського, Федора Ернста, Платона Білецького, Валентини Рубан [3; 4; 14; 16; 17; 19], багаті на іконографічні матеріали: деякі з них — це безпосередньо репродукції, що супроводжуються каталожним описом і мистецтвознавчим аналізом у тексті, а про інші — лише згадується у тексті із зазначенням їх місцезнаходження. Це численні репродукції з портретів представників української політичної і державної еліти, культурних діячів XVI–XIX ст.; анотовані репродукції з втрачених портретів Софії Острожської, Раїни Вишневецької, Яна (?) Гербурта, Катажини Гербурт, Богдана Хмельницького з полками, Івана Самойловича, Євдокії Журавки з дітьми, Леонтія Свічки, Феодосії Палій з онуками, Спиридона Ширая із синами та його дружини з дочка-

ми, Миколи Красовського, Стефана Сухозагнета, Івана Романовича, Віри Дараган, Андрія Палетки; з маловідомих портретних зображень Я. С. Сулими, А. Чорторійського, судді війська Чорноморського Антона Головатого, київського бургомістра Петра Борщевського, Казимира Рутинського, Гната Курженецького, кременецького подкорія Ф. Джевицького та його дружини М. Джевицької, Василя Савицького — нащадка роду лубенського полкового писаря Степана Васильовича Савицького, легендарної Роксолани, жінки з роду Квітки, автопортрети художниці Глафіри Псьол, живописця Григорія Лапченка.

Періодичні видання відділу містять матеріали з питань образотворчого мистецтва, культури, літератури, історії України. Особливо цінні за іконографічним змістом часописи кінця ХІХ – початку ХХ ст. До таких належить літературно-науковий двотижневик «Ілюстрована Україна», що виходив у Львові в 1913–14 рр. за редактуванням Івана Крип'якевича. На сторінках цього часопису можна знайти хорошої якості рідкісні портретні зображення скульптора Григорія Кузневича, представників різних регіонів України у Державній Думі Росії О. Александрова, С. Іванова, Г. Петровського, А. Бурянова, А. Савенка та ін.; портрети керівників Земельного банку у Львові Леся Кульчицького та Любомира Рожанковського; 27 фотографій делегатів до Галицького Сейму 1913 р. Серед них — високої якості фотопортрети відомого адвоката, доктора Володимира Бачинського, політичного та громадського діяча Золочівщини доктора Теодора Ваньо, національних демократів Лазаря Винничука, Івана Кохановського, Олександра Капустянського; адвоката, політичного діяча Тернопільщини Сидора Голубовича; члена-засновника Української радикальної партії селянина Павла Думки; професора Львівської Політехніки, директора Торгівельної школи при товаристві «Просвіта» Романа Залозецького; голови товариства «Просвіта» у Львові, судді Івана Кивелюка; адвоката, засновника кредитного товариства «Віра» і банку «Народна Щадниця» у Перемишлі Теофіла Кормоша; громадського і політичного діяча, адвоката, комісара Жовківщини за ЗУНР Михайла Короля; лікаря, заслуженого організатора Калущини Івана Куровця, селянського діяча Коломийщини Павла Лаврука; громадсько-політичного діяча Надвірнянщини Миколи Лагодинського; видатного політичного діяча Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Костя Левицького; громадсько-

політичного діяча Снятинщини селянина Івана Сандулюка та інших. Часопис «Ілюстрована Україна» приділяв значну увагу висвітленню культурного — мистецького життя України. На його сторінках вміщені фотографії театральних діячів (режисер Стефан Чернецький, директор театру Роман Сірецький, актор театру М. Садовського Н. І. Вільшанський), літераторів (групові фотографії — «Іван Нечуй-Левицький серед учителів», «Селяни Олексіївки — ученики Грінченка з поетесою Христею Алчевською», «Письменник Микола Черняхівський»), учених (етнограф Борис Познанський, історик і етнограф Яків Новицький, інженер-дослідник цукроваріння та етнограф Михайло Васильєв), церковників (єпископи О. М. Будка та Йосип Шумлянський, митрополити Лев Шептицький та Антон Ангелович), викладачів (професор Львівського університету Іван Косинін); анотовані групові фото «Члени правління Товариства “Просвіта”», «Генеральна старшина Українського Січового союзу», «Члени Комітету січового свята в Снятині», «З'їзд визначних Українців 1898 р.» тощо.

Українські періодичні видання 1920–1930-х рр. — «Мистецтво» (літературно-мистецький тижневик), «Нове мистецтво» та «Календарь искусств» (ілюстровані тижневики літератури, театру, музики, живопису, кіно), «Образотворче мистецтво» та «Малярство і скульптура» (ілюстровані місячники) щедро проілюстровані портретами діячів української художньої культури того часу — літератури, кіно, образотворчого та театального мистецтва.

Чимало унікальних іконографічних матеріалів надають сучасні періодичні видання. Це — український культурологічний альманах «Хроніка 2000», часопис «Відлуння віків» Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, мистецькі та культурологічні журнали «Галерея», «Аристократ», «Образотворче мистецтво», «Українська культура», «Україна» та багато інших.

Потужним джерелом іконографічної інформації є документи (близько 220 тис. од.) Відділу формування музичного фонду — найбагатшого в Україні за обсягом зібрання нот і літератури з питань музикознавства XVII–XXI ст. До уваги дослідника — унікальні рукописні документи, колекція фотографій і графічних портретів, що дбайливо збиралися та систематизувалися співробітниками Відділу впродовж 85 років його діяльності. Рукописні документи всесвітньовідомої нотної колекції родини Розумовських є унікальним іконографіч-

ним матеріалом до біографій представників зарубіжної та вітчизняної музичної культури XVIII ст. Колекція портретів пропонує для вивчення зображення відомих і маловідомих українських композиторів, музикантів, вокалістів, музикознавців, збирачів і дослідників народного музичного фольклору. Нотні, музикознавчі видання та конверти платівок нерідко оформлені портретними зображеннями композиторів та виконавців.

Великий масив іконографічних матеріалів зосереджений у спеціалізованому Відділі зарубіжної україніки. Фонди Відділу складають документи (понад 16 тис. книг і часописів), видані поза Україною та документів, (близько 16 тис. видань), що в недавньому минулому зберігалися у так званому «спецфонді» (Відділі спеціального збереження), який став доступний для широкого вжитку лише десять років тому. Тож зрозуміло, що численні праці української діаспори до недавнього часу не надходили до бібліотеки та були недоступними для користувачів НБУВ. Тому фонди зарубіжної україніки залишаються поки «terra incognita» і ще чекають на ретельне дослідження. Сьогодні у «реабілітованих» виданнях Відділу (а це, переважно, суспільствознавча література) можна знайти зображення історичних осіб, про яких 15 років тому навіть не можна було згадувати та називати їх прізвища. Серед них — українські політичні, громадські та культурні діячі, бізнесмени, науковці, представники літератури, архітектури, образотворчого та музичного мистецтва, театру, кіно — особи найрізноманітніших професій і виду діяльності, які проживали за межами України або були «заборонені» на своїй Батьківщині.

Відповідно до Указу Президента України від 5 квітня 1996 р. «Про надання Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Вернадського статусу національної» було започатковано фонд Президентів України, який став першим у країні зібранням документів, представлених усіма видами носіїв інформації. Іконографія державної та політичної національної еліти від років здобуття незалежності України зосереджена, в основному, у бібліотечно-архівній колекції. Високоякісні документальні фотографії, художні портрети, оригінали написів і підписів, особисті речі, подарунки вже на сьогодні становлять велику цінність для науковців і мають бути занесені до електронної бази даних української національної іконографії.

Фонди Довідково-бібліографічного відділу — а це загальні та галузеві енциклопедії та довідники, біографічні слов-

ники, бібліографічні покажчики загальним обсягом 160 тисяч — відкривають реальні перспективи для плідної діяльності в сенсі пошуку та обробки іконографічної інформації, як візуальної, так і описової.

Унікальні за змістом, науковим і культурним значенням газети, зосереджені у Відділі газетних фондів, численні ілюстровані журнали з різних галузей знань, що зберігаються в основному книгосховищі, залі періодичних видань та у спеціалізованих підрозділах, цінні не лише ретроспективною іконографічною інформацією, а так би мовити, й інформацією «поточного моменту». Вміщені у цих виданнях зображення сучасних діячів політики, державотворців, представників культури, освіти, літератури, мистецтва, спорту вимагає нагального опрацювання, адже з плином часу іконографічні відомості щодо певної персоналії можуть назавжди стертися з пам'яті.

Справа опрацювання багатомільйонних фондів НБУВ з метою створення електронної бази даних української національної іконографії (системного архівування іконографічних зображень та їх анотації) надзвичайно складна та довгострокова. На новому етапі розвитку інформаційного суспільства справа ця конче актуальна й перспективна і з погляду національних інтересів, і погляду конкурентноспроможності на ринку інформації. І практична реалізація цього завдання пов'язана не лише зі складними питаннями організаційного, технічного та кадрового забезпечення, а й із певними труднощами самого процесу іконографічного опрацювання матеріалів. Це, насамперед, стосується проблеми атрибутування зображеної історичної особи. Така необхідність виникає у випадку зображення конкретної історичної особи в українських іконах, старих гравюрах, сюжетних живописних і графічних композиціях, а, також, при опрацюванні групових фотографій. Зазвичай анотації до подібних документів не містять жодних відомостей щодо зображених осіб — тож на дослідників-іконографістів очікує надзвичайно складна і копітка пошукова робота з метою точної ідентифікації зображень. Виконувати таку роботу мають фахівці із спеціальною підготовкою, з досвідом наукової атрибуції і пошукової роботи.

Багатоаспектні специфічні завдання національної іконографії вже сьогодні вимагають розробки чіткої концепції створення і впровадження автоматизованої програми архівування, аналітичного опису, систематизації візуальної інфор-

мації. Така програма мусить стати органічним доповненням до вже існуючої електронної бази даних Українського біографічного словника.

Сучасна концепція створення енциклопедій та довідкових словників надає перевагу включення персоналій незалежно від симпатій та антипатій замовників, особистих смаків укладачів, їх політичних поглядів. Необхідною вимогою відбору персоналій з метою занесення їх до електронної бази даних має бути абсолютна незалежність від будь якої кон'юнктури, адже історію не можна ані переписувати, ані висвітлювати фрагментарно.

Створення Українського біографічного словника, нової Національної енциклопедії України, Енциклопедії сучасної України, Енциклопедії історії України, галузевих енциклопедій і словників, наукових та науково-популярних видань, підручників тощо тісно пов'язане з необхідністю використання великої кількості різноманітного іконографічного матеріалу. Центр іконографічних досліджень у результаті накопиченням іконографічної інформації у перспективі може стати не тільки безцінним фондом національної пам'яті, а й прибутковою установою, здатною пропонувати на сучасному ринку інформації свій високоякісний іконографічний продукт.

1. Аббасов, А. М. Опанас Сластьон : життя і творчість [Текст] : нарис / А. М. Аббасов. – К. : Мистецтво, 1973. – 71 с.
2. Аркас, М. Історія України-Русі [Текст] / М. Аркас. – СПб., 1908.
3. Белецкий, П. А. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. [Текст] / П. А. Белецкий. – Л. : Искусство, 1981. – 256 с.
4. Білецький, П. О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. [Текст] : проблеми становлення і розвитку / П. О. Білецький. – К. : Мистецтво, 1969. – 319 с.
5. Видатні вчені Національної академії наук України [Текст] : особові арх. та рукоп. фонди акад. і чл.-кор. у Нац. б-ці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998) : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського та ін. ; редкол. О. С. Онищенко (голова) та ін. ; [уклад. О. С. Боляк та ін.]. – К. : [б. в.], 1998. – 306, [1] с.
6. Дениско, Л. М. Іконографія в колекції рідкісних видань відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [Текст] / Л. М. Дениско // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 211–220.
7. Жемчужников, Л. М. Мои воспоминания из прошлого [Текст] / Л. М. Жемчужников. – М. : Искусство, 1971. – 445 с.
8. Жолтовський, П. М. Малюнки Києво-лаврської іконописної майстерні [Ізоматеріал] : альбом-каталог / П. М. Жолтовський. – К. :

- Наук. думка, 1982.
9. З української старовини [Ізоматеріал] : альбом / текст Д. І. Яворницького ; мал. М. С. Самокиша, С. І. Васильківського ; пер. з рос. та упроряд. Ю. О. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1991. – 316 с. : іл.
 10. *Запаско, Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва [Текст] : каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700) / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Л. : Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1981.
 11. Из украинской старины [Ізоматеріал] / рис. С. И. Васильковско-го, Н. С. Самокиша ; поясн. текст Д. И. Эварницкого. – СПб. : Изд. Маркса, 1900. – 100 с., 26 л. ил.
 12. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах [Текст] / В. Б. Антонович, В. А. Бец. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1883. – Вып. 1.
 13. Особові архівні фонди Інституту рукопису [Текст] : путівник / [О. С. Боляк, С. О. Булатова, Т. І. Воронкова та ін. ; редкол. О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2002. – 765 с., [1] с.
 14. Портрет у творчості українських живописців [Ізоматеріал] : альбом / авт. вступ. ст. та упроряд. В. В. Рубан. – К. : Мистецтво, 1979. – 286 с.
 15. *Ровинский, Д. А.* Подробный словарь русских гравированных портретов [Ізоматеріал] : в 4-х т. / Д. А. Ровинский. – СПб. : тип. Имп. Акад. наук, 1886. – Т. 1.
 16. *Рубан, В. В.* Український портретний живопис другої половини ХІХ – початку ХХ століття [Текст] / В. В. Рубан. – К. : Наук. думка, 1986. – 224 с.
 17. *Рубан, В. В.* Український радянський портретний живопис [Текст] / В. В. Рубан. – К. : Мистецтво, 1977. – 144 с.
 18. Україна й українці [Ізоматеріал] : історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара (вибрані аркуші). – К. : УЦНК «Музей Івана Гончара», ПФ «Оранта», 2006. – 344 с.
 19. *Щербаківський, Д.* Український портрет [Ізоматеріал] : виставка укр. портрету ХVІІ–ХХ ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – 64 с.
 20. Engel Johann Christian von. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken... – Basel : Johan Jacob Gebauer, 1796.

Галькевич Т. А., Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база вітчизняної іконографії.

Ключові слова: іконографія, біографістика, фонди НБУВ.

Проаналізовано фонди НБУВ як джерельну базу вітчизняної іконографії. Наголошено на доцільності першочергового опрацювання особових архівів, колекції автографів і екслібрисів, кужбушків із фондів Інституту рукопису, особових фондів Інституту архівознавства, фонду стародруків і рідкісних видань. Розкрито можливості Відділу формування музичного фонду, Відділу зарубіжної українки та фонду Президентів України.

Як найперспективніший для іконографічного пошуку проаналізовано фонд Відділу образотворчих мистецтв: колекції портретів, графічних творів українських митців, документальної та художньої фотографії, фонди українського тиражованого плакату, художньої поштівки та книжковий, альбомний і журнальний фонд. Визначено завдання та запропоновано шляхи їх вирішення для наукового забезпечення системних іконографічних досліджень в Україні.

Galkevych T.A., Cinkovska I. I., Juhymec G. M. The funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskogo as the source base of national iconography.

Key words: iconography, biography, funds of the NLUV.

The funds of the NLUV were analyzed as the source base of the national iconography. It was emphasized on the practicability of top-priority work on personal records, autograph collections and bookplates, KUZHBUSHes from the funds of the manuscript Institute, special funds of the archaistic Institute, funds of black-letters and rare publications. They have discovered the possibilities of the music fund development Department, foreign Ukrainian studies Department and the Fund of the Presidents of Ukraine. The fund of the visual arts Department was analyzed as the most perspective for the iconographic search, for instance: collections of portrait, graphic compositions of the Ukrainian masters, documentary and science photography, the funds of the Ukrainian replicated poster, science stamp and also book, album and magazine fund. The tasks were defined and the solution ways were suggested for science supply of the systematic iconographic researches in Ukraine.

Галькевич Т. А., Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Фонды Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского как источниковая база отечественной иконографии.

Ключевые слова: иконография, биографистика, фонды НБУВ.

Проанализированы фонды НБУВ как источник отечественной иконографии. Акцентирована целесообразность первоочередной обработки личных архивов, коллекции автографов, экслибрисов и кужбушковых из фондов Института рукописи, личных фондов Института архивоведения, фонда редких изданий. Раскрыты возможности Отдела формирования музыкального фонда, Отдела зарубежной украиники и фонда Президентов Украины. Как наиболее перспективный для иконографического поиска проанализирован фонд Отдела изобразительных искусств: коллекции портретов, графических произведений украинских художников, документальной и художественной фотографии, фонды украинского тиражированного плаката, художественной открытки, а также книжный, альбомный и журнальный фонд. Определены задачи и предложены пути их решения для научного обеспечения системных иконографических исследований в Украине.

*Лариса Григорівна РЕВА,
науковий співробітник Інституту
біографічних досліджень НБУВ,
кандидат філологічних наук (Київ)*

БІБЛІОГРАФІЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ БІОГРАФІКИ КІНЦЯ ХХ - ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати сучасний стан біобібліографічного та довідкового джерелознавства української літературної біографіки. Зроблено висновки щодо її формуючих чинників і напрямків подальшого розвитку.

Ключові слова: літературна біографіка, бібліографічні посібники, довідники, інформація.

In this article an effort was made to analyze the modern condition of the bibliographic and informational source studies of the Ukrainian literary biography. The conclusions were made concerning its forming reasons and directions of its further development.

Key words: literary biography, bibliographic textbooks, information centers, information.

В статье сделана попытка проанализировать современное состояние биобиблиографического и справочного источниковедения украинской литературной биографии. Сделаны выводы относительно её формирующих факторов и направлений дальнейшего развития.

Ключевые слова: литературная биография, биобиблиографические пособия, справочники, информация.

Система літературних біобібліографічних і довідкових видань, як складова частина загальнодержавної системи наукової та технічної інформації, дає змогу як зорієнтуватися у репертуарі даної галузі знань, так і відстежити джерелознавчі ресурси української літературної біографіки, визначити важливі віхи її історії та з'ясувати сучасний стан.

Наукові допоміжні та довідкові літературні видання як джерела біографіки розглядалися у відповідних розділах ву-

зівських підручників [1; 22], огляд і аналіз біобібліографічних і довідкових літературних джерел здійснений також у працях Л. І. Гольденберга [4], Р. С. Жданової [5], частково, -- у монографії В. С. Чижка [29].

Об'єкт нашого дослідження -- загальнолітературні науково-допоміжні бібліографічні посібники, словники та довідники про життя та творчість українських митців, підготовлені вітчизняними літературознавцями та бібліографознавцями в кінці ХХ -- на початку ХХІ ст. Ці видання розглядаються нами як цілісне явище, об'єднане спільними художніми дискурсами, суголосністю ідейно-естетичних орієнтирів, спрямованих на збереження та якомога повніше висвітлення життя та творчості українських літераторів.

Методом дослідження є бібліографічний огляд і критичний аналіз означених видань щодо їх жанрово-стильової парадигми та ідейно-естетичного навантаження.

Джерелами пошуку матеріалів для дослідження стали каталоги та картотеки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Інституту літератури імені Тараса Шевченка, обласних наукових бібліотек, літописи книг і журнальних статей, періодичні видання, окремо видані бібліографічні та довідкові посібники, видання музеїв та заповідників.

Чинником, котрий визначає змістовну та жанрово-типологічну структуру системи біобібліографічних і довідкових джерел літературної біографіки, є довідково-інформаційні потреби споживачів щодо публікації документальних літературно-біографічних творів та їхніх авторів. Особливе значення в цій системі мають загальнолітературні бібліографічні посібники, довідкові видання та їхні різновиди, котрі становлять винятково важливу ланку, широко представлену в друкованій продукції кінця ХХ -- початку ХХІ ст.

Бібліографічні та довідкові посібники, присвячені окремим літературним діячам, підготовлені в цей час, мають виразне фахове спрямування та демонструють чіткі естетичні критерії, нові методологічні підходи та концепції у науковому пізнанні та потрактуванні життя й діяльності українських митців. Водночас стало можливим видавати посібники, скомпільовані на формування національної гідності українського загалу, пробудження в ньому державницьких устремлінь. Так,

біобібліографічні посібники стали містити важливі архівні матеріали, дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, що сприяє не лише їх ушляхетненню, а й об'єктивності та повноті інформації. Адже ще в кінці ХІХ ст. німецький вчений Е. Бернгейм писав: «Знайти і взяти на облік, в міру можливості, все, що може слугувати джерелом» [26, с. 187].

На сьогодні в Україні склалася чітка організаційна структура створення літературної бібліографічної інформації. Історично визначилася спеціалізація діяльності провідних бібліографічних центрів, зростає роль універсальних багатогалузевих наукових бібліотек, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, філологічних факультетів університетів, журналу «Слово і час», державної наукової установи «Книжкова палата України ім. І. Федорова», Спілки письменників України. Окремий фактографічний біографічний матеріал міститься у біограмах Української літературної енциклопедії, Енциклопедії сучасної України, Енциклопедії історії України, видавництвах, окремих авторів.

Інформування громадськості про стан розвитку літературної біографіки здійснюється за допомогою різних типів біобібліографічних і довідкових видань. Удосконалюється змістовно-типологічна структура системи посібників. Поруч із традиційними загальними бібліографічними покажчиками створюються інші жанри біобібліографічної інформації¹. Особливо це помітно у виданнях краєзнавчого спрямування. Так, про життєписи відомих осіб різної національності, які народилися, училися, якийсь час проживали та працювали у Львові (Б.-І. Антонич, Ю. Андрухович, С. Бандера, І. Вільде, М. Грушевський, Д. Донцов, С. Лем, Б. Лепкий, Д. Павличко, І. Римарук, І. Франко, В. Чорновіл та ін.), розповідається у компактній енциклопедії -- першому довідковому виданні, де в стислій формі подано найціннішу інформацію про Львів [18]. А про творчі долі літераторів Буковини йдеться у хрестоматії «Письменники Буковини другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.» [15].

Збагатилася також тематична палітра посібників. Увагу упорядників інформаційних біобібліографічних видань привертають публікації не лише про представників давньої

¹ Скажімо, біобібліографічні нариси, шкідливі, біобібліографічні словники, довідники, енциклопедії, енциклопедичні словники тощо.

та літератури XIX–XX ст., сучасних письменників, літературознавців, критиків матерікової України, а й дослідження щодо дисидентів, репресованих письменників і літературознавців, українців, котрі живуть і творять за межами Батьківщини [13]. Також у довідковій літературі, присвяченій лауреатам знаних міжнародних відзнак, стали наголошуватися постаті вихідців з України. Скажімо, у книзі Л. Шкляр та А. Шпиталь «Під знаком Нобеля: Лауреати Нобелівської премії миру: 1901–2006» (К., 2009), де вміщено розповіді про долі понад ста письменників від Рене Сюллі-Прюдома (1901) до Орхана Памуха (2006) включно, йдеться й про вихідця з України Шмуеля Агнона (народився в с. Бучан Тернопільської обл.), котрий отримав Нобелівську премію в галузі літератури за 1966 р. за «глибоко оригінальне мистецтво оповідання, нав'язаного єврейськими національними мотивами». Автори вводять читача в дивовижну атмосферу непересічних людських доль. Стисло подано основні періоди їхнього життя і діяльності, розширену біографічну інформацію та нобелівські промови, виголошені при отриманні премії. Чимало нового відкриває українському читачеві й знакова для даної теми книга В. Абліцова «Галактика Україна. Українська діаспора: Видатні постаті» (К., 2007), присвячена українським діячам діаспори. Книжка є спробою інформаційно-популярного видання, присвяченого вихідцям із етнічних українських земель, які стали успішними американцями, європейцями чи австралійцями. Відтак, вона, зрештою, підсумовує інформацію про інтелектуальні досягнення наших зарубіжних співвітчизників та їхніх нащадків й не даремно епіграфом до видання стали слова колишнього Державного Секретаря США Генрі Кіссінджера: «Треба, щоб про Україну стало відомо у світі якнайбільше і якнайшвидше». Біографічні відомості щодо письменників, вихідців із України, зібрані в спеціальному розділі «Література і журналістика». Вони складають цінне інформаційне джерело для сучасного науковця, що цікавиться українською літературною біографією.

Для фахівців особливе значення мають окремо видані загальні науково-допоміжні літературні бібліографічні посібники, що складають основу системи бібліографічних видань із питань літературно-художньої біографії. Вони моделюють масиви та потоки публікацій із питань біографіки, диференційовано їх представляючи й, водночас, інтегруючи в необхід-

ні параметри, що відповідають інтересам читачів і перспективним напрямкам літературної біографіки. На основі моделювання здійснюється підсумкова функція бібліографії історико-літературної біографіки. Ці посібники зазвичай концентрують і зберігають значні масиви бібліографічної інформації, прагнучи водночас вичерпної повноти та достовірності.

Різноманітне коло тем, що висвітлюються в цих покажчиках, реєстрація великої кількості книг і статей, що характеризують літературний процес конкретного періоду, забезпечує їм довге життя. Так, бібліографічний покажчик Н. М. Реви та Г. С. Реви «Українська література. Теорія, історія та методика викладання», виданий київським видавництвом «Вища школа» ще 1987 р., досі не втратив свого довідкового значення, орієнтуючи читача у виданнях про життєписи представників давньої літератури, літератури ХІХ–ХХ ст. та про літературознавчі матеріали загального та персонального характеру. Те саме можна сказати і про бібліографічний покажчик, виданий Добровільним товариством любителів книги України «Поезія Радянської України: 1981–1985 рр.» [17], що теж зберігає на сьогодні інформаційну функцію, оскільки майже вичерпно інформує про видання поетичних творів окремих авторів, що вийшли в Україні та у видавництвах колишнього Радянського Союзу впродовж певного стислого часу, про стилеві особливості та авторську своєрідність поетів, їхній життєвий і творчий шлях.

Значний внесок у створення посібників такого типу зробили обласні наукові бібліотеки [9; 10; 16].

Серед загальнонаукових бібліографічних видань слід виокремити посібники, присвячені вченим-філологам, викладачам вузів, створені у науково-дослідних і вищих навчальних закладах [2; 12].

Україна має також давні традиції в створенні біобібліографічних літературних словників і довідників. Їхня особливість полягає в тому, що ці посібники поєднують біографічні та бібліографічні відомості про письменника. Значною подією літературного життя нашого часу стала поява після сорокарічної перерви переробленого першого тому знаного п'яти томного біобібліографічного словника «Українські письменники» (за редакцією О. І. Білецького) — «Давня українська література (ХІ–ХVІІІ ст.)» у редакції Л. Є. Махновця (Х., 2005), де подані відомості про видання українського фольклору та української

давньої літератури від XI до XVIII ст. включно. Також у виданні представлені письменники й окремі твори як писемної, так і усної давньої словесності, оригінальна та перекладна, духовна і світська література. Про кожного згаданого письменника подається біографічна довідка, список творів і літератури про них.

Заслугове на увагу також біобібліографічний довідник «Письменники України», упорядкований В. П. Павловською, Л. Ф. Бубною та Л.М. Сіренко (К., 2006), в якому зібрані творчі біографії сучасних письменників України — членів Національної спілки письменників країни. Кожна стаття містить стислі відомості про час і місце народження літератора, його освіту, трудовий шлях, а також про твори, що вийшли окремими виданнями.

Великий творчий колектив співробітників Центру українознавства при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка у співпраці з науковцями Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, літературною громадськістю України та вченими зарубіжжя (Австралії, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Грузії, Канади, Молдови, Польщі, Росії, Словаччини, США, Чехії, Франції, Японії) підготував довідник «Українська література у портретах і довідках» [27], в якому зроблено спробу підсумувати набутки історії українського письменства від найдавніших часів до початку XX ст. Прагнення редколегії «увиразнити» українознавчу спрямованість національної літератури, що становила її органічну сутність від найдавніших часів, — цілком виправдане та доречне. Такий підхід дав можливість авторам статей показати в теоретичному й історичному аспектах розмаїття творчих постатей (а їх більше 200) та ідейно-естетичний розвиток національної словесності. Завдяки високому фаховому рівню літературознавчих статей, підготовлених досвідченими авторами, довідник виявився цікавим і безперечно вагомим внеском у систему інформаційно-бібліографічних ресурсів із української літератури. Відрадно, що увага учнів і студентів, на яких розрахований посібник, спрямовується на маловідомі до нашого часу імена, літературознавчі терміни та поняття, визначні пам'ятки українського письменства. Імпонує те, що статті подано з максимальним збереженням авторського стилю. Вони далекі від мовних кліше енциклопедій, словників, що нівелюють авторське мовлення.

Значну кількість біографічних матеріалів щодо діячів літератури вміщують академічні видання «Історії української літератури» [6], підручники з історії літератури для вузів, наукові збірники [19; 20, с. 13–15], праці окремих авторів. Так, книги В. Качкана [7; 8] написані на основі архівних джерел, раритетів, газетно-журнальної періодики, епістолярію та містять унікальні біографічні матеріали та документи. До постої та сьомої книжок серії «Українське народознавство в іменах» залучені постаті визначних українських письменників, учених, культурологів, публіцистів, видавців, чия творчість замовчувалася десятки років (скажімо, Б. Лепкий, М. Крушельницька, М. Кичура та ін.). У основу праці М. Логвиненка «До останнього патрона...» [11] лягли власні спостереження автора, з яких постають життєві та творчі долі майстрів слова (П. Тичини, А. Малишка, М. Бажана, П. Усенка, О. Ільченка, О. Гончара та ін.). Збірка нарисів і есеїв «Слово про літературу та письменників Придніпров'я», впорядкована Л. Н. Степовичкою (Булах) [25] містить літературні портрети, біографічні огляди, ілюстративний матеріал щодо 70-літньої історії Дніпропетровської обласної Спілки письменників. У збірнику, зокрема, розглянуті життєписи багатьох забутих і ще малознаних сучасних літераторів Придніпровського краю.

Широкий резонанс у літературному середовищі мала також книга В. Шевчука «Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.» [30]. Це оригінальне авторське дослідження, синтез біобібліографічних і літературознавчих сентенцій щодо літературних діячів XVI–XVIII ст., де поруч із відомими письменниками відкриваються нові імена та твори.

Вагомий внесок у створення посібників з літературної біографіки зробила Національна парламентська бібліотека України (далі – НПБ України). Крім численних персональних тут двічі на рік видаються покажчики серії «Бібліотекознавство і бібліографія», що поруч із інформацією про видання з різних галузей бібліотекознавства та бібліографії подають відомості про біобібліографічні літературні матеріали.

Відповідаючи на потреби суспільства, НПБ України активно працює в галузі підготовки словникової та ретроспективної інформації. Зокрема, на часі була поява словника «Українські письменники діаспори» [28]. Біобібліографування творів українських письменників діаспори НПБ України розпочала ще

1995 р. За цей час побачили світ 5 біобібліографічних покажчиків. Після доповнень та уточнень матеріали вийшли як окреме видання у двох частинах, що охоплюють імена як відомих, так і мало знаних в Україні літераторів українського зарубіжжя. В основу посібників лягли матеріали, зібрані відомим ученим, нині покійним, Ф. Погребенником. Біографічна інформація, вміщена у словник, дає змогу широкій громадськості глибше ознайомитися з життям і творчістю українських письменників США, Канади, Австралії, Німеччини, Аргентини та інших країн, розширює знання про творчі здобутки наших співвітчизників, які за різних обставин опинилися за межами рідної землі.

Актуальним є також ґрунтовний науково-допоміжний ретроспективний бібліографічний покажчик «Репресії в Україні: 1917–1990 рр.» [23], що містить матеріали понад 4000 офіційних документів, монографій, спогадів, матеріалів конференцій, журнальних публікацій і статей зі збірників, що вийшли друком в Україні у роки незалежності та розкривають відомості про репресії радянської влади щодо українців. Дані про джерела щодо репресованих письменників і літературознавців зібрані в розділі «Бібліографії» та в допоміжному іменному покажчику.

Цінним доробком НПБ України стала також праця Р. С. Жданової «Бібліографічні джерела українського літературознавства, мовознавства та фольклористики: 1990–2002» [5], що продовжило відоме видання Л. І. Гольденберга «Літературознавча книга в Українській РСР» [4], котре охоплює біобібліографію з 1918 по 1989 р. включно. Праця Р. С. Жданової містить бібліографічні матеріали, численні біобібліографічні публікації, що вийшли на території України у 1990–2002 рр. [14].

Особливу групу бібліографічних посібників, що часто використовуються дослідниками, складають систематичні покажчики змісту літературно-художніх та історико-літературних видань, у яких подаються відомості про перші публікації творів, маловідомі критичні праці, рецензії, життєвий і творчий шлях письменників.

В історії української та російської бібліографії відомі покажчики змісту багатьох журналів. У повоєнний час бібліографи Львівської бібліотеки Академії наук України імені В. Стефаніка видали низку покажчиків, присвячених журналам, що відіграли помітну роль у розвитку української літератури, журналістики, передової суспільної думки. Серед них систематичні покажчики змісту журналів «Друг», «Народ», «Житє і слово», «Вікна», «Життя й революція», «Зоря» та ін. Поява покажчиків, що знайомлять загал із змістом часописів,

які пересічний читач не міг ще до недавнього часу без спеціального дозволу тримати в руках, явище досить схвальне.

Давно назріла потреба в створенні покажчиків змісту інших періодичних видань, які мають велике значення для істориків літератури та інших груп читачів, тому вихід із друку 2003 р. систематичного покажчика змісту часопису «Червоний шлях» теж привернув до себе увагу літературної громадськості. Основним своїм завданням колектив редакції вважав популяризацію художніх творів і літературознавчих досліджень, присвячених життєписам митців та письменників, чия зірка спалахнула в 20-і рр., а потім надовго згасла в спецховищах (Х. Алчевської, І. Багряного, М. Драй-Хмари, М. Йогансена, Д. Загула, Т. Осьмачки, Б. Антоненка-Давидовича та ін.). Драматургія представлена творами М. Івченка, Я. Мамонтова, Г. Хоткевича тощо. Часопис не скупився й на ознайомлення українського читача з зарубіжними здобутками, зокрема творами М. Горького, Янки Купали, М. Богдановича, М. Джавахішвілі, В. Маяковського, К. Магарі, Ш. Руставелі, Л. Квітка та ін. Із авторів далекого зарубіжжя представлені твори Р. Бернса, Й. Бехера, Е. Верхарна тощо. Серед рубрик часопису були публіцистика та мемуаристика. Мемуаристика подає справді цінні для сучасного дослідника та читача спогади про Панаса Мирного, М. Коцюбинського, П. Грабовського та ін. українських і зарубіжних письменників.

Численні біобібліографічні матеріали про українських письменників, теоретичні напрацювання з питань бібліографії літературного джерелознавства, публікуються також у збірниках наукових праць Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, університетських наукових збірниках і періодичних виданнях.

Літературна бібліографія володіє великим арсеналом різних типів тематичних науково-допоміжних загальнолітературних бібліографічних посібників і довідкових видань, що інформують про життєписи письменників та літературні явища, з ними пов'язані. Формування системи цих посібників тісно пов'язана із специфікою об'єкта (художньою літературою та літературознавством), динамікою духовних потреб культури та інформаційних потреб суспільства.

Аналіз стану сучасного літературного біобібліографічного та довідкового джерелознавства засвідчує вагоме значення наявних матеріалів, що є опосередкованими чинниками формування художньої культури в Україні в добу цивілізаційної глобалізації.

На жаль, нині спостерігається невмотивоване відставання науково-допоміжної літературної бібліографії та використан-

ня нею застарілих методико-теоретичних постулатів. На нашу думку, відчутну роль у цьому відіграло вилучення з навчальних програм вузів предмету «Бібліографія художньої літератури та літературознавства», що значно звузило суто науковий дискурс розуміння проблеми.

Дослідження у даній царині наукового знання й досі мало провадяться іншими дослідниками, що визначає безперечну новизну нашої роботи та засвідчує необхідність розвитку подібних наукових розвідок.

1. Библиография художественной литературы и литературоведения [Текст] / под ред. С. А. Трубникова. – М. : Книга, 1985.
2. Викладачі Ніжинської вищої школи (1890–2001) [Текст] : біобібліогр. покажч. / уклад. Л. В. Гранатович ; Ніжин. держ. пед. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 1998. – Ч. 1–4.
3. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи [Текст] : біобібліогр. покажч. / склад. Г. В. Самойленко та ін. ; Ніжин. пед. ін-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 1993. – 336 с.
4. Гольденберг, Л. І. Літературознавча книга в Українській РСР : питання теорії та історії : 1918–1989 [Текст] : путівник / Л. І. Гольденберг. – 2 вид., випр. і доп. – К. : Вища шк., 1990. – 256 с.
5. Жданова, Р. С. Бібліографічні джерела українського літературознавства, мовознавства та фольклористики : 1990–2002 [Текст] / Р. С. Жданова. – К., 2004. – 208 с.
6. Жулинський, Г. «То твій, сину, батько» [Текст] / Жулинські Г. та М. // Київ. – 2004. – № 1/2. – С. 97.
7. Качкан, В. А. Нариси історії української культури в персоналіях (XIX–XX ст.) [Текст] : навч. посібник-хрестоматія / В. А. Качкан ; НАН України та ін. – Коломия : Вид.-полігр. т-во «Вік», 2005. – 396, [1] с.
8. Качкан, В. Хай святиться ім'я твоє : історія української літератури і культури в персоналіях (XIX–XX) [Текст] / В. А. Качкан. – Л., 2004. – Кн. 6–7. – 720 с.
9. Лауреати літературно-мистецької премії імені Сидора Воробкевича (2001–2005) [Текст] : біобібліогр. покажч. / авт.-уклад. О. О. Гаврилюк, Ю. В. Боганюк ; Чернівець. ОУНБ ім. М. Івасюка. – Чернівці, 2006. – Вип. 2. – 80 с.
10. Літератори Хмельниччини – члени Національної Спілки письменників України [Текст] : біобібліогр. покажч. / уклад. С. Б. Гук, В. О. Мельник ; Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2005. – 58 с.
11. Логвиненко, М. «До останнього патрона...» : долі українських письменників XX сторіччя очима літературознавця, критика [Текст] : спогади, нариси, штрихи (шкіци) до портретів – X і III тисячоліття / М. Логвиненко // Слово і час. – 2003. – № 2. – 414 с.
12. Львівському відділенню Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – 10 років [Текст] : біобібл. покажч. / авт. іст. нарисів Є. К. Нахлік ; уклад. О. О. Федорук. – Л. : Ліга-прес, 2003. – 132 с.

13. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР [Текст] / уклад. Є. Захаров, В. Овсієнко. – Х. : Права людини, 2006. – Т. 1 : Україна, ч. 1. – 2006. – 514 с.
14. Патока, В. Важливе бібліографічне джерело [Текст] / В. Патока // Слово і час. – 2005. – № 10. – С. 82–84.
15. Письменники Буковини другої половини XIX – першої половини XX ст. [Текст] : хрестоматія. – Чернівці, 1998–2001. – ч. 1–2.
16. Письменники Чернігівщини [Текст] : біобібліогр. довід. – Чернівці : КП «Вид-во «Чернігівські обереги» ; Ніжин. тов. «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. – 79 с.
17. Поезія Радянської України : 1981–1985 рр. [Текст] / упоряд. Н. М. Рева, Л. Г. Рева. – К., 1987. – 164 с.
18. Популярна енциклопедія Львова : історія, культура, людина, місто [Текст]. – Л. : Ставропігійон, 2009. – 252 с.
19. Рева, Л. Г. Академические издания «Исторії української літератури» [Текст] / Л. Г. Рева // Книжная культура : опыт прошлого и проблемы современности. – М. : Наука, 2008. – С. 303–307.
20. Рева, Л. Г. Наукові збірники як один із ресурсів української біографістики [Текст] / Л. Г. Рева // Вісник Кн. палати. – 2006. – № 9. – С. 13–15.
21. Рева, Л. Г. Учебные издания для изучения университетских курсов истории украинской литературы [Текст] / Л. Г. Рева // Книжная культура : опыт прошлого и проблемы современности. – М. : Наука, 2006. – С. 249–253.
22. Рева, Н. М. Бібліографія української художньої літератури та літературознавства [Текст] / Н. М. Рева. – К. : Вища шк., 1979.
23. Репресії в Україні : 1917–1990 рр. [Текст] / авт.-упоряд. Є. Бабич, В. Патока ; вступ. ст. С. І. Білокін. – К. : Смолоскип, 2007. – 519 с.
24. Сліпушко, О. Україна [Текст] : енцикл. словник / О. Сліпушко. – К. : Аконт, 2008.
25. Слово про літературу та письменників Придніпров'я [Текст] : нариси та есеї / упоряд. Л. Н. Степовичка (Булах). – Д. : ВАТ «Дніпрокнига», 2005. – 535 с.
26. Соболев, В. Новочасна сповідь чи традиційний щоденник [Текст] / В. Соболев // Слово і час. – 2005. – № 10. – С. 31–41.
27. Українська література у портретах і довідках : давня література та література XIX ст. [Текст] : довідник / редкол. : С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К. : Либідь, 2000. – 360 с.
28. Українські письменники діаспори [Текст] : матеріали до біобібліогр. словника / вступ. ст. Ф. Погребенник ; авт.-уклад. О. Білик, Г. Гамалій, Ф. Погребенник ; відп. ред. В. Кононенко ; НІПБ України. – К., 2006–2007. – ч. 1–2.
29. Чишко, В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко ; НБУВ, Ін-т біогр. досліджень. – К., 1996. – 240 с.
30. Шевчук, В. Муза Роксоланська : українська література XVI–XVIII ст. [Текст] : у 2 кн. – К., 2003–2005. – кн. 1–2.
31. Шевчук В. Українська література (до 20-х років XX ст.) : із вершин та низин [Текст] : дитяча енцикл. / В. О. Шевчук. – К., 2006. – Бібліогр. : с. 559–572 (272 назви).
32. Bernheim, E. Lehorhuck der historischen methode [Text] / E. Bernheim. – Lpz., 1894.

Рева Л. Г. Бібліографічні та довідкові джерела української літературної біографіки кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: літературна біографіка, бібліографічні посібники, довідники, інформація.

Стаття продовжує серію публікацій авторки з питань літературної біографіки. Проаналізовано історіографію, рівень дослідженості та сучасний стан української біобібліографічної та довідкової літературної біографіки. Розглянуто чинники, що впливають на змістовну та жанрово-типологічну системи біобібліографічних і довідкових видань, відзначено їхній фаховий рівень. Говориться також про організаційну структуру підготовки літературної довідково-бібліографічної інформації.

Reva L. G. Bibliographic and information sources of the Ukrainian literary biography of the ending of the XX – beginning of the XXI century.

Key words: literary biography, bibliographic textbooks, information centers, information.

The article continues the publication range of the author concerning the literary biography questions. The historiography, the research level and the modern condition of the Ukrainian bibliographic and informational literary biography were analyzed. The work examines the reasons that influence the content and genre-typological systems of the bibliographic and informational publications, their professional level is pointed out. It is also said about the organizing structure of the preparation of the literary informational-bibliographic information.

Рева Л. Г. Библиографические и справочные источники украинской литературной биографии конца ХХ – начала ХХІ века.

Ключевые слова: литературная биография, библиографические пособия, справочники, информация.

Статья продолжает серию публикаций автора по вопросам литературной биографии. Проанализировано историографию, уровень исследованности и современное состояние украинской биобиблиографической и справочной литературной биографии. Рассмотрено факторы, влияющие на содержательную и жанрово-типологическую системы биобиблиографических и справочных изданий, отмечен их профессиональный уровень. Говорится также про организационную структуру подготовки литературной справочно-библиографической информации.

*Ірина Володимирівна ЧЕРНОВОЛ,
провідний бібліограф бібліотеки
Інституту археології НАН України (Київ)*

КНИЖКОВЕ ЗІБРАННЯ ФЕДОРА ВОВКА У ФОНДІ БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ: ІСТОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ

У статті розглянуто історію надходження книжкового зібрання Ф. К. Вовка до бібліотеки Інституту археології НАН України. Нині дане зібрання не становить єдиного цілого, оскільки розпорошене по підрозділах фонду. Зроблена спроба виявити книги з приватної бібліотеки Ф. К. Вовка, описано результати першого етапу дослідження.

Ключові слова: Ф. К. Вовк, особисті книжкові зібрання, Інститут археології НАН України.

In the article the entrance history of the book collection of F. K. Vovk to the library of the archeological Institute NAS of Ukraine was examined. At the moment this collection isn't integral whole as it is dispersed through the fund departments. The attempt was made to find the books from the private library of F. K. Vovk, the results of the first research stage were described.

Key words: F. K. Vovk, private book collections, archeological Institute NAS of Ukraine.

В статье рассмотрена история поступления книжного собрания Ф. К. Вовка в библиотеку Института археологии НАН Украины. Ныне данное собрание не представляет единого целого, поскольку распорошено по подразделениям фонда. Сделана попытка выявить книги из частной библиотеки Ф. К. Вовка (Волков), описаны результаты первого этапа исследования.

Ключевые слова: Ф. К. Вовк, личные книжные собрания, Институт археологии НАН Украины.

Вивчення особистих бібліотек учених, письменників, видатних діячів нашої держави є важливою рисою сучасних книгознавчих досліджень. Унікальність таких книжкових зібрань полягає в тому, що власники приватних бібліотек посідали важливе місце у політичному, культурному житті того часу, були визначними вченими європейського рівня. Зазвичай такі книги мають підпис власника, можуть містити

помітки чи записи на полях сторінок, що, в свою чергу, дає змогу повніше та чіткіше уявити постать ученого чи діяча культури. Досліджуються також аспекти формування цих унікальних книжкових колекцій і зібрань (як збережених цілісно так і розпорошених), оскільки вони є пам'яттю української науки та культури. Відтак, реконструкція бібліотечних фондів стала нагальною проблемою сучасних книгознавчих досліджень.

Серед іншого вивчається історія надходження до бібліотек книжкових зібрань і колекцій як різних установ, так і визначних особистостей України, зокрема бібліотек видатних українських учених. Дослідниками наголошується, що нині існує нагальна потреба у вивченні книжкових зібрань визначних діячів, учених ХІХ – початку ХХ ст. та створенні їхніх електронних каталогів. Відзначимо низку праць, що торкаються проблем виявлення та вивчення розпорошених книжкових колекцій українських учених ХІХ – початку ХХ ст., зокрема приватних бібліотек В. Антоновича, Ф. Вовка [3; 6; 7].

Співробітники бібліотеки Інституту археології НАН України поставили на меті провести дослідження, у результаті якого було б виявлене, систематизоване та проаналізоване приватне книжкове зібрання визначного вченого кінця ХІХ – початку ХХ ст. Федора Кіндратовича Вовка у фонді бібліотеки. Це вітчизняні та зарубіжні книги, відбитки і періодика з антропології, етнографії, археології, історії, на яких є автограф або екслібрис власника. Сюжет його нескладний – у колі зображена голова вовка в окулярах, який схилився над розкритою книгою, читаючи її. Зверху зазначено «Ex libris», а внизу – латинізоване ім'я власника «Th. Vovk». На превеликий жаль, це книжкове зібрання не зберігається як окрема колекція, бо свого часу було розпорошене по фонду. Кінцевим результатом даного дослідження стане створення електронного каталогу колекції.

Федір (Хведір) Кіндратович Вовк (Волков) (1847–1918) – відомий учений і громадський діяч, визначний антрополог, археолог, етнограф, видавець, педагог, музеєзнавець і літератор. Народився у с. Крячківка, нині Пирятинського району Полтавської області. Друкувався під літературними псевдонімами та криптонімами: Т. Вовк, Th. Volkov, Theodore Volkow, X. B., Хв. В-к, Ф. В-ч, Ф. Сірко, Ф. Новостроєнський, Яструбець, Ф. Кондратович, Лупулеску, Новостроєнко та ін.

Це був учений зі світовим визнанням за життя, проте, за радянських часів його ім'я було викреслене з історії вітчизняної науки на довгі роки, праці не публікувались, а погляди подавались у перекрученому трактуванні та піддавалися критиці [14, с. 5].

Федір Вовк був членом НТШ, головою Етнографічної комісії, доктором Сорбонни, Канського та Санкт-Петербурзького університетів, членом Паризького антропологічного товариства, Празького наукового товариства, Українського наукового товариства у Києві. Нагороджений Орденом Почесного легіону, медаллю відомого природознавця П. Брока Паризького антропологічного товариства, великою золотою медаллю ім. П. Семенова-Тян-Шанського Російського географічного товариства, став володарем премії Годара за антропологічні та Кана за археологічні дослідження [2, с. 680–681]. Мав своїх учнів, серед яких О. Алешо, А. Носов, М. Біляшівський, М. Гнатюк, З. Кузеля, І. Раковський, С. Руденко.

Федір Вовк брав активну участь у діяльності Київської громади, в результаті чого був змушений нелегально залишити Київ і виїхати за кордон. Його життя склалося так, що понад чверть століття він перебував у еміграції: спочатку в Румунії (1879–1882 рр.), згодом — у Швейцарії (жневський період — 1883–1887 рр.) і нарешті оселився у Франції (паризький період — 1887–1905 рр.). У 1905 р. учений зміг переїхати до Петербурга і згодом починає працювати у Петербурзькому університеті, його приймають у штат етнографічного відділу Російського музею. Упродовж 1903–1906 рр. у літній час Ф. К. Вовк досліджував у історичному, антропологічному й етнографічному аспекті українське населення Галичини, Буковини, Угорщини [14].

Його наукові інтереси були надзвичайно різнобічними. Більшості наукової спільноти особистість Федора Вовка відома у зв'язку з його величезним внеском у розвиток вітчизняної антропології та етнографії, крім того, вчений цікавився широким колом питань історії українського народу. Вагома його роль у становленні палеолітознавства як окремої дисципліни в археології, а також у запровадженні найновішої на той час методики розкопок і вивчення пізньопалеолітичних пам'яток. Він відкрив пізньопалеолітичну стоянку поблизу с. Мізин (нині Кіровоградської р-ну Чернігівської обл.), організував багато експедицій, обійшовши Галичину, Буковину,

Передкарпаття, Закарпатську Україну, Чернігівську, Волинську та Херсонську губернії, Кубань і півострів Тамань. Досліджував народний побут українців та їхні звичаї, обряди слов'янських народів. Розробляв також питання архітектури, мистецтва, літератури [1, с. 589; 13].

Після Лютневої революції 1917 р. уряд УНР звернувся до всіх відомих українців — знаних діячів науки та культури, які з різних причин були змушені залишити батьківщину, з закликом повернутися в Україну і взяти участь у розбудові національної держави, зокрема, у заснуванні Української Академії наук. У червні 1918 р. у Києві була створена Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук. Її Головою було призначено знаного у світі вченого В. І. Вернадського. На членів Комісії серед інших запрошено і Ф. К. Вовка [12, с. 12], але дорогою до Києва він раптово помер. На першому засіданні Комісії міністр народної освіти і мистецтв М. П. Василенко виголосив промову з нагоди утворення Української Академії наук, в якій сказав, що: «...мысль об учреждении Академии в Киеве давно уже возникла в среде украинских ученых. ... и задачу создания в Киеве Украинской Академии наук берет на себя Украинская держава. ... выразил благодарность членам комиссии за отзывчивость, с которой они отнеслись к приглашению принять участие в этом великом деле... К сожалению, не все приглашенные члены комиссии прибыли... Федор Кондратьевич Волков, намеченный в число членов комиссии, скончался на пути в Киев. Он давно стремился в Киев, но не перенес тяжелого пути» [4, док. № 5, с. 26].

Ще за життя Федір Вовк виказував бажання, аби його особисті книги, матеріали та колекції з науковою метою були передані у користування якійсь науковій інституції Києва. Але за браком у Києві інституції відповідного характеру душо-приказчики вченого С. О. Єфремов і П. Я. Стебницький вирішують, що нею могла б стати Українська Академія наук. На засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук голова комісії академік В. І. Вернадський повідомляє присутніх про відвідування його П. Я. Стебницьким, який на основі заповіту покійного Ф. К. Вовка виявив бажання передати бібліотеку покійного на умові створення при Академії наук антропологічного наукового закладу, пов'язаного з ім'ям Ф. К. Вовка [4,

док. № 7, с. 30]. У своєму листі до комісії по утворенню УАН від 19 липня 1918 р. С. О. Єфремов і П. Я. Стебницький зазначають: «...виходячи з цієї думки, ми просимо Комісію по утворенню Української Академії наук поставити на обговорення такі наші пропозиції:

1. Ми передамо зазначені в заповіті проф. Вовка матеріали, книжки та колекції Українській Академії наук, якщо при ній буде утворено Інститут антропології та етнографії для наукових дослідів переважно в пристосованні до України.

2. В цій інституті бібліотека, наукові матеріали і колекції проф. Вовка повинні складати собою особливий кабінет чи лабораторію імені проф. Хв. Вовка, призначений для наукової праці дослідників по антропології та етнографії.

3. Академія наук, з свого боку, бере на себе клопіт по організації можливо негайного вивозу заповідженого наукового майна проф. Вовка з Петрограду до Києва, для чого має бути командирований в порозумінні з нами і з удовою небіжчика один з його учнів або взагалі фаховий чоловік» [4, док. № 53, с. 141].

Уже наступного дня на засіданні комісії був зачитаний цей лист і духівниця Ф. К. Вовка від 3 червня 1915 р. [7, с. 198]. Голова комісії В. І. Вернадський висловив припущення, що в майбутній структурі Академії буде створено не окремих Антропологічний інститут, а приміром, антропологічний відділ музею. Крім того, серед книг, пожертвованих Ф. К. Вовком, є книги з історії та археології України, що прямо не стосуються антропології та етнографії і тому, можливо, такі книги, зберігаючи при цьому ім'я Ф. К. Вовка, варто передати іншій установі, як то Національна бібліотека, з чим і було погоджено. Вирішено, після рішення душоприкажчиків, голові комісії академіку В. І. Вернадському від імені комісії звернутися з проханням до голови Української мирної делегації С. П. Шелухіна про можливе сприяння щодо перевезення книг і колекцій Ф. К. Вовка до Києва [4, док. № 8, с. 33].

Було з'ясовано, що для перевезення до Києва бібліотеки та колекції Ф. К. Вовка до Петрограда потрібно відрядити спеціаліста, яким міг би бути О. Г. Алешо, колишній учень покійного, а при пакуванні речей була потреба у присутності Олександрі Юріївни Вовк, вдови покійного. Витрати на поїздку до Петрограда О. Ю. Вовк і О. Г. Алешо вирішено здійснити за рахунок Академії наук [4, док. № 15, с. 50].

Того самого 1918 р. до комісії для вироблення законопроекту щодо організації та програм Музею антропології й етнології при УАН надійшли записки від М. Ф. Кащенко [4, док. № 34, с. 86–88] та О. Г. Алешо з викладом програми та пропозиціями стосовно організації Музею [4, док. № 35, с. 88–92].

І лише у 1921 р. О. Г. Алешо з неймовірними труднощами перевіз архів і колекції Ф. К. Вовка з Петрограда до Києва. Саме цей самовідданий учений-етнограф став першим керівником новоствореного Антропологічно-етнологічного музею ім. Ф. К. Вовка. Але важкий триденний переїзд у неопалюваних вагонах під час лютих морозів мав для О. Г. Алешо трагічні наслідки. Вчений тяжко застудився і наступного, 1922 р. помер від туберкульозу. Наступним керівником Музею став другий учень Ф. Вовка — А. З. Носов.

У Звідомленнях про діяльність Всеукраїнської Академії наук за 1921 р. можемо прочитати наступне: «Музей антропології і етнології ім. Хв. К. Вовка заснувався при Академії наук допіру з весни минулого року. Головна його основа — це той музей із книгозбірнею, який Академія наук дістала по заповіту од шановного професора Хв. К. Вовка ...

Друга частина Антропологічно-етнологічного музею складалася з колекції був[шого] Наукового т[овариств]а (почасти зібраних теж проф. Вовком), а окрім того, чимало річей пожертвували прихильні співробітники Академії наук (Добровольський, Караваєв та ин.), та немало призбирали своїми експедиціями і співробітники самого музею...» [4, док. № 155, с. 300].

Приміщення Музею було розташоване на вул. Жертв революції (тепер Трьохсвятительська), тут знаходилась і його бібліотека, якою від початку її заснування керував Є. О. Дзбановський [4, додатки, протокол № 106, с. 472]. У Звідомленнях Всеукраїнської Академії наук за 1923 р. міститься така характеристика цієї бібліотеки: «Бібліотека Антропологічно-етнологічного музею ім. Вовка у своїй підваліні має неабияку, а справді позначну, книгозбірню покійного проф. Хведора Кіндратовича Вовка. Вона, відколи її подаровано Академії наук, перебувала увесь час під керуванням Євг. Ол. Дзбановського. 1922 р. збагатилася вона ще на книгозбірню Ол. Гавр. Алешо, подарунок од дружини незабутнього небіжчика, що своїм життям заплатив за перевіз дорогоцінного Музею Хведора Вовка з Петербурга на Україну, до Києва. За 1923 рік вступило до бібліотеки 97 назв в чис-

лі 122 томів. ... За 1923 р. число одвідувань бібліотеки Музею ім. Вовка було — 148; число книжок, що видано для читання — 480. Користуються бібліотекою переважно спеціалістичені, особи, що зайняті педагогічною працею, а також учні вищих шкіл. ... Штатний співробітник для бібліотеки був лише один — Є. О. Дзбановський» [4, док. № 188, с. 377].

Бібліотека і надалі продовжує поповнюватися книжками, хоча частіше це лише випадкові видання. За підсумками 1924 р. до бібліотеки надійшло: «220 назв в 286 т[омах] тощо. Бібліотека отримувала книжки і мала постійний зв'язок з ВУАН, Російською академією історії матеріальної культури, етнографічним відділом Російського музею в Ленінграді, отримувала книжки від різних краєзнавчих організацій; ... до неї вступали і невеличкі підібрані колекції книжок (від В. О. Караваєва ..., від акад. [Д. І.] Багалія ...; від В. Козловської ...; із збірки української старовини Г. Львовича ..., з бібл[іографічного] пок[ажчика] М. Опоки ... і окремі книжки (від С[ільсько]госп[одарського] наук[ового] комітету; Інституту наукової мови; акад. М. В. Птухи; проф. С. А. Таранушенка; проф. Б. М. Базилевича; М. В. Шарлеманя; О. Б. Курило; В. Вінницького; В. П. Петрова; Д. Саливона і співробітників Кабінету). Книжки вступали до бібліотеки почасти в порядку обміну, але більшість — як дар...». Дошкуляла відсутність нових надходжень відповідної фахової іноземної літератури. Але «... у звідомному році уперше пощастило налагодити зв'язок з Прагою і отримати від проф. Матейки часопис «Antropologie», «Internationales Archiv für Ethnographie», Zeitschr[ift] für Morphologie und Anthropologie» [5, док. № 39, с. 83].

Проте незабаром стала очевидною потреба у виданні власного періодичного органу, хоча б невеликого за обсягом, що б дало змогу частково уникнути існуючого браку літератури, випустивши у світ уже підготовлені до друку праці музею, який згодом почав називатися Кабінетом антропології та етнології ім. Ф. Вовка. «...по довгих міркуваннях, Кабінет прийшов до рішення видавати кварталник самого невеликого обсягу (зошитами в два друковані аркуші), що таким побитом дасть на рік усього 8 аркушів друку» [5, док. № 27, с. 58–59]. Такий друкований орган — журнал «Антропологія», з'являється у 1928 р., його випуск триває до 1931 р.

Одночасно з Антрополого-етнологічним музеєм ім. Ф. К. Вовка існувала не менш значна науково-дослідна археологічна уста-

нова Академії наук України — Всеукраїнський Археологічний кабінет (ВУАК). Після злиття низки установ у 30-ті роки, бібліотеки саме цих закладів стали стрижнем книжкового зібрання бібліотеки Інституту археології, тож є сенс зупинитись і на історії створення останнього.

У 1919 р. у межах Академії наук була утворена Комісія по складанню археологічної карти України, її головою був обраний М. Т. Біляшівський [4, док. № 99, с. 228]. На основі цієї комісії та окремих секцій Українського наукового товариства, що ввійшло до Академії в 1921 р., була створена Археологічна комісія [4, док. № 155, с. 303]. У 1922 р. завдання та функції Археологічної комісії перебрав на себе Археологічний комітет — науково-консультативний орган із питань пам'яткознавства, на чолі якого став академік Ф. Шміт [11, с. 6]. Комітет підпорядковувався Першому Історично-філологічному відділу Академії наук. У 1924 р. він отримав статус Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) і став центром координації, організації та планування пам'яткоохоронних студій в Україні, його головою був обраний О. Новицький. Комітет зумів об'єднати у своєму складі провідних учених, дослідників історико-культурних скарбів України. До його складу входили Д. Щербаківський, М. Рудинський, А. Середа, В. Ляскоронський, В. Козловська, П. Курінний, В. Кричевський, С. Гамченко та ін. ВУАК проводив досить плідну видавничу та популяризаційну діяльність. За короткий час свого існування Всеукраїнський археологічний комітет надрукував видання, що не втратили свого наукового значення і сьогодні, а саме «Короткі зведення ВУАК» за 1925 і 1926 роки, «Записки ВУАН» (т. 1, 1930, 1931 рр.), «Хроніка археології та мистецтва» (1926, 1930, 1931 рр.) [8, с. 156].

У 1933 р. на основі Всеукраїнського археологічного комітету, Кабінету Антропології й Етнології ім. Ф. Вовка, Музею Археології, Етнологічного музею, Етнографічної Комісії [8, с. 161] була створена Секція історії матеріальної культури (СІМК)¹. Серед організаційних питань на одному з перших засідань йшлося також і про утворення бібліотеки при установі [9], був укладений план видавничої діяльності, що містив як фундаментальні праці, періодичні видання, так і науково-популярні роботи².

¹ Див.: Протокол засідання Президії СІМКу від 10.04.1933 р. [10].

² Див.: Протокол засідання Президії СІМКу від 21.04.1933 р. [10].

Документи, які б підтверджували, що бібліотека СІМКу ввібрала у себе бібліотечні зібрання всіх установ, що увійшли до її складу, знайти не вдалося. Але, певно, так і сталося, тому що у фонді бібліотеки Інституту археології є видання зі штампом Всеукраїнського археологічного комітету, Археологічного музею, Кабінету антропології і етнології ім. Ф.Вовка та ін.

Із кінця 1933 р. почалася чергова реорганізація ВУАН. Основною структурною одиницею в Академії відтоді став інститут. На базі СІМКу був створений Інститут історії матеріальної культури (ІМК), що існував під цією назвою до 1938 р. [8, с. 162], у складі якого передбачалася також бібліотека, яка з цього часу існувала як структурний підрозділ інституту. У 1935 р. завідувачим бібліотекою ІМК було призначено Є. О. Дзбановського, який ще у липні 1921 р. був зарахований на посаду бібліотекаря-консерватора Музею Антропології та Етнології ім. Ф. Вовка та опікувався бібліотекою Інституту до 1954 р.

У 1938 р. ІМК був реорганізований в Інститут археології АН УРСР [8, с. 164], нині – Інститут археології НАН України.

Така доля спіткала частину книжкового зібрання Федора Вовка, яке знаходиться у бібліотеці Інституту археології. Нині співробітники бібліотеки поставили на меті виокремити з фонду книгозбірню Ф. Вовка, зібравши її в єдине ціле.

Оскільки правила каталогізації не вимагають вносити імена попередніх власників книг у каталожні картки, їхній перегляд не приніс результатів у виявленні книгозбірні. Тому дійшли висновку шукати книжкове зібрання шляхом фронтального перегляду певних підрозділів, а саме антропології, археології, етнографії, вітчизняної та зарубіжної періодики, виявивши та відібравши таким чином книжкове зібрання Федора Вовка з фонду бібліотеки. На основі проаналізованого та опрацьованого матеріалу в подальшому створити картотеки й електронні БД, а також ретроспективний каталог, провести систематичний пошук цієї колекції для заповнення лакун.

На початок жовтня у бібліотеці Інституту археології переглянуто підрозділ «Етнографія» фонду вітчизняних видань. Було вирішено переглядати всі книги та відбитки, видані до 1918 р. (рік смерті Ф. Вовка). У результаті було виявлено 115 примірників книг колекції, більше десяти з них містили автограф власника, як-от: Драгомановъ М. «Малорусские народные предания и рассказы» (К., 1867); Сумцов Н. Ф. «Современная малорусская

етнографія. Ч. 1-ая» (К., 1893); Тэйлор Э. Б. «Первобытная культура. В 2 т. Т. 2». Окрім того, виявлено низку книг, що містять дарчі написи Ф. К. Вовку від авторів. Так, на книзі А. Теплоухова «Женские головные уборы пермяков и их отношение к старинным уборам местного русского населения» бачимо напис: «Глубокоуважаемому Федору Кондратьевичу Волкову от автора. Декабрь, 1916. А. Теплоухов»; на книзі Трошчанского В. Ф. «Эволюция черной веры (шаманства) у якутов»³ читаємо: «Многоуважаемому С. К. Волкову 7/XI – 1907. Эд. Пекарский» та ін.

Власники бібліотек часто підписували книги, залишали помітки на полях сторінок. Тож, під час перегляду фонду була виявлена певна кількість книг із екслібрисами, автографами, підписами, дарчими написами багатьох відомих учених і громадських діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Так, виявлені книги з екслібрисами Ф. К. Вовка, О. Г. Алешо, Я. П. Новицького, К. В. Харламповича, з автографами Л. П. Добровольського, Г. П. Жигецького, Л. Є. Чикаленка, Д. М. Щербаківського, підписами В. М. Перетца, П. М. Попова, А. М. Лободи, О. Курила, дарчими написами від М. Сумцова, М. Чубинського, Т. Д. Флоринського та ін.

Уже на початковому етапі дослідження фондів бібліотеки для виявлення книжкового зібрання Ф. Вовка із його загального складу, можна скласти уявлення про цю книгозбірню та її значимість. Книжки з дарчими написами свідчать про особисті контакти власника з відомими вченими того часу, помітки та навіть записи на полях роблять наукову цінність таких документів незаперечною. Все вищесказане дасть змогу ввести в науковий обіг нову культурологічну інформацію, оскільки при вивченні матеріалів стосовно особистих книгозбірень вітчизняних учених може скластися нове судження про ту чи іншу особистість.

1. Вовк Федір Кіндратович [Текст] // Енцикл. іст. України : в 5 т. – К., 2003. – Т. 1. – 688 с.
2. Вовк Федір Кіндратович [Текст] // Енцикл. Сучасної України. – К., 2005. – Т. 4.
3. Дубровіна, Л. А. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1918–1941 [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. – К., 1998. – 337 с.

³ Це посмертне видання було випущене в світ після смерті автора під редакцією Е. Пекарського.

4. Історія Академії наук, 1918–1923 [Текст] : документи і матеріали / упоряд. В. Г. Шмельов та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 376 с.
5. Історія Академії наук України. 1924–1928 [Текст] : документи і матеріали. – К. : НБУВ, 1998.
6. *Кириченко, Р. С.* Українські вчені кінця XIX – початку XX ст. [Текст] : бібліотекарі, бібліофіли, творці і хранителі історії України : (до проблеми вивчення розпорошених б-к В. Антоновича, Ф. Вовка, І. Лучицького) / Р. С. Кириченко // Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 2003. – Вип. 11. – С. 331–359.
7. *Кириченко, Р. С.* Французька книга у бібліотеках подвижників української науки і культури кінця XIX – початку XX ст. [Текст] : (до проблеми вивчення розпорошених книгозбірень В. Антоновича, Хв. Вовка в фондах Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського) / Р. С. Кириченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 191–202.
8. *Колеснікова, В. А.* Бібліотека Інституту археології [Текст] / В. А. Колеснікова, Н. Р. Михайлов // Наук. пр. НБУВ. – К., 2006. – Вип. 15.
9. НА ІА НАН. – Протокол від 13.04.1933 р.
10. НА ІА НАНУ. – ВУАК – СІМК. – № 451.
11. *Нестуля, С.* Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) [Текст] / С. Нестуля. – Полтава, ВЦ «Археологія», 1997.
12. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Українська Академія наук [Текст] : нарис історії / Н. Д. Полонська-Василенко. – К., 1993.
13. *Радієвська, Т. М.* Федір Вовк як засновник вітчизняного палеолітознавства, його спадщина у зібранні Національного музею історії України [Текст] / Т. М. Радієвська // Нац. музей історії України – скарбниця історичних пам'яток народу. – К., 2007. – С. 5–16.
14. *Франко, О. О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч [Текст] / О. О. Франко ; Львів. нац. ун-т. – Л. : ЛНУ, 2001. – 378 с.

Черновол І. В. Книжкове зібрання Федора Вовка у фонді бібліотеки Інституту археології: історія походження.

Ключові слова: Ф. К. Вовк, особисті книжкові зібрання, Інститут археології НАН України.

На основі значної джерельної бази розглянуто історію надходження книжкового зібрання Ф. К. Вовка до бібліотеки Інституту археології НАН України. Описано сучасний стан розпорошеного по підрозділах фонду зібрання та результати першого етапу виявлення та дослідження книг із приватної бібліотеки Ф. К. Вовка. Доведено значимість і наукову цінність книгозбірні, яка суттєво розширює уявлення про коло інтересів і особисті контакти Ф. К. Вовка.

Chernovol I.V. The book collection of Fedor Vovk in the fund of the library of the archeological Institute: the history of the background.

Key words: F. K. Vovk, private book collections, archeological Institute NAS of Ukraine.

Basing on the large source base the entrance history of the book collection of F. K. Vovk to the library of the archeological Institute NAS of Ukraine was examined. The following was described: the modern condition of the dispersed through the fund departments collection and the results of the first stage of the finding and researching books from the private library of F. K. Vovk. The work proves the significance and science value of book collection that widen the imagination of the interest range and private contacts of F. K. Vovk.

Черновол И. В. Книжное собрание Федора Вовка в фонде библиотеки Института археологии: история происхождения.

Ключевые слова: Ф. К. Вовк, личные книжные собрания, Институт археологии НАН Украины.

На основании значительной источниковой базы рассмотрено историю поступления книжного собрания Ф. К. Вовка (Волкова) в библиотеку Института археологии НАН Украины. Описано современное состояние распорошеного по отделениям фонда собрания и результаты первого этапа выявления и исследования книг из частной библиотеки Ф. К. Вовка. Доказана значимость и научная ценность собрания, которая значительно расширяет представление о круге интересов и личных контактах Ф. К. Вовка.

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 72.007+929 (477)

*Марія Іллівна ГОНЧАРЕНКО,
науковий співробітник Інституту мистецтвознавства,
фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України,
кандидат архітектури (Київ)*

БІОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ: ДОСЯГНЕННЯ ТА МОЖЛИВОСТІ

У статті йдеться про критерії добору, схеми та принципи побудови біографічних статей із досвіду підготовки регіональних, тематичних і узагальнюючих словників художників України, починаючи від 1920-х рр. Наголошується на потребі створення поряд із існуючим типом словників, свого роду zip-архівів накопиченої біографічної інформації, нового типу словників, коли біографічні статті як окремі мікроісторії розташовуються не за усталеним алфавітним принципом, а за певною ідеєю, скажімо, за різного типу хронологією, школами тощо.

Ключові слова: біографія, критерії добору, схема статті, мікроісторія, типи словників.

In article there is a speech about criteria of selection, schemes, and principles of construction of biographic articles from experience of preparation of regional, thematic and generalising dictionaries of artists of Ukraine beginning from 1920 th. The requirement of creation near to existing type of dictionaries, some kind of zip-archives of the saved up biographic information, new type of dictionaries when biographic articles as separate microstories settle down not by the settled alphabetical principle, and according to certain idea - for example: on chronology and schools of thought etc.

Key words: the biography, criteria of selection, article scheme, microhistory, types of dictionaries.

В статье речь идет о критериях отбора, схемах и принципах построения биографических статей из опыта подготовки региональных, тематических и обобщающих словарей художников Украины, начиная от 1920-х гг. Отмечается потребность создания рядом с существующим типом словарей, своего рода zip-архивов накопленной биографической информации, нового типа словарей, когда биографические статьи как отдельные микроистории располагаются не по устоявшемуся азбучному принципу,

а согласно определенной идее, например, по различным типам хронологии, по школам и тому подобное.

Ключевые слова: біографія, критерии отбора, схема статті, мікроісторія, типи словарей.

Словники художників України належать до галузевих науково-біографічних видань енциклопедичного типу. Це обумовлює їхню структуру, вимоги до викладу життєпису та творчого доробку митців. І завжди Словники є присутньо ретроспективними виданнями, на відміну від каталогів виставок, альбомів-каталогів тощо.

Основним критерієм добору конкретних персоналій митців у Словниках визначається їхня належність до мистецького життя України, незалежно від національності, політичних уподобань і культурної ідентифікації, місця проживання. Такий критерій ґрунтується на засадах цілісності українського поліетнічного та полікультурного простору. Він був висловлений ще Федором Ернстом 1921 р. у статті з приводу організації роботи Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України при УАН [2] і нині, по стількох роках, це формулювання є актуальним і справедливим. Варто процитувати фрагмент із цієї статті: «... До словника мають увійти біографії діячів (усіх національностей), що жили на Україні, починаючи від найдавніших часів аж до наших днів, і по всіх обсягах людської діяльності. Таким чином Словник дасть біографії всіх діячів національно-українських: українців по народженню при умові, коли їхня діяльність мала зв'язок із Україною; українців по місцю народження та з походження, якщо їхня діяльність і не була зв'язана з Україною, але мала характер першорядний; діячів російських, польських, єврейських та інших, якщо діяльність їх впливала на діяльність українських діячів і історію України; діячів, що часом жили на Україні (головним чином, наукові діячі, адміністратори й т. и.) при чому розробляється переважно цей момент їхньої діяльності, а всі інші періоди життя — побіжно; чужоземних діячів, що ніколи не жили на Україні — якщо їхні праці торкалися українознавства.

У повному своєму складі Словник має дати повну бібліографію по українознавству та біографічні нариси як усіх діячів українських у національному розумінні цього слова,

так і усіх діячів, що жили на території України, розуміючи під нею Україну Лівобережну, Правобережну, Галичину, Угорщину, Буковину, Слобожанщину, т. зв. Новоросійський край, Кубань, Кавказ, Туркестан, Сибір, Канаду та інші місцевості, де жив або живе тепер український нарід. Таким чином Словник, з одного боку, має виявити все те, що дав для культури український нарід у всіх галузях людської діяльності, з другого — дати місце всім діячам, що працювали на Україні, незалежно від того, чи їхня діяльність була корисною, чи шкідливою для України. ... Сюди (ред. — до діячів мистецтва) належать біографії діячів театру на Україні (українського, російського, польського, єврейського і т. ін.), а також чужих театральних діячів (італійців, французів, німців, росіян), якщо вони більш-менш довго працювали на території України. Діячі музики і танку — від компоністів до кобзарів і лірників, актори як першорядних, так і провінціальних та поміщицьких кріпацьких театрів і т. д. Меценати, що витрачали багацько коштів на мистецтво, будували розкішні палаци, церкви, садиби, підтримували мистців, заводили театри, музичні капели; колекціонери й аматори мистецтва. Старі «мурарські майстри», архітекти та інженери, як що їхня діяльність носила більш-менш видатний або художній характер. Іконописці, малярі, мініатюристи, графіки, декоратори — при тій самій умові, або коли виставляли свої праці на виставках. Скульптори, медалери, сніцарі, діячі народного та прикладного мистецтва — різьбарі, діячі в галузі кераміки (порцеляни, фаянсу, видатні гончарі), художньої меблі, скла, тканини, виробів по металу (майстри ліярництва, золотарі, ювеліри). Штихарі по дереву, міді, каменю та діячі художнього друку. Історики мистецтва, археологи, художні критики, музейні діячі. Збирати матеріали по такому широкому програму при сучасних умовах ... досить важко. Через це Комісія звертається до всіх, кому близькі інтереси української науки та культури, з проханням допомогти в справі збирання цих відомостів, не соромлячись розмірами, формою або мовою цих повідомлень або матеріалів. Бажано в кожному культурному центрі збирання відомостів про діячів як давніх (померших), так і сучасних (у формі автобіографій або нарисів діяльності), хоч-би в формі журнальних та газетних вирізок, портретів, офіціальних формулярів то-що» [2, с. 152–153].

На сьогодні в Україні напрацьовано доволі великий масив біографічних довідникових видань, присвячених художникам, які умовно можна розподілити на регіональні [4; 6; 8; 9; 11; 19; 22; 24–27; 29], тематичні [1; 13; 12] та узагальнюючі. Зупинимося на чотирьох узагальнюючих словниках як таких, що увібрали досвід і матеріали попередніх різноманітних довідкових біографічних видань про митців і мистецтвознавчих досліджень.

Практично першим таким є «Словник художників України» (далі – СХУ), виданий 1973 р. Головною редакцією УРЕ, що став значною культурною подією [18]. СХУ ґрунтувався, переважно, на матеріалах шеститомної «Історії українського мистецтва» [3] та розглядався укладачами як її логічне доповнення. Він містив біографічні довідки окремих раніше не згадуваних митців (зокрема і в УРЕ [20]) із м'яким формулюванням особливостей їхньої творчості. При його укладанні було використано досвід підготовки та матеріали загальних енциклопедій («Української Радянської Енциклопедії» [20], «Українського Радянського Енциклопедичного Словника» [21] та мистецтвознавчих публікацій і монографічних досліджень. Так, практично повністю до СХУ увійшли відомості одного з перших в Україні видань, яке можна віднести до біографічних, – «Матеріали до словника українських граверів» Павла Попова [15] та його ж «Матеріали до словника українських граверів. Додаток І» [16]. Інформація у цих двох книгах, як зазначається у передмові до однієї з них: «кількісно переважає увесь раніш відомий матеріал, що до України відноситься» [16, с. 4]. Видані Українським науковим інститутом книгознавства, вони, як зазначає автор, були значним доповненням як нових персоналій граверів, так і уточненням практично всіх матеріалів стосовно України, що були вміщені в уже посмертну працю Д. Ровинського «Подробный словарь русских граверов XVI–XIX вв.» [17], що вважалася найґрунтовнішим дослідженням про вітчизняних граверів¹.

Також при підготовці СХУ були використані такі значущі видання, як: Ф. Ернст «Українське малярство XVII–XX сторіч. Провідник по виставці» (К., 1929); В. Січинський «Історія українського граверства XVII–XVIII століття» (Л., 1937); В. Касіян, Ю. Турченко «Українська радянська графіка» (К., 1957); Я. П. Затенацький «Український радянський

¹ Павло Попов зробив йому посвяту [15, с. 1].

живопис» (К., 1958); Б. С. Бутник-Сіверський «Советский плакат эпохи гражданской войны. 1918–1921» (М., 1960); П. М. Жолтовський «Словник-довідник художників, що працювали на Україні в XVI–XVIII ст.» (К., 1963); П. О. Білецький «Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку» (К., 1968); М. М. Кубанська-Попова «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI–XVIII ст.: Каталог» (К., 1971) та ін. Використані були також довідникові російські видання дореволюційного та радянського часу, зокрема: «Художники народов СССР: Биобиблиографический словарь» (М., 1971–72).

Словник містить майже 2,5 тисячі персоналій митців українського образотворчого, декоративно-вжиткового мистецтва й архітектури від найдавніших часів до нашого часу. Статті побудовані за однією визначеною схемою. З літератури наводяться лише публікації безпосередньо про даного митця, його альбоми та каталоги персональних виставок.

Наступним виданням став підготовлений видавництвом «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана словник енциклопедичного типу «Митці України» [12]. Він містить уже близько п'яти тис. коротких біографічних довідок про художників, майстрів народного мистецтва, архітекторів, режисерів й акторів театру та кіно, диригентів і балетмейстерів, артистів естради та цирку, кобзарів, письменників, драматургів, сценаристів, дослідників історії мистецтв. У частині щодо майстрів образотворчого мистецтва цей словник багато в чому базується на «Словникові художників України», про що сказано у передмові, та матеріалах сучасних йому мистецтвознавчих досліджень й енциклопедичних довідників зразка «Київ» [5], «Чернігівщина» [30], «Полтавщина» [14] тощо. Характер і тип біографічної довідки принципових змін у порівнянні з СХУ не має.

В основу наступного біографічного довідника «Мистецтво України» [10] покладено, як зазначає редакція, біографічний довідник «Митці України» [12]. Кількість його статей зросла до 6,5 тис., насамперед, за рахунок персоналій українських митців, які здобули за цей час визнання та були відзначені почесними званнями, нагородами та преміями, а також персоналій про українських митців зарубіжжя. Статті мають ту саму схему та принципи викладу, що і в попередньому виданні. Назвою статті є прізвище, ім'я та по-батькові митця.

Дати життя вказано за новим і (за потреби, якщо достеменно відомо) старим стилем; географічні назви подано згідно відповідного часові адміністративного поділу та написання (водночас, наводиться також і сучасна назва); історично важливим є зазначення тогочасних назв навчальних закладів, організацій, де працював митець, почесних звань, премій тощо. Як і в попередньому довідникові, бібліографія про митця обмежена лише персональними публікаціями про автора.

Близьким до нас за часом є видання, упорядковане М. Г. Лабінським — «Художники України: Енциклопедичний довідник» [28]. Він містить «близько 4 тисяч статей про живописців, скульпторів, графіків, народних майстрів, мистецтвознавців — від найдавніших часів до сьогодення» [28, с. 5].

До слова сказати, ІМФЕ НАН України нині готує багатотомний «Словник художників України. Майстри образотворчого мистецтва». При розширенні лише кількісно та географічно джерелознавчої бази, його перший том, що обіймає лише літери А–В, вже містить близько 1100 статей. У їхню основу покладена розроблена авторською групою загальна схема, що є доволі умовною структурою біографічної статті та ні в якій спосіб не має на меті обмежити автора в інтерпретації біографічного матеріалу, власній манері викладу, лише задати зовнішню форму та розташування блоків інформації та композиції самого тексту. Авторський колектив принципово уникає критерію добору імені за оцінкою вкладу митця та не орієнтується на такі його визначення як «значний», «великий», «знаменитий», «відомий». Таким чином, є можливість якомога більше включити маловідомих і свого часу замовчуваних, табуйованих із різних причин (переважно політичних) митців, тим самим глибинніше персоніфікуючи мистецьке поле України.

Маємо надію, що такий підхід дасть змогу підготувати якісно інший біографічний Словник, матеріали якого дадуть можливість розмірковувати над створенням різного типу історій вітчизняного образотворчого мистецтва. Проте, і цей Словник у своїй принциповій структурі залишається подібним до виданих раніше, уже адаптованих нашою свідомістю як єдино можливий і затребуваний стереотип структури словникових енциклопедичних видань.

Не применшуючи ваги таких словників і потреби в них, наразі відчутна потреба в біографічних словниках іншого

типу — коли вони розгортатимуть історію розвитку мистецького процесу в персональних мікроісторіях, поставлених не за абеткою, а за певною ідеєю, скажімо, за мистецькими школами, хронологією тощо. Хронологія теж може мати кілька принципів: за століттям, за датою народження чи отримання мистецької освіти тощо. Такий принцип побудови матеріалу дає можливість персоніфікувати та розгорнути в часі мистецький процес в Україні від найдавніших часів. Це, власне, потребує більш глибокого та тотального підходу до наукових біографічних досліджень, коли і найдрібніша просопографічна деталь є важливою. І тут слід бути готовим до деміфологізації ролі окремих персон у культурі, до надання персоні її справжнього масштабу.

Такого типу словник є на часі, він стає вже не просто довідником, свого роду зір-архівом накопиченої інформації, а персоніфікованою історією в усій своїй глибині та широті, з поверненням культурі її великих і скромних діячів — «ось він і настав, цей найвищий час, повернути йому (народові — М. Г.) його історію, його мову, його культуру» [7, с. 27].

1. Днепропетровск : архитекторы [Текст] / под общ. ред. Н. Н. Кондель-Перминовой. — К. : Изд. дом А+С, 2006. — 295 с.
2. Ерст, Ф. Збірання відомостей про діячів українського мистецтва [Текст] / Ф. Ерст // Зб. секції мистецтв — К., 1921. — Вип. 1. — С. 150-152.
3. Історія українського мистецтва [Текст] : в 6-ти т. / АН УРСР. — К. : Гол. ред. УРЕ, 1966-1968. — Т. 1-6.
4. Кейван, І. Українські мистці поза Батьківщиною [Текст] / І. Кейван. — Едмонтон; Монреаль, 1996. — 228 с.
5. Київ [Текст] : енцикл. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. — К. : Гол. ред. УРЕ, 1981. — 736 с.
6. Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною. — Філадельфія : Видавець «Нотатки з мистецтва», 1981. — 512 с.
7. Костенко, Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала [Текст] : лекція, прочитана в Нац. ун-ті «Києво-Могилянська академія» 1 вересня 1999 р. / Л. Костенко. — К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. — 32 с.
8. Крымскотатарские художники конца XIX — нач. XX вв. [Текст] / авт.-сост. И. Заатов. — Симф., 2008.
9. Крымскотатарские художники [Текст] : биобиблиогр. словарь / сост. Э. Черкезова. — Симф., 1999. — 68 с.
10. Мистецтво України [Текст] : біогр. довідник / упоряд. : А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський — К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1997. — 700 с.

11. Мистецтво української діаспори [Текст] / редкол. О. Федорук (голов. ред.) та ін. – К. : Тріумф, 1999. – 382 с. – (Повернуті імена ; вип. 1).
12. Митці України [Текст] : енцикл. довідник / упоряд. : М. Г. Лабінський, В. С. Мурза ; за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1992. – 848 с.
13. Подписи и монограммы художников Украины [Текст] : справочник / под общ. ред. Б. В. Гринева, О. И. Даниленко. – Х. : Ин-т монокристаллов, 2007. – Т. 1. – 288 с.
14. Полтавщина [Текст] : енцикл. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
15. Попов, П. Матеріали до словника українських граверів [Текст] / П. Попов. – К. : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1926. – 140 с.
16. Попов, П. Матеріали до словника українських граверів [Текст] Додаток 1 / П. Попов. – К. : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1927. – 34 с.
17. Ровинский, Д. А. Подробный словарь русских гравированных портретов [Текст] / Д. А. Ровинсий. – СПб. : Тип. Акад. наук, 1889. – Т. 1-2.
18. Словник художників України [Текст] / редкол. М. П. Бажан (відп. ред.) [та ін.] ; АН УРСР. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1973. – 291 с. : іл.
19. Столярчук, Б. Митці Рівненщини [Текст] : енцикл. довідник / Б. Столярчук. – Рівне : Ліста, 1997. – 366 с.
20. Українська радянська енциклопедія [Текст] : в 16 т. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1959-1964. – Т. 1-16.
21. Український Радянський Енциклопедичний Словник [Текст] : у 3 т. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1966. – Т. 1-3.
22. Художники Закарпаття [Ізоматеріал]. – К. : Мистецтво, 1961. – 120 с.
23. Художники и архитекторы Богом данной [Ізоматеріал] : альбом-справочник. – Феодосия, 2008. – 66 с.
24. Художники Києва [Текст] : живопис, графіка, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво : творчо-біогр. довідник. – К. : Імпрез, 2000. – Вип. 1. – 200 с.
25. Художники Прикарпаття [Ізоматеріал] : альбом : живопис, скульптура, графіка, декоративно-прикладне мистецтво. – К. : Мистецтво, 1989. – 238 репр.
26. Художники радянської Львівщини [Текст] : бібліогр. покажчик. – Л. : Наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1980. – 353 с.
27. Художники Сумщини [Ізоматеріал] : альбом Сумськ. орг. Нац. спілки худ. України. – Суми : Собор, 2006. – 160 с.
28. Художники України [Текст] : енцикл. довідник / упоряд. М. Лабінський. – К. : Інтертехнологія, 2006. – Вип. 1. – 640 с.
29. Художники Харкова [Текст] : довідник. – Х. : Прапор, 1967. – 176 с.
30. Чернігівщина [Текст] : енцикл. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УЕ ім. М. П. Бажана, 1990. – 1008 с.

Гончаренко М. І. Біографічні словники художників України: досягнення та можливості.

Ключові слова: біографія, критерії добору, схема статті, мікроісторія, типи словників.

Розкрито критерії добору, схеми та принципи побудови біографічних статей у галузевих науково-біографічних виданнях енциклопедичного типу (на прикладі словників художників України). Узагальнено досвід підготовки регіональних, тематичних і узагальнюючих словників художників України за період із 1920-х рр. XX ст. до перших десятиліть XXI ст. Наголошено на потребі створення поряд із існуючим типом словників, свого роду zip-архівів накопиченої біографічної інформації, нового типу словників, коли біографічні статті як окремі мікроісторії розташовуються не за усталеним алфавітним принципом, а за певною ідеєю, скажімо, за різного типу хронологією, школами тощо.

Goncharenko M. I. The biographic dictionaries of the Ukrainian painters: achievements and possibilities.

Key words: biography, selection criteria, article scheme, micro-history, dictionary types.

The following is discovered: selection criteria, schemes and principles of the creating biographic articles in the field science-biographic publications of the encyclopedia type (on the example of the Ukrainian painters). The work generalizes experience of the preparation of district, thematic and presumptive dictionaries of Ukrainian painters, starting from the 1920-s of the XX and till the first decades of the XXI century. It is emphasized on the need to create nearby the existent dictionary type a sort of zip-archives of the gathered bibliographic information, new dictionary types when biographic articles as separate micro-histories are stationed not according to the existent alphabetical principle but to particular idea let's say to the different chronological type, school etc.

Гончаренко М. И. Биографические словари художников Украины: достижения и возможности.

Ключевые слова: биография, критерии отбора, схема статьи, микроистория, типы словарей.

Раскрыты критерии отбора, схемы и принципы построения биографических статей в научно-биографических изданиях энциклопедического типа (на примере словарей художников Украины). Обобщён опыт подготовки региональных, тематических и обобщающих словарей художников Украины за период с 1920-х гг. XX в. до первых десятилетий XXI в. Отмечается потребность создания рядом с существующим типом словарей, своего рода zip-архивов накопленной биографической информации, нового типа словарей, когда биографические статьи как отдельные микроистории располагаются не по устоявшемуся азбучному принципу, а согласно определенной идее, например, по различным типам хронологии, по школам и тому подобное.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВВЕДЕННЯ ДО НАУКОВОГО ОБІГУ КНИЖКОВИХ ЗІБРАНЬ (на прикладі родового книжкового зібрання Урбановських і Стажинських із фондів НБУВ)

Простежено трансформації в підходах до розуміння інформаційних ресурсів та шляхів забезпечення рівного доступу до них останніх десятиліть. На прикладі родового книжкового зібрання Урбановських і Стажинських із фондів НБУВ показано, як саме оптимізувати ці завдання в сучасних умовах.

Ключові слова: бібліотекознавство, книгознавство, біографістика, інформаційні ресурси, книжкове зібрання Урбановських і Стажинських.

It is observed the transformations in the ways of understanding informational resources and ways of guarantee the same access to them of the last centuries. On the example of the family book collection of the Urbanovskyjs and the Stazhynskyjs from the NBUB fund it is shown how to optimize these tasks in the modern conditions.

Key words: library science, book science, biographistic, informational resources, book collection of the Urbanovskyjs and the Stazhynskyjs.

Прослежены трансформации в подходах к пониманию информационных ресурсов и путей обеспечения равного доступа к ним последних десятилетий. На примере родового книжного собрания Урбановских и Стажинских из фондов НБУВ показано, как именно оптимизировать эти задачи в современных условиях.

Ключевые слова: библиотековедение, книговедение, биографистика, информационные ресурсы, книжное собрание Урбановских и Стажинских.

Термін «інформаційні ресурси» зазвичай використовується в розумінні різного роду масивів документів у різноманітних інформаційних системах (архівах, бібліотеках, базах даних тощо). Питання вивчення інформаційних ресурсів і доступу до них неодноразово розглядалися фахівцями відповідних галузей знань. Особливо наголошувалося на їхньому вве-

денні до електронного середовища. Насамперед, така робота потрібна для розкриття та висвітлення численних ретроспективних книжкових зібрань і колекцій, що зберігаються у фондах книгосховищ і є значним інформаційним потенціалом країни. Введення їх до наукового обігу — головне завдання археографів, джерелознавців і бібліотекарів. Проблемою є те, що значна частина таких зібрань і колекцій не має науково-пошукового апарату і тому залишається невідомою для науковців. Ще інші з тих чи інших причин розпорошені та зберігаються не лише у різних сховищах, а й у різних країнах. Зусиллями науковців здійснюється реконструкція історико-культурних фондів, насамперед, їх каталогізація та висвітлення через довідники, путівники та наукові статті.

Реконструкція подібних бібліотек, зокрема родових, є необхідним кроком до розповсюдження інформації про книжкові зібрання минулих століть, а також невід'ємною частиною нашої історії та важливим фактором збереження та примноження потенціалу країни.

Історико-культурні документальні комплекси, сконцентровані як в архівних, музейних, так і в бібліотечних установах, є вагомим джерелом вивчення історії розвитку та становлення нашої держави, посередництвом якого зокрема досліджується хід історичних подій, суспільні явища віддалених часів та епох.

Згруповані в окремі архівні та бібліотечні колекції і зібрання, ретроспективні фонди та історичні бібліотеки вимагають особливих методів і принципів вивчення й аналізу їх як самостійного історично утвореного об'єкта дослідження методами історико-книгознавчих дисциплін. Маємо на увазі аналіз практичних підходів до комплексного вивчення документальних фондів у теорії архівної та бібліотекознавчої справи, окремі досягнення та розробки в галузі книгознавства, та, на їх основі, вдосконалення підходів системного вивчення колекційних фондів, що зосереджені, передусім, у НБУВ.

Об'єктом дослідження для книгознавців і бібліотекознавців виступають, насамперед, різноманітні книжкові колекції та зібрання, а також аналіз історії та долі книгозбірень, окреслення науково-довідкового апарату на них, науковий опис книжкових масивів, а також введення їх до різного роду каталогів [6; 9].

Усвідомлюючи необхідність введення до наукового обігу родових книгозбірень, як окремих історико-культурних фондів, необхідно:

- 1) провести історичний і книгознавчий аналіз бібліотечних колекцій;
- 2) дослідити історію окремих книжкових зібрань;
- 3) визначити періоди існування книжкових колекцій;
- 4) провести аналіз репертуару досліджуваних книгозбірень;
- 5) дослідити бібліофільські традиції власників і шляхи формування бібліотек за допомогою аналізу книжкових знаків і екслібрисів;
- 6) провести бібліографічний і книгознавчий опис колекцій.

Початком вивчення ретроспективних зібрань є збирання біографічних відомостей про фондоутримувачів, виявлення основних причин формування книгозбірні та визначення змістового наповнення колекційного фонду.

Одним з перших досліджень з питань встановлення історичного походження книжкових зібрань, що нині є складовими частинами НБУВ, стала публікація О. Оглобіна у 20-х рр. ХХ ст. «Бібліотека Волинського ліцею» [19]. Автор зробив спробу встановити історію розвитку, процеси формування та структуру книжкового зібрання, виділяючи його основні частини, що склалися переважно з приватних книжкових зібрань і книгозбірень світських і духовних закладів.

Комплексний підхід у вивченні історичних самостійно відокремлених колекційних зібрань, що є складовою частиною фондів НБУВ, у другій половині ХХ ст. розроблено Є. О. Колесник [10–16], яка вперше спробувала оглядово висвітлити історію формування книжкових зібрань, подала короткі відомості про фондоутворювача, розкрила склад і змістове наповнення книжкових колекційних фондів, вказала на збережений науково-довідковий апарат досліджуваних книгозбірень, серед яких виділила ті ретроспективні зібрання, що збереглися максимально цілісно — Бібліотеку університету Св. Володимира та її складові: бібліотеку Волинського ліцею, що, в свою чергу, складалася з книжкового зібрання польського короля Станіслава Августа Понятовського, книжкового зібрання роду польських магнатів Яблоновських, книгозбірні родини Мікошевських, книжкових зібрань польського державного діяча Мошинського, Кременецького єзуїтського колегіуму та штучно створеної «Нової колекції»; бібліотеку Віленської медико-хірургічної академії; книгозбірню Бердичівського польсько-католицького чоловічого монастиря «Босих кармелітів»; зібрання приватних осіб (М. І. Костомарова, М. Х. Бунге, І. О. Сікорського); книгозбір-

ню графів Хрептовичів; окремо виділені штучно сформовані за часів існування Університету зібрання «Роки» та «Відділи», а також книгозбірня Київської першої гімназії.

Наприкінці ХХ ст. з'являються інші спроби комплексної, але короткої характеристики колекційних зібрань НБУВ у виданнях, що продовжують огляд історичних книгозбірень і групують їх за принципом фондодержавників (колекційні фонди навчальних закладів, установ і приватні колекції), тобто, оглядово знайомлять із змістовим наповненням ретроспективних колекційних фондів [17; 5].

На сьогодні найактуальнішою залишається проблема створення науково-інформаційних ресурсів історико-культурного змісту на базі книжкових фондів, що мають загальнонаціональне значення та дослідження окремих спеціалізованих книжкових колекцій та історичних бібліотек.

Дослідники опрацювали коло методичних питань щодо системного вивчення книжкових колекцій і зібрань родового походження у тісному зв'язку із життям і діяльністю власників, їх фінансовими можливостями, інтересами, а також у контексті книжкової та видавничої культури часу, духовними цінностями того періоду, загальним розвитком культури та просвітництва. В усіх цих дослідженнях приватні родові бібліотеки України, різні за обсягом та багатоаспектні за складом і змістом, розглядалися, передусім, в історичному контексті розвитку науки та культури різних історичних періодів, у тісному зв'язку з життям і діяльністю їхніх власників [1-3; 20-24].

Усі вищезгадані праці розглядають історію формування бібліотек та їхню долю з позицій, насамперед, історико-книгознавчого та історико-біографічного аналізу, використовують спеціальні методики джерелознавчої критики, книгознавчої евристики та наукової реконструкції окремих частин цілісного зібрання станом на момент їх розквіту, а також у період перетворення в меморіальні.

Дослідження історичних книжкових колекцій — важливий напрямок у книгознавчих і бібліотекознавчих студіях, у межах яких реконструкція історії та фондів бібліотек, сформованих на українських землях у ХІХ – напочатку ХХ ст., займає важливе місце. Реконструкція історії неможлива без реконструкції фондів історичних бібліотек.

Історико-книгознавчі дослідження родових бібліотечних колекцій і книжкових зібрань, сформованих на території України, котрі розділили її нелегку історичну долю, є дуже

важливими. Адже можемо з упевненістю стверджувати, що до певної міри вони повторювали долю своїх власників: деякі книгозбірні збереглися, деякі розпорошені, але ми маємо про них відомості, а про деякі книжкові зібрання та їх власників відшукати будь-яку інформацію дуже важко [18; 53].

Серед книжкових зібрань та історичних колекцій Волині та Поділля книжкове зібрання Антона Урбановського, а з часом і Болеслава Стажинського посідає особливе місце. Його можна назвати винятковим науково-культурним явищем XIX – початку XX ст.

Проведений бібліографічний пошук дає змогу констатувати, що українські дослідники майже не зверталися до дослідження даної теми. Її частково розкривали (і то в бібліографічному аспекті) польські дослідники [28–30; 40–42; 44]. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що польські науковці довгий час не мали фактичного матеріалу, а саме книг із родової книгозбірні, котрі знаходяться у фондах НБУВ, для подальшого розвитку теми.

Критичне використання опрацьованих довідкових джерел (звичайно, в широкому синтезі з іншими джерелами) дає нам змогу ширше та конкретніше відтворити умови та обставини, формування, наповнення, функціонування бібліотеки, а також з'ясувати окремі факти життя та діяльності власників книгозбірні [31; 33–37; 43; 45; 47–49; 51; 52, 54].

Дослідження історії створення бібліотеки, її змістового наповнення та подальшої долі вимагає залучення цілого комплексу джерел, багато з яких ще донедавна практично не вивчалися. Джерельна база даного дослідження є досить різноманітною за походженням та інформаційними можливостями і розпорошена по багатьох сховищах України (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна) та Республіки Польща (Бібліотека Народова в Варшаві, Бібліотека Ягеллонського університету в Кракові). Вона відзначається обширністю та розмаїтістю і, на відміну від вузької історіографії, дає змогу глибоко і ґрунтовно вивчити різні аспекти функціонування бібліотеки, вивчити її роль у справі збереження та популяризації інформаційно-бібліографічних ресурсів.

Основний масив джерел (сама бібліотека), без якого, власне, неможливо опрацювання теми, розпорошений по різних фондах НБУВ: Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій, Відділу стародруків і рідкісних видань, Інституту ру-

копису, Відділу образотворчих мистецтв, сектору картографії Відділу обслуговування читачів літературою природничого та технічного профілю, Відділу організації основного фонду. Ще одним дуже необхідним джерелом для вивчення книгозбірні є рукописні каталоги 1876 (98 с.) [8, № 121] та 1905 (134 с.) [8, № 1066] рр., що зберігаються в ІР НБУВ. Інша частина джерел, скажімо, протоколи передачі бібліотеки до ВБУ знаходяться у відомчому архіві НБУВ [4, спр. 2, с. 3; спр. 33, протоколи № 170, 181, 184, 185, 187]. Вони є наслідком передачі бібліотеки графа Урбановського (її першого засновника) до ВБУ. Ці матеріали, як і більшість опрацьованих матеріалів ІР НБУВ, неопубліковані.

Глибокі та всебічні знання дають змогу не лише відтворити канву історичного розвитку, а й доповнюють сьогодення цінними, значимими та важливими фактами. Не останню роль відіграють у цьому книжкові пам'ятки, що зберігаються в бібліотеках, музеях та архівах [7].

Вивчення історії бібліотечних колекцій і зібрань шляхом розробки проблем походження, шляхів комплектування, культурологічного аналізу складу є відносно новим напрямом книгознавства в Україні. Але варто відзначити, що за останнє десятиліття цей напрям набув досить широкого розповсюдження. Реконструкція історії та реконструкція фондів історичних бібліотек неможливі одна без одної. Вони складають дві частини єдиної мети, від повноти розкриття якої залежить повнота та доступність висвітлення нашої історії [27].

У реконструкції родових бібліотек можна виокремити три складові, які органічно пов'язані між собою. Їхнє паралельне опрацювання дає максимальну повне розкриття книгозбірні. Це – біографічний, історичний і книгознавчий аспекти [27].

Дослідження таких книжкових зібрань як родова книгозбірня Урбановських-Стажинських дасть змогу книгознавцям і бібліотекознавцям зменшити перелік нез'ясованих питань щодо історії регіональної бібліотечної справи, зокрема Волині та Поділля у ХІХ – на початку ХХ ст., а також сприятиме введенню до наукового обігу старої книжкової культури: колекцій, котрі належали польським поміщикам і магнатам [46; 50].

Біографічний аспект дає змогу прослідкувати взаємозв'язки та вплив особистості на формування бібліотеки та склад фонду. Історичний аспект висвітлює власне історію книгозбірні: умови функціонування, зміну власників, долю книжок, сучасне їх місцезнаходження та ступінь опрацювання. Книгознавчий аспект на основі книгознавчого та джере-

лознавчого аналізу книг висвітлює зміст бібліотечного фонду, подає його хронологічну, географічну, мовну характеристику, тематичний і видовий склад, фіксує раритетність видань.

Дослідження родових бібліотек дає змогу простежити впродовж значного хронологічного періоду соціокультурну роль книжки у певному суспільному стані, роль і розвиток колекціонування та бібліофільства. Родові книгозбірні промовисто говорять про коло особистих і фахових зацікавлень власників. Ці книгозбірні у певному сенсі були їхньою творчою лабораторією і тому є для дослідників джерелом до вивчення історії родів [31; 38; 40].

Вважаємо, що родова книгозбірня Урбановських і Стажинських — цінне історико-культурне надбання. А звідси, як наслідок, має місце створення електронного опису, включення до путівників по фондах, створення бібліографічного та наукового каталогів, перевидання найбільш цінних та рідкісних книг, до яких матимуть доступ читачі.

Окремим аспектом дослідження книгозбірні є виокремлення книг, видрукованих на території України. За каталогом 1905 р. [2] можемо прослідкувати місця видань: Львів, Луцьк, Бердичів, Кам'янець-Подільський.

З метою забезпечення багатоаспектного розкриття фонду, а також для більш повного й ефективного залучення його до використання читачами та дослідниками у подальшому необхідно створити електронну версію книг із колекції, для чого необхідно розробити низку нормативних документів, положень і робочих інструкцій. Наступним етапом стане внесення до електронної картотеки всіх діючих локальних баз даних у єдину комп'ютерну мережу та надання можливості читачам користуватися електронною версією інформаційних ресурсів безпосередньо в читальному залі шляхом переведення традиційної картотеки (каталогу) в електронну форму з наданням статусу складової ресурсів Бібліотеки [25]. Наступними завданнями стане створення електронних версій книг із родової бібліотеки шляхом сканування чи фотокопіювання, що дасть змогу відмовитися від користування оригіналами рідкісних і цінних видань (серед книг, що зберігаються в бібліотеці є інкунабули, палеотипи, рукописи та інші цінні видання). Електронна версія каталогу та оцифрованих книг допоможе читачам і дослідникам з фізичними обмеженнями, інтереси яких потребують відповідного ставлення до себе з боку Бібліотеки.

1. Булатова, С. О. Екслібри у книжковому зібранні Ю. О. Яблонівського [Текст] / О. С. Булатова // Бібл. вісник. - 1997. - № 1. - С. 20-21.
2. Булатова, С. О. Про особливості комплектування зібрання Ю. О. Яблонівського в бібліотеці Кременецького ліцею [Текст] / О. С. Булатова // Стратегія комплектування фондів наук. б-ки. - К., 1996. - С. 119-120.
3. Булатова, С. О. Рукописи Collectio Regia в фондах Інститута рукописей ЦНБ ім. В. І. Вернадського [Текст] / О. С. Булатова // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 1996. - Вип. 3. - С. 121-137.
4. ВА НБУВ. - Оп. 1.
5. Дубровіна, Л. А. Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918-1941 [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко. - К. : НБУВ, 1998. - 336 с.
6. Зданевич, Б. Каталог інкунабул [Текст] / Б. Зданевич. - К. : Наук. думка, 1974. - 250 с.
7. Илларионова, Л. И. Учёт книжных памятников-коллекций : проблемы и перспективы развития [Текст] / Л. И. Илларионова / Историчні колекції у книгозбірнях : проблеми збереження, вивчення, реконструкції : матеріали міжнар. наук. конф. - О. : Астропринт, 2004. - С. 68-76.
8. ІР НБУВ. - Ф. 1.
9. Каталог палеотипів із фондів НБУВ НАНУ [Текст] / уклад. М. А. Шамрай за участю Б. В. Грановського та І. Б.Торбакова. - К. : НБУВ, 1995. - 550 с.
10. Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук УРСР [Текст] : короткий огляд / підгот. І. Г. Шовкопляс, П. А. Сотниченко, М. А. Воробей ; відп. ред. М. І. Сенченко. - К., 1984. - 84 с.
11. Колесник, Е. А. Библиотеки дореволюционных учебных заведений Киева в фондах ЦНБ АН УССР [Текст] / Е. А. Колесник // Киев в фондах ЦНБ АН УССР : сб. науч. трудов. - К. : Наук. думка, 1984. - С. 136-161.
12. Колесник, Е. А. Книжные коллекции ЦНБ АН УССР [Текст] / Е. А. Колесник. - К., 1988. - 116 с.
13. Колесник, Е. О. Бібліотека М. А. Маркевича [Текст] / Е. А. Колесник // Укр. іст. журн. - 1973. - №1. - С. 108-110.
14. Колесник, Е. О. Бібліотека М. І. Костомарова (у фондах Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР) [Текст] / Е. А. Колесник // Там само. - 1967. - № 10. - С. 156-157.
15. Колесник, Е. О. Бібліотека О.М. Лазаревського [Текст] / Е. А. Колесник // Там само. - 1987. - №1. - С. 123-127.
16. Колесник, Е. О. Кременецька книжкова колекція ЦНБ АН УРСР [Текст] / Е. А. Колесник // Там само. - 1970. - № 6. - С. 111-113.
17. Колесник, Е. О. Особисті бібліотеки вчених у наукових установах АН УРСР [Текст] / Е. А. Колесник // Вісник АН УРСР. - 1979. - № 9. - С. 108-110.
18. Лісевич, І. Т. Історичні зошити. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.) [Текст] / І. Т. Лісевич. - К., 1997. - 240 с.
19. Оглобін, О. Бібліотека Волинського ліцею [Текст] / О. Оглоблін // Бібліологічні вісті. - 1927. - № 4. - С. 47-59.

20. Рабчун, О. Загінецька бібліотека Урбановських-Стажинських : до проблем реконструкції [Текст] / О. Рабчун // Наук. праці НБУВ. - К., 2004. - Вип. 13. - С. 330-340.
21. Рабчун, О. Місце приватних книжкових зібрань XIX ст. у культурному спадку держави (на прикладі родової книгозбірні Урбановських-Стажинських із фондів НБУВ) [Текст] / О. Рабчун // Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформатії : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Вінниця ОУН ім. К. А. Тімірязєва. - Вінниця, 2007. - С. 98 -101.
22. Рабчун, О. Приватні книжкові колекції як складова історичної науки (на прикладі родової книгозбірні Урбановських і Стажинських із фондів НБУВ) [Текст] / О. Рабчун // Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть : зб. тез і текстів виступів 16 квітня 2008 р. - Тернопіль, 2008. - Ч. 2. - С. 134-136.
23. Рабчун, О. Родова книгозбірня Урбановських - Стажинських : перспектива наукового дослідження [Текст] / О. Рабчун // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 2007. - Вип. 12. - С. 203-209.
24. Рабчун, О. С. Праці Юзефа-Ігнці Крашевського у складі родової книгозбірні Урбановських-Стажинських як джерело вивчення історії польського народу [Текст] / О. С. Рабчун // Там само. - К., 2005. - Вип. 10. - С. 426-430.
25. Туровська, Л. Локальні БД в контексті інноваційної діяльності НБУВ [Текст] / Л. Туровська // Наук. праці НБУВ. - К., 2004. - Вип.12. - С. 209-218.
26. Ціборовська-Римарович, І. О. До історії формування книжкової колекції Мікошевських у фондах НБУВ [Текст] / І. О. Ціборовська-Римарович // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки. - К., 1996. - С. 118-119.
27. Ціборовська-Римарович, І. О. Реконструкція історії та фондів родових бібліотек: теоретичні та практичні аспекти проблеми [Текст] / І. О. Ціборовська-Римарович // Історичні колекції у книгозбірнях : проблеми збереження, вивчення, реконструкції : матеріали міжнар. наук. конф. - О. : Астропринт, 2004. - С. 165-174.
28. Chwalewik, E. Zbiory polskie archiwą, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie [Text] / E. Chwalewik. - Kraków, 1926-1927. - T. 1-2.
29. Dobrzański, J. Z dziejów ruchu naukowego na Wołyniu w XIX w. [Text] / J. Dobrzański // Nauka Polska. - 1934. - S. 118-119.
30. Dudin-Karwiecki, J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia [Text] / J. Dudin-Karwiecki. - Kraków, 1891. - S. 134-135.
31. Epsztein, T. Życie intelektualne i kulturalne dworu ziemiańskiego na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w drugiej poło wie XIX wieku [Text] / T. Epsztein // Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. - Warszawa, 1998. - S. 185-202.
32. Horodec [Text] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem polskich. - Warszawa, 1882. - T. 3. - S. 151.
33. Kraszewski, J. I. Biblioteka Horodecka [Text] / J. I. Kraszewski // Tygodnik Petersburski. - 1836. - N 2. - S. 15-16.
34. Kraszewski, J. I. Elżbieta Urbanowska [Text] / J. I. Kraszewski // Gazeta Warszawska. - 1854. - N 87. - S. 4.
35. Kraszewski, J. I. Książka jubileuszowa [Text] / J. I. Kraszewski. - Warszawa, 1880. - S. 123.

36. *Kraszewski, J. I.* Wędrówki literaturne, fantastyczne i historyczne [Text] / J. I. Kraszewski. – Wilno, 1839. – T. 1. – S. 48–96.
37. *Kraszewski, J. I.* Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy [Text] / J. I. Kraszewski. – Wilno, 1840. – T. 1. – 134 s.
38. *Leończyk, J.* Chłopskie księgozbiory domowe. Kulturowe uwarunkowania tworzących się zbiorów domowych i pamiątek na terenie gminy Zabłudów od końca XIX wieku [Text] / J. Leończyk // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Studia i materiały. – Warszawa, 2003. – T. 21. – S. 137–160.
39. *Małachowski, P.* Zbiór nazwisk szlachty [Text] / P. Małachowski. – Łuck, 1790. – T. 2. – 141 s.
40. *Małysiak, H.* Biblioteka Branickich i Tarnowskich w Suchej [Text] / H. Małysiak. – Bielsko-Biała : Beskidzka Oficyna Wydawnicza BISK, 1986. – 110 s.
41. *Marciniak, R.* Polskie biblioteki wielkoziemiańskie (rodowe, ordynackie i fundacyjne) w okresie zaborów. Stan badań i postulaty badawcze [Text] / R. Marciniak, A. Mężyński // Studia o Książce. – 1985. – T. 15. – S. 191–209 ; 1986. – T. 16. – S. 235–263.
42. Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805–1865 [Text] / zebrał Tadeusz Turkowski : w 3-ch t. – Wilno, 1937. – T. 3. – VII, 324 s.
43. Polski słownik biograficzny [Text]. – Warszawa ; Kraków, 2004. – Z. 175. – S. 453–455.
44. *Radziszewski, F.* Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych tak niegdyś byłych jak i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających... [Text] / F. Radziszewski. – Kraków, 1875. – 124 s.
45. *Reychman, K.* Biblioteka Zahiniecka Stażyńskich i jej losy [Text] / K. Reychman. – Spargaly. – 1934. – S. 53–54.
46. *Ślōdkowska, E.* Księgozbiory domowe w pierwszej połowie XIX wieku [Text] / E. Ślōdkowska. // Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi. Szkice i materiały. – Warszawa, 1981. – T. 5. – S. 5–17.
47. *Starzyński Bolesław* [Text] // Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa ; Łódź, 1972. – S. 851.
48. *Starzyński Bolesław* [Text] // Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1876. – N 22, cz. 1. – S. 340–342.
49. *Stecki, T. J.* Horodec [Text] / T. J. Stecki // Kłosy. – 1877. – N 636. – S. 147.
50. *Szocki, J.* Księgozbiory domowe w procesie kultury czytelniczej w XIX i XX wieku [Text] / J. Stecki // Przegląd humanistyczny. – 2003. – N 5. – S. 67–76.
51. *Urbanowski Antoni* [Text] // Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa ; Łódź, 1972. – S. 927–928.
52. *Wisłocki, W.* Biblioteka hr. Starzyńskich w Horodcu nad Horyniem – pow. Łucki na Wołyniu [Text] / W. Wisłocki // Przewodnik Bibliograficzny. – 1885. – N 8, z. 10. – S. 207.
53. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Krótkie opisanie gubernie Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym przez F. N. (Dr. Fortunat Nowicki) [Text]. – Drezno : Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870. – 138 s.
54. *Zahińce* [Text] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych ziem polskich. – Warszawa, 1887. – T. 14. – S. 280.

Рабчун О. С. Дослідження та введення до наукового обігу книжкових зібрань (на прикладі родового книжкового зібрання Урбановських і Стажинських із фондів НБУВ).

Ключові слова: бібліотекознавство, книгознавство, біографістика, інформаційні ресурси, книжкове зібрання Урбановських і Стажинських.

Частково розкрито основні підходи щодо реконструкції родових книжкових зібрань та їхню значимість як таких, що засвідчують соціокультурну роль книжки у певному суспільному стані, роль і розвиток колекціонування та бібліофільства тощо. На прикладі родового книжкового зібрання Урбановських і Стажинських із фондів НБУВ показано, як саме оптимізувати ці завдання в сучасних умовах. Доведено, що дане зібрання є винятковим науково-культурним явищем України XIX – початку XX ст. і заслуговує на докладне вивчення та висвітлення.

Rabchun O. S. The researches and entrance to the science circulation of the book collections (on the example of the family book collection of the Urbanovskyjs and the Stazhynskyjs from the NBUB fund).

Key words: library science, book science, biographistic, informational resources, book collection of the Urbanovskyjs and the Stazhynskyjs.

In particular the work discovers main ways of reconstruction of family book collections and their importance as those that witness socio-cultural role of a book in a particular social condition, the role and development of the collecting and bibliophilistic etc. On the example of the family book collection of the Urbanovskyjs and the Stazhynskyjs from the NBUB fund it is shown how to optimize these tasks in the modern conditions. It is proven that this collection is an exceptional scientific cultural phenomenon of Ukraine of the XIX – beginning of the XX century and it deserves to be studied and observed.

Рабчун О. С. Исследования и введения в научный оборот книжных собраний (на примере родового книжного собрания Урбановских и Стажинских из фондов НБУВ).

Ключевые слова: библиотекведение, книговедение, биографистика, информационные ресурсы, книжные собрания Урбановских и Стажинских.

Частично раскрыты основные подходы к реконструкции родовых книжных собраний и их значимость как таких, которые подтверждают социокультурную роль книги в определённом сословии, роль и развитие коллекционирования и библиофильства и т. п. На примере родового книжного собрания Урбановских и Стажинских из фондов НБУВ показано, как именно оптимизировать эти задания в современных условиях. Доказано, что данное собрание есть исключительным научно-культурным явлением Украины XIX – начала XX в. и заслуживает тщательного изучения и освещения.

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ ЯК СПРАГА ЦІЛІСНОСТІ В ОСЯГНЕННІ ОСОБИСТОСТІ

Генералюк Леся. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – К. : Наук. думка, 2088. – 544 с.

Інтердисциплінарність, мильтидисциплінарність, кросдисциплінарність, трансдисциплінарність¹ – явища, що на повну силу заявили про себе в науковому дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ ст. як природна потреба наукової співпраці на перетині проблем в добу глобалізації. В гуманітарній сфері даний процес викликав дискусію, що нині лише набуває обертів в Україні. Зокрема, дражливим питання виявилася для літературознавчих і біографічних студій. У першому випадку, вихід «за межі» предмету літературного дослідження насторожує прихильників традиційних підходів втратою конкретики, «розмиванням» меж галузі тощо. В другому – навпаки: багатомірність предмета вивчення раз-по-раз «виштовхує» дослідників поза методологічні рамці будь-якої окремішньої науки, а отже, провокує питання виокремлення біографічного знання з історичного дискурсу в особну наукову галузь, спроможну на основі синтезу міждисциплінарних напрацювань останніх десятиліть продукувати цілісний науковий підхід до розгляду людини як такої.

Дослідження Лесі Генералюк як за предметом, так і за своїми цілями опинилося на перехресті означених дискусій, даючи широке поле для міркувань та узагальнень як сумлінному вченому-літературознавцю, так і біографісту. Йдеться як про порушення дражливих для шевченкознавчого дискурсу тем та висунення завідомо дискусійних гіпотез, так і про застосування в межах літературознавчого дослідження цілої низки запозичених із інших галузей знання методів дослідження.

Так, авторка відстоює ідею ренесансної величі Шевченка-універсуму – різнобічно мистецьки та інтелектуально обда-

¹ Нами трактуються в межах розуміння, запропонованого в роботі Тані Аврсбург (Ausburg, Tanya. *Becoming Interdisciplinary: An Introduction to Interdisciplinary Studies*. 2nd edition. – New York: Kendall/Hunt Publishing, 2006.)

рованої, незалежної, ініціативної, неймовірно працездатної, дерзновенної у творчих задумах особистості, відданої ідеям гуманізму й антропоцентризму (с. 124–125).

Суттєвим чинником здійснюваного Т. Шевченком мистецького синтезу, на її думку, є рівносильність діяльності лівої та правої півкуль його головного мозку, що пояснює також спроможність витворювати образи-концепти.

Універсальність життєвої практики та творчого набутку Шевченка, які тією чи іншою мірою вже розкривалися в працях І. Франка, С. Єфремова, С. Смаль-Стоцького, Л. Білецького, Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Бойка, М. Рильського, Г. Ключека та ін., в монографії Лесі Генералюк трактуються не так в світлі широкої світової слави митця чи поліартистичності його обдарування, як шляхом розкриття цілісності, відкритості та, як наслідок, всеохопності його особистості, здатної максимально повно вібрати, переломити крізь себе й відобразити мистецькими засобами всю багатомірність буття. Природа Шевченкового універсалізму за Генералюк: «полягає не лише у багатогранності таланту чи комплексі набутих ним навиків і знань, а першочергово у його здатності інтегрувати в собі різні культурні й ціннісні системи, відшукувати глибинну логіку й взаємопов'язаність всього суцього, використовуючи цей процес становлення себе як особистості задля цілей становлення української нації як суб'єкта історії» (с.12).

У праці присутні риси, властиві дослідженням часткового/випадку (case-study) в соціології: шляхом поглибленого деталізованого вивчення часткового (універсалізм Шевченка) в межах його контексту, Л. Генералюк доходить до розкриття певних спільних закономірностей (українськість як така), тим самим пропонуючи суто наукове вирішення давно «проговореної» аксіоми — «Шевченко = Україна». Не маючи на меті досліджувати саме біографію Кобзаря, авторка, поза тим, розуміє її як послідовність подій, пов'язаних єдністю суб'єкта, місця й часу, «перебігу долі», що звершуються в певному історичному, культурному та соціальному контексті. Відтак, дослідження часткового (універсалізм Шевченка) стає аналізом не лише тих чи інших станів митця, а й процесів, отже, — життя як такого. Важливим видається також бачення автором характерного в унікальному та універсального в конкретному.

Як для літературознавства (в його перетині з культурологією), так і для біографічної галузі (як форми історичного піз-

нання й водночас методології творення й інтерпретації тексту) такий підхід відкриває нові шляхи та можливості, зокрема щодо інтерпретаційних стратегій «прочитання» минулого шляхом його деталізації та «емоційного наближення» в різножанрових життєписах достойників.

На жаль, шевченкіана як і власне постать Тараса Григоровича у межах українського наукового дискурсу давно перетворилися на загально визнаний феномен, який апріорі розуміється як «знаний» і тому, по суті, не підлягає ні переглядові, ні відстороненому аналізу, ні «масовій» популяризації. Відтак, пересічний українець нині обізнаний із творчістю Кобзаря менше, ніж його прадід чи навіть батько, а біографія Тараса Шевченка (якщо зважити на її висвітлення в шкільному підручнику) остаточно втратила риси людського життя, поглинута псевдо дидактичними фразами.

Гадаю, це наслідок ігнорування національною елітою того факту, що лише в межах колективної (соціальної) пам'яті (існуючі в суспільстві на соціальному та індивідуальному рівні уявлення, знання, судження, почуття щодо минулого) витворюється контекст пам'яті родинної та індивідуальної. Відтак, проблема полягає не так у відповідності спогадів фактам минулого, як у інтерпретації колишніх подій і використанні цих інтерпретацій для потреб сучасного. Отже, дискусії навколо образу минулого завжди є свідомим чи ні конструюванням образу майбутнього.

«Забронзовілість» шевченкового дискурсу руйнували, привносячи в масову свідомість значні масиви раніше незатребуваних просопографічних відомостей. Таким чином до знайомого персонажа («кобзаря», «діда в кожусі», «катованого» тощо), додалися «свіжі риси» «юного модника», «гульвіси», «молодика з салонів» тощо. Але доля Шевченка й далі зазвичай виписується на аналізі уже переосмислених, дібраних і коментованих фактів, а не першоджерел. Відтак, відбувається зміна інтерпретаційних стратегій, але не створюється нове знання, бо первісно опущені, не наголошені в науковому дискурсі (інколи очевидні!) дані залишалися поза межами аналізу.

Ця звичка не помічати за усталеними персоніфікованими образами конкретних біографічних відомостей, уникати явних фактів персонального буття на користь персоніфікованого сюжету, зрештою, мусила бути кимось поруйнована. Не певна, що Леся Генералюк задумувала саме це, щиро намага-

ючись вивести з тіні поета великого Митця, але для біографістів її праця цікава насамперед переосмисленням і переакцентуванням науково узвичаєних сюжетів щодо розуміння Шевченка як людини та творчої особистості. У дослідженні зроблено вдалу спробу дослідити ключову для розуміння українства визначну постать крізь призму новітніх міждисциплінарних людиноцентричних підходів. Власне, чи не вперше український дослідник, полишивши в спокої «забронзовілі» й т. і. «зліпки» Кобзаря та власні екзистенційні пошуки «нації в собі» чи «себе в нації» тощо, спромігся дослідити саме й лише Тараса Григоровича Шевченка як універсальну творчу особистість, доля і творчість якої мають під собою конкретне соціо-культурне, психолого-фізіологічне та ін. підґрунтя й можуть бути докладно, цілісно та науково достовірно вивчені. Дослідниця зуміла підійти до постаті Шевченка із загально прийнятими науковими мірками, не боячись скористатися щодо НЬОГО узвичаєними нині при розгляді творчої індивідуальності методами та прийомами (поєднання методології психології, мистецтвознавства, літературознавства, аналітико-біографічного методу)². Задіявши значний науковий інструментарій, напрацьований на сьогодні гуманітарним знанням, та докладно й фактично вичерпно досліджену джерельну базу шевченкознавства, вона спромоглася вийти за межі узвичаєної, здебільшого літературознавчої площини й отримала змогу замість анатомічного зрізу побачити свого персонажа у всій його живій багатомірності.

Та успішно втілюючи вимогу комплексного підходу до вивчення творчої особистості, авторка не йде випробуваним шляхом «поєднання окремих аспектів творчості», а засновується на «докладному логіко-теоретичному синтезі», аби «плюралізм Шевченкового світу постав не як емпірична заданість, не як еkleктика, а як цілісний творчий принцип» (с. 9). Відтак, пані Леся не руйнує усталених канонів шевченкознавства, а

² Йдеться про міждисциплінарний розгляд соціокультурного феномену людини як єдиного предмету, засобу та цілі культурного поступу. В цьому руслі феноменальні для окремих культур явища опиняються в ролі «ключів», оволодіння якими дає змогу осягнути серцевинні механізми дії самої культури. Але важливо дослідити саме і лише історичну постать, а не витворений на її основі в ході історичних перипетій культурний (чи й культовий) персонаж. (Щодо останнього, то дослідження способів творення та цілей і причин конструювання образів минулого — досі малодосліджена царина української історичної науки, що лише чекає на своїх дослідників).

знаходить спільний для них знаменник, повертає методології комплексність, а науковому осмисленню митця — цілісність.

Водночас, не уникаючи складних із погляду трактування моментів біографії митця (скажімо, приналежність більшості художнього оточення Шевченка до масонських лож), дослідниця не белетризує дані сюжети, а, засновуючись на мистецькій спадщині Шевченка та джерелах особового походження, дає їм суто наукове пояснення (в період учнівства Тарас Григорович перейняв у Брюлова «співмірні з традиціями українського іконопису загальні зображальні підходи», але не світоглядні засади).

Так само суто науково (в межах соціології мистецтва) трактується «незвичайна доля» Митця. Адже соціальна мобільність (зміна соціального статусу) була і є одним із узвичасних чинників формування інтегрального соціального статусу митця та пов'язана з рекрутуванням, професійним навчанням і творчою кар'єрою. Скажімо, митці значно простіше змінюють свій статус як по вертикалі (пастушок — козачок — маляр — студент — солдат тощо), так і по горизонталі (природне перебування як в колі українського селянства, так і в дворянських садибах, салонах вельмож, мистецькому середовищі тощо), ніж людина з поза мистецького середовища.

У монографії висунуто та належно аргументовано (не лише в межах вітчизняного шевченкознавства, а й з урахуванням здобутків світової теоретичної думки) низку тез і припущень, що заслуговують на окремий докладний розгляд і подальше розгортання в межах наукового дискурсу. Ці завідомо дискусійні моменти жодним чином не перекреслюють ґрунтовність висновків дослідниці, а лише спонукають її продовжувачів і опонентів не опускатися нижче заданого працею Л. Генералюк методологічного та фактологічного рівня розмови.

Зокрема варта уваги ідея рівнозначності поетично-літературного та художницького дару Тараса Шевченка, оскільки, лише на перетині літературної та художньої площин ми зрештою отримуємо об'ємне відбиття Шевченка-Митця, найближчий до реального обрис цієї ключової для українства постаті. Ґрунтовний аналіз історіографії питання дає авторці підстави твердити, що їй досі здебільшого досліджується літературна діяльність Тараса Григоровича у ширшому чи вужчому зіставленні з біографічними даними, а його образотворча спадщина залишається малодослідженою, хоча

саме малярство з дитинства «кликало» Тараса за собою, зумовило різку зміну його соціального стану, стало імпульсом до естетико-культурного росту, обумовило специфіку літературної творчості та сформувало «унікальну програму візуально-зображального мислення» митця (с. 9). Тому, зрештою, маємо визнати, що літературна творчість, при всій своїй значимості для українства, була другою відносно малярства вагомою сферою діяльності Шевченка. Щодо питання, чому саме поетичний набуток, що складає менше третини його творчого спадку, виявився ключовим при творенні інтерпретаційних сюжетів щодо митця, то воно лише нині, дякуючи праці пані Генералюк, може бути поставлене.

Прийнятною та перспективною видається також ідея рівносильної діяльності обох півкуль головного мозку Шевченка як спроба перебороти узвичаєне в шевченкознавстві його трактування як «стихійного поета-пророка» (постійне акцентування емоційно-інтуїтивної сфери та ігнорування наукових зацікавлень, раціоналістичного шляху самоосвіти й освіти тощо). Засновуючись на теорії функціональної асиметрії мозку, авторка доводить рівносильність діяльності лівої та правої півкуль головного мозку Шевченка як тонко диференційованої особистості акцентуваного типу. Останнє бачиться їй як суттєвий чинник здійснюваного ним мистецького синтезу та засновок його спроможності творити інтегрований образ-концепт українства.

Таке зміщення акцентів у потрактуванні ключової для нас статі напрочуд важливе, бо, ідентифікуючи з Шевченком власну націю, ми ї собі відмовляємо в раціоналізмі та перевищуємо міру емоційно-інтуїтивного в бутті українства (саме такий погляд тиражується як ЗМІ, так і творами «масової культури»).

Так само на часі теза дослідниці щодо синтезу в межах картини світу Шевченка світогляду різних соціальних та етнічних груп. Описуючи та аналізуючи світогляд Шевченка, авторка акцентує такий вагомий його складник, як картина світу митця, та аналізує чинники та складові її формування. Відстеживши процес духовної саморозбудови Шевченка, вона доходить висновку, що митець шляхом інтегрування та синтезу низки різнорідних змістів спромігся витворити цілісну й послідовну світоглядну позицію митця-пророка. На думку пані Генералюк, заснована на архетипних структурах, притаманних фактично всім тогочасним прошаркам українського суспільства, творчо транс-

формуючись у наскрізні образи-концепти та інтегруючи «довкола центральної ідеї українства» всі відомі йому світоглядні засадничі принципи», картина світу Шевченка зрештою розгорнулася в повноцінний «український світ» (с. 474). Отже, можна сподіватися, що подальші дослідження в даному напрямі могли б значно послабити тиск сучасних соціальних і етнічних непорозумінь, дали б змогу з'ясувати, чи були вони закладені від початку, чи це — збій у розвитку єдиної цілісної картини світу.

Успіхом авторки можна вважати також аргументований доказ припущення, висловлюваного ще в роботах Д. Антоновича і Я. Розумного щодо того, що Т. Шевченко є митцем насамперед ренесансного типу. Взнявши до уваги афективно-синестезійний тип особистості Шевченка та культурний контекст, в якому він формувався та реалізував себе як універсум, дослідниця обґрунтовує поєднання у творчій позиції митця ренесансної та романтичної традицій (с. 123) із відчутним привалюванням першого. З погляду літературознавства остання теза видається спірною. Але в своїх висновках вона, зазвичай, опирається на поетичний доробок митця, оминаючи увагою не лише його мистецьку, а й прозову та епістолярну спадщину. Натомість, залучивши для аналізу весь наявний мистецький спадок Шевченка та його епістолярій, Леся Генералюк переконливо доводить, що митець у творчості й бутті сповідував саме ренесансний, а не романтичний ідеал людини (с. 124), тому в основі його творчої самореалізації — засадничі принципи «ренесансної програми» (с. 125), а провідна ідея «міститься в ренесансно-реформаційній площині» (с. 132). Так само ренесансними є антропоцентризм творчості Шевченка (с. 143) та її «трагічний гуманізм» (с. 142). Сам Шевченко в переломленні власної творчості та життєпису мислиться дослідницею саме як «ренесансна людина», сенс буття якої — «усвідомити багатомірність світу... і утвердити себе як різнобічну творчу особистість, близьку інтенцією творення й самотворення до Творця» (с. 149). Цим останнім Шевченко, власне, й вирізняється, стає «винятковим», наближаючись тим самим до романтичного світовідчуття, але не як космополіт (котрий, зрештою, завжди лише один із гурту «людей світу»), а як деміург нації, «титанізм і антропоцентризм» якого «тісно поєднаний з... етноцентризмом» (с. 150).

По суті, як на мене, Шевченко як митець і особистість за-сновується й відбувається на засадничих принципах ренесансного світовідчуття як «практичної системи вільнодумних пере-

конань» (за О. Лосевим), а реалізується й прочитується в межах принципів романтичних. Власне, ми відшукуємо в Шевченкові засновки української нації, її «стовбурові клітини» саме тому, що він спромігся на ренесансне витворення себе як богорівного та творення свого народу з себе самого власним творчовольовим зусиллям. В цьому акті самозвеличення й одночасної самопожертви полягає, на мій розсуд, так часто декларований гуманізм Шевченка та криється причина подальшої романтизації його особи та доробку.

Досліджуючи взаємодії словесного й візуального мистецтва у творчій долі Шевченка, авторка засновується на визнанні домінанти естетичного в усіх сферах його самореалізації. Дослідниця прагне докладно й вдумливо проаналізувати, як саме Шевченко засвоював та інкорпорував до національної парадигми набутки світової та української культури. Заслуговує на повагу обсяг і новизна залучених авторкою до аналізу вітчизняних і зарубіжних джерел, глибина їх осмислення та інтерпретації.

Розглядаючи взаємодію мистецтв як проблему теоретичного мистецтвознавства, дослідниця водночас постійно звертається до аналізу творчості Шевченка, акцентуючи пріоритет конкретно-загального щодо абстрактно-всезагального. Так, коли йдеться про художницьке в літературній творчості та літературне в образотворчій спадщині митця, вона виявляє їхню внутрішню пов'язаність шляхом аналізу екфразису, гіпотипозису, автоілюстрації тощо. Окремі інтерпретації (як то аналіз Шевченкових серій «Телемах – Діоген» і «Блудний син») перетворюються зрештою у своєрідні «новели в романі», слугуючи поза тим своєрідним зразком інтерпретаційної стратегії запропонованої авторкою.

Зрештою пані Генералюк підводить читача до розуміння цілісності й неподільності мистецької спадщини Шевченка як єдності літературної та образотворчої її складової, органічно структурованої наскрізними універсальними образами-концептами, котрі визначаються як іконічними, так і виражальними прикметами та корелюють із етнічними архетипами, перетворюючи тим самим Шевченка на виразника нації. Саме система цих образів на її думку «здатна структурувати літературно-мистецьку творчість Шевченка і послідовно розкрити аспекти його феномена» (с. 12). Своєрідним зразком аналізу такого образую-концепту виступає зроблений дослідницею глибокий докладний аналіз образу дерева у творчості Т. Шевченка.

Отже, засновуючись на вагомій теоретико-методологічній і джерельній базі, авторка розглянула універсалізм Шевченка на різних рівнях його сприйняття та осмислення (персоналістичному, соціокультурному, художньо-концептуальному) й дійшла висновку, що універсальність творчого доробку митця полягає в тому, що «метафорика вічних питань українства», переломлена в мистецькому (як живописному, так і словесному) баченні творця, набуває наднаціонального етико-естетичного сенсу, «репрезентуючи ідеї універсального вселюдського змісту» (с. 405).

Окремо слід відзначити, що міждисциплінарність парадигми дослідження дала змогу Лесі Генералюк виробити ефективний принципово новий для українського шевченкознавства інструментарій і категоріально-понятійний апарат та віднайти власну науково бездоганну україноцентричну позицію, що виявилася в органічному прийнятті національного дискурсу як вихідного, «точки відліку», що задає напрям рухові.

На останок хотілося б зауважити, що зрозумілою була б гучна полеміка навколо цього непересічного дослідження, а відносна тиша лише засвідчує неготовність сучасної наукової спільноти в Україні до суто академічної концептуальної дискусії. На жаль, українська гуманітаристика, не зважаючи на стрімкий розвиток полісинтетичних видів мистецтва та загальну скерованість світового культурного поступу до синтезу та культурної універсалізації, хоча й стала поблажливою до компаративних досліджень, все ще з обережністю ставиться до досліджень інтердисциплінарних.

Але світ поза нами уже не уявляє наукового поступу поза комплексною рецепцією, поза прагненням синтезування фактографічних «пазлів» у прийнятну цілісну єдину «картину». І хоча працю Лесі Генералюк жодним чином не можна назвати вичерпною, вона цілком може бути названа ключовою для повернення шевченкознавства в плін загальноєвропейського наукового річища. Бо лише інтердисциплінарність як поєднання та модифікація методів різних галузей знання задля вивчення предмета, що виходить за межі однієї дисципліни, дає нині реальну змогу цілісного осягнення ключової для розуміння українства універсальної постаті Шевченка.

І не лише його...

Наталія Марченко

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ БІОБІБЛІОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ ПРО А. С. МАКАРЕНКА

Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності: 1991–2008 рр. : до 120-річчя від дня народж. : біобібліогр. покажч. / Акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка ; упоряд.: І. О. Іванова, Т. В. Лога ; вступ. ст. А. В. Ткаченка ; наук. ред. : П. І. Рогова, А. М. Доржену ; бібліограф. ред. Л. О. Пономаренко ; наук. консультант І. А. Зязюн ; рецензенти: Л. О. Хомич, М. В. Гриньова. – К., 2008. – 182 с. – (Сер. «Видатні педагоги світу» ; Вип. 4).

Утвердження України як суверенної, правової, демократичної, соціально орієнтованої держави, сприяло відновленню та розвитку національної педагогіки, освіти та виховання підрастаючого покоління на гуманістичних засадах. У пошуках нових шляхів вирішення проблем гуманізації виховання та навчання педагогічна наука звертається до різних джерел, зокрема, до педагогічного досвіду прогресивних педагогів минулого.

З метою інформаційного забезпечення фахових потреб науковців і практиків освітянської галузі нашої держави та популяризації творчої спадщини видатних педагогів світового значення, а також інноваційних досягнень у педагогічній науці й освіті Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського (далі – ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського) започаткувала випуск біобібліографічних покажчиків серії «Видатні педагоги світу», які відображають творчу спадщину видатних педагогів України та зарубіжжя, а також дослідження про них. З початку заснування серії вийшли друком біобібліографічні покажчики, присвячені В. О. Сухомлинському (2001 р., 2008 р.) та Я. Корчаку (2003 р.). Черговим виданням став новий біобібліографічний покажчик із цієї серії «Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності: 1991–2008 рр.», присвячений 120-річчю від дня народження великого педагога. (К., 2008. – Вип. 4).

Особливе місце серед визначних досягнень вітчизняної та світової педагогіки у ХХ ст. посідає педагогічна творчість Антона Семеновича Макаренка (1888–1939) – українського та російського педагога-новатора, класика світової педагогіки ХХ ст., письменника, творця нової методики виховної роботи з дитячим колективом, організатора та керівника колонії для

неповнолітніх правопорушників і безпритульних під Полтавою, дитячої трудової комуні ім. Ф. Е. Держинського. Його літературно-педагогічна спадщина стала об'єктом численних досліджень ще у 40-х рр. ХХ ст. і донині продовжує викликати безліч суперечливих і неоднозначних тлумачень у педагогів. Про масштаби розповсюдження творчого доробку педагога-новатора та публікацій про нього свідчать матеріали п'яти бібліографічних покажчиків, присвячених педагогічній діяльності А. С. Макаренка, що були видані ще за часів Радянського Союзу: один — у Києві (1956 р.) і чотири — у Москві (1959 р., два покажчики — 1978 р.; 1988 р.).

Нині, в умовах кризи існуючої системи суспільного виховання дітей, педагоги все активніше звертаються до унікального досвіду А. С. Макаренка, намагаючись знайти в ньому відповіді на питання організації життєдіяльності дітей. У школах зусиллями творчих вихователів і вчителів здійснюється педагогічний пошук, який будується на осмисленні можливостей використання спадщини А. С. Макаренка в умовах роботи сучасних дитячих виховних закладів. Про це переконливо свідчить бібліографічна статистика. Тому, вивчення та розвиток педагогіки видатного новатора у суспільстві, спонукали колектив ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського підготувати перший у незалежній Україні біобібліографічний покажчик, присвячений творчості А. С. Макаренка. Науковим консультантом цього видання став відомий макаренкознавець, академік АПН України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих І. А. Зязюн.

Необхідно зазначити, що з метою найкращого висвітлення педагогічної спадщини видатного педагога, до покажчика були вміщені бібліографічні описи 147 праць А. С. Макаренка, що були видані з початку 80-х рр. ХХ ст. до 2008 р. Незначна кількість перевидань творів педагога за часів незалежності України змусила упорядників звернутися до останнього десятиліття радянських часів, коли його праці передруковувалися в більшому обсязі. Посібник також містить відомості про дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені життю та діяльності А. С. Макаренка як педагога-практика, його виховним методам, технологіям роботи з дитячим колективом, що виходили друком як окремими виданнями, так і статтями у наукових збірниках і періодичних виданнях упродовж 1991–2008 рр. Особливу увагу з-поміж сучасних українських

дослідників-макаренкознавців привертають праці І. А. Зяюна, Н. П. Дічек, М. Ф. Моргуна, М. М. Окси, В. О. Пашенка, А. В. Ткаченка, Л. О. Хомич, М. Д. Ярмаченка, а також російських учених Л. І. Гриценка, Л. Ю. Гордіна, В. І. Кумаріна, В. І. Малініна, С. В. Невської, А. А. Фролова та ін. У їхніх роботах спостерігається прагнення заглибитись і об'єктивно оцінити концептуальні положення спадщини педагога, під новим кутом зору переглянути зміст, шляхи, цілі виховання за Макаренком, з тим, щоб одержати певний поштовх для подальшого розвитку педагогічної науки та практики.

Загалом у виданні наведено 1000 бібліографічних описів документів, що представлені, як у друкованій формі, так і в назвах електронних ресурсів.

Показчик відкриває ґрунтовна стаття А. В. Ткаченка, кандидата педагогічних наук, доцента Полтавського педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, секретаря Міжнародної макаренківської асоціації «Антон Семенович Макаренко — подвижник соціального виховання», в якій висвітлено життя та педагогічну діяльність А. С. Макаренка, його погляди на систему виховання дитячого колективу. Доповнює біографію педагога-гуманіста перелік основних дат його життя та діяльності, складений за прямою хронологією.

Показчик чітко структурований і складається із семи розділів.

Перший розділ «Твори А. С. Макаренка» та другий — «Переклади праць А. С. Макаренка іноземними мовами за рубежом» вміщують бібліографічні описи праць педагога, видані в Україні та за рубежом із 80-х рр. ХХ ст. до 2008 р., які згруповано хронологічно за роками видання, а в межах року — за алфавітом назв.

Звертає на себе увагу третій розділ «Література про життя та діяльність А. С. Макаренка», в якому відображені публікації праць учених-макаренкознавців про життєвий і творчий шлях А. С. Макаренка, що вийшли з друку впродовж 1991–2008 рр., та вперше з бібліографістики про А. С. Макаренка, представлено «Наукову школу макаренкознавства», де розміщено «Автореферати дисертацій та дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук і доктора наук».

Найбільш наповненим і цікавим для сучасників є четвертий розділ «Педагогічна система А. С. Макаренка і актуальні питання виховання молоді», який вміщує публікації дослідників, що характеризують педагогічну систему А. С. Макаренка, його погляди на виховання дітей і молоді у навчально-виховному про-

цесі, організацію та розвиток дитячого колективу, сімейного виховання. Уся сукупність бібліографічних описів праць, присвячених А. С. Макаренкові, створює повну та цілісну картину дослідження творчої спадщини видатного педагога впродовж 1991–2008 рр. і засвідчує значний інтерес і глибоку шану до його педагогічних ідей як в Україні, так і за її межами.

П'ятий розділ — «Увічнення пам'яті А. С. Макаренка в Україні та світі» є новим для бібліографії про А. С. Макаренка та містить матеріали, що розкривають діяльність і внесок у макаренкознавство установ і закладів України, яким присвоєно ім'я А. С. Макаренка, а також представляє бібліографічні записи про нагороди та премії, присвячені А. С. Макаренкові.

Варто відзначити також два останні розділи покажчика: шостий — «Публікації про творчість А. С. Макаренка за рубежом» та сьомий — «Творча спадщина А. С. Макаренка в електронних ресурсах», що вміщують документи різними мовами, а також інформацію про адреси сайтів мережі Інтернет (надає інформацію про найзмістовніші та безоплатні для користувачів інтернет-ресурси українського та російського сегментів).

Зорієнтуватися у великому масиві документів та ефективніше використовувати біобібліографічний посібник у своїй роботі користувачеві допоможуть розроблений укладачами допоміжний апарат, представлений сімома покажчиками: «Покажчиком бібліографічних посібників», присвячених діяльності А. С. Макаренка та виданих за радянських часів; «Алфавітним покажчиком назв праць А. С. Макаренка», згрупованим за зведеним українсько-російським алфавітом; «Покажчиком перекладів праць А. С. Макаренка іноземними мовами», складений за латинським алфавітом; «Алфавітним покажчиком адресатів листів А. С. Макаренка»; «Іменним покажчиком авторів праць про А. С. Макаренка», в якому наведені прізвища всіх осіб, причетних до опублікування праць А. С. Макаренка та створення літератури про нього та його педагогічну діяльність. Усі прізвища авторів згруповані за зведеним україно-російським алфавітом. Перелік продовжується «Покажчиком авторів публікацій про творчість А. С. Макаренка іноземними мовами», складеним за латинським алфавітом, та «Предметним покажчиком», складеним українською мовою за працями А. С. Макаренка та публікаціями про його творчість.

Зважаючи на читачьке призначення біобібліографічного видання, основними принципами відбору матеріалу для бібліографування були: науковість, повнота (оптимальна), достовірність.

При підготовці покажчика укладачами були використані фонди Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, бібліотеки Полтавського педагогічного університету ім. В. Короленка, бібліотеки Київського професійно-педагогічного коледжу імені Антона Макаренка, бібліотеки Київської гімназії східних мов № 1, бібліотеки Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих АПН України та інтернет-ресурси.

Варто відзначити, що покажчик має вдале художнє оформлення та виконаний на високому поліграфічному рівні. Посібник надрукований тиражем 300 примірників за участю та коштом Полтавського педагогічного університету ім. В. Короленка і вже надійшов до національних і державних бібліотек України, книгозбірень АПН України, бібліотек обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, наукових бібліотек вищих навчальних закладів України педагогічного профілю.

Високу оцінку даному біобібліографічному виданню дали рецензенти: доктор педагогічних наук, професор, заступник директора Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих Л. О. Хомич та доктор педагогічних наук, професор Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка М. В. Гриньова, які зробили чималий внесок у розвиток макаренкознавства в Україні та популяризації його ідей. У своїх рецензіях вчені відзначили, що дане видання розкриває історію вітчизняної педагогічної науки через постать видатного педагога-гуманіста А. С. Макаренка та сприяє впровадженню нових форм і підходів у процесі вирішення сучасних проблем виховання підростаючого покоління шляхом творчого використання елементів його педагогічної системи. Покажчик допоможе задовольнити інформаційні потреби науковців, аспірантів, педагогів, учителів, бібліотечних працівників і студентів, усіх, кого цікавить життя та педагогічні погляди А. С. Макаренка.

Алла Миколаївна ДОРКЕНУ

«ІСТОРІЯ ТА ГЕНЕАЛОГІЯ СЛАВЕТНИХ РОДИН УКРАЇНИ»

Шості Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка.

17 червня 2010 р. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством Шості Біографічні читання, присвячені пам'яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003).

Започатковані 2005 р., читання є традиційним щорічним науковим зібранням дослідників-біографістів, що дає змогу у колі професіоналів обговорити теоретичні та методичні проблеми розвитку біографічних досліджень, біобібліографії; стан і завдання висвітлення у історико-біографічній і культурологічній літературі життєвого та творчого шляху видатних діячів України минулих століть. Цього року у їх роботі взяли участь науковці Інституту біографічних досліджень та інших підрозділів НБУВ, академічних інститутів, викладачі вищих навчальних закладів Києва, Одеси.

На відміну від попередніх наукових форумів, що відзначалися дуже широким колом питань, винесених на обговорення, Біографічні читання 2010 року вирішено було зосередити навколо кількох ключових проблем:

- Роль і місце українських династій у процесах соціокультурної трансформації українства;
- Славетні родини України у науковій і художній літературі: фактичне міфотворення чи міфологізація фактів?;
- Славетні родини українського зарубіжжя;
- Способи та цілі конструювання образів минулого в межах сучасного українського культурного простору: до питання про потребу, цілі та методи інтерпретації наукового знання суспільством.

У вступному слові директор Інституту біографічних досліджень, кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик** звернув увагу на великі можливості біографістики у осягненні історичного минулого шляхом вивчення життєвого досвіду, уявлень, переконань, дій багатьох поколінь наших

співвітчизників — відомих і мало знаних, яке по суті своїй протистоїть всякому абстрактному теоретизуванню. Адже, сума цих індивідуальних, персональних людських досвідів свідчить, що реальна історія (а, відповідно — й наше сьогодення) — річ значно більш складна, багатовимірна, заплутана та драматична, ніж її часто зображають, керуючись певними схемами. Саме через життєвий шлях конкретних осіб, родин чи груп маємо змогу побачити реальний крок історії, так би мовити, «з середини», переконатися, що при всій мінливості людського буття існують певні константи, «матриці», завдяки яким зберігається та розвивається дух народу, формуються та передаються з покоління в покоління його традиції. Безумовно, трансформуючись, набуваючи нового, складнішого змісту. Винесена на обговорення проблема історії та генеалогії славетних родин України важлива саме тим, що дає змогу побачити крізь призму історії різних родин та їх різних поколінь розвиток і передачу тих цінностей, які роблять українців українцями. Відомі українські родини, по-суті, випукло, яскраво та переконливо представляють/уособлюють всю Україну.

Сьогодні дослідникам-біографістам, як і всім гуманітаріям, дуже важливо долати різні аберації зору, упередження, спрощення, міфотворчість. Їх, на жаль, щодо відомих в українській історії та культурі постатей, цілих родин, нагромадилося чимало. Наш час вимагає вже не так уведення до наукового обігу нових імен і нових біографічних фактів, як аналізу складного внутрішнього світу наших співвітчизників, осмислення долі цілих поколінь у контексті історичної доби — у всіх її суперечливих виявах, зокрема на національно-культурному ґрунті. Не менш важливим завданням є досягнення міцної інтеграції до української національної історії всіх тих діячів, усіх тих династій українських освітян, науковців, митців, військовиків, державних діячів, про яких ми часто забуваємо, а іноді з радістю віддаємо, як Гоголя, бо він, на думку багатьох «не зовсім наш».

У доповіді «*Родинна історія і генеалогія як наукова і соціокультурна проблема*» **В. І. Попик** окреслив деякі важливі аспекти їх вивчення. Він, зокрема, звернув увагу на зростання серед громадян інтересу до історії, походження, родинних зв'язків звичайних сімей. Чимало пересічних громадян нині шукають своє «коріння». На протигагу дворянським родоводам почали масово з'являтися праці з генеалогії козацької старшини, дрібної шляхти, селянства, міщан. Пошук свого «коріння» є свідченням повернення українського суспільства до цивілізованої норми, результатом демократичних і соціокуль-

турних зрушень, що відбулися впродовж останнього двадцятиріччя. Ненормальною була ситуація, коли в історії величезної кількості українських родин десятиліттями існували «білі плями» — імена, обставини, про які не можна було згадувати.

На цьому ґрунті правомірною є постановка питання про зв'язок між історією країни та історією окремих людей, родин. Мабуть, він зовсім не є «механічним», як це звикли розуміти, а дуже суперечливим і драматичним. Тут постають також питання про межі того, про що можна нині писати, про що — передчасно, про співвідношення між політичними, історичними та моральними оцінками минулого.

В. І. Попик докладно розповів про нові можливості дослідження історії родин, пошуку громадянами власного «коріння», створені електронними ресурсами-мережами, які спеціалізуються на збиранні та представленні інформації біографічного та генеалогічного змісту. Чи не найбільшою з них є всесвітня служба «My Heritage Research», що працює нині 35 мовами, зокрема й українською. Станом на кінець травня 2010 р. у ній були акумульовані дані про 553,276,776 чоловік (живих і померлих) у 14,466,336 генеалогічних деревах. Величезні постійно наповнювані бази даних із генеалогії родин пересічних громадян, зокрема, українців, містять ресурси Ancestry.com («Родовід»), «Всероссийского генеалогического древа», «Российского генеалогического древа», Genealogia.ru, Петербурзького генеалогічного порталу, сторінки Генеалогічного товариства на веб-сайті Інституту україніки (Дніпропетровськ). Цей процес неминуче буде далі бурхливо розвиватися. В Україні існує необхідність розгортання власного фундаментального ресурсу. Зрозуміло, він вимагає науково-методичної підтримки. На серйозну увагу спеціалістів заслуговує також написання родинних хронік та історій дослідниками-аматорами. Існує гостра потреба створення «народних архівів» на місцях, і так званих «відкритих архівів» в Інтернеті. Це дало б змогу старим людям відчувати, що їхній життєвий досвід потрібен, а молоді осмислити себе причетними до історії.

Провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Світлана Миколаївна Ляшко** у доповіді *«Про роль генеалогічних джерел у джерельній базі біографічних досліджень (на прикладі біографії роду Новицьких)»* звернула увагу на зростання значення генеалогічних джерел для вивчення соціальної історії, дослідження історії суспільства та його окремих представників, розуміння та пояснення взаємовідносин людей певної доби.

Результати генеалогічних досліджень широко використовуються у історико-біографічних дослідженнях, даючи змогу наблизитися до розуміння ролі та значення сімейно-родинних зв'язків і стосунків у формуванні історичної особистості, спадковості поколінь. Генеалогічні дослідження у біографістиці також сприяють розумінню впливу родинних факторів на формування поглядів особи, характер її діяльності.

У деяких із видів генеалогічних джерел зафіксовано певну документальну інформацію, що має юридичну силу. Так дані, вміщені у метричних книгах, засвідчують такі факти та події як родові прізвища, імена батьків, хрещення (народження), вінчання (шлюб), поховання (смерть), віросповідання конкретних осіб у вигляді записів. На них засновується наукова генеалогія, завжди підпорядкована завданням історичного дослідження. Саме на цих відомостях, як найбільш достовірних, мають засновуватися дефініції особи у всіх видах історико-біографічних досліджень. Із переходом до використання електронних баз інформації, ці дані стають реперами для пошуку особи в ресурсах мережі Інтернет. Практична генеалогія визначає походження та ступінь родства між певним колом осіб, їх службове становище, для певного історичного періоду встановлює право на земельні володіння, чини, посади, місце у становій ієрархії та в структурі суспільства.

Учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ, старший науковий співробітник, кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** виступила з доповіддю «*Проблема «сімейної історії» в сучасній українській історіографії*». Вона відзначила, що однією з визначальних рис світової історіографії другої половини ХХ ст. стало суттєве розширення проблемного кола історичних досліджень за рахунок таких нових напрямів як «нова наукова історія», «нова економічна історія», «нова соціальна історія», кліометрія, «психоісторія». Цей процес засвідчив необхідність зближення історії з іншими галузями знань, зміни головного об'єкта історичних студій і перенесення центру досліджень від загальних, політичних та економічних проблем (того, що іноді називають макроісторією), до власне соціальної історії, яка описує події знизу (мікроісторія). У межах «*наної соціальної історії*» з'явилися, зокрема, такі нові напрями як локальна, гендерна історія, історія сім'ї, історія дитинства та старості, а також історія повсякденності.

Дослідницька перспектива сімейно-історичних студій полягає, на думку Н. І. Любовець, у комплексному вивченні родини, соціокультурних аспектів її історії на зламі публічного та

приватного життя, ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, співвідношення історії держави з історією родини. Однак, необхідно зазначити, що в Україні дослідження історії сім'ї лише розпочинається. Узагальнюючих монографій, а також ґрунтовних теоретико-методологічних досліджень ще немає. На сьогодні можна говорити лише про декілька статей і окремі дисертаційні дослідження. Зокрема, значну увагу науковці приділяють виокремленню спеціальних методів дослідження «сімейної історії», а саме: методу реконструкції сім'ї; методу соціально-культурних трансмісій (передача набутого досвіду та знань від одного покоління до іншого); методу аналізу життєвого шляху; методу мережевого аналізу (виявлення дружньо-родинно-своєцько-сусідських взаємовпливів). Поетапне використання цих методів дає можливість провести реконструкцію роду, що є підставою для визначення соціокультурних трансмісій, показати формування освітніх і фахових традицій, соціальних амбіцій (престижний шлюб, кар'єра), передачу літературного та музичного таланту, активної громадянської позиції тощо.

Напрямок «нової сімейної історії» відповідає викликам сучасної української історіографії. Особливістю українського історичного процесу є перервність джерельної традиції, відтак, носієм української культури виступають не легітимні (державні) інституції (національна школа, університети, наукові товариства, громадські об'єднання), а родини. Таким чином, в українській історії з особливою силою постає проблема родини як системи, що продукує та транслює культурні цінності нації.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Нагалія Петрівна Марченко** у доповіді «*Інтерпретація долі видатної особистості в художній літературі для дітей: образ «родинного кола»*» на основі аналізу фондів Національної бібліотеки України для дітей проаналізувала художні прозові тексти, присвячені видатним діячам України. Н. П. Марченко показала, що здебільшого їхнє родинне коло залишилося поза увагою авторів, відіграє вторинну роль або взагалі випускається з поля зору. Домінантною фігурою у текстах зазвичай виступає матір. Батько, брати та сестри, інші близькі залишаються поза фокусом розповіді. Навіть коли йдеться про династії, їхня родинність, кровна пов'язаність не наголошується. Відсутні як розповіді про українські «дворянські гнізда», так і поширені колись оповіді про робітничі та селянські династії. Загалом, образ родини, родинність як така перестала бути предметом художнього відтворення в біографічній книжці для дітей.

З одного боку, це відображає об'єктивне зниження статусу родини в суспільній свідомості, з іншого — байдужість держави до даної проблеми. Підсумовуючи, Н. П. Марченко наголосила на нагальній потребі цілеспрямованого створення образу «родинного кола» в книжці для дітей на матеріалі життя видатних людей України, зокрема дворянських садиб.

Значний інтерес викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, кандидата філологічних наук **Лесі Станіславівни Генералюк** «Вплив культурної аури садиб українського дворянства на індивідуальну картину світу Шевченка», заснована на ідеї реставрації інтелектуально-духовного коду українства шляхом поглибленого вивчення культурної аури садиб національно свідомого дворянства ХІХ ст. У своєму повідомленні Л. С. Генералюк відштовхнулася від позиції Т. Г. Шевченка, який очікував підтримки своїх ідей відродження України представниками шляхетських родин. Не випадково у повістях, портретах він явив картину світу української вищої верстви: її побут і широту культурних зацікавлень, інтелектуалізм і національно-патріотичні устремління; йому була близька ідеологія декабризму, пов'язаного з Україною, її ідеологія Кирило-Мефодіївського братства. Вплив духовної аури садиб Репніних, Родзянок, Галаганів, Лук'яновичів, Тарновських, Лизогубів, Капністів, де Бальменів на Шевченка важко переоцінити: адже поруч із європейською освіченістю багатьох їхніх представників він цінував залишки козацької традиції, питомо українські традиціоналізм і ритуалізацію, етикет, етнічну релігійно-моральну основу буття.

Окремо Л. С. Генералюк наголосила, що макроструктурне вивчення генеалогії шляхетських родин, а також традицій, побуту, творчої атмосфери тих садиб, які у ХІХ ст. були також культурними центрами, заповнить лакуни в шевченкознавстві, біографістиці, історичній науці, а також сприятиме національній самоідентифікації та процесам стратифікації України в геополітичному просторі.

Учасники читань заслухали низку повідомлень, присвячених результатам досліджень історії відомих родин України, спадкоємності їх традицій у кількох поколіннях, родинним зв'язкам визначних українців.

У повідомленні **Тетяни Іванівни Шовкопляс**, наукового співробітника Сектору картографії Відділу обслуговування літературою природничого та технічного профілю НБУВ «Родина Манганарі і її внесок в розвиток картографії та гід-

рографії» висвітлено життєвий шлях і багатогранну науково-практичну та громадську діяльність одного з славетних, але маловідомих родів Півдня України — Манганарі — військових, вчених-гідрографів і картографів. Т. І. Шовкопляс простежила біографії трьох поколінь родини Манганарі, які в кінці XVIII ст. переселилися з Греції до м. Миколаєва. У її дослідженні широко використані джерела та картографічні документи з відділу стародруків і рідкісних видань, фонду сектору картографічних видань, періодичні видання Росії та чисельні довідкові видання.

Старший викладач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва й архітектури, співробітниця Благодійного фонду імені Івана та Юрія Липів **Світлана Володимирівна Кучеренко** у повідомленні *«Іван та Юрій Липи в культурному і політичному житті України (наприкінці XIX – у першій половині XX ст.)»* ознайомила учасників читань із підсумками та перспективами подальшого вивчення подвижницької діяльності батька та сина — письменників, громадсько-політичних діячів як міждисциплінарного напрямку досліджень. С. В. Кучеренко проаналізувала проблематику та результати Липівських конференцій і читань у дослідженні вищезазначеної теми за останні десять років.

2010 р. — ювілейний для родини Липів: 24 лютого виповнилося 145 років від дня народження Івана Липи, а 5 травня — минула 110 річниця Юрія. Вони вражають свідомістю вибору життєвого шляху відповідно вимог часу. Але у кожного з них була власна доля з її випробуваннями та призначенням. Івану Липі довелося жити у Велику добу національного відродження, революції та громадянської війни, а Юрію кинули виклик важкі міжвоєнні десятиліття та світова війна.

Доповідач наголосила на важливості висвітлення вибору в житті людини та, відповідно, на проблемі спроможності біографа відтворити ситуацію, що спонукає особу до визначення, тобто, на можливості дослідника реконструювати життєву чи, принаймні, історичну ситуацію вибору, уникаючи міфотворчості. Зроблено акцент на тих фактах біографії Івана та Юрія Липи, що свідчать про свідомо зроблений ними вибір: служити людям і Україні; усвідомлення відповідальності за нього; про вплив вибору батька на вибір сина, що навіть у сокровенній молитві до Бога просив: *«Дай так, щоб ніхто в нас не мав замкнених очей, щоб тривога батьківська була у кожному серці...»*

С. В. Кучеренко наголосила на необхідності застосування цілісного підходу у дослідженні персоналій, до якого ще закликав друг і перший біограф Ю. Липи Лев Биковський: *«Всяка од-*

носторонність в студіях над творчістю Юрія Липи, всяке вихвачування поокремних подій з його життя та частин з його творів, всякі спроби підмінити ними суцільність його духовної істоти передчасні і помилкові. Вони являються вислідом незнання й нерозуміння Ю. Липи та проявом недооцінювання його. Треба передовсім пізнати Ю. Липу в цілості, щоб оцінити всю велич нашої втрати й одночасно збагнути заповіт, що він його нам залишив».

Провідний археограф Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України **Людмила Іванівна Кузьменко** представила повідомлення «*Листування Василя Доманицького як джерело для реконструкції його стосунків з родиною*». Вивчення та публікація родинного листування (з батьками, братами Платоном і Віктором, сестрою Тосею) Василя Миколайовича Доманицького (1877–1910) — літературознавця, шевченкознавця, редактора першого повного видання творів Т. Шевченка, громадського діяча, популяризатора кооперативного руху, історика, публіциста, який активно співробітничав у журналах і газетах «Киевская старина», «Рада», «Нова громада», «Громадська думка», «Рідна справа — Думські вісті», ЛНВ, ЗНТШ, співзасновника видавництва «Вік», дає змогу більш докладно дослідити маловідомі сюжети з його життя в Україні та на еміграції, підтримку з боку рідних у боротьбі з важкою хворобою, а також досягнути чимало важливих для історика прикмет тодішнього життя демократичної інтелігенції, сільського духовенства.

Шості Біографічні читання ще раз засвідчили значну зацікавленість науковців у піднесенні теоретичного та науково-методичного рівня біографічних студій, розширенні їх проблемно-тематичного діапазону, постановці нових наукових проблем, спрямованих на більш глибоке осягнення історичного та культурного поступу України.

*Надія Іванівна Любовець,
Володимир Іванович Попик*

НАШІ АВТОРИ

- ГАЛЬКЕВИЧ Тетяна Анатоліївна** – молодший науковий співробітник Відділу образотворчих мистецтв НБУВ (Київ)
- ГОНЧАРЕНКО Марія Іллівна** – науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М.Т.Рильського НАН України, архітектор (Київ)
- ГОНЧАРЕНКО Максим Едуардович** – доцент Київського Національного університету культури і мистецтв, кандидат архітектури (Київ)
- ДОРКЕНУ Алла Миколаївна** – завідувач філії Державної наукової педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (Київ)
- ІВАНИЦЬКА Світлана Григорівна** – доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, кандидат історичних наук (Запоріжжя)
- ІВАЩУК Леся Анатоліївна** – молодший науковий співробітник Фонду президентів України Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- КІВШАР Таїсія Іванівна** – старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор (Київ)
- КОРОЛЕНКО Богдан Анатолійович** – молодший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)
- ЛЮБОВЕЦЬ Надія Іванівна** – старший науковий співробітник, учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ)
- ЛЯШКО Світлана Миколаївна** – провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ).
- МАРЧЕНКО Наталія Петрівна** – старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ).
- МИХАЙЛОВА Рада Дмитрівна** – науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України, доцент (Київ).

- ПОЛТАВЕЦЬ Сергій Васильович** – науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук (Київ)
- ПОПИК Володимир Івнович** – в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, керівник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України, кандидат історичних наук (Київ)
- ПРОКОПЧУК Віктор Степанович** – директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, професор кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін, доктор історичних наук (Кам'янець-Подільський)
- РАБЧУН Оксана Станіславівна** – молодший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Київ)
- РЕВА Лариса Григорівна** – науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат філологічних наук (Київ)
- СТАРОВОЙТЕНКО Інна Володимирівна** – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук (Київ)
- ЦИНКОВСЬКА Ірина Іванівна** – молодший науковий співробітник Відділу образотворчих мистецтв НБУВ (Київ).
- ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна** – провідний бібліограф бібліотеки Інституту археології НАН України (Київ).
- ЮХИМЕЦЬ Гліб Миколайович** – завідувач Відділу образотворчих мистецтв НБУВ, кандидат мистецтвознавства (Київ).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВА НБУВ** – Відомчий архів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського;
- ВБДО** – Всеукраїнська безпартійна демократична організація;
- ВОМ** – Відділ образотворчих мистецтв;
- ВРФТ ІЛ НАН України** – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України;
- ВУАК** – Всеукраїнський археологічний кабінет;
- ДААРК** – Державний архів Автономної Республіки Крим;
- ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського** – Державна науково-педагогічна бібліотека ім. В. О. Сухомлинського.
- ЗІРАТ** – Записки імператорського Російського археологічного товариства;
- ЗНТШ** – Записки наукового товариства імені Т. Шевченка.
- ЗОТІД** – Записки Одеського товариства історії і древностей;
- ІМК** – Інститут історії матеріальної культури;
- ІМФЕ НАН України** – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України;
- ІР НБУВ** – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського;
- КН** – Книга надходжень;
- ЛТБ** – Ленінградське товариство бібліофілів;
- МТМК України** – Музей театрального, музичного та кіномистецтва України;
- НА ІА НАНУ** – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України;
- НБУВ НАН України** – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України;
- НКО** – Народний комісаріат освіти;
- НПБ України** – Національна парламентська бібліотека України;
- РД** – рукописні документи;
- РНБ** – Российская Национальная библиотека;
- РУРП** – Русько-українська Радикальна партія;
- СІМК** – Секція історії матеріальної культури;
- СХУ** – Словник художників України;

УБС – український біографічний словник;
УДРП – Українська демократично-радикальна партія;
УІЖ – Український історичний журнал;
УНБА – Український національний біографічний архів;
УНІК – Український науковий інститут книгознавства;
УНТ – Українське наукове товариство;
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів;
УРЕ – Українська радянська енциклопедія;
УСВ – Українське стрілецьке військо;
УТМ – Український театральний музей;
ЦДАГО України – Центральний державний архів
громадських об'єднань України;
ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей
літератури і мистецтва України;
ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України,
м. Київ.

З М І С Т

<i>Від Редакційної колегії</i>	3
Талант мислити, жити та працювати: до 60-річчя від дня народження В. С. Чижка	8

Теоретичні і методичні проблеми біографічних досліджень

<i>Попик В. І.</i> Досвід формування вітчизняних електронних ресурсів біографічної інформації	13
<i>Ляшко С. М.</i> Періодизація розвитку української біографічної довідкової справи	46
<i>Любовець Н. І.</i> Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми	66
<i>Марченко Н. П.</i> Біографічна інформація у виданнях для дітей у контексті сучасних завдань біографістики	105

Біографічні та генеалогічні розвідки

<i>Михайлова Р. Д., Михайлов Д. О.</i> Гертруда-Олислава: постать в давньоруській політиці та культурі	145
<i>Короленко Б. А.</i> Останній кримський хан Шагін-Гірей і Україна: маловідомі джерела до біографії	159
<i>Прокопчук В. С.</i> Никандр Васильович Молчановський — історик, краєзнавець	168
<i>Іващук Л. А.</i> Петро Іванович Рулін — перший директор Музею театрального, музичного та кіномистецтва України	180

Історія і культура крізь призму біографіки

<i>Ківшар Т. І.</i> Бібліотекознавча діяльність С. Сірополка у 1908–1917 роках	192
<i>Полтавець С. В.</i> Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях в середині XVII століття	250
<i>Старовойтенко І. В.</i> Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України	263
<i>Іваницька С. Г.</i> Колективний портрет керівництва Української демократично-радикальної партії (1905–1908 рр.)	279

Гончаренко М. Е. В. М. Щербаківський як дослідник історії архітектури: особливості наукового методу	295

Джерела біографічних досліджень

Галькевич Т. А., Цинковська І. І., Юхимець Г. М. Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база вітчизняної іконографії	306
Рева Л. Г. Бібліографічні та довідкові джерела української літературної біографіки кінця ХХ – початку ХХІ століття	334
Черновол І. В. Книжкове зібрання Федора Вовка у фонді бібліотеки Інституту археології: історія походження	346

З досвіду біографістики

Гончаренко М. І. Біографічні словники художників України: досягнення та можливості	358
Рабчун О. С. Дослідження і введення до наукового обігу книжкових зібрань (на прикладі родового книжкового зібрання Урбановських і Стажинських із фондів НБУВ).....	367

Бібліографія, рецензії, інформація

Марченко Н. П. Інтердисциплінарність як прага цілісності в осягненні особистості (Генералюк Леся. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – К. : Наук. думка, 2088. – 544 с.)	378
Доркєну А. М. Нове українське біобібліографічне видання про А. С. Макаренка	387
«Історія та генеалогія славетних родин України»: Шості біографічні читання, присвячені пам'яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка	392
Наші автори	400
Умовні скорочення	402

CONTENTS

<i>From the editorial board</i>	3
A talent to think, live and work: to the 60-year anniversary V. S. Chyshka.....	8

Theoretical and methodological problems of biographic researches

<i>Popyk V. I.</i> Experience of forming national electronic resources of biographic information	13
<i>Lyashko S. M.</i> Periodization of the development of Ukrainian biographic reference	46
<i>Lyubovets N. I.</i> Study of memoirs as historic and biographic source in the national and Russian historiography	66
<i>Marchenko N. P.</i> Biographic information in children publications in the context of modern tasks of biographistics.....	105

Biographic and genealogic surveys

<i>Mykhailova R. D., Mykhailov D. O.</i> Gertrude-Olysava: personality in ancient Russ politics and culture	145
<i>Korolenko B. A.</i> The last Crimean khan Shagin-Girey and Ukraine: little known sources to biography	159
<i>Prokopchuk V. S.</i> Nikandr Vasylyovych Molchanovskyi – historian and regional ethnographer	168
<i>Ivaschuk L.</i> Peter I. Rulin – first director of the Museum of theatrical, musical and cinema art of Ukraine	180

History and culture in the light of biographics

<i>Kivshar T. I.</i> Library study activity of S. Siropolko in 1908–1917	192
<i>Poltavets S.V.</i> Political concept of A. Kysil as the confirmation of Yagellon legitimism on the territory of Ukraine in the middle of XVII century	250
<i>Starovoytenko I. M.</i> The Chikalenkos in social and cultural life of Ukraine	263

<i>Ivanitskaya S.G.</i> «Collective portrait» of guidance of Ukrainian democratic-radical parties (1905-1908)	279
<i>Goncharenko M.Ye.</i> V. M. Shcherbakivskyi as the researcher of architecture history. Peculiarities of scientific methods	295

Sources of biographic investigations

<i>Galkevych T. A., Cinkovska I. I., Juhymec G. M.</i> The funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskogo as the source base of national iconography	306
<i>Reva L. G.</i> Bibliographic and information sources of the Ukrainian literary biography of the ending of the XX – beginning of the XXI century	334
<i>Chernovol I. V.</i> The book collection of Fedor Vovk in the fund of the library of the archeological Institute: the history of the background	346

Biographistic experience

<i>Goncharenko M. I.</i> The biographic dictionaries of the Ukrainian painters: achievements and possibilities	358
<i>Rabchun O. S.</i> The researches and entrance to the science circulation of the book collections (on the example of the family book collection of the Urbanovskys and the Stazhynskys from the NLUV fund)	367

Bibliography, reviews, information

<i>Marchenko N. P.</i> Review «Interdisciplinarity as a thirst of the entirety of the personality comprehension (Generaljuk Lesja. The universalism of Shevchenko: cooperation of literature and art / L. Generaljuk. – K.: Nauk. Dumka, 2088. – 544p.)	378
<i>Dorkenu A. M.</i> New Ukrainian bibliographic publication about A. S. Makarenko	387
History and Genealogy of the famous families of Ukraine: the sixth biographic readings devoted to the memory of the fundator and the first director of the biography research Institute NLUV doctor of historical science, professor Vitalij Sergijovych Chyshko	392
<i>Our authors</i>	400
<i>Notation shortenings</i>	402

До уваги авторів

1. Загальні вимоги

1.1. Редакція приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-31, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського.

Контактні телефони: 288-13-84, 239-65-12.

E-mail: ssn@nas.gov.ua

1.2. Видання здійснює такі публікації: наукові статті, біографічні нариси, біобібліографічні довідки, спогади, короткі повідомлення, матеріали конференцій, бібліографія, рецензії.

У певному конкретному випуску один автор має право надрукувати тільки одну самостійну статтю.

1.3. Мова видання — українська (в окремих випадках — російська, польська чи англійська).

1.3. До редакції подається:

1.3.1. Рекомендація відповідної наукової установи або 2 учених зі ступенем до друку;

1.3.2. Відредагований і погоджений із редколегією текст статті, записаний на дискеті у форматі редактора WORD (розмір аркуша — А4; гарнітура — Times new roman (CYR); кегль — 14; відстань між рядками — 1,5; інтервали, поля: ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см) та два екземпляри роздруку з неї;

1.3.3. Ілюстративний матеріал (фото, малюнки тощо) має бути придатним для копіювання та супроводжуватися відповідною анотацією (легендою) з зазначенням джерела (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

1.3.4. Резюме двома додатковими мовами (див. п. 2.7) — 2 примірники.

1.3.5. Колонтитули.

2. Обов'язкові складові статті

Відповідно до вимог ВАК, оригінальна стаття має такі необхідні елементи:

2.1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

2.2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор;

2.3. Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

2.4. Формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

2.5. Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2.6. Список літератури;

2.7. Анотація (мовою оригіналу статті) та резюме (російською та англійською мовою для україномовних статей; українською та англійською — для російськомовних);

2.8. Ключові слова (до п'яти);

2.9. Колонтитули.

3. Оформлення рукопису, обсяг, послідовність та розташування складових статті

3.1. Обсяг рукопису наукової статті (з урахуванням малюнків, таблиць і підписів до них, анотацій, резюме, списку літератури) — не більше 25 сторінок друкованого тексту (40 000 знаків), оглядів — до 10 сторінок (16 000 знаків), рецензій — до 3 сторінок (5 000 знаків), коротких повідомлень — до 2 сторінок (3200 знаків).

Рукописи більшого обсягу до розгляду лише після попереднього узгодження з редколегією.

3. 2. Послідовність друкування окремих складових наукової статті має бути такою:

- УДК — зліва над назвою статті;
- Прізвище та ініціали автора (авторів) мовою статті, вчений ступінь і посада;
- Назва наукової установи (зокрема відділу, кафедри, де виконано дослідження);
- Повна поштова адреса (за міжнародним стандартом), телефон та e-mail для співпраці з авторами;
- Назва статті (повинна точно віддображати зміст дослідження, бути короткою (в межах 9 повнозначних слів), містити всі ключові слова);
- Анотація (стисла характеристика змісту статті) подається мовою оригіналу та російською мовою, містить не більше 50 повнозначних слів і передує (окремим абзацем) основному тексту;
- Ключові слова (не більше п'яти);
- Текст статті, список літератури;
- Резюме (прізвище та ініціали автора (авторів), назва наукової установи, повна поштова адреса установи, назва статті, слово «Резюме» («Summary»), текст резюме (виклад

основних положень і висновків статті: проблеми, суть дослідження, одержані результати), ключові слова) подається англійською мовою).

3.3. Стаття повинна бути підписана автором (або авторами).

3.4. Автор несе повну відповідальність за достовірність наданої інформації та правильність наведених у роботі відомостей (особові дані, написання назв тощо).

4. Мовне оформлення тексту

4.1. Автори несуть повну відповідальність за бездоганне мовне оформлення тексту відповідно до чинного Правопису, зокрема, за дотримання сучасної української наукової термінології, написання прізвищ, власних назв тощо.

4.2. Латинські терміни та іншомовні назви й поняття подаються латиницею. За першого вживання у дужках слід обов'язково вказати український відповідник поняття, для назв і цитат – назвати автора та джерело перекладу (або зазначити – «в перекладі автора»).

Латинські назви виділяються курсивом, автори – звичайним шрифтом.

4.3. Часто повторювані у тексті словосполучення та назви доречно скоротити. Слова і словосполучення скорочуються відповідно до: ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги і правила» (К. : Держстандарт України, 1998) та ГОСТ 7.12.93. «Библиографическая запись. Сокращения слов на русском языке. Общие требования и правила». Абревіатури за першого вживання обумовлюють у дужках – Інститут біографічних досліджень (далі – ІБД).

4.4. Всі згадувані в тексті прізвища мають упродовж усього тексту супроводжуватися обов'язковим додаванням або обох ініціалів особи, або її повного імені (за винятком тих, чий повні дані на сьогодні не відомі).

При першому згадуванні наведення вичерпної інформації про особу (повне прізвище, ім'я, по-батькові, псевдо, роки народження та смерті) – обов'язкове (за винятком побіжного перерахування авторів статей тощо, коли достатньо вказати ініціали чи ім'я).

4.5. Усі застарілі історичні, географічні, суспільно-політичні тощо назви обов'язково мають супроводжуватися вказівкою на їхнє сучасне написання – вул. Леніна (нині – вул. Незалежності), або – с. Ажани (нині – в межах м. Білгорода-Дністровського), чи – Обласна фізіотерапевтична лікарня в м. Миронівка (з 1976 р. – Міська водолікарня м. Миронівка).

4.5. Усі додаткові відомості оформлюються у вигляді зносок унизу сторінки чи у вигляді Додатків.

4.6. Посилання на джерела — та літературу подаються у порядку їхньої появи у тексті (зокрема, у зносках і Додатках) у квадратних дужках цифрами, кожна з яких відповідає лише одній позиції в прикінцевому списку джерел і літератури. За потреби через кому подається інформація про конкретні сторінки чи аркуші тощо — [4, с. 4–7] чи [7, ар. 3 зв.]. Перелік джерел подається через крапку з комою чи коротке тире — [4; 8; 24], [6–12].

5. Джерела та література

5.1. Прикінцевий список джерел і літератури має бути оформлений відповідно до правил, викладених у статті О. М. Яценка «Вимоги до бібліографічного оформлення праць Інституту біографічних досліджень: варіанти та відмінності», надрукованій у третьому випуску збірника «Українська біографістика» (К., 2005) та у відповідності до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, ІДТ)» (К. : Держстандарт України, 2007).

5.2. Список може містити тільки назви праць, на які посилається автор. Рекомендовані списки, переліки тощо можуть бути оформлені як Додаток (значні за обсягом) чи згадуватися в зносках як уточнення.

5.3. Назви праць у прикінцевому списку розташовуються у порядку цитування в тексті чи за абеткою.

6. Прикінцеві зауваги

6.1. Редколегія має право редагувати текст статей та підписів до них, погоджуючи остаточний відредагований варіант із автором.

6.2. Редколегія може відхиляти рукописи, якщо вони не відповідають вимогам збірника, або переносити їх в інше число, узгодивши це з автором.

6.3. Рукописи статей, прийняті до публікування, авторам не повертаються та не рецензуються.

Наукове видання
Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

The collection of scientific works is dedicated to theoretical and methodological grounds of national biographistics as a separate special historic discipline, modern issues, tendencies and development prospects of Ukrainian and world biographics and biobibliography, issues of forming electronic biobibliographic resources, coverage of the course of life and artistic development of the famous men of science, cultural figures and educators of Ukraine.

Збірник наукових праць
Випуск 7

головний редактор: Ківшар Таїсія Іванівна,
відповідальний редактор: Марченко Н.П.
редактори: Горшкова Н. І., Матвійчук Л. О.
коректор: Красовська Н. М.
оригінал-макет: Вернік Ю. В.

Підписано до друку 19.11.2010.
Формат 60x84x16. Гарнітура BookAnt. Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 29,96. Обл.-вид.арк. 30,25. Наклад 300. Зам № 22.

Надруковано в науково-видавничому центрі
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
03039, Київ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.